

ВЛАДИСЛАВ СКАРИЋ

ИЗБРАНА ДЈЕЛА

БИБЛИОТЕКА „КУЛТУРНО НАСЉЕБЕ“

Редакциони одбор

*Ристо Бесаровић, др Боривој Човић,
Сулејман Грозданић, др Ибрахим Карабеговић и Иван Ловреновић*

Одговорни уредник

Милосав Попадић

ВЛАДИСЛАВ СКАРИЋ

ИЗАБРАНА ДЈЕЛА

КЊИГА I

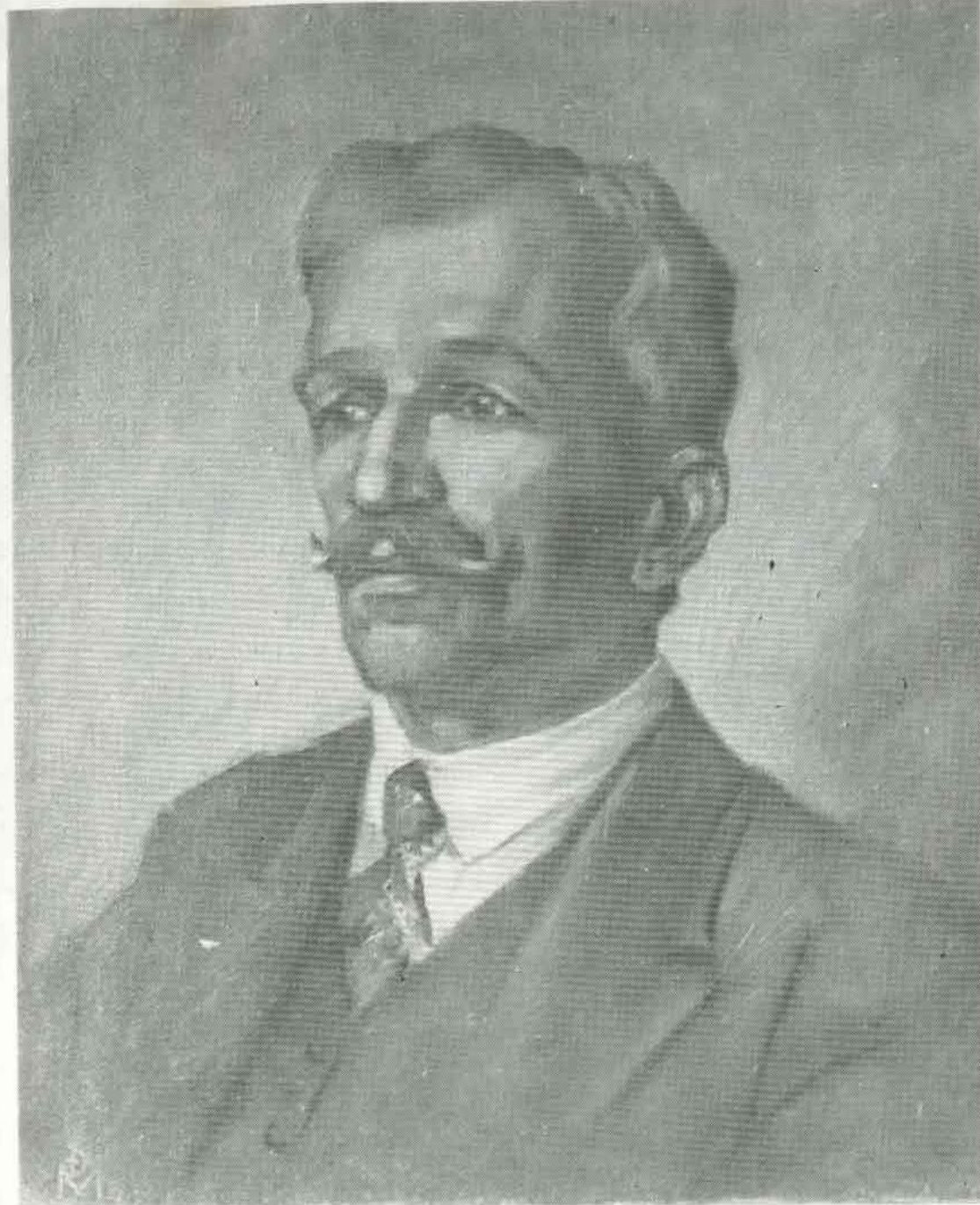
САРАЈЕВО И ЊЕГОВА ОКОЛИНА
ОД НАЈСТАРИЈИХ ВРЕМЕНА ДО
АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Избор и редакција
Др Милорад Екмечић

Звонимир Маслеца

НАСТАВНА ДЕЈА

КАРАЧЕВО И БЕЛОВА ОВМОНА
ОД НАСТАВНИК ВРЕМЕНА ДО
АВСТРОУКРАЈСКО ОВМОНА

Владислав Скарић

(Портрет Ђоке Мазалића)

Одавно се је осјећала потреба да град Сарајево, значајан по својој часној прошлости и важан по улози намијењеној му у будућности, по броју становништва четврти град у Краљевини Југославији, добије, у сувислој цјелини обраћену, историју свог постанка и развика националног, политичког, културног и социјалног. Јер написи, досад публиковани о Сарајеву, иако бројни и, по специјалној материји коју су обрадили, често исцрпни, ипак су само фрагменти сарајевске прошлости.

Имајући то у виду, општинска управа града Сарајева сматра да врши патриотску дужност кад, уз знатне материјалне жртве, издаје на свијет историју Сарајева и његове околине од најстаријих времена до аустроугарске окупације, рад г. Владислава Скарића, историчара и дописног члана Српске Краљевске академије наука. Сарајлија по старини, дуго времена директор сарајевског Земаљског музеја, аутор многобројних научних радова из прошлости Босне а нарочито Сарајева, г. Скарић био је, по нашем мишљењу, у пуној мјери позван да напише историју свог родног мјеста.

Издајући на свијет ову књигу, општина града Сарајева одужује се и успомени оних који су, у периоду који обухвата ова историја, свесрдно уложили своје напоре за материјални процват и културни напредак Шехер-Сарајева, као и сјенима оних Сарајлија који су, у безбројним ратним походима или у бури унутрашњих борба, дијелили мегдане и часно положили животе.

У јуну 1937.

ПРЕДСЈЕДНИШТВО
ОПШТИНЕ ГРАДА САРАЈЕВА

НАПОМЕНА ПРИРЕБИВАЧА

Првобитна је намјера била да се издају цјелокупна дјела историчара Владислава Скарића. Недостатак финансијских средстава је био разлог да је та намјера напуштена. На жалост, издавач се због истих разлога определио да се умјесто четири објаве само три свеске Скарићевих изабраних радова. На тај је начин из овог плана изостављено велико Скарићево дјело о старом рударском праву и техници у Србији и Босни. Од осталих његових радова направљен је један избор који би га приближно вјерно представио у свим правцима истраживања које је за живота обављао. Није било могуће да се у ову збирку уврсте његове бројне полемичке расправе, мали чланци писани за јубиларна издања појединих листова и пригодни написи. Политички чланци које је писао прије 1914. већим дијелом нису потписивани, па се тачно и не зна шта све припада њему. У сваком случају је тај број већи него би се могло претпоставити. Бројна преписка која је сачувана у његовој оставштини у Земаљском музеју у Сарајеву, као и она која би се могла реконструирати из осталих југословенских архива, остала је изван корица овог избора.

Од Скарићевих необјављених радова, овдје се објављује опширно поглавље студије *Из прошлости Босне и Херцеговине XIX вијека* које се односи на политичка и културна кретања. Чланак је објављен послје Скарићеве смрти у „Годишњаку Друштва историчара Босне и Херцеговине“ 1949. Исто тако је у овај избор уврштен и необјављени рукопис његовог дневника из концентрационог логора у Араду 1914, који је био непознат.

Поновно издање Скарићевих радова није намијењено само уском кругу стручњака, него и обичном читаоцу. То је био разлог да се неки од његових радова нису овдје пренијели у оном виду како су у првом издању били објављени: сви текстови грчким алфабетом и црквеним ћирилским писмом су пренешени на модерну ћирилицу. На тај ће их начин и обичан читалац моћи прочитати и разумјети. Турски документи, првобитно објављени у оригиналу арапским писмом и у нашем преводу, овдје се објављују само у преводу. Оригиналe ће стручњаци лако наћи.

Текст је попраћен одговарајућим напоменама само на оним мјестима гдје се за то осјећала неопходна потреба, (као нпр. у називу сарајевских улица), јер ни то савременом читаоцу не би било сасвим јасно. Биљешке уз поједине оцјене у тексту које би упућивале на нову библиографију о теми, или новим ставовима који су у историјској науци направљени, такођер нису рађене. И то би оптеретило ово издање додатним страницама, а битно би и придоносило мијењању природе овог издања које је упућено широком кругу читалаца, а не само малом броју стручњака.

На крају издања донешен је рјечник бројних турцизама и мање јасних израза. Скарићев језик садржи пуно турцизама који данас више нису у употреби, или се врло ријетко употребљавају. Ту су и поједини изрази за појаве и ствари који су некада читаоцима били сасвим јасни, а данашњем читаоцу не би ништа казали. Објашњења ријечи су дата само у оном смислу како су употребљене у Скарићевим радовима.

Стручну транслитерацију текстова писаних грчким алфабетом и црквеним ћирилским писмом је обавила Стручни савјетник у Комисији за лингвистичка испитивања Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине Невенка Гошпић. Транскрипција текстова штампаних црквеном ћирилицом, а писаних претежно мјешавином народног и различитих варијаната црквенословенског језика, извршена је врло компромисно, углавном слиједећи ортографијске особине самог текста. *Дневник из логора у Араду 1914.* је преписала Љиљана Ного. Библиографију Скарићевих дјела је саставио Душан Тохол, библиотекар; биљешке уз текст и рјечник турцизама и мање познатих појмова је саставио приређивач Милорад Екмечић.

ВЛАДИСЛАВ СКАРИЋ — ЧОВЈЕК И ДЈЕЛО

Иако није прошло пуно времена од кад је престало да пише перо Владислава Скарића (1869—1943), његово нам научно дјело изгледа старије од њега и као да припада некој давној науци која до нас никада није допрла. Као да се присјећамо неког старог ораха у винограду, чије су вриједности у мислима сад веће него док смо му некад лежали у хладу. Како је неједнако памћење у разним временима: некада се дубоко уреже у свијест цијеле епохе, а некад старачки провихори по површини. У неким својим радовима Скарић се представља као свједок уласка аустроугарске војске у Сарајево 1878. Припадао је оном старом свијету чију је историју писао и нестао је заједно с њим. Тим је већа обавеза да се прикупе расути дијелови његовог обимног научног рада и у једној цјелини предају у руке новој генерацији читалаца и научника. Оно је прерано постало дио наше класике.

Неправично мало знадемо о Скарићу као човјеку. И енциклопедијски написи, гдје би све требало да је провјерено, не знају тачно у ком мјесту је рођен. Умро је у глухо вријеме кад су се јавни некролози писали само о лоповима. Требало је да се промијени држава и да друга постане судија па да часописи објаве да је умро. А и тада је мало података о њему као човјеку, тек један помен о доброј старини¹, као што се говори о људима за које није сигурно да су умрли. За то је крив његов занат. О пјесницима који трају крхки вијек у градској кафани сви понешто знају, укључујући и оне који никад ништа нису читали. За историчаре се не зна, за њих се негда је нешто чује.

Владислав Скарић је рођен у сарајевској трговачкој породици 1869, а умро је у истом граду 1943. У позним годинама живота сјетиће се родног му Латинлука, у коме су били „кућа до куће, све сами манастири, самостани, кластери и школе. Прве успомене које памтим отуда су. Данас је све то прича о прошлости. Све је порушено.”² То је атмосфера у којој се свак

¹ Некролог о њему из пера Хамдије Капићића у „Годишњаку Друштва историчара Босне и Херцеговине”, 1, Сарајево, 1949.

² Ф.: Код г. Владислава Скарића. Интервју у „Правда”, Београд, 15. децембра 1934.

осјећа позваним да буде историчар и да се не одмиче од прошлости која пред очима полако тоне. Није чудо да се тако велик број његових научних радова односи на сарајевску историју. Опредјељење да је обрађује несвјесно је упијена из атмосфера општег пропадања. Да је поживио још само двије године, за њега би се говорило да је четири царства испратио. Четири царства, четири свијета и четири стила живота. Нема ни једне тачке на европској карти гдје би се за краће вријеме направила тако фундаментална промјена цијелих цивилизација.

Његов животни пут је типичан за сина богатих родитеља оног времена: почео је у свом родном граду, средње образовање завршио у Митровици а универзитет у Грацу. Из знакова које је остављао са тог пута мало се види како је интелектуално растао. По обичају оног времена и код њега има доста политичког хвалисања, од којег се мало шта друго види: „У Карловцима сам матурирао. Ту сам се у старијим разредима интересовао и за политику. Моје бачке симпатије биле су тада на страни напредне војвођанске радикалне странке. По неки пут сам слао *Застави*, органу радикалне странке, који допис о приликама у Босни и покоји фељтон преведен са њемачког. На универзитету у Грацу сам кроз 5 година био сталан члан српског академског друштва *Србадија*, у коме је његован српски национализам и водило се интереса о проблемима у земљама, гдје Срби живе. Ту сам одржао и неколико предавања. На измаку овог периода написао сам за београдски часопис *Дело* већи чланак *Писмо из Босне*, који је изишао 1895. у петој књизи часописа. Наравно под шифром. У грађански самостални живот сам ушао као наставник. Као наставник у Сарајеву био сам, чини ми се 1902, секретар у српском пјевачком друштву *Слози*. Тога времена сам заједно са других тридесетак Срба чиновника, свршених универзитетлија, основао српско културно друштво *Просвјету*.³

За околику политике у раној фази своје биографије не треба окривљавати само околност да ово он пише министру просвјете, код којег су га пријатељи „између редака“ оптужили да није био довољно патриота. На крају, било би чудо да и он у души не носи, као цијела његова генерација, нескривен Гаврилов комплекс, једну подсвјесну жељу да се поисто-вјети са оном безнадежном жртвом за коју су упорно вјеровали да је довела до ослобођења 1918.

Ипак Скарић никада није био прави политичар, нити изгледао да је грађен од тога кова, и у његовим дјелима у већини случајева је немогуће унапријед открити одређену политичку потку. Код нас је и данас обичај да историчар пише историју свога народа „као биографију домовине“, како је Антонио Грамши оцрњивао историчаре прије рата у својој земљи. Можда ће

³ Скарић — Министру просвјете у влади Краљевине Југославије, без датума (1930), Архив Земаљског музеја у Сарајеву, фасцикла за 1930.

под крај живота, кад уђе у ружне полемике са политичким противницима, зажалити да је почео свој научни раст као паланачки наивчина који не зна у које доба и у каквој земљи живи.

Стварање „Просвјете“ је био први значајнији помен његове јавне дјелатности. Спочетка је замишљана као удружење за скупљање финансијске помоћи за оне српске баке и студенте којима је школовање било угрожено. Временом она ће преквасати колијевку у којој је никла и постати водећа друштвена институција у Босни и Херцеговини прије 1914, исто онаква какве су биле Матице у другим југословенским крајевима. Кад су 1895. једном српском студенту на Бечком универзитету запријетили да ће због недостатка средстава морати да напусти студије, група од 30 српских студената у Грацу се одлуче да пријатељу у невољи скупе новчану помоћ. Међу њима је био и Владислав Скарић. Одмах након тога су из дома избачена 34 српска студента, па је то послужило као повод да се подигне једна потпорна установа за овакве случајеве у будућности. До почетка 1901. одобрена су и њена правила, чији је нацрт писао Владислав Скарић.⁴ Било је то на прелазу из студентске клупе у звање гимназијског наставника. Од те тачке он у својој биографији не мора да истиче политичке заслуге, иако се никада неће отрести усуда балканског историчара — да не може изгубити контакт са политичким кретањем свога времена.

Нема пуно трагова о његовој наставничкој дјелатности, најприје на сарајевској, па одмах затим бањалучкој гимназији. Његови земљаци и тако никад нису сматрали да се људи тог звања праве од херојске грађе и онога што дуже траје. Стручни испит за наставника историје и географије је полагао на матичном универзитету у Грацу 1894. са писменим радом из историје *Како се развијао одношај између Угарске и Далмације у вријеме краља Коломана (1095—1114) и како су се према томе држали Млеци*. Али политика ни ту никако да до краја остави странице његовог животописа. Средње школе, као и све друге школе од забавишта даље, била су средишта око којих се мува пуно политичких ухода. Да њиховог пискарања није било, да нас бисмо му једва вјеровали да се и он занимао за нешто изван старих папира у црквеним и општинским архивима.

У вријеме штрајка 1906, који његови савременици олако прогласише генералним, није ни Скарић остао без ожиљка, за који се сам није пуно трудио. Оптужили су га да је држао ватрени говор узбуњеним радницима, па је влада из Сарајева „телеграфским путем наредила дисциплинско исљебење уз истовремено суспендовање из службе и плате, наредивши надаље његово удаљење из Реалке да би се тиме спријечио штетан ути-

⁴ Ш. Г. (Шћепан Грђић): *Како је основана „Просвјета“*, чланак у листу „Народ“, бр. 227 од 21. септембра 1912.

цај на школску омладину овога још од раније не сасвим поузданог наставника".⁵ Брзо се показало да је то био страх да на чело побуњених радника не стане личност попут Скарића, која би им могла дати стабилнији правац. Стање је већ било дошло до тачке кад је постајало „опасно ако би му се на чело ставио какав функционер од положаја и друштвеног угледа као што је Скарић".⁶ Био је само опоменут и стављен под увијек будно полицијско око. И он и полиција су тиме само изгубили: он што му није остављено да дише нормално и живи један интелектуални живот без политичких изазова, за који је једино и био оспособљен, а полиција што је стално пазила на затвореника под стакленим звоном, за којег је погрешно мислила да спрема велике уроте. Мора да је тада ужасно једио трапаве босанске полицајце, јер је увијек био на опасној граници велеиздајничког процеса, а никад му се ништа честито није могло доказати. Наредних година ће се овакве епизоде понављати.

Из једног извјештаја поводом избора за покрајински сабор у децембру 1913. види се да је о стању у бањалучкој Реалној гимназији, гдје је Скарић био наставник, Земаљска влада била обавјештавана и телефоном.⁷ Данас не видимо сврху што су тој ствари давали толико значаја. Полиција га није рачунала у активне политичке агитаторе, али је забиљежено да су након позивања директора школе у Сарајево сви њени професори „до-стали мекши, сем професора Скарића који се определио за групу *Народ* и не једанпут се залагао за уздржавање од гласања".⁸ У исто вријеме је објашњено да је та политичка група била „најрадикалнија и нашој власти најоштрије супротстављена". Полиција биљежи како ко дише, а поготово су им на оку интелектуалци који рано надрасту провинцију у којој дјелују. Пред први свјетски рат он слови за научника и за њега знају далеко изван босанских граница. Кратко је вријеме био наставник, таман да остави трајнијег трага у сјећању својих ђака. Имао је обичај да најбољима у разреду помаже да стану на своје ноге тиме што им је повјеравао да умјесто њега обраде понеку методску јединку.⁹

Кад је избио рат 1914. гоњења најистакнутијих људи међу Србима није могло мимоићи ни њега. Био је други на листи ухапшених из Бања Луке. Оптужили су га за „злочин нарушавања јавног мира, за тајно повезивање (*Geheimbündelei*) и потпо-

⁵ Цивилни адлатус Бенко — Буријану, Сарајево, 24. маја 1906. Касим Исовић: *Генерални штрајк у Босни и Херцеговини 1906 године*, II, Сарајево 1966, стр. 423.

⁶ Земаљска влада — Заједничком министарству, Сарајево, 16. јуна 1906. Исто, стр. 531.

⁷ Докуменат у Архиву Босне и Херцеговине, Сарајево Ргс 1432 од 14. децембра 1913.

⁸ Исто.

⁹ Према казивању његовог сарајевског ученика Марка Љубоњића.

магање".¹⁰ То је јако широка формула којом несигурна полиција добива право легалности кад гони отреситије грађане који су јој сумњиви, а када није у стању да открије ништа у њиховом понашању што би стварно долазило под удар закона. Занимале су их специјалне географске карте Босне и Херцеговине, које је он прије тога цртао, па су га сумњичили да је то радио као српски шпијун. У арадском логору је чекао шест мјесеци на судски процес. „На суђењу сам врдао и, богами, некако изврдао", вели у једном каснијем интервјуу.

Није сасвим јасна та процедура хапшења 1914. и првог саслушавања. У његовој оставштини је остала једна мала биљежница у којој је водио дневник у арадском концентрационом логору, ријетко свједочанство из историје једне политичке епохе логора која је долазила. Каснији сужњи су му могли завидјети да је и иза решетака могао да користи оловку и хартију. Дневник је писао без разметања и плакања, као да пише о драгој му теми сарајевских еснафа.

Након боравка у логору, бањалучки Окружни суд је од октобра 1915. више мјесеци саслушавао групу од 14 оптуженика на чијем је челу он стајао. Њушкали су за поријеклом идеје о сарајевском видовданском убиству 1914, па су нашли да се у једном календару београдских „Народних новина" још 1912. говори о Видовдану који долази. Тамо је био објављен чланак *Видовдански дарак*, о потреби скупљања новчаних прилога у један видовдански фонд „који ће се смести да утроши само у најсудбоносијим тренуцима за земљу и народ". Тамо је била и реченица да „иде Видовдан".¹¹ Трагајући за повереницима српских тајних организација, као и „Народне одбране", по свим јужним областима Хабсбуршке монархије, наишли су и на његово име међу онима који су овај опасни календар 1912. растурали. Суд му није могао ништа установити, јер сви су редом порицали да је он у то био упетљан. Једино је др Васо Глушац несмотрено напоменуо да је Скарић понекад „скупљао претплату на покоју ваљану књигу и то ријетко", па се могло десити да је скупљао и за тај календар, иако то сам Глушац није могао потврдити, јер ништа није запамтио.¹² Суд није могао ништа да докаже. Поред свега, лежао је по ратним затворима, далеко од породице, и, како је сам на саслушању изјавио, без икакве имовине. Бањалучки га је суд „осудио на пензију", коју је у смањеном износу добивао до краја рата. Тада је био већ други пут жењен, пошто му је супруга из првог брака умрла 1902.

Није му било у природи да, кад се коначно докопао слободе 1918, преко реда наплати ове муке претрпљене у току

¹⁰ Докуменат у Архиву Босне и Херцеговине, Ргс 2003 а.а./1914, од 23. децембра 1914.

¹¹ Архив Босне и Херцеговине, Окружни суд Бања Лука IV-11, ц/а Владислав Скарић.

¹² Исто, записник саслушавања др Васе Глушца 5. новембра 1915.

рата. Има неког једа у његовом писању да је „по ослобођењу (1918) настала трка око искоришћавања претрпљених прогона. И прави и тобожњи мученици добијали су исказнице, шуме, признања година службе, више положаје у служби. Ја нисам ништа тражио, па наравно нисам ништа ни добио.”¹³ Да ли је награђен, или кажњен, тиме што је на прољеће 1919. наименован за кустоса Земаљског музеја у Сарајеву (Римска збирка),¹⁴ да би од 1926. до 1936. вршио функцију директора те установе? То је било вријеме процвата његове научне дјелатности, и то је једини дио његовог живота у коме политика, као уљез и силом прилика пријатељ, није остављала у сјенци његова тиха архивска истраживања.

Како су тешке муке рабања једног научника у окупираној земљи! Он се не може бавити политиком, али од ње никуда не може ни побјећи. Под кожом су сви велеиздајници. Скорић спомиње да је у вријеме наименовања за наставника до избијања рата 1914. више пута објављивао чланке под шифрама. Не изгледа да је велик губитак што никад нису идентификовани и објављени под именом правог аутора. У вријеме кризе 1908. угурали су га у бањалучку Српску општину, да би озбиљношћу имена у јавном мишљењу онемогућио у њој оне који су били спремни да поздраве анексију. То је вријеме кад га већ броје у научнике.

Од 1909. почињу његови озбиљнији научни радови. Скорић се представио као историчар кога занимају три области истраживања: римска археологија, прошлост града Сарајева и историја српског народа у Босни и Херцеговини. У томе он нема могућности да сам прави избор. Сва три су му правца наметнута од средине у којој живи, а дабоме да није могао да избјегне модел историчара свих епоха, какав царује у то вријеме до 1914. Вријеме научне специјализације за ужа раздобља у његовој земљи још није куцало на врата. Постајао је рутински историчар средњеевропског кова, какав се јавља у сиромашном времену сваког народа, који покрива све од антике до најновијег доба. Иако је са археолошким ископавањима око Бања Луке почео доста рано, требаће времена да га озбиљни научници узимају за саучесника у овом послу. Трагови у његовој сачуваној кореспонденцији упућују да је иза 1910. могао имати ближе везе са Карлом Пачом.¹⁵ Ипак ће рад на археологији остати његово споредно занимање.

¹³ Као биљешка број 3. У архиву Земаљског музеја је сачуван текст његове заклетве из марта 1919. из којег се види да је у вријеме наименовања био у Бањој Луци.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Скорић — Карлу Пачу (?), Бања Лука, 23. септембра 1911, писмо на њемачком језику. Оставштина Владислава Скорића у Земаљском музеју у Сарајеву. Ископавао је у Гламочанима и о томе био у контакту са Пачом.

Први и његови најзначајнији радови се односе на историју града Сарајева. Остале теме из босанске историје су само овом додате. Још док је био средњошколски наставник почео је да темељито учи турски језик. Добру половицу тога знања је посисао у колијевци. На крају ће заслужити да га с правом сврставају међу истакнутије прегоаце наше туркологије. Био је у стању да с лакоћом користи грађу на старословенском, латинском, грчком, њемачком и турском језику. Није довољан стандардни ријечник турцизама да би се објаснили сви појмови из турске историје које он наводи. Додуше, неки су још били у живој успомени, па их он није морао да учи и открива онако како то раде потоњи историчари.

Тешко је установити када је и како донио одлуку да се посвети раду на историји свог родног града. А ту би требало и да разликујемо животне подстицаје од праве одлуке да се посвети одређеним темама. Животни подстицај је долазио из његове трговачке породице. Пензионисани полицајци и трговци су исконски историчари, који се тим занатом почињу бавити нагом свога поријекла. Није ријетка појава да трговци покушавају да праве своје историје, или историје свог заната. Међу папирима Скорићеве оставштине има један Деспићев рукопис на коме пише „Наслов ове књиге нека буде „Јолџије”. Јолџија се зове путник који путује трговином”. Деспић је писао своје дјело на основу казивања свог оца, коме је то све раније казивао његов отац. Тек ће унук донијети одлуку да то све забиљежи. У овим животним оријентацијама позива своје породице Скорић се определио да постане историчар града Сарајева. А то је увијек значило историја цркве, трговине, еснафа, народних обичаја и онога што је за њега град био.

Задњи пасус из једне његове студије 1913. звучи као позив: „У Сарајеву би се, може бити, могло наћи у приватним рукама биљежака, писама, тефтера и других ствари, у којима би се могла наћи још покоја вијест о еснафима и њиховим организацијама. Не вјерујем да се не би нашло тога у породицама, чији су стари припадали трговачко-ћурчијском еснафу. Власници тих писмених споменика учинили би услугу испитивању старине, када би дозволили коме да то погледа и објави.”¹⁶

Његова преписка из почетка вијека открива да је одлуку да се бави историјом Сарајева донио уз асистенцију неких професора београдског универзитета. Дописивао се, а на махове и пријатељевао, са Љубомиром Стојановићем, секретаром Српске академије наука, у вријеме кад је спремао „Старе српске записе и натписе”. У писму од 13. септембра 1900. вели да му је овакав рад раније савјетовао историчар Јован Радоњић: „Када сам на молбу г. Јована Радоњића стао да прегледам и сравњујем у нашој Старој цркви записе, нашао сам их још не-

¹⁶ Чланак Скорићев у „Босанској Вили”, бр. 11, 12, 1913.

колико, који до сада ваљда нису били објављени. Те записе шаљем вам, да их употребите, ако већ није доцкан."¹⁷ Трагови овог исписивања за Стојановића се виде у првој књизи његовог зборника.¹⁸ Кад је књига изишла, он обавјештава Стојановића о преосталим документима који нису кориштени. „Онога времена када сам вам слао своје записе, према вашем позиву за прикупљање, видео сам да ми је вријеме врло кратко да повадим исцрпно биљешке из тих тефтера. Материјала има врло много, јер су га пуне око четири петине од 240 листа старог тефтера. Биљешке су разбацане добријем дијелом, те су доста непрегледне, иако има углавном неког реда.” Тај стари тефтер је из 1650, а млађи је његов препис из 1700.¹⁹ Он је са Стојановићем још дуго сарађивао, а види се да су се у току 1913. и састајали у Бањој Луци. Из податка²⁰ да је у оквиру те сарадње Скарић охрабриван да објављује своја дјела даде се закључити да је одлука о искориштавању грађе из архива сарајевске цркве донешена под утицајем ондашњих научника из Београда. Људи су се мијењали, али до краја Скарићевог живота та се сарадња неће прекидати. Очигледно је он у овом послу почео као преписивач за друге, да би се брзо осамосталио. Већ 1913. излазе у „Босанској вили” његове запажене студије о православној сарајевској цркви XVII и XVIII вијека, тачно по оној грађи коју у овој преписци помиње.

Скарић ће касније тематски богатити своје дјело, али до краја живота главна његова научна остварења су везана за оне области с којима је почео. Што је вријеме одмицало давао је обимнија дјела, али се у сваком од њих откривају трагови младих научних опредјељења. Он је имао радова који су се односили на југословенску, па и ширу балканску историју, али сва његова главна дјела су везана за историју Босне и Херцеговине и српског народа у њој, од најранијих почетака до свога времена. Данас није само ријетко да научник може у својим радовима користити старословенске, латинске и турске изворе, него је риједак и читалац који ће их без напора прочитати у објављеном тексту.

Питали су га о чему је све писао. „О свему што сам одаберем за рад. Не волим поручене ствари. Али најдраже ми је кад обрађујем историју Босне под Турцима”.²¹ Није ни темат-

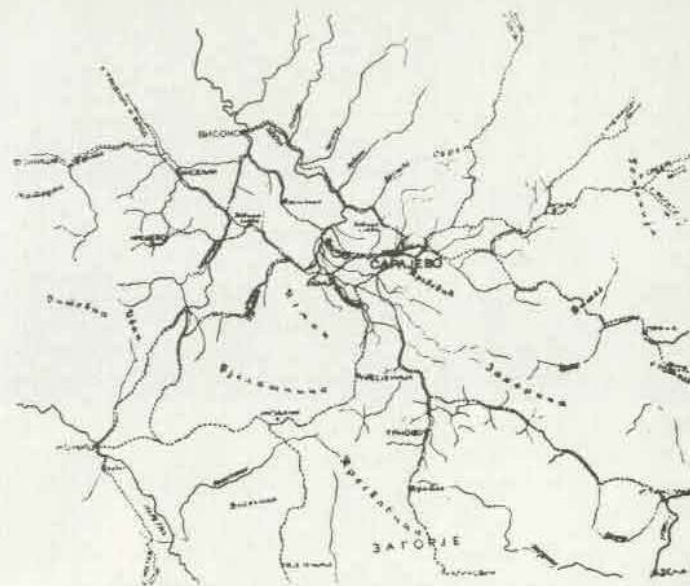
¹⁷ Скарић — Љубомиру Стојановићу, Сарајево, 30. августа/13. септембра 1900. Архив српске академије наука, Београд, К I бр. 4941. Захваљујем професору Василију Крестићу што ми је копирао и послао ова писма.

¹⁸ Љубомир Стојановић: Стари српски записи и натписи, I, Београд, 1902, стр. 423, 435, 440, 464, 480. Стојановић је свуда навео шта му је Скарић исписао.

¹⁹ Скарић — Стојановићу, Сарајево, 26. маја/13. јуна 1902, исто, број 4950.

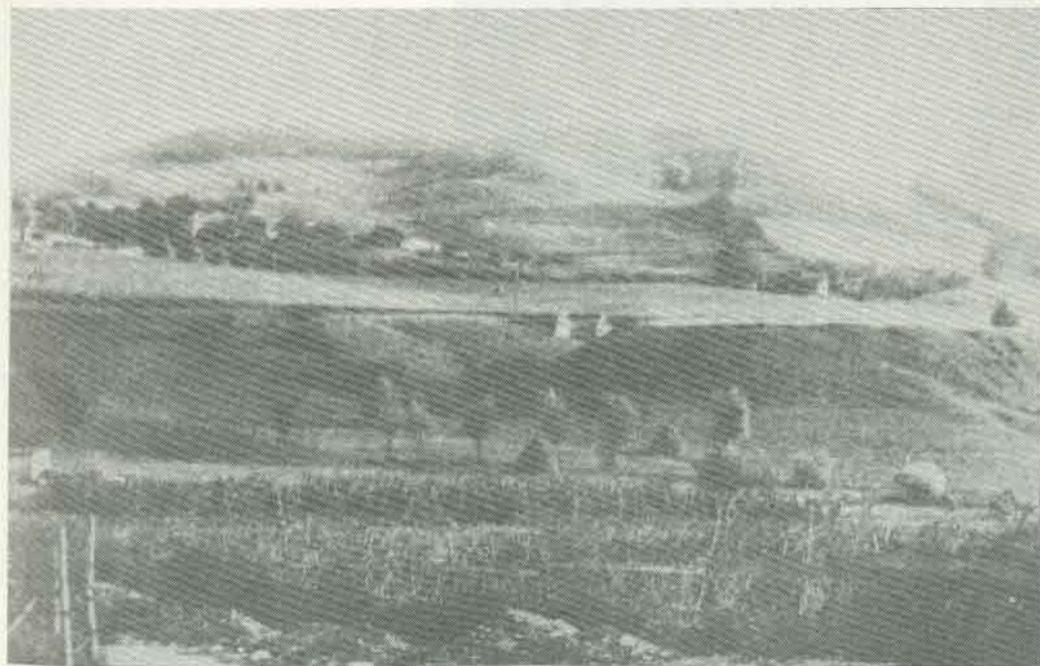
²⁰ Исти — истоме, Бања Лука, 9/22. децембра 1913, исто, број 4951.

²¹ Као фуснота број 2.

Стјециште друмова у Сарајеву

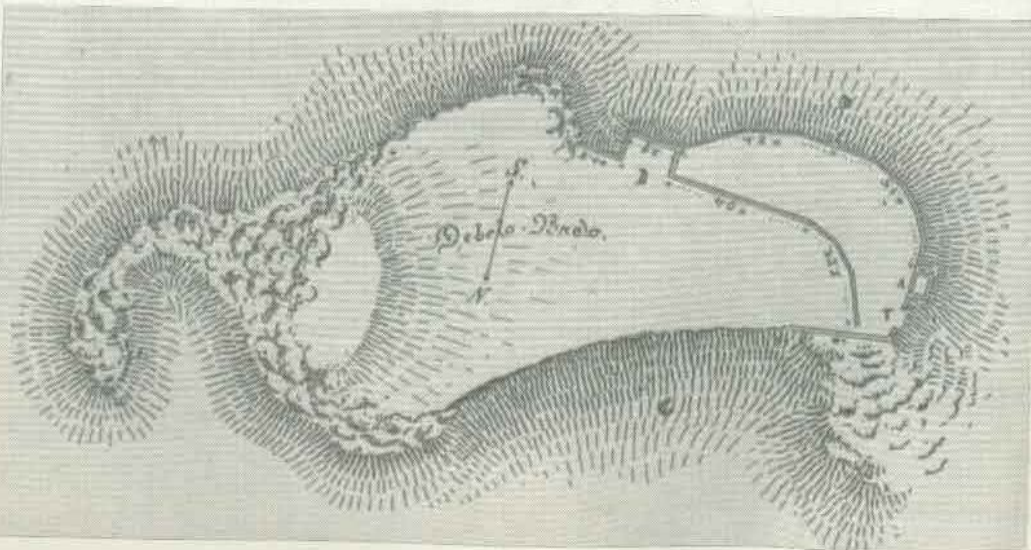
Терцијарна језерска тераса под Врацима

Орнаменти са лончарије
из Бутмира

План римског кастела на Дебелом брду

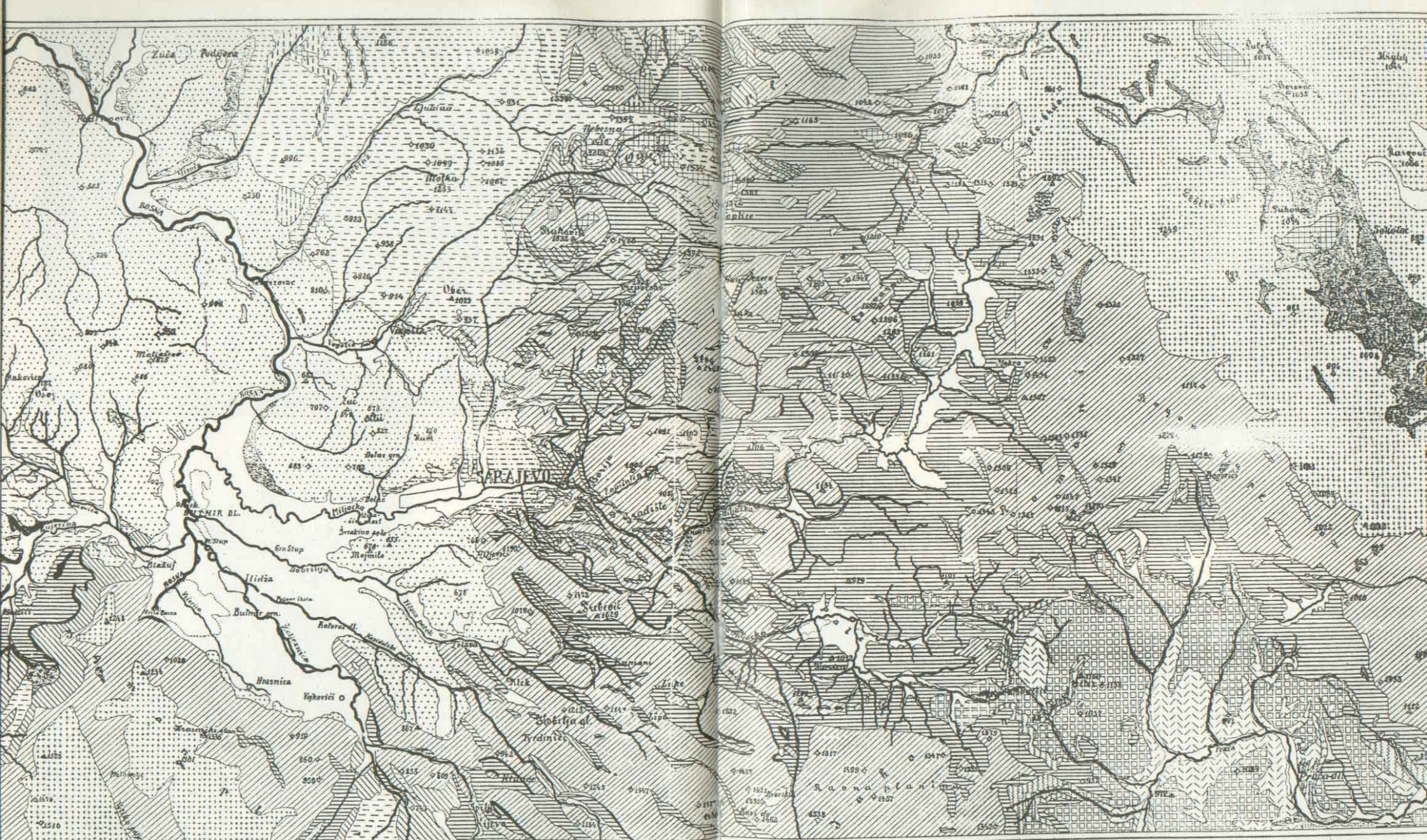
Римска калдрма

Олтарић Аполона Тадена

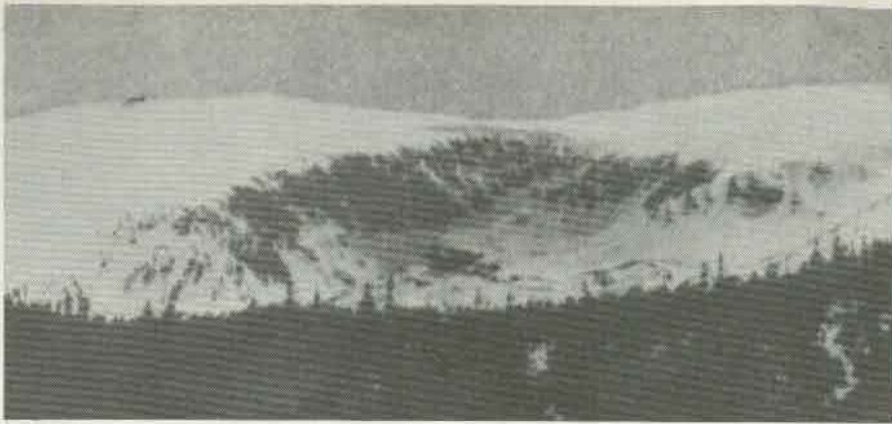
Римски гроб у главној војној касарни

Neogenske
slatkovodne
vodostojne
Aluvij. humus
Neovene (baza)
Diluvij (tlovača)
Pješčar i lapor
Tegel | Neogenske
slatkovodne
vodostojne
Fliš
(borna kreča) | Vapnenac
Conglomerat
Hidraulički lapor
Pješčar i lapor
Brečije-vapnenac | Donja kreča
Tura
Trias | Sirovi lapor
/ jaspis
Pješčar i drvo
Pješčar i vapnenac
Zrnasti vapnenac
Vapnenac
Vapnenac | Sirovi vapnenac
Vapnenac
Vapnenac
Vapnenac
Vapnenac
Vapnenac | Trias
Perm
Perm
Perm
Perm
Perm | Červeni plitkasti vapnenac
Vapnenac
Vapnenac
Vapnenac
Vapnenac
Vapnenac | Conglomerat i brečije
Pješčar i škriljci
Črna drvo
Glineni škriljci (filit)
Vapnenac | Perm
Perm
Perm
Perm
Perm |
|--|---|---|------------------------------|--|---|---|--|--|--------------------------------------|

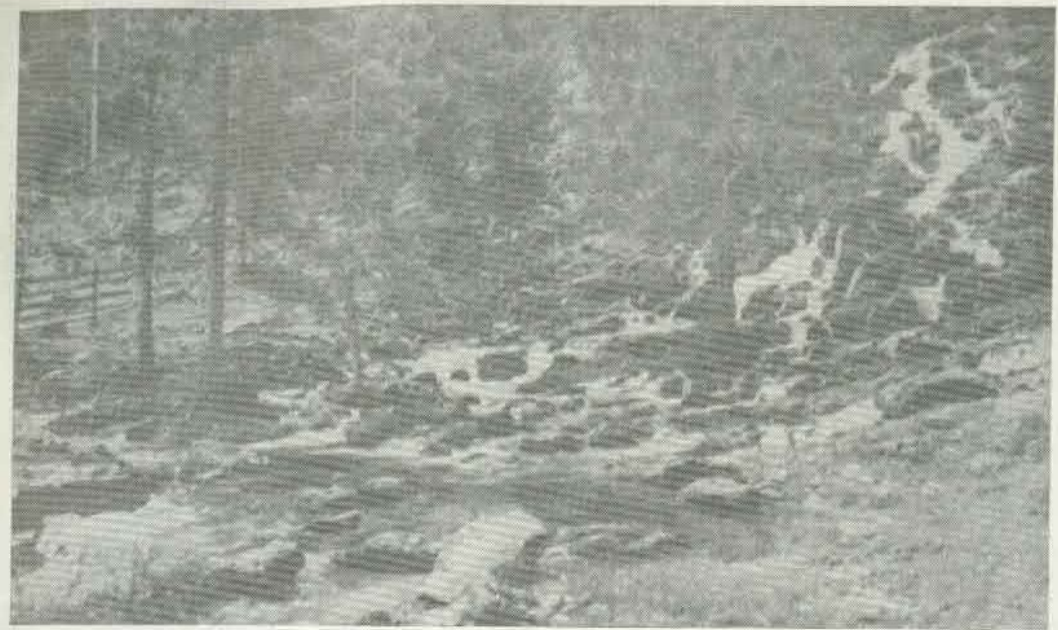
КАРТА САРАЈЕВСКЕ ОКОЛИНЕ

Глађиђални kotao на Бјелашници
под метеоролошком опсерваторијом

Мишаккина сутјеска
изнад Козје ћуприје

Врело Пашанске Мишакке

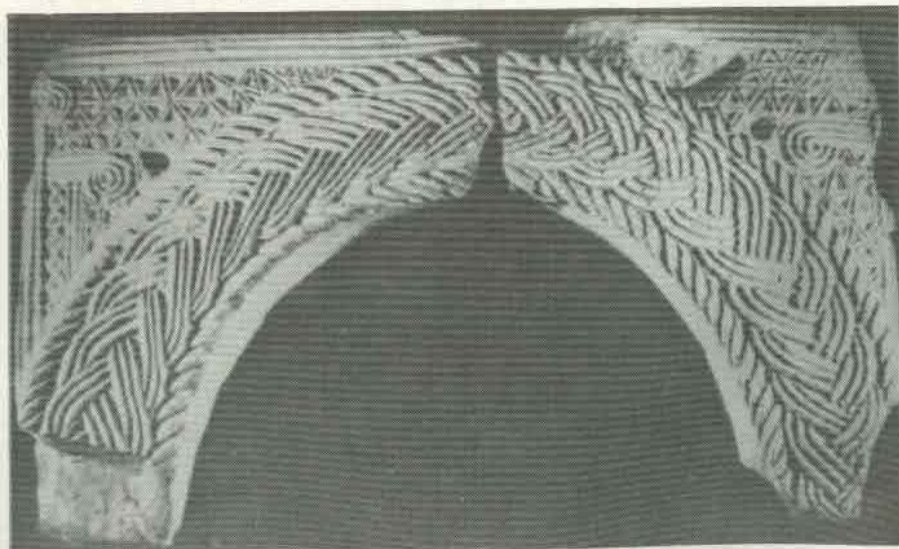
Сарајевско поље

Чаша нађена
у Сарајеву,
XV вијек

Аркада у цркви Рогачићи код Сарајева из XII–XIII вијека

ски поштовао границе између појединих области, јер од историје цркве до политике, за све оно за што само историчар има злоупотребљиво право селекције (да избацује и увршћује у историју) он је био стручњак. Од већих његових радова један се односи на историју града Сарајева до 1878, други на историју рударства, трећи на историју православне цркве, четврти на историју српског народа у Босни и Херцеговини непосредно након 1878, а пети на спахије и турски феудализам у XVIII вијеку. Према ограниченим методима и знањима модерног историчара који се квалификује за обављање само једне радње у рутинској и готово индустријској обради података и тема, стари је историчар био свезнадарски умјетник. Према модерном историчару Скарић се односи као што се односе стари еснафски мајстор филиграна према новом фабричком инжењеру. За све што је он некада радио данас би се тражила средства за отварање једног института.

Вријеме је остављало траг на његовим дјелима — по тематици и избору подручја истраживања, по његовом научном расту, по методолошком дозријевању, језику и политичком одређењу. У библиографији његових радова прилози са изразитом политичком заинтересованошћу су на почетку и крају гушћи него у средини. Први његови радови носе на себи печат израстања из напредног омладинског покрета прије 1914. Све те радове можда никад нећемо до краја открити, јер су неки писани под туђим потписима и са шифром. Задњи радови, неколико година пред смрт, не могу избјећи дух априлске агоније 1941, у којој је све оно што је цијели један напоран живот грађено стављено на коцку. Између та два краја су достојанствени научни радови, који су плод минуциозног истраживања извора.

Од 1926. он је преузео функцију директора Земаљског музеја и на том мјесту остао све до 1936. Иако ни ту није потпуно слободан за научни рад, ипак је у то вријеме могао радити више него икада прије.

Најзначајнији од тих радова је синтеза историје града Сарајева до окупације 1878. Писано је за градску општину која је дјело откупила 1937. Једно вријеме је градски буџет садржавао ставку за покриће трошкова око писања ове историје. На жалост, папире градског архива је превртало доста непозваних руку, па се не може очекивати да сви буду на свом мјесту као у оном тренутку кад је тамо рађена систематизација. Нису се могли пронаћи уговори за писање дјела и прешиска око тога.²² Још док је на томе радио, поносио се убјеђењем да је коначно ријешао проблем гдје Сарајево почиње да се развија као град.²³

²² Захваљујем сараднику Архива града Сарајева, архивисту М. Јовановићу на љубазности да прегледа одговарајуће фасцикле и установи да, сем два мала помена, кључни документи о овоме нису сачувани.

²³ У поменутом интервјуу за лист „Правда“ 1934.

Од већих радова које објављује између два рата на Сарајево се односи и историја српског народа и православне цркве у Сарајеву XVII и XVIII вијека, која је објављена 1928. Рађена је на основу раније објављених студија које га прате откако је као научник прогледао. Истраживање почива на грађи из црквеног архива, коме цијело казивање у длаку робује. Засићеност доказним материјалом, као и очигледно одсуство жеље да напише велико дјело о томе, учинили су га непролазним. Он савршено добро познаје научна питања црквене историје, као и свих појединачних институција везаних за цркву и општину која је њоме управљала. То је једно мало огледало друштвене историје Босне и Херцеговине тога времена, а да он тога није био ни свјестан.

Међу његовим радовима има још пуно сарајевских тема разасутих по новинама и часописима разних времена и опредјељења. Неки од тих радова су изневјерили животни мото којег се држао, тј. да не пише на наруџбини, јер су рађена за јубиларна издања новина и дневних гласила. Писао је толико пуно о Сарајеву јер га је ријетко предано волио. Он ту није био дошљак који град открива са наопаке стране, од жељезничке станице, гдје га одбијају зидови аустријских здања, оних за које је Иво Андрић писао да су њихови градитељи вештину европског зидања свладали до половице. Он је припадао старом Сарајеву, ономе које је на његову жалост безнадежно пропадало. А био је и историчар старог доба који још пише о историји варошког гробља, појединих улица у граду, неких ријетких школа, па епидемичних болести и сијасет малих тема везаних за откриће грађе ограниченог обима. Писац таквих радова мора да је знао ко ће га читати и није вјеровао да ће се неко полакомити за таквим штивом у сусједној вароши, која и сама има своја славна гробља и школе. Запажен је његов рад о Сарајеву у XVI и XVII вијеку.²⁴ Послије 1918. је превео са њемачког Трухелкин *Кратки приказ историје Сарајева*,²⁵ а да аутор за то није ни знао.

Од вансарајевских тема треба истаћи чланке о структури османског феудализма. Штета је да ту тему није обрадио у облику шире синтезе, јер радови о томе потичу из зрелог и сталоженог периода његове научне дјелатности, када је био у стању да са лакоћом доводи у склад податке из прошлости са још живом динамиком рјешавања аграрног питања до 1918. У нашој историографији пуно је о тој теми радова који су идеолошки засићени, претеоретисани и политички оптерећени. До 1914.

²⁴ Скорић, *Постанак Сарајева и његов територијални развитак у 15. и 16. вијеку*, „Гласник Земаљског музеја“, 41, Сарајево, 1929.

²⁵ Из листа „Сарајевски компас“, 1921. Из Трухелкиног писма Скорићу, Загреб, 6. априла 1935., се види да он није знао за тај превод од прије више година. Оставштина Владислава Скорића у Земаљском музеју.

по њима су се разликовали присталице и противници рјешавања аграрног питања у корист кметова. Скорић је одлучно познавао турски језик и био у стању да користи турске документе. Најзначајнији рад из те области је један попис босанских спахија из почетка XVIII вијека.²⁶ Згуснут, синтетички поглед на турски феудализам направио је у једном рукопису који за његовог живота није био објављен, него је ископан у рушевинама бомбардованог Београда 1941, па објављен тек по ослобођењу.²⁷ Наука ни данас није у стању да изиђе из митологије која је оптеретила радове о постанку муслиманског племства у Босни и Херцеговини. Не познавајући модерну идеолошку позадину, која се иза таквих радова све више и неизбјежније увлачи, он је на више мјеста иза себе оставио података и закључака од највише научне вриједности. Нису га без разлога познаници сматрали нашим водећим туркологом. Да му је научни вијек нешто дуже потрајао у ту одважну тврдњу нико данас не би сумњао.

Вјероватно је најбољи његов истраживачки рад једна студија о постанку крсног имена код Срба.²⁸ Треба читати Чајкановића о преостатку грчких и римских паганских мотива у српском православљу, да би се до краја оправдао и схватио Скорић. Богомољци можда не воле ове текстове у којима је обичајни континуитет старији од правила вјеровања. Праћење неких мотива у српској крсној слави, који личе на одређене установе грчке и римске прошлости, захтјевало је суверено познавање литературе и античке културне историје, као и историје цркве. Његов закључак да је српско крсно име као општеприхваћена институција православне цркве тек новијег историјског времена има далеко виши значај него на први поглед изгледа. Мало је људи код нас који би с таквом лакоћом могли да обрађују једну институцију толиког историјског распона, чија обрада захтијева тако тешке методолошке претпоставке, као што су познавање и моћ интерпретације извора и употреба многих језика.

Довољно је површно погледати попис Скорићевих научних радова, па да се изведе неумољив закључак да је он историчар фрагмента и малих тема. Има велики број радова, од свега неколико страница, писаних за дневне новине, хронике провинцијских часописа и јубиларна издања. Заједничко је тој шуми да су то једним дијелом окрајци неколико великих тема, од којих би понекад одсијецао иверје да потпири ватру и одржи континуитет. Скорић је имао свој унутрашњи свијет кроз који је доживљавао прошлост Босне кроз детаљ и фрагментарни ис-

²⁶ Чланак у „Гласнику Земаљског музеја“, 42, Сарајево, 1930, као и прилог о постанку и развоју кметства у „Прегледу“ 1937.

²⁷ Скорић, *Из прошлости Босне и Херцеговине*, у „Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине“, 1, Сарајево, 1949. Овдје се овај чланак објављује са додатком који је био оригинално испуштен приликом објављивања 1949, а сачуван је у рукопису у Архиву Друштва историчара у Сарајеву.

²⁸ У „Гласнику Земаљског музеја“, 32, Сарајево, 1920.

јечак. Само је у неколико великих тренутака радио на дугу стазу, а већином је писао онда кад је имао нове податке у рукама. Сада је тешко скупити све те радове на једно мјесто, а и не види се да би за то било неопходне потребе. Када се Башескијин *Љетопис* једном објави у цјелини, онда сви ранији радови у којима су саопштани њени фрагменти немају велики значај. Колико је за ово крив он сам, толико је крива друштвена средина у којој је као научник израстао. Године 1934. он се жали да у Земаљском музеју, на чијем је челу стајао, нема више од десет људи за научни рад. А ако би се изузела сарајевска Друга гимназија, у којој је баш тада полако настајала плејада будућих стожерних интелектуалаца ове покрајине, онда је тај музеј био једина урачуњлива научна установа овдје. За тај рад је држава давала врло мало, десет пута мање него за одржавање тадашњих научних центара у Лубљани. Према напоменама које даје у радовима са истраживања у Дубровачком архиву, види се да је сваки његов научни рад био црпљен из безграничног фонда личног знања и урођене способности да спаја фрагменте које је кроз цијели живот упијао. Цијела старија генерација босанских историчара има исти, или сличан интелектуални профил. Он ће се радикално мијењати тек послје ослобођења, кад је прављење докторске дисертације постало незаобилазан камен у каријери. Сви су ужасно пуно енергије трошили да се одрву неминовности тоњења у годишње календаре вјерских културних друштава и фељтона у дневним листовима. Скорић је још добро прошао, јер се може погрешно закључити да су мали прилози по локалним листовима били само предахнуће од већих тема и дугорочнијих истраживања. Неки су од њих посебна штива.

Историја рударства код нас такођер је једна од великих Скорићевих области истраживања. Он се на њу враћао неколико пута у животу, а велику синтезу је објавио у Српској академији наука 1939.²⁹ Грађу за ову студију је годинама унапријед скупљао и њене фрагменте расипао по публикацијама пет година прије појаве велике синтезе којој је та грађа била намијењена. Прве оцјене је о том рукопису дао Владимир Боровић. Сачувана је копија његове стручне рецензије из које се види да је имао врло мало да замјери. Скорићева историја рударства у Србији и Босни заузима истакнуто мјесто међу југословенским научним публикацијама између два рата.

Популарне научне синтезе Скорић је почео да пише доста касно. Било би некако и природно да се у позним годинама живота полако упласти оно што се цијелог живота косило. У за-

²⁹ Скорић, *Старо рударско право и техника у Србији и Босни*, САНУ, Београд, 1939; чланак из „Споменик САНУ“, 1935; Чланак у „Гласнику Земаљског музеја“, 46, 1934.

машној историји српског народа,³⁰ Скорићу је, поред Николе Стојановића и Нури Хаџића, запала дужност да напише преглед модерне историје Босне и Херцеговине. Он није ишао даље од херцеговачког устанка 1882, а и ту је дао толико лијепих опажања и података да се види како је и то плод дугогодишњег истраживања прије него се коначно прихватио пера.

Иако врло ријетко, Скорић је понекад објављивао и кратке приче из прошлости Сарајева. На крају, било би чудно да не покуша да опонаша свог брата, коме су кратки хумористички написи по дневним листовима намрли велику славу. Ове је приче објављивао од 1899, да би их 1925. поново објавио у књижици *Из старе махале и чаршије*. Писао их је да оживи стари дух града. „Желећи, да сваки предмет и догађај дође у сходну средину, описивао сам живот и забаву у старој сарајевској махали и чаршији. А да личности што боље пасују оном времену, ја сам и језик удешавао, служећи се почесто говором старих Сарајлија, у коме је много турцизама и провинцијализама, говором, кога школа, књига и новине још нијесу биле промијениле“. Из његове сачуване преписке се види да је једно вријеме, док излазе главне од ових приповједака, дио времена проводио у кући свога брата.

Сасвим је вјероватно да је он имао намјеру да се писањем оваквог штива забави. Међутим, Скорић није могао да не буде историчар, и сви су ти његови написи прилози малој историји варошког живота. „Кад би у први мрак, зачу се тутан коњски и халакање сурубијино и за час пројездише поштански коњи ко свјетлица“. Без тог описа данас не бисмо знали како су на поштански дан пролазиле прве поштанске кочије кроз Сарајево. Без тих прича не бисмо такођер знали да су се некад дјеца играла заптије-хајдука, а не жандара — лопова, као што не бисмо пред очима имали тако жив лик трговки, жена које су разносиле робу. У том погледу много је грађе за догађаје око престанка турске власти и доласка аустроугарске војске у Сарајево.

Нема битне разлике између једне од оваквих тема и оних тема у његовим кратким новинским записима, које је он сматрао историјом, а не књижевношћу. У причама је хтио да нешто саопшти о некадашњем начину живота, као што је у кратком запису говорио о догађају као историјском податку. Све су то теме из сарајевског трговачког круга којем, као и Деспићу прије њега, по поријеклу и образовању припада.

Скорићев научни метод је био тријумф мале историје. На жалост, то нема ништа заједничког са једном филозофијом историје која ће се у свијету јавити неколико деценија по његовој смрти. Мала историја овдје је историја фрагмента, историја

³⁰ Скорић, Нури-Хаџић, Стојановић: *Босна и Херцеговина под аустроугарском управом*, Београд, с. а., у збирци „Српски народ у XIX веку“, књига 15.

свачега у животу. Модерна апологија мале историје открива у њој „унификаторску функцију разноврснога“.³¹ Скарић је једноставно старински историчар провјерених метода свога времена, који се не одмиче од фрагмента, који царује у свим његовим радовима, оним од двије стране у дневном листу, као и великим истраживачким студијама које академије објављују као посебне књиге. Једном се Лисиан Февр жалио да „има јако много историчара који су савјесни, радишни и добро образовани, који пишу историју на начин како су се њихове баке предавале најгиздавијем ткању таписерија и којима је једино стало да установе шта се догодило“ у историји.³² Тој старој школи историографије, која се најдуже држала као занат и метод по средњеевропским универзитетима, припадао је и Скарић. Научио је ту вјештину у Грацу. Исконски противник аустријске власти над својим народом, он је као и цијела наша наука онога времена учио занат од свог политичког противника. Иако није био лишен, врло јасно опредјељених политичких и идеолошких убјеђења, он их није уводио у своју науку. У њој царује једино чињеница, и то царује тврдоглаво и сухо као да је радио математику. У његовом дјелу су чланци са друштвеном поруком веома ријетки, а увијек су потпуно издвојени од суре озбиљности његових истраживачких дјела. Ово је карактеристично за његово писање од самог почетка у гимназијској клупи. Политички чланак је писан под шифром, и онако како је Скарић растао као научник, тако се исто чланак политичке природе губио са листе његових дјела и све више постајао ријеткост. У идеолошком погледу је тешко установити да је икада настојао да се дубље обавијести о модерним идеолошким струјањима. Његово политичко и идејно убјеђење није ишло даље од преданог прихватања југословенске државне стварности. У томе није изузетак, него бесконачно помножени фактор цијеле једне научне школе онога времена.

Осврт на Скарићев живот и његово научно дјело не би био потпун ако би се прећутала полемика у коју је ступио у вријеме пред априлску капитулацију 1941. Додуше, цијелог живота је он био босански кавгација и увијек је с неким тјерао научну правду. Већином су то били његови лични пријатељи и људи с којима је проживио мемљиву политичку младост прије рата 1914.³³ Ова коју води по локалним сарајевским новинама од децембра 1939. до почетка марта 1940.³⁴ очигледно је плод једне

³¹ Patric Pharo, *Apologie de la petite histoire „Temps modernes“*, 426, јануар 1982, стр. 1253.

³² „Encounter“, јануар 1976, чланак „History and Archeology“.

³³ Васо Гаушпац, Тунгуз-Перовић, Марко Перојевић и други.

³⁴ Полемички чланци са Мухамедом Хаџијахићем у сарајевском „Југославенском листу“ у наведено вријеме. Почело након Хаџијахићевог чланка у „Новом Бехару“ 15. јуна 1939, а дискусија трајала до марта 1940.

грижње савјести и још живих успомена да су га и пријатељи потихо сумњичили да није довољно патриота, а идеолошки противници цитирали као аргуменат за своју тезу. У убојој босанској средини од историографије се није тражило више него да даде тапију на историјско право. Он тако никада није писао и тек се под крај живота пренуо. Он је историју увијек писао онако како се ткаје таписерја.

Овој полемици у којој се мјере расна својства и пигментација крви Скарић није био дорастао. На идеологију се одговара идеологијом, а не науком, па би боље било да је оставио босанским ријекама да носе оно што вазда носе. С друге стране види се из његових радова да није познавао модерне теорије расе. У чланку (1936) „Балкан под турском влашћу“ олако је прешао преко питања асимилације првобитних Турака од „оне монголске мешавине, која се од скорог времена назива великом расом“ у једну нову која их не разликује од осталог балканског становништва. Завело га је што су се и озбиљни научници, од којих је неке сматрао својим учитељима, почели занимати мјерењем пигментације крви,³⁵ да би врло брзо послје тога јавно и без грижње савјести написали да босански Срби немају право да „својатају земљу чији су гости“.³⁶ Зашто је толико потцијенио тај тренутак и мислио да је он пролазан и случајан. Требало је да након двије године на сопственој кожи осјети шта се тада иза брада ваљало. Није био спор о науци, па кад је у њега ушао, морао га је тако и јавно идентификовати, јер је очигледно цијели спор био само око тапије на историјско право новог владања које је 1941. и дошло.

Какав је Скарић био човјек изван својих папира? Чини се да је израстао у лик великог професора универзитета у мјесту у коме нема универзитета. Такви би се људи морали трудити да им све фотографије буду прављене негдје уз академску катедру. Одвећ често падање царевина и мијењање политике су омели да један човјек лучидног ума постане научник великог формата. Кад он расте у босанским околностима од 1894. до 1941. нико не би од њега могао постићи више — сем ако би се окренуо поезији и политици.

Један је предратни новинар оставио упечатљив опис његовог лика: „... отворила су се врата на којима се указао омален човек, необично живих покрета. Рекао бих да ме је погледао, али нисам сигуран да ли ме је видео. Очи су биле некако као одсутне: типичан поглед човека који увек има пред собом један свој унутарњи свет“.³⁷ Преписка дијелом сачувана у његовој ос-

³⁵ Др Биро Трухелка, *Студије о подријетлу*. Етнолошка разматрања из Босне и Херцеговине, Загреб, 1941. Уврштен чланак *О подријетлу босанских муслимана*, штампан 1934. Стр. 15—16.

³⁶ Др Биро Трухелка, иста збирка. Чланак *О подријетлу житељства грчкоисточне вјероисповјести у Босни и Херцеговини*, стр. 43.

³⁷ Као билешка под бројем 2.

тавштини³⁸ одаје врло педантног радника који чува све своје хартије, до безначајнијих дописница и поштанских рачуна. Ручкописи његових објављених дјела су попрштате неуморног преписивања, исписивања и додавања. Сад би се у њима могао снаћи само њихов изгледни аутор, јер очигледно у писању није журно, нити икад брзо довршио започето.

Скарић није био само научник него и јавни радник који је предано и са достојанством вршио своју дужност. Као директор Земаљског музеја од 1926. до 1936. у исто је вријеме постао и главни уредник његовог часописа „Гласник Земаљског музеја”. И то је дио његове биографије коју би било неправично изоставити. Сачувани музејски папири из тог времена одају строгог чиновника који мучу мучи са једном установом од тридесетак људи (око десет научних радника), која је након 1918. доживјела тренутак историјске низбрднице. У свакој фасцикли која се чува у музејском архиву има по један извојен свежањ „повјерљивих докумената” у којима су очуване Скарићеве писмене дискусије са његовим подчињеним о правилима понашања. Жена „музејског надвртлара” у стану прави умјетно цвијеће и носи га на пијаци, чувари доводе дјецу која у редовним часовима ометају рад. Одсуствовање с посла, закашњавање, пријевремени одласци су оно што не промиче оку непријатно пословног шефа. Појединцима треба читати музејски статут, писмено их опоменути да уреде инвентар и књиге које су им повјерене, и кустосе да науче реду служитеље који су им стављени на располагање („јер служитељ код неуредног шефа постаје и сам неуредан, пошто зна да над њим шеф не може вршити контроле, јер и сам не долази уредно на дужност”).³⁹ Чак је и појединим сарадницима забрањивао да у вријеме одређено за рад у музеју могу одржавати часове наставе по сарајевским школама.

Као уредник „Гласника Земаљског музеја” настојао је да очува његов достигнути реноме. У току 1929. је увео нека правила у издавању, која су оспособила лист да одржи сталност издавања и висину квалитета. Часопис је морао да изиђе пред истек године за коју се објављује, па су због тога сарадници музеја морали да предају прилоге већ до краја марта те године. Био је страховито осјетљив на то да кустоси у другим гласилима објављују радове које су радили у оквиру музејских програма, а посебно у дневној штампи. Напустио је стару праксу да се хонорари плаћају подједнако, па је чланке подијелио у три категорије. „У прву категорију да се рачунају они чланци који обрађују нове теме, или коригују и допуњују теме које су други обрадили. У таквим чланцима мора бити нових, добро документованих и оригиналних мисли. Они се не смију састојати од самих описивања, нити садржавати много цитата из дру-

³⁸ У Земаљском музеју у Сарајеву.

³⁹ Скарићева опомена једном од сарадника, 15. априла 1929. Архив Земаљског музеја, фасцикла за 1929.

гих дјела. Ако се цитати не могу избјећи, они да се хоноришу по нижој скали”. И илустрације у научним прилозима, тако драге археолозима и етнографима, хоноришу се по нижој скали, а од хонорара се одузима аутору у оном проценту у коме је главни уредник морао да поправља његове стилске и граматичке омашке.

Овако строгог управитеља нису пуно вољели. Опширна и не увијек безазлена тужакања су допирала и до министра просвјете у Београду. Описују га као несавитљиву душу. Један се на њега жалио да је био „зелен и блијед и да му дрхће усна” док му је читао буквицу о канцеларијском реду. Под његовим водством музеј није постао више него је могао, због безнадежно слабе финансијске подршке државе. Ипак је одржао постигнути реноме угледне научне установе у свијету. За његовог времена је отворена стална музејска галерија слика, по иницијативи групе сликара под водством Боке Мазалића. Сачуван је његов поздравни говор, као и писма којим је од сарајевске општине тражио да галерији уступи умјетничка дјела која је посједовала. Оваквим радом је придонио да се очува углед установе у којој су између два рата почели, или трајали, научну каријеру и такви научници као што су Петар Скок, Грегор Чремошник, Владимир Боровић, Миленко Филиповић, Александар Сергејевски, Милан Карановић. А и многи други су кроз њу прошли.

То су укратко главне линије животног профила историчара Владислава Скарића. И да се пронађе још неких папира за опис његове биографије, тешко је вјеровати да би се шта могло додати и одузети. Био је тихи бунтовник и врло запажен научник. У свему што је радио остављао је неког трага који обавезује потомство да га се сјећа. Један стари орах у остављеном виноград у Београду без чије би слике у свјести увијек били сиромашнији.

Милорад Екмечић

А. ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ, кога има сарајевски крај, главни је разлог што је Сарајево постало највећа и најважнија варош у Босни и Херцеговини, јер привредне прилике овога краја нису особито повољне. Упола планински, сарајевски крај није никада имао, нити ће имати врло напредну и рентабилну земљорадњу. Са сточарством је до сада било исто тако. Богати рудници су изван уже сарајевске области, те нијесу никада, а тешко да ће и убудуће у знатнијој мјери утјецати на развитак привредних прилика у Сарајеву. Најбоље ћу окарактерисати привредне прилике овога краја напоменом да становништво у самом Сарајеву подмирује своје потребе довозом главних животних намирница из мање и веће даљине, јер га његова ближа околина не може хранити. С те стране није Сарајево имало услова да се развије у већу варош.

Много су повољније комуникационе прилике. Изворни крај ријеке Босне лежи на средокраћји путова, који воде са разних страна и састају се у сарајевском и височком крају. Ради тога је у средњем вијеку Високо са својом околином било средиште босанске државе. Стратешки и политички интереси Турског Царства помакли су додуше центар покрајине Босне, али не много, ни изван овога краја. Мјесто Високог подигла се опет у истом крају, само за тридесетак километара даље на југоистоку, нова варош, Сарајево, која је постала стратешко и политичко средиште турског дијела Босне, а послвије 1463. и доцнијих година и њено привредно средиште. Ни доцније преселење врховних административних и војничких власти у Бању Луку и у Травник није уназидало Сарајево. Његов повољан централни географски положај очувао му је ранг најнапредније вароши у провинцији.

ГЕОЛОШКА ГРАБА. Сарајевски крај, заједно са осталом Босном и Херцеговином био је кроз стотине и стотине милиона година покривен морем. Тек у терцијару (олигоцен) изронила је већина босанскохерцеговачке земље из мора, па постала копно. Но то још није било оно што је Босна и Херцеговина сада, него једна ниска земља, која се мало издизала изнад лица најближих мора. Површина јој је била дјеломично покривена језерима, у

која су ријеке сносиле шљунак, пијесак и муљ. Од воденог и сухоземног биља стварао се у језерима угаљ. Једно од тих језера заузимало је својим југоисточним дијелом сарајевски крај, а на сјеверозападу је допирало у зеничку и травничку околину.

Доцније, у миоцену, настали су јачи покрети земље; почеле су се дизати планине. По издигнутом и нагетом земљишту су потоци и ријеке текли брзо, па су јаче рушили своју околину и разграђивали нова брда. Усљед тога су се почела преображавати и језера. Дивљи горски потоци су стали засипати језера својом наплавом, као што је случај и код зеничко-сарајевског језера. Друга су језера истекла, па им се дно исушило, а затим су потоци и ријеке развијали ранију наплаву.

Ипак ове промјене не створише још данашње орографско лице Босне и Херцеговине већ су то учинили млађи и јачи покрети који су настали при свршетку терцијера. Тек су се тада дигле босанскохерцеговачке планине до знатне висине. Клима, која је дотле била суптропска измијенила се нагоре, па су наши крајеви постали хладнији. Због хладноће и јачега падања снијега високе је планине покрио дебео слој снијега, који се ни лети није отапао сав.

Споменути најмлађи покрети и с њима удружена ерозија створили су данашњи изглед сарајевског краја. Издигнути дијелови су дали основу за данашње планине, а потонули за Сарајевско поље. Ерозија је планине измоделисала онако како изгледају сада. Моделишући она је скидала горњи планински покривач, па су тако огољели доњи, старији слојеви. То је узрок, те је данашње лице сарајевског краја разнолико.

У знатној удаљености, на југозападној страни од Сарајева, а сјеверно од Тарчина, земљиште је *палеозојско* (карбон и перм). Палеозоник (перм) се налази и на југоистоку од Сарајева, јужно од Црног Врха и Јахорине и источно око Праче. Игман и Бјелашница припадају *тријасу*, исто тако и планине јужно, источно и сјеверно од Сарајева. Њихови нижи дијелови и ријечне долине су од *верфенских пјешчара и шкриљаца* а горњи дијелови од *луштурног кречњака* (*Muschelkalk*). Брда изнад Горње Вогоште и Нахорева и даље иза горње Лубине су од *кредних шкриљастих лапора (флиш)*. Њих се налази и на прелазу између Бјелашнице и Трескавице. Само Сарајево лежи највећим дијелом на *језерским терцијарним талозима* (глина и тегељ) из *олиго-миоцена*. Такви су и сви брежуљци на источној страни поља између Миљацке, Лукавице, Тилаве и Кобињ-дола. Затим брдо Хум са цијелом својом околином и сав онај брдовити крај на сјеверозападној страни Сарајевског поља између ријеке Босне и кисељачког друма. Поље и његове увале уз ријеке и потоке, долина горњег тога Мокрањске Миљацке и Пале покривени су *алувијалним наносом* (шљунак и иловача).

Трагова из *леденог доба* има на сјевероисточној страни планине Бјелашнице. То су котласта издубљења у кречњаку, која

се зову Котлови, и нешто морског наноса. Ту су се све до сада одржале неке биљке и животиње из леденог доба. На Трескавици такођер има трагова леденог доба. Њена сва три језера су постала тада.

Језерских тераса, у двије етаже, има по ивици Сарајевског поља. Оне се из поља увлаче и у побочне долове. Неке сарајевске махале леже на терасама. Чини се да су постале у *плиоцену*.

ОРОГРАФИЈА. У *морфолошком* погледу слика сарајевске околине је оваква. Највише дијелове представљају тријадични кречњачки масиви: *Трескавица, Бијелашница са Игманом, Требевић са Јахорином, Озрен и Романија*. У њима се налазе појаве ублаженог карста (вртаче, поља, стрми одсијеци, ждријела, воклишки извори и понори). Између Требевића-Јахорине, Озрена и Романије терен је улегнут и испуњен брежуљцима од тријадичних шкриљаца. Улегнуће се пружа у луку од Витеза преко Пали до Мокрог. У њему су неколика пољца крај Паљанске и Мокрањске Миљацке. Све остало земљиште сјеверозападно и западно од Сарајева представља један брежуљаст терен, који је опасао Сарајевско поље са свих страна осим јужне. Под Бјелашницом и Трескавицом се налази поље око села Трнова, опасано брежуљцима.

Док се масиви издижу до висине од 1500—2000 м, а брежуљци 700—900 м, *Сарајевско поље* има висину од 500 м. Оно има облик ријечне делте, којој се врх налази у самом Сарајеву. Најниже је у југозападном крају, на линији ријека Жељезнице и Босне, са висином од 495 м. Највећу дужину има у правцу сјеверозапад-југоисток између села Хрељева и Војковића, која износи 12 км. Поље се на неколико мјеста увлачи у долове ријека и потока, који се стачу на њему. И Сарајево је у једној таквој ували. Због ових увала пољу се може прићи са свих страна, осим од Игмана. Његово дно покрива дебео таван од напаве, па је прилично родно. Западним његовим крајем пружају се мочвари у Осијеку, Доглодима, на Доњем Ступу и у Блажују. Највећа је мочвара између Врела Босне, Лужани и Врутака.

ХИДРОГРАФИЈА. Преко поља тече неколико ријека и потока, који сачињавају највећи дно *хидрографске мреже* сарајевског краја. Најјача је, али није најдужа (у овом крају), ријека *Босна*. Она извире у југозападном крају Сарајевског поља под једним точилом планине Игмана. На дужини од стотинак метара избијају испод осулина планине Игмана јаки млазеви воде, од којих одмах постаје права ријека, знатне ширине, и толико дубока да се не може газити. Несумњиво је да толика количина воде потјече од кише и снијега, који нападају по Игману и по великом дијелу Бјелашнице.

У Босну се слијевају с десне стране три мало јаче ријеке: *Железница*, која сабира воде из Трескавице и Јахорине, *Добрања* и *Миљацка*, у којој се скупљају воде с друге стране Јахорине, с Витеза и из подгорја планине Романије. С лијеве стране има Босна само једну већу притоку, ријеку Зубјевину.¹

Поред обиља слатководних извора има у овом крају на неколико мјеста и *минералних вода*. Од свих је најважнији топли сумпорни извор на *Илици* у Сарајевском пољу, који поред минералних састојака има и знатну топлину од 57°C.² Непун сахат хода од Илице има у селу Блажују један *кисељак*. Други је на Плочи под лепеничком Кобиљом Главом. У вогошкој Јошаници има једно хладно *сумторно врело*.

КЛИМА. Сарајевски крај има климу прилично екстремну, оштру. Љета су врућа, а зимске студени појаче. Већих разлика између дневне и ноћне температуре има такођер. И послје најврућих љетних дана ноћи су хладовите. Највеће студени има Сарајевско поље у свом западном дијелу, гдје за мирних, ведрих ноћи у децембру и јануару термометар показује за неколико гради нижу температуру, него што је у Сарајеву. Средња годишња температура у Сарајеву је 9,1°C. Јули и август су најтоплији мјесеци са 18,7° средње температуре која се за најврућих дана пење до 30° и преко тога. Јануар је најхладнији мјесец са средњом температуром од -3,2°. Но за врло хладних дана и ноћи, којих кадгод има и у децембру, термометар показује температуру испод -10°, а у рјеђим случајевима -20° и још ниже. Кишних и снијежних дана има у години у средњу руку 154 и распоређени су тако да нема ни једног мјесеца без кише, односно снијега. Дакако, сваки мјесец није једнак. Најсухљи је август са 9 кишних дана, а најкишовитији су мај и јуни са 15—16 дана. Но то још не значи да тих мјесеци падне и највише кише. Октобар, нарочито његова прва половина, мјесец је када падне највећа количина кише. Сума кишне и снијежне воде која падне у Сарајеву за једну годину износи 941 мм. Од тога долази на октобар више од једне деветине (110 мм). Затим се могу узети као кишовито вријеме прољетни (до у позно прољеће) и други јесенски мјесеци. Најсухљи је август (53 мм), јули и јануар. Равни дијелови Сарајевског поља разликују се од околних брда. По пољу падне мање кише него по брдима. — Најобичнији су вјетрови југ и сјевер. Вријеме од октобра до марта (изуевши јануар) је период у коме је најчешћа југовина. Ма-

гле су честе, нарочито по пољу. Већ у другој љетној поли почињу магле падати по пољу и доловима, али су брда, па и само Сарајево, чисти од магле*.

ФЛОРА.³ Вегетација овога краја је средњоевропског карактера. По шумама, у шикари и по ливадама налазе се исте биљне формације као и у средњој Европи. Шумско дрвеће се састоји понајвише од *храста* (*quercus sessilis*), *бијелог граба* (*carpinus betulus*), *дивље крушке* (*pirus piraster*), а у већим висинама од *оморике* (*princea*), *јеле* (*abies alba*) и *букве* (*fagus silvatica*). Уз њих се налазе као предстраже јужне флоре *жестика* (*acer tataricum*), *црвени јавор* (*acer obtusatum*), *црни бор* (*pinus nigra*) и врсте рода *sorbus*. *Грчки јавор* (*acer Heldreichii*) налази се спорадично по шумама у Јахорини, *муника* (*pinus Heldreichii*) код Опанчака у Корчи. То је њено најсјеверније налазиште у Босни. У подалским шумама, у грмљу испод дрвета, скоро увијек се налази *ratnius fallax*. Особити тип се види истом на *карстној шуми* са њеним раштрканим групама од *црног јасена* (*fraxinus ornus*), *црног граба* (*ostrea carpinifolia*), *кукрике* (*carpinus orientalis*) и *храста* (*quercus lanuginosa*). Па онда *карстне голијети* са њиховим суватима по планинским камењарима. Голијети и биљни свијет високих планина имају лијепу, њима својствену (ендемичну) флору.

У вертикалном правцу могу се констатовати три јасно обиљежена *вегетациона појаса*. У најнижем, *долинском* или *културном појасу*, је Сарајевско поље и до ријеке Босне. Изнад њега је, све до горње шумске границе (отприлике 1700 m апс. вис.) *подалтски појас*, а изнад њега *планински појас* са области кржљавог дрвећа (на Бјелашници има и кржљавих букава) и с планинским (алпским) пашњацима. Нарочитог *горског појаса* (*Bergstufe*) готово и нема.

Због брдовитости обрасле су шумом и шикаром двије трећине овога краја, а једва је 40% искориштено пољопривредом. Највише се сије *јечам* и *пшеница*, а *кукуруз* само у доловима. Од воћа се највише култивирало *шљива*. *Винова лоза* успијева по нешто у Сарајеву, али нема никаква значаја у подрумарству.

Највећи дио овога краја спада у регион *балтичко-средњоевропске флоре*. Биљке карстних шума, карстних паша (*Karstheide*) и високих планинских ливада сачињавају *илирску флору*. Биљке тих двију области, балтичко-средњоевропске и илирске,

* За промијењено стање у саставу ваздуха и воде в. „Катастар загађивања ваздуха у БиХ. Планирање чистоће ваздуха“, Сарајево, 1980, издање „Института за процесну технику, енергетику и технику средине“.

³ Сматрао сам, да би овај географски преглед био непотпун кад би изостали подаци о флори и фауни. Како ја у то нисам упућен, на моју молбу су ове партије обрадили кустоси сарајевског музеја. Флору је обрадио г. Karlo Maly, а фауну г. Дорбо Васковић. Њихове чланке сам уврстио без икакве промјене. На њиховој љубавности најусрдније им захваљујем.

¹ Ранијих времена се звала *Зуемња*. Види геогр. карту уз чланак В. Вудетића-Вукасовића, *Стари нацрт смучке жупе усред краљевине Босне*. „Гласн. Земаљ. музеја“, 1891, стр. 275. Ту је Зубјевина забиљежена као *Зуемња*. У турским документима се зове *Зуимља*.

² По дјелу: Dr. Friedr. Katzer, *К познавању минералних вода Босне*, „Гласн. земаљ. музеја“, 1919, стр. 209. у једном килограму илишанске воде ово су најважнији састојци по тежини: калцијев хидрокарбонат 1,2 грама, калцијев сулфат 0,62 г, натријев хлорид 0,53 г, магнетијев хидрокарбонат 0,53 г. и натријев сулфат 0,20 г. Температура је нестајна, час изнад, час испод 57°C.

много се мијешају, па се често пута не могу оштро одвојити једна од друге. Елементе туђих флора, *медитеранске* и *понтске*, заступају само неке врсте, које нигдје не заузимају веће комплекс.

Садашњи биљни свијет није продукт само данашњих еколошких фактора: климе, земљишта, влаге итд., него је постао и услед ранијих, давних фактора. Давнашње везе наших планина са Алпима, Пиринејима, јужном Италијом и са Карпатима дале су прилике да се елементи њихових флора измијешају. Тропске и суптропске биљке терцијарног доба су изумрле у нас, а одржале су се само најотпорније врсте. У ледено доба су високе планине нашег краја биле залеђене у њиховим највишим дијеловима. Опћа залеђеност сјеверних европских земаља и ниска температура, која је завладала свуда, били су узрок што су биљке из тих крајева, чак и из арктичких, доселиле к нама, а биљни свијет наше домаће флоре се спустио наниже. Но када је опет настало топлије вријеме, почеле су се биљке враћати натраг. Од њих су се одржале код нас само неке планинске врсте у врло хладним гудурама, па су сада као *гацијални реликти* врло далеко од њихове сјеверне постојбине. Но најотпорније терцијарне биљке живе и сада по нашим планинама и заједно са новим врстама творе обилат биљни свијет, *илирску флору*.⁴

ФАУНА. Сарајевска околица зоогеографски припада *средњоевропско-алпском појасу*, те се може рећи, иако се налази приличан број ендемичних врста, да се фауна углавном не разликује од фауне јужних дијелова средње Европе. Мало има карактеристичних облика који би јој давали нарочито обиљежје. Има неколико врста које су остале као реликти из старијег доба.

Виши положаји, као што су Бјелашница и Трескавица, интересантни су ради својих високопланинских животиња. У тим планинама, по неприступним камењарима, живи *дивокоза*, која код нас припада нарочитој подврсти (*capra balcanica* Ву). У свим вишим планинама живи и *срна*, која слази до оближњих села. *Медвјед*, као остатак старих времена, полако ишчезава, и ко зна да ли би се наше шуме још поносиле њим да није забрањено тамањење медвједа. Вук се јавља у великим чопорима, и све хајке које су предузимане до сада нијесу помогле да се сељак ослободи ове невоље. Много има *дивљих крмака*, *лисица*, *јазаваца* и *зечева*. *Твор* и *ласица* налазе се и по градским баштама, а *видра* се задржава по каналима уз Миљацку.

⁴ Карактеристична је за овај крај једна култивисана биљка, звана *сабљница*. Има је по сеоским цвијетњацима и по гробљима. Опазио је кустос сарајевског музеја Karlo Maly и дао јој научно име *Iris varbosanica*. Поријекло јој се не зна.

Од осталих сисаваца нарочито су карактеристични за сарајевску околицу големи миш *chionimus marakovići* Ву, дуг $\frac{1}{4}$ m, и нешто мањи *chion. nivalis maly i* Ву са врха Бјелашнице и остатак млађег терцијара *microtus igmanensis* Ву са Великог поља испод Бјелашнице, које је нашао др С. Болкан.

Од разних врста птица, иако не даје нарочито обиљежје, *орав крсташ* (*aquila chrysaetus*) крстари у највишим планинским регионима око Сарајева. *Европски колибрић* (*tichotroma turaria* L.) гнијезди се по стрмим обронцима планине Трескавице. По црногоричним шумама око Сарајева налази се по који *тетријаб*, а сарајевске баште, поред других птица, обилази *вуга*.

У сарајевској околини је по др С. Болкају установљено 12 врста водоземаца и 12 гмизаваца. Од водоземаца живи *даждевњак*, три врсте *штурова* (велики црни, горски и обични), *жути мукач*, *мрка* и *зелена крастача*, гаталинка, зелена водена мрка, *грчка* и *шумска жаба*. — Од гмизаваца *шљенић*, *зеленбач*, *босанска горска гуштерица*, *мочварна* и *зидна гуштерица*. Неотровних змија има пет: три *бјелушке* (обична, пругаста и коцкаста), *ескулапова змија* и *смукуља*. Осим ових имају и двије отровне. По Бјелашници, Игману и Вучјој Луци је честа отровница босански *шарган* (*vipera mesocornis bosnensis* Wern et T. Reuss). Др R. Oto и T. Reuss су установили да је босански шарган најотровнија змија у Европи и да се њен отров може употребити са отровом индијске кобре. Још чешћа је отровница *поскок* (*vipera amodytes* L.) по свим брдским, сунчаним обронцима од Миљацкина корита па по свим околним брдима.

Брдски потоци су пуни *пастрме*, главног заступника риба сарајевске околине.

И међу *бескичмењацима* заступљене су претежно средњоевропске врсте. Ендемичке или балканске врсте, којих има највише међу инсектима, припадају углавном алпском региону. Многи су врло ријетки и уникатни, као што је лептир *hiptelea arfelbeckii* са Игмана. Нарочито карактеристичне врсте и подврсте налазе се међу колеоптерама: *carabus coelatus* Apf. око Сарајева, *car. croaticus bosnicus* Apf. са Трескавице и други.

СТАНОВНИШТВО. Научна испитивања новијих времена су показала да су у прехисторијско доба на Балканском полуострву становали људи *медитеранске расе*, *мрке масти*, *долихокефалне лубање*, а *раста дјеломично висока*, дјеломично *ниска*. Тачност ових испитивања, када је у питању сарајевски крај и облик лубање, потврђују краниометријска испитивања на лубањама халштатске периоде, које су нађене у сусједству нашег краја на Гласинцу. Међу гласиначким се лубањама налазе у великој *долихоидне*, којих је нађено 73%, а брахицефалних само 27%. Ова расна обиљежја су остала стална све до келтске инвазије у 4 вијеку пр. Хр. *Келти* унијеше у Босну алпску *брахи-*

кефалију. Иако се до сада није могло утврдити да су Келти продрли и у наш крај, њихово мијешање са Илирима у нашем сусједству, нпр. у коњичком крају, могло је и код становништва нашег краја изазвати промјене у тјелесном саставу. Римско владање није, чини се, изазвало никаквих уочљивих промјена у том погледу, премда су овуда гарнизонавали војници из даљих крајева царства, међу њима и знатан број *оријенталаца*. Уколико се по језику може слутити расна припадност, може се рећи да се кроз цјело вријеме Римског Царства сачувао илирски језик, па ваљда с њим и илирске расне особине.⁵

Нове расне елементе су унијели *Словени*, који су у раном средњем вијеку продрли овамо, а доцније се и стално настањивали. Питање да ли су Словени били долихокефални или брахикефални није ријешено, али се *брахикефалија* чини вјероватнијом. Писци раног средњег вијека описују Словене као *људе висока, снажна узраста*. Они поред тога истичу, њихову храброст, окретност и брзину, и веле да Словени лако подносе мuke и невоље. Такви су описи и код писаца доцнијег средњег вијека. Њима нарочито пада у очи код наших људи висок раст и тјелесна лепота. Словени су ваљда донијели и особине *динарског типа*: *висок раст, тамну маст и брахикефалију*. Мјерења, вршена на лубањама из гробова испод босанских мраморова, показала су претежну брахикефалију са нешто мезокефалије.

Новија истраживања на садашњим људима из средње Босне показала су ово. Босанац је у главном висок преко 170 cm, те дакле спада међу највише људе у Европи. Коса је претежно мрка (браун), очи смеђе (браун). Краниометријска мјерења су показала претежну брахикефалију са 84%, те су тим потврђени резултати мјерења на средњевијековним лубањама.⁶

За поријекло данашњих становника цијелог сарајевског краја немам података него само за Сарајевско поље и његову ближу околину. Са великом вјероватношћу претпостављам да ни други дијелови, када би били испитани, не би дали ничега битно различног, зато ћу се послужити тим подацима као да вриједи за цио крај. По тим подацима има 10,5% свијета који не зна да ли су му стари доселили него мисле да су овдје одискони. Остали знају одакле су им стари дошли. По њиховим традицијама највише је досељених *Херцеговаца*, којих има 34%. Они су већином од *Билеће*, *Гацка* и из *Колашина*. Међу Херцеговце спада и оних 7%, који веле да су старином из Црне Горе, а у ствари су

⁵ Dr Viktor Lebzelter, *Rasse und Volk im Südosteuropa*. Mittlgen d. Anthropolog. Gesellschaft in Wien Bd. 59. II u. III Hft. — Dr. A. Weisbach — Dr. L. Glück, *Crania bosniaca*, „Glasn. Zemalj. muzeja“, 1901.

⁶ Leop. Glück, *Psychische Beschaffenheit der einheimischen Bevölkerung*, u djelu: *Die österr.-ungarische Monarchie in Wort und Bild Bosnien und Herzegovina*.

и они већином из оних дијелова Херцеговине који су припали Црној Гори у 19. вијеку, нарочито 1878. године. Из *Босанске крајине* има такођер 7%. Знатно мање је досељеника из *Старога Влаха*, *Далмације* и *западне Босне*. Ови из Далмације и западне Босне су католици, док су остали већином православне вјере.

Становништво саме вароши Сарајева такођер је мјешовито, мјешовитије него по селима. Међу муслиманима има највише старих Сарајлија. Наравно ни они нијесу у Сарајеву одискони него су и њихови стари дошљаци, али давни.

Б. ХИСТОРИЈА ПРЕХИСТОРИЈСКЕ ЕПОХЕ

Иако се једва може вјеровати, ипак се чини, да сарајевски крај као и цијела Босна и Херцеговина, нијесу били насељени оних древних времена када су по другим европским земљама живјели најстарији (дилувијални) до сада познати људи. Ни око Сарајева, ни по осталој Босни и Херцеговини није сада нађено ни трага од њих. Нађене су само кости оне животиње која је живјела заједно са дилувијалним човјekom. Кости те животиње, зване у науци *ursus speleus* (пећински медвјед), нађене су у пећини *Кувџи* у планини Преслици код Ивана и у *Бањој стијени* ниже Варошице Праче.

Друкчије стоји са људима из млађег времена. Свуда на свијету нађени су њихови остаци на безброј мјеста, па и у нас. Већ они старији, дилувијални људи, употребљавали су шиљате и оштре комаде од разбијена тврда камена као алат и оружје. Тврде камене врсте, односно њихови згодно одбијени, па даљом израдом дотјерани и заоштрени комади, задуго су људима били једине алатке и оружје. Вјештина у обрађивању камена послужила се све више усавршавала; алатке су постајале обликом и по употреби све дотјераније, практичније и љепше. Уз дотјеривање облика још су и храпаве стране глачане, а комади који су били одређени за сјекире и маљеве бушени су. Поред тога су људи овога времена постигли већи напредак и у другим гранама материјалне и душевне културе. Од земље су правили суђе и шпалаи га. Умјели су плести, ткати и чинити кожу. Градили су колибе, обрађивали земљу и држали домаће животиње. Мртве су своје брижљиво сахрањивали, вјеровали су у више силе (богове) и правили идоле.

Из овог напреднијег каменог доба, које се у науци зове *млађе камено* или *неолитско*, нађено је у сарајевском крају остатака на неколико мјеста, од којих су најважнија и најбоље испитана: насеље на земљишту пољопривредне станице у *Горњем Бутмиру* и друго пространије насеље на *Соукбунару*, *Златишту* и *Дебелом брду* изнад Сарајева. По својој научној вриједности Бутмир се прочуо по цијелом културном свијету.

У Босни је нађено неколико неолитских насеља (Клакар и Доња Махала у Посавини, Краљичино Гувно у Новом Шехеру) која су старија од Бутмира. Али су сва сродна с Бутмиром у томе што леже у равни. Бутмирско насеље је основано у равници крај ријеке Жељезнице. Састојало се од једне веће групе колиба, око 90 њих, скоро све једна до друге. Грађене су овако. У земљи је ископана јама за 1—1 1/2 м дубљине, а околну је пободено у земљу високо коље, које би се горе у висини саставило и повезало. Између колаца је оплетен од прућа поплет, који је облепљиван земљом.

Становници бутмирског неолитског насеља мало су радили земљу и држали стоку. Тим су се пословима бавили други становници овога краја, а Бутмирци су били занатлије, који су израђивали за продају (у размјену) алат и оружје (клинове, дилета, сјекире, чекиће, маљеве, врхове за стријеле, шила и сврлове) од тврда камена. Ово су радили мушки. Земљано суђе за своју кућну потребу радило је женскиње. Камен за обраду добављан је из области која се налази између Сарајева, Трнова и Мокрог. Један дио каменог материјала су налазили у наплати ријеке Жељезнице. Друге врсте камена су добављали из других крајева Босне и Херцеговине. Израда камена, полирање храпавих површина и бушење је извођено мајсторски. Још већа се вјештина показује код лончарије у неким орнаментима. Но ова боља врста није ни рађена у Бутмиру, него је доношена однекле, али не из велике даљине, јер се земљано суђе не да преносити далеко. Већина друге простије лончарије рађена је у Бутмиру. Ова врста је шарана неправилно пореданим убојима по трбуху лонца, убојима груписаним у пантљике, трокуте и ромбе, ребрастим шрафама, ишрафираним трокутима и ромбима, пантљикама изломљеним на цик-цак итд. Они бољи лонци, што су доношени са стране, били су ишарани испупченим спиралним пругама, које показују савршену технику и укус.

Од земље су рађени у Бутмиру и идоли (кипови). Њих је нађено подоста, но сви нијесу израђени једнако добро. Неки су плоснате фигуре, на којима се једва могу распознати удови и дијелови лица. Други су боље израђени, а неколико их показује необично савршенство у моделисању живих узорака. Орнаментика на суђу и идоли показују сродност са истим таквим предметима из Подунавља, са Балканског полуострва и са периферије Карпата. Бутмирци овога времена, односно њихова култура, припадали су дакле једној великој области исте културе у споменутом крајевима.

Неолитски Бутмирци су се хранили и биљном и животињском храном. Биљна храна је била од јечма, двије врсте пшенице⁷ и сочиво, а од шумских плодова дивља јабука, љешник,

⁷ При откопавању бутмирског насеља год. 1893—1896. нађено је много стотина комада од жрвњева, од којих би се могло реконструисати око 300 цијелих жрвњева. Ово је доказ да су Бутмирци жито трли или мљели.

јелово сјеме и *bromus secalinus*. Четири врсте говеда су их храниле месом. Од ових је једна врста *питомо краткорого говече* (има га и сада на Имљанима). Двије врсте, *bos primigenius* и *bos taurus* су дивља говеда, која су ловљена. Још су јели месо од свињчета⁸, козе и јелена.

Почеци бутмирског насеља падају најкасније у другу полу треће хиљаде година прије Хр. Трајало је неколико стотина година, па је одједанпут опустило као и насеља у Клакару и Новом Шехеру. Чини се, да су однекле, можда са сјевера, дошли други људи, па Бутмирце побили и растјерали.

Бутмирски неолитичари су били мирни људи, који су, неузмирирани од другог свијета, били потпуно сигурни, па су становали на отворену пољу. Дошљаци, који су их истисли одавде, били су напротив народ ратоборан, па су оружје цијенили више него ишта друго, и насељавали се ради боље сигурности, по брдима и близу утврђених главица. Чини се да су дошли из источних алпских крајева и то када се мјесто камена почео употребљавати бакар.

По брдима у сарајевској околини има још понеко насеље из познога неолита, као *Накло* у Војковићима и *Градац* близу Горњег Которца. Ту су налажене камене алатке, црепови од простог земљаног суђа и јаме од колиба.

Бакар чист није се дуго употребљавао. Из доба његове употребе нађено је предмета (земљано суђе типа *Mondsee*) на *Дебелом брду* и на *Градцима* у *Горњем Которцу*, код села *Хомоља* и *Топлице* у *Лепеници*.

Друга насеља, већином *градине*, потјечу из доцнијег времена. Она су се нанизала око дола у коме је Сарајево. Сва су на узвисинама које имају стрмените стране. Такви су положаји нарочито изабирани. При избору се пазило и на то да се с града има и далек поглед на околину. У обручу ових градина, које опасују сарајевски до, налазе се поред споменутог Дебелог брда и ове: *Градац* изнад потока Бистрика близу махале *Коматина*, *Обхоћа* на ушћу потока Моштанице, вјероватно и *Бијела тобија* сарајевског града, затим једна градина на *Бакијама* (изнад војничког стрелишта), *Градац* у Радови изнад лијеве стране потока Кошеве и према њему једна градина на *Кокоревцу* изнад десне Кошевине обале. Егзистенција ових градина је доказ

⁸ О бутмирском свињчету су подијељена мишљења. Док једни држе да је припадало роду *тресетног свињчета* (*sus palustris* Rüt.), други мисле да је то оно исто свињче које живи у Босни и сада. У прилог тресетног свињчета говори оштрија клима, која је онога времена владала овдје. У *Мариновој пећини* код *Рогоушића*, источно од Сарајева, нађене су кости од *свисца* (*arctemus marmota*), животиње која сада живи само у Алпима, Карпатима и Пиринејима у висини гдје престаје шума. Ако је клима Сарајевског поља у неолиту била оштрија, морало је у пољу бити више мочвара него данас. Остатака од њих има, како је речено напријед, и данас западном страном поља. У хладнијој клими их је могло бити и више.

да је и простор међу њима, данашње Сарајево, био насељен и тих давних времена.

И Сарајевско поље је опасно низом градина и других старих насеља. Једно је насеље на брду *Рогошу* изнад Блажуја. Даље одатле испод Игмана се налази низ градина изнад *Врела Босне*, *Врутака* и *Ласице*. На другој страни поља има једна повећа градина изнад села *Речице* и *Градац* изнад *Двора*. У још већој удаљености од Сарајева и његова поља има још мноштво градина, но оне још нису испитане ни мало.

Све ове градине су могле постати у *брончано доба*, када се мјесто камена и бакра употребљавала за алат и оружје једна мјешавина од бакра и калаја или цинка, која се сада зове *бронца*.

Од свих поменутих градина и насеља испитано је само *Дебело брдо* са *Златиштем* и *Соукбунаром*. Код њих је утврђено да су, иако потјечу из неолита, били насељени и у брончано доба. Много брончаних предмета ту није нађено: неколико келтова, кратак мач, врх од копља, срп, тестера, масивне наруквице за ноге и велика украсна игла; поред тога неколико калуца од камена за љевање брончаних предмета.

Најдоње од ових насеља, *Соукбунар*, био је насеље људи, који се у мирно доба баве привредом. Али када би настала ратна времена, ти би исти људи постајали ратници, па би остављали своје село и са чељади и покретним имањем се склањали у градове на Дебелом брду и Златишту. Соукбунарско село је трајало кроз цијели брончани период, а опустјело је почетком раног *гвозденог доба*, званог *халштат*.

У Босни и Херцеговини је нађено на много мјеста насеља и гробља из *халштатске периоде*, а у сарајевском је крају главно налазиште овога времена опет *Златиште* и *Дебело брдо*. Дакако да је свијет овога времена становао и на другим мјестима сарајевске околине, али се, изузевши *Мочила* (с лијеве стране Миљакке изнад Обхоће), није још ништа нашло од халштатских људи. Како је познато са других босанских страна (нпр. са Гласинца) наши су халштатски људи били у трговачком саобраћају са Италијом и Грчком. Грчки су трговци доносили своју металну робу (оружје) у јадранско приморје, па је одатле нешто допрло и у унутрашњост, дакле и у сарајевски крај. Али је оваје било и домаће индустрије. Баш је нарочито око Дебелог брда била развијена лончарска радња, која се могла развити стога што је одмах доље крај Миљакке било добре лончарске земље. Овај се свијет бавио и другом привредом, ратарством и сточарством. Равнији плоднији дијелови на територији данашњег Сарајева око Миљакке и даље по Сарајевском пољу, као и пристранци брда, сигурно нису остали неискоришћени, него су орани и заливавани. Виши дијелови у брду су им служили као испаше за стоку.

Становници овога периода су Илири, аријски народ, који је дошао с другог краја, са сјевера. Чини се да су дошли нешто

послије почетка овога периода.⁹ У науци се они сматрају главним представницима и носиоцима халштатске културе у босанскохерцеговачким и другим ближим крајевима. Има неких, доста сигурних знакова, да су прије њих овдје били Трачани,¹⁰ такођер народ аријски, који се у хисторијско доба налази на источној страни Балканског полуострва. Ако су Трачани доиста били у овим крајевима, узрок што их је нестало биће Илири који су их протјерали, а један дио учинили својим робљем.¹¹

Илири су били народ са патријархалним друштвеним уређењем. Земља је у њих припадала племенској заједници. О њихову карактеру се ни Грци ни Римљани не изражавају лијепо. Држе их за подмукле и невјерне; сматрају их разбојницима, лијенштинама и пијанцима. Али су јунаци и воле слободу. Тјелесног раста су ниског, мршави су и црномањаст.^{12**}

У првој половини 4. вијека прије Хр. стали су надирати са сјевера *Гали* или *Келти*, један ратнички аријски народ. Заузели су најприје сјеверну Босну, па западном страном земље допрли до у коњичку Неретву. Чини се да нису никада допрли у сарајевски крај. Но ако нијесу они, јесте њихова култура; не само до извора ријеке Босне него и много даље на југоисточну страну.

Стари писци приказују Келте као људе висока раста, бијела лица, плаве, космате, пунијег и меснатијег тијела него што су Илири. Племићи носе бркове, а народ пушта браду. Темперамент су сангвинична, лако се одушеве, али брзо постају малодушни. Сујетни су, хвалисави и свађалице. Зато су жељни боја и добри су јунаци. На свом походу на Балканско полуострво продрли су далеко на југ, а једни су прешли чак у Малу Азију.

Келти су носиоци млађег гвозденог доба, тзв. *латенског*, у коме се гвожђе више употребљавало, него у халштатском. Латенску или келтску културу на Дебелом брду представљају *фибуле* (копче), којих је ту нађен знатан број, и то понајвише оног

⁹ Илири су по Менгину становали у брончано доба у Лужици. Послије су се помакли у Источне Алпе, гдје су створили халштатску културу. Rich. Pittioni, *Italische Kerbe*, Mittlagen d. Anthropolog. Gesellschaft in Wien, књига 61, св. 1 и 2, стр. 78—80.

¹⁰ Dr. K. Patsch, *Trački tragovi na Adriji*. Гласн. Земаљ. музеја 1906.

¹¹ За илirско племе Ардијеје се каже да су под собом имали 300.000 својих подложника. Ваљда не Илира него људи другог народа.

¹² Овај илirски тип је настао мјешањем аријских Илира са сјевера са аутохтоним старим становништвом динарске(?) расе. Чисти Илири су били бијеле коже, плавих очију и косе, долихокефали и висока раста.

** За савременије гледање на ово питање в. Ilse Schwidetzky и Живко Микић: *Илири из Гласинца*, у „Гласник Антрополошког друштва Југославије“, 13, Београд, 1976; Живко Микић: *Нови антрополошки налази са Гласинца*, у „Годишњак Балканолошког института у Сарајеву“, XV, 13, 1976.

облика који припада средњем латену. Толики број фибула доводи на мисао да оне нису рађене само за домаћу употребу него и за продају. Дакле становници Дебелог брда тргују и у овом периоду, као и у неолиту и последије њега.

РИМСКО ДОБА

Појавом Илира улази сарајевски крај у хисторијско доба. Додуше прва њихова појава се губи у прехисторијској тами. Али прве писане вијести о њима, које потјечу из времена на више стотина година прије Хр., спомињу их као становнике западне поле Балканског полуострва. Они су многобројан народ, али разбијен у множину племена. Од тих племена у нашем су крају становали *Деситијати*, једно од највећих и најхрабријих племена. Наш је крај био, чини се, на периферији њихове племенске области, која се пружала од Лашве до Дрине. Једно њихово средиште је било у селу Брезе у височком крају, гдје је недавно нађен један натпис, у коме се спомиње деситијатски старјешина (*princeps Desitiatium*) Валенс син Варонов.¹³ У нашем крају су они граничили са племеном *Малкомана*, становника сјеверног подгорја планина Ивана и Бјелашнице.¹⁴ Деситијати су живјели слободно и независно, као и друга илирска племена без сумње бијући често бој са својим сусједима. Како су се понашали за вријеме дуготрајних борби између Римљана и илирских племена крај Јадранског мора није познато. Са Римљанима су се први пут, чини се, сукобили год. 34. прије Хр. Римљани овом приликом нијесу постигли никаква трајнијег успјеха. Но мора да су Деситијати касније дошли ипак у каква-такав зависан положај. Највише се чује о њима у вријеме великог устанка илирских и панонских племена год. 6—9. последије Хр. Међу првима који су се дигли против Римљана били су Деситијати, које је водио њихов племенски главар *Батон*. Он је за цијело вријеме устанка био један од главних војвода побуњених илирско-панонских племена. Како су се сами Деситијати држали за вријеме устанка, није познато, али су свакако, као и њихов главар Батон, имали главну улогу. Батон се дуго борио, па се ипак пред свршетак предао Римљанима. Предао се зато што је видео да је узалудан сваки даљи отпор. Римљани су га заточили у варош Равену, гдје је остао до смрти. Његови суплеменици су и последије давали Римљанима отпор. Нашем крају дакле припада слава да је најдуже бранио слободу.

¹³ Dr Gr. Čremošnik und Dim. Sergejevski, *Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo*. „Novitates musei sarajevoensis.” Sv. 9, str. 8.

¹⁴ У првом вијеку посл. Хр. Деситијати су у својој области имали 103 села, а Малкомани само 24.

Послије устанка Римљани су саградили један друм, који је ишао од Салоне до једне деситијатске тврђаве непозната имена. Друм је био дуг 156 римских миља (234 км). Он је био потребан римској војсци, која је имала гарнизоне у илирској земљи, да може лакше одржавати везе с приморјем, одакле је, кад треба, добијала појачања и све друго што јој је требало. Доцније су изграђени и други друмови, нпр. онај што је водио из приморја код вароши Нароне уз Неретву и преко планине Ивана у сарајевски крај, а одатле преко Мокрога и Романије к Дрини на ушћу Дриначе. Било је још римских друмова, и главних и споредних између главних. Један је, чини ми се, ишао из Сарајевског поља кроз село Војковиће у Трново. Други је морао ићи преко Козје ћуприје к Прачи и даље. Јасних трагова од њега има у планини на путу из Праче кроз Дервенту и село Комране за Храњен и Горажде. Друмских трагова има између села Рогачића и Црквина (изнад Осијека), у селу Мркојевићима и у Халилуцима код булошког Старог Града. Друм Рогачићи — Црквине познаје се по широкој усјечености у страни брда, а у Мркојевићима и Халилуцима стоје велике полигоналне плоче, које још и сада стоје чврсто уклопљене једна уз другу.

Када је последије илирско-панонског устанка завладао трајан мир, осигуран гарнизонима и друмовима, Римљани су организовали управу уз помоћ досељених римских грађана. Домаћем илирском становништву је остављено нешто његове сеоске и племенске самоуправе. Тиме се још јаче осигурао мир, онај чувени римски мир, и сигурност. Међусобна чаркања међу илирским племенима престала су. Може бити први пут последије бутмирског неолита свијет је почео силазити с брда у равницу, јер му није више била потребна заштита малих градова по брдима.

Под заштитом римског мира развија се и благостање у земљи, али нам због оскудице писаних споменика није познат хисторијски развитак овога краја. Римљани су подигли своје градове на илирским градиштима (Велика градина у селу Зенику, Дебело брдо, по један Градац изнад села Двора, Врутака, Гор. Которца и изнад села Градца на Зујевини и велика римска градина на брду Теферичу изнад Крупца). Не зна се који су римски војни одреди били оваје, нити када су били. Само се зна за један одред легије 8. Аугусте (лег. VIII Аугуста) из друге поле 2. стољећа. Неки ислужени војници (ветерани) настанили су се стално у овом крају. Један од њих, неки Тит Аурелије Максим посветио је олтар Јупитру негдје на Швракину Селу или близу њега. Други ветеран, Аурелије Сутер сахрањен је у Градцу код Зујевине.

Римска грађанска насеља била су код *Али-нашина моста* (на раскршћу путова за Илицу и Трново), око брежуљка *Црквине* у Гор. Которцу, у Храсници, у Врутцима, на *Црквинама* крај Босне код блажујске цркве, на *Црквинама* изнад Осијека,

на *Варошишту* под селом Михајловићима, на Доњем Ступу у селу *Азићима*, на *Бенту* на десној обали Добрње, у *Штитима* код Илиџе и на *Илици*. Ово су насеља на самом Сарајевском пољу или близу њега. Даље од поља су нађена насеља у Гор. Вогошти на *Камењачама* код Крсмановићева хана и нешто даље одатле у *Јошаници*.

Зачудо је, да на територији самога Сарајева није нађено много римских остатака. Осим римског кастела на Дебелом брду нађена је испод њега на *Шаторији* (данашњи нови квартал у Ковачићима) римска циглана. С десне стране Миљацке нађено је неколико римских гробова на земљишту духанске фабрике, једна циглом озидана гробница у главној војној касарни. Лончарска пећ на земљишту зграде пензионог фонда код Али-пашине цамије и нешто остатака од бољих римских кућа у кошевској страни Горице и у улици Даребоју (на земљишту Паржикове куће). Све је ово мало за овако лијеп положај као што је сарајевски. Но може се узети као прилично сигурно да ће се кад-тад наћи римских остатака и у сарајевској средини. По једној несигурној вијести нађено је једном приликом на Башчаршији, негдје близу подница, неколико комада римске цигле и бронзани велики новац цара Гордијана (240—244 год.). Иако несигурна, вијест није невјероватна, јер се Башчаршија налазила на једном раскршћу које је старије од Сарајева.

Од свих насеља *Илица* је била највеће и најзнатније, јер је ту нађено највише остатака из римског времена. Крај самог топлог извора нађени су темељи једне мале зграде, а крај хотела „Босна“ и под њим нађено је неколико луксузних зграда са подовима од прекрасних мозаика над подрумима, из којих су куће биле гријане. Овај комплекс зграда се наставља даље према западу међу кућама и окућницама села Лужани.¹⁵

Римских времена *Илица* је била раскршће путова и центар овога краја. Њено тадање име није познато. Ако је дозвољено нагађање, могло би се узети да се звала *Aquae*, јер су Римљани тим именом називали мјеста са љековитим изворима. Наравно, уз ријеч *Aquae* морало је стајати још неко име да се њим поближе означи које су то *Aquae*. Почети овога мјеста падају у рани први вијек посл. Хр., а његов јачи развитак иза цара Веспасијана (70—79. год.). Припадала је, као и други дијелови Босне и Херцеговине, провинцији *Горњем Илирку*, који се од времена Флавија почиње звати *Далмација*. Од три судске области, на које се дијелила Далмација, област Деситијата, па и *Илица*, припадали су јужној судској области, која је имала своје сједиште у Нарони, а доцније области вароши Салоне. Ту је покрајински намјесник у одређене дане судио у крупнијим пословима провинцијалаца.

¹⁵ Kellner, *Римски грађевини остаци у Илицама код Сарајева*, „Гласн. Земаљ. музеја“, 1895, стр. 161—197.

Илица је — не зна се када — постала аутономна варош у рангу *колоније*, којој је припадала знатна околина са селима. Као што је случај и код других самоуправних вароши, њом је управљао збор, од народа изабраних вијећника, званих *декуриона* (*decuriones* или *ordo decurionum*), њих неколико десетина људи. Бирани су између богатијих домаћих слободних грађана непорочна живота. На њиховим сједницама је расправљано о пословима јавног богослужења, опћинских добара, јавних зграда, пореза и друмова. Сједнице је сазивао и председавао им један од два највиша чиновника, који су се звали *Duoviri i ure dicundo*. Иначе су ова двојица, који су избором добијали положај, извршавали закључке декуриона и, поред административних послова, судили у цивилним парницама. Међу велике опћинске чиновнике спадали су и *едили* (*aediles*), такођер двојица. Они су углавном били тржни комесари, те им је била дужност бринуту се за довољну количину животних намирница, за умјереност цијена и да мјере буду праве. Осим тога водили су бригу о добром стању улица, друмова и бања. У тржним пословима су и судили. Уз њих четворицу великих чиновника било је још писара, књиговођа, телала и служитеља. Ови мањи званичници били су добрим дијелом неслободни људи, *робови*, који су били опћинско власништво. Сачуван нам је спомен на једног од њих који се звао *Charmidis*. Како се види по имену био је он Грк или други какав оријенталац. То је доказ да је тада на Илици било свијета са разних страна римске државе, нарочито међу робовима и либертинима (ослобођеним робовима). Но и људи из овога краја било је по свијету, нарочито војника сухоземне војске и флоте.

Споменути Кармидис поставио је на Илици један олтарић заштитнику љековитог извора *Аполону Тадену*. Још је један олтарић нађен у овом крају, посвећен *Јупитру Громовнику* (*Jupiter Tonitrator*), кога је око 200 године поставио ветеран Тит Аурелије Максим. Нађен је на Швракину Селу код Златарева куле. У Блажују је слављено неко илирско божанство, слично римској *Дијани*. Било је без сумње још римских и илирских богомоља у овом крају, али се о њима не зна ништа. Једна је свакако била на *Црквинама* изнад села Осијека. Споменућу још светиште бога Силвана на периферији сарајевског краја на брду Градцу код села Хомоља у Лепеници.

Хришћанство, које се у приморским крајевима Балканског полуострва појавило већ у 1. вијеку, свакако је знатно доцније допрло у унутрашњост. Оно задуго није имало слободе јавног исповиједања. Тек 313. године дозволи цар Константин Велики хришћанима да слободно исповиједају своју вјеру. Да ли су хришћани овога краја одмах тада почели градити своје цркве, није познато. У сарајевском крају има на више мјеста локалитета који се зову *Црквина*, *Црквица* или *Црквиште*. Има их у Гор. Которцу, Врутцима, код блажујске цркве, у Осијеку, Зе-

нику, Гор. Вогошти и Прибњу. Нека би од њих могла бити првобитно храм каквога многобожанског божанства (нпр. Црквине изнад Осијека), а нека би могла бити и из каснијег римског или из словенског времена.

СРЕДЊИ ВИЈЕК

Далеко прије него што је престала римска власт у овим крајевима настало је назадовање. Разни варварски народи, већином Германи, са сјевера и сјевероистока упадали су у трећем вијеку (254—278) у Илирик и пустошили по њему. Да ли су кадгод допирали и у сарајевски крај, није познато. Али несреће које су стизале и удаљеније провинцијалце нису остајале без посљедица и за оне који нису страдали. Страх и брига да непријатељ не дође и овамо морили су становнике овога краја. Куга, која често прати ратове, морила је и овуда више пута. Посљедица таквих невоља био је културни назадак, који је запажен и на римским грађевинама на Илици.

Ни опћинска аутономија није остала онаква, каква је била прије. Апсолутистички цареви су стално крњили права вароши и области. Стављали су их под надзор својих чиновника. Зато никога више није вукла жеља за декурсионством. Тим више што су декурсионима биле наметнуте тешке обавезе и дужности, да мањак у порезима и другим опћинским и државним потребама морају намиривати из својих цепова. Због тога се нико више није грабио да буде декурсион, него су се људи клонили тога. Али се није било лако уклонити, јер су царски закони и наредбе извлачење од декурсионства кажњавали најстрожије.

Послије подужега мира за вријеме царева Диоклецијана, Константина Великог и његових наследица настале су опет невоље. Доласком Хуна са истока покренули су се опет варварски народи с ону страну римске дунавске границе. Хуни, здружени са Источним Готима и Аланима, дошли су у Панонију и негдје око 380. год. продрли у Далмацију, па ту робили и палили. Врло је вјероватно да су неки њихови одреди допрли и до нашег краја, па разорили Илицу и опустошили њену околину.¹⁶

Даља судбина нашег краја, који је од 395. год. припадао Западном Римском Царству, није позната. Године 432. су упали из Паноније у Далмацију Источни Готи, али се не зна колико далеко у унутрашњост. Када су Италијом завладали Германи под Одоакром, утекао је из Италије цар Јулије Непот 745. и завладао Далмацијом. Али већ 481. заузео Одоакар и ову земљу.

¹⁶ Римски новци који су нађени на Илици допиру до цара Валенса (*378. год.). Овога или неког ранијег времена могла је опустити и једна сеоска римска кућа на Доњем Ступу. Чељад је један дио покућства закопала у земљу, па утекла. Види др Грегор Чремошник, *Налази из римског доба на Ступу код Сарајева*, „Гласн. Земаљ. музеја“, 1930.

Но то му не би дуго. Источни Готи под краљем Теодорихом претеше му сву државу, па завладаше и Далмацијом. Њихових гарнизона и насеља морало је бити и у сарајевском крају.¹⁷ Народ, који је тада сав листом био хришћанске вјере изузевиши забачена планинска села, није трпио Гота ни ради њихове јеретичке аријанске вјере, ни стога што су били туђини. Готско владање није било дуговјечно. Против њих поведе рат 535. год. Јустинијан, источно-римски цар. Наш су крај Готи одмах изгубили, а рат је у Италији трајао 20 година. Јустинијанове војске, које су водили војводе Велизар и Нарзес, ишле су од Цариграда на Ниш и долином Западне Мораве¹⁸ кроз наш крај у Солин.

Готи су ишчезли из овога краја, можда не сасвим, нити омах, јер се спомен на њих и њихово име сачувао у југословенским земаљама до 13. вијека.

Иако је римска власт у овом крају престала и политички и културни живот Римљана се гасио, нису престале везе са Италијом. О томе сам се освједочио када сам 1931. откопао једну стару хришћанску цркву на брду Градцу код села Хомаља у Лепеници. Ступови, импости и орнаменти, нађени у њој, показују велику сличност са истим таквим материјалом у Равени и Ноли. Црква је из 5. или 6. вијека.

Ни под директном византинском влашћу није овај крај остао дуго. Још док је трајао рат с Готима продрла је 549. год. једна словенска војска од Ниша у Далмацију, вјероватно кроз наш крај. У томе су се појавили на граници Византинског (Источног Римског) Царства Авари. Удружени са Словенима продирали су на Балканско полуострво, најчешће у његове источне и јужне земље. Далмација је, чини се, остала поштеђена од њих неко вријеме. Први већи аварски нападај, од Сирмија пут Солина, десио се 598. год. Авари овога пута разорише 40 тврђавица. Наш крај је ваљда остао поштеђен овога пута, али је морало доћи овамо доста бјегунаца са сјевера. Брзо иза тога, почетком 7. вијека ударише Словени на Далмацију великом силом, па је заузеше сву до мора. Остадоше само тврди градови на јадранској обали. Наш крај је овога пута промијенио своје етничко лице, јер је у Словенима добио ново становништво.

За вријеме ранијих варварских похода, епидемија, глади и других невоља старо становништво сарајевског краја се прориједило. Словена није морало бити ни врло много па да у овом крају, када се настанише, буду већина.

¹⁷ У Брезу, у височком срезу, нађена је једна црква са елементима готскога стила и са готским писменима. Dr Gr. Čremošnik und Dim. Sergejevski, *Gotisches und römisches aus Breza bei Sarajevo*. „Novitates musei sarajevsoensis“; св. 9. У Сарајеву или негдје у његовој околини нађена је једна тема са монограмом краља Теодориха. A. I. Evans, *Antiquarian Researches in Illyricum*, III и IV, стр. 22.

¹⁸ Dr. C. I. Jireček, *Die Heeresstrasse von Belgrad nach Constantinopel etc.*, стр. 22.

Славенски дошљаци су заузели, разумије се, све боље и пштомније крајеве. Старосједоци латинског и илирског језика, који не изгибоше, утекоше у приморје или се склонилише у планине, гаје су проводили мучан пастирски живот.¹⁹ Сасвим је разумљиво да су стара имена потока, ријека, села, зиратних парцела итд. позаборављана, па су ти објекти добили нова словенска имена. Само су се сачувала имена неких већих потока и ријека као Босна, Зуемња, Прача, Колуна итд. Са Словенима мора да су дошли овамо и *Авари*, народ турски. Они су се 567. год. настанили у Подунављу. Ту су покорили Словене и присилили их да заједно с њима отимају земље и градове по Балканском полуострву. У сарајевски крај су заједно са Словенима дошли сигурно и Авари, макар и у малом броју. Пошто се распала њихова велика држава концем 8. вијека, њих је нешто остало овдје. Нека села у срезovima Коњицу, Високом и Рогатици, дакле у сусједству сарајевског краја, зову се и сада *Обре* (словенско име за Аваре), те својим именом сјећају на некадашња аварска насеља.²⁰

Словени који заузеше овај крај сачињавали су племенску заједницу. Имали су свакако и заједничко племенско име. Идући преко бијела свијета са далеког сјевера до овамо они су морали бити чврсто организовани, па је организација остала и овдје. Област коју су заузели била је једна племенска управна јединица звана *жуна*. Вјероватно је да се жупа одмах у почетку назвала *Врхбосна*, али ово име није познато прије 1244. год. Жупа се дијелила на сеоске општине — *васи*, а ове на *села*.

Сва прошлост жупе Врхбосне од 7. до 10. вијека непозната је. Истом из средине 10. вијека има једна вијест која се ваљада односи на сарајевски крај. Византијски цар и писац Константин Порфирогенит спомиње тога времена земљу *Босну* и у њој град *Цатера*. По мишљењу добрих хисторичара име Цатера је сачувано у имена села *Которца* у Сарајевском пољу, изнад кога се ди-ле брдо *Градац* на коме се виде остаци једног старог града, на-стањеног у прехисторијско и римско доба.²¹ Овог времена је морало бити још градова у овом крају. Нећу да нагаћам који су, али ће без сумње бити они који носе наша имена. Такви су два *Обровца* (у селима Угоском и Бињежеву) и *Острог* у Студенковићима. Ових времена Босна је била саставни дио државе *Ср-бала*.

¹⁹ Може бити, да се планина *Романија* прозвала по њима, јер су се они, као римски грађани, звали *Романи*.

²⁰ В. Скорић, *О географској номенклатури Босне и Херцеговине*, „Гласник Геогр. Друштва“, Београд, св. 33—34.

²¹ Доказано је да су на многим мјестима Римљани градили своје градове на прехисторијским градиштима, а иза њих да су се тим истим градовима служили и други народи. Положај Градца је одличан. Са њега се може прегледати цијело Сарајевско поље. Испод њега је и римских времена и послје, као и данас, водио један друм. Зато је врло вјероватно, да је Катера била на которачком Градцу.

Из ових давних времена потјечу ваљада и имена неких села, која су названа по њиховим некадашњим власницима. Имена су необична за садање доба и за позни средњи вијек, али се види да су првобитно била људска лична имена. Та су села: *Требе-чај* и *Бистрочај* у трновском крају и *Небочај* у општини Доњој Вогошти. И *Требевић*, брдо изнад Сарајева, има име старинског звука, које би могло датирати из давних времена.²²

Наши су преци више стољећа остали вјерни својој много-божачкој вјери коју су донијели из своје сјеверне домовине. Романи, или, како су их наши преци звали, *Власи*, остали су и даље хришћани. Они су свакако дјеловали на наше претке да приме хришћанство. Но не зна се ништа како је то било ни када је наш народ сарајевског краја примио нову вјеру. Може бити у другој поли 9. вијека за цара Василија Маћедонца. То још не значи и да је сав народ примио хришћанство. Стара вје-ра, чији обреди нису искоријењени ни до данас, повлачила се и послје. Што се тиче вјерске сталности може се рећи да је Босна остала лабава у вјери кроз цијели средњи вијек. Али када се хришћанство стало ширити ових ранијих времена, по-нека је стара хишћанска црквица могла бити обнављана. Тај случај је могао бити код Црквине у селу Врутицама, која се у 13. вијеку (1244. год.) спомиње као црква *Св. Првомученика Стефана*.

Сву даљу судбину дијелио је овај крај са осталом Босном (ужа Босна као област). У другој поли 11. вијека Босна је саставни дио краљевине Дукље. У име дукљанског краља Бодина управља Босном кнез *Стефан*. Овога времена је Босна и у црквеним пословима била зависна од Дукље, јер је босански бискуп био суфраган барског надбискупа. У 12. вијеку почиње стварање босанске бановине, која је, макар и привремено, била зависна од Угарске. Но политичко средиште босанске бановине није у нашем крају, него мало сјеверније, око Високог. Али је овдје остало црквено средиште, из чега би се могло закључити да је ранијих времена баш у сарајевском крају било и политичко средиште. Око Сарајева се спомињу мјеста која опомињу на црквену важност овога краја. На истоку је *Прача*, која се у 13. вијеку зове *Прача Бискупња* (*Pracha Byschupnia*) у жупи Борчу (рогатички срез), а на западу је катедрална црква босанског бискупа у *Брду* у жупи Врхбосни, посвећена *Св. Петру*. Босанска бискупија је тада имала у овом крају и својих села, као што су, већ споменути, *Врутица*, па *Булино*²³ и *Кнеже Поље*. Због јачања *богумилства* босански је бискуп одселио у Баково у Славонији.

²² Вл. Скорић, оп. цит., стр. 30—31.

²³ У вакуфнама Гази Иса-бегова гостинца од 1461/2. спомиње се у Касетинима село Булино и у њему маин. Село је дакле било крај неког потока.

Иначе о овом крају нема вијести позадуто послје. Тек год. 1296, мјесеца новембра, помиње се у крајевима Врхбосне (in partibus Verboxenie) неки Продан од Козла или Козловић (de Cosal²⁴, који ту има своју кућу. Он је ваљда Дубровчанин и ту је настањен ради трговине. Он купује восак и овога пута по кириџијама шаље 350 либара воска у Дубровник. Друга вијест из 1300. године је врло карактеристична за прилике у овом крају и у цијелој босанској држави. Нека *Доброста* од Врхбосне, робиња Луке, сина Доминка Балба, Дубровчанина, продана је за 24 перпере. Али је при продаји тражен и њен пристанак.

Послије тога, све до 1379. год. нема вијести о овом крају, који се, како је речено раније звао Врхбосна. У жупи је био и град, зван исто тако. Но то није онај стари Котор (Catera) из 10. вијека, него данашња Бијела Табија сарајевског града. Уз град је морало бити и какво грађанско насеље, које се 1379. године помиње као привремено боравиште једног дубровачког трговца, под именом *Врхбосање*. За сва ранија времена није познато ко је управљао жупом и коме су припадали њени дијелови. Гледајући на име села *Банбрда*, оно је припадало неком бану. Други локалитет недалеко одатле у селу Дрозгометви под брдом Оштриком зове се *Краљево Гувно*.

Пред крај 14. вијека, а можда и прије, припада Врхбосна *Раћену Јабланићу* и његову сину *Павлу*, по коме се касније породица зове *Павловићи*. Када је била у пуној снази, ова је породица држала сву источну Босну до развођа између ријеке Криваје и Босне са изузетком Сребренице и њене околине. На југу им се држава пружала до Лима и Дрине. Највећи дио државе звао се *Кнежина* (comitatus) *Борач*²⁵. У кнежини су биле жупе *Борач*, *Бродар*, *Вишеград*, *Добруњ*, *Хртар*, *Вратар*, *Студена*, *Оловци* и ваљда *Осат*. Други дио државе су сачињавали *Врхбосна*, *Бистрица*, *Осаница* и *Драмешин*. Нека села у сарајевском крају и сада се зову презименима оне мале властеле, која је служила овој породици. Та су села *Латица*, *Михајловићи* и *Доброшевићи* у Сарајевском пољу, *Драгуље* источно од Сарајева *Дивчићи* и *Дујмовићи* код Трнова. Павловићи су међу својом властелом имали и сродника. То би могао бити разлог што је кнез Павао, син Раћенов, сахрањен 1315. у жупи Врхбосни (вјероватно на брду Павловцу изнад Кобиљдола²⁶), пошто је убијен на Пареној пољани под Сутјеском. По обичају онога времена племство је сахрањивано на својој баштинској (пле-

²⁴ Др Грегор Чремошник, *Историски споменици дубровачког архива*, стр. 166.

²⁵ Борач се зове кнежином (comitatus) већ 1244. год.

²⁶ На коси Павловцу, на једној равници, стоји више десетина мраморова знатних димензија. Највећи је један мрамор у форми саркофага, који се састоји од подножне плоче и самог саркофага, оба двоје од једног комада. Плоча има димензије 3 × 2,3 × 0,8 m. Саркофаг је дуг 2,6 m, широк под кровом 1,65 m, а при дну 1,57 m. Висок је од плоче до шље-

менитој) земљи. И некропола на Павловцу, ако и није припадала најближој Павловој родбини, припадала је некој даљој, али крвној родбини. Тако се могло сматрати, да је Павле сахрањен на својој баштинској земљи.

Из ових и из много ранијих времена, која, по Лиречеку, падају у тамно доба раног средњег вијека, има у сарајевском крају много старих гробаља, мањих и већих група. Поједини гробни споменици су у форми сандука и саркофага са подметнутом плочом, да споменик не тоне у земљу. На њима има различитих шара и ликова. На једном једином камену има натпис. То је мрамор неког *Богчина*, *сина кнеза Стипка*.²⁷ Он се налази у већој групи мраморова на *Црнаћ гробљу* у Горњем Котарцу. Име Богчин било је у обичају у једној врло малој области, од Дубровника до Корјенића. Ради тога се може узети да је и породица овога Богчина дошла у сарајевски крај одонуд. То је могло бити и ради тога што су Павловићи дуже времена држали крајеве око Требиња и Билеће. — Средњевјековних мраморова има толико у сарајевском крају, да се једва може наћи село или махала без њих. Са територије самога Сарајева их је нестало. А морало их је бити, па су уништавани како је Сарајево изгађивано.²⁸

мена 1,65 m. Камење оваквих димензија могле су постављати својим покојницима само моћне и богате породице. Зато је вјероватно, да је ова некропола припадала једној грани, главној или споредној, породице Павловића.

²⁷ Натпис гласи овако: а се лежи Богчин кнеза Стипка... синџ на својој земљи на племенитом. Држино, жалите ме, млађ сн сегл свита отидох, а едњ бих 8 манке. А се писа 8 гарањ.

²⁸ Неко мраморје је било у Кошеви крај војничког гробља и раскришћа према, православном гробљу. Неколико мраморова је било на лијевој обали Миљакке на горњу страну од пријашњег старог моста Скендерије на башчи покојног Пере Бокића абације. Један камен у форми и величини мрамора види се и сада у Миљакци уз мостни ступ старе Черишанске ћуприје. Била је још једна велика камена коцка пред старом Хусрев-беговом бањом. Нестало је давно. Није сигурно да је мрамор.

ТУРСКО ДОБА

1. ПОСТАНАК САРАЈЕВА

Нешто мало прије битке на Косову (1389) почињу се у Босни јављати турске акинције. Њихова су четовања била само једно средство у систему добро смишљене турске освајачке политике. Четовања су имала сврху да граничне крајеве једне државе, која се имала освојити, економскј упропасте, народ да прориједе (вођењем у ропство и навођењем на расељавање) и да улију страх свима који остану. Зато су они, гдје год се појаве, убијали, палили, пљачкали и одводили у ропство. Они долазе на коњима изненада и нагло. Често пута их није ни много. Године 1426, нпр. дошло их је свега 4000 коњеника, па су остали у Босни сво љето и пљачкали све до Хрватске. Сарајевски крај се налази на једном важном, врло фреквентираном друму, званом *Босански друм*, који је водио из унутрашњости Балканског полуострва у Босну, Далмацију и Хрватску. Зато су турске акинције врло често пролазили кроз сарајевски крај и упропашћавали су га. Први њихов поход се догодио 1386. год., а за њим су заредала, некада сваке године, а некада рјеђе, даљна четовања. Хисторија их свију није ни побиљежила, али ја нећу спомињати ни оних за која се зна. Послије боја на Косову четовање је било олакшано тим што је Вук Бранковић морао Турцима предати неколико својих градова који су били на Босанском друму. Турци су ставили у њих своје посаде, а у подграба довели своје колонисте и ту поставили своје кадије. Уз помоћ градова и колонија четовање је било и лакше и мање ризично. Босански краљеви и њихова властела у њиховим међусобним размирицама звали су, час једна час друга страна, и сами Турке. То су радили и чланови породице Павловића, који су држали овај крај. Према потребама њихове политике, која је ишла за тим да повећа њихову државину или бар да је сачува, они су били час турски савезници, час непријатељи. У таквом једном рату с Турцима погинуо је 1420. год. велики војвода *босански Петар Павловић*, син кнеза Павла. Његов брат *Радосав*,

такођер велики војвода, управљао је цијелом породичном државином у Босни и у требињском крају. Године 1428. отеше му Турци градове *Ходидјед* и *Врхбосну*. Шест година доцније Турци изгубише *Ходидјед* за кратко вријеме. Преоте им га *Матко*, војвода угарско-хрватског краља Сигисмунда. Но у августу 1435. дође овамо турски војвода *Барак*, па поврати *Ходидјед* и презими у њему. Од тада су *Ходидјед* и *Врхбосна* остали стално у турској власти.

У ово вријеме пада оснивање *Сарајева*. Тада је без сумње подигнута и прва сарајевска џамија, данашња *Царева џамија*, но наравно не онаква каква је сада, него једна скромна богомоља од лака и јефтина материјала. Варош се с обадвије стране Миљашке изграђивала око намјесникова двора (*сараја*), који је био саграђен на лијевој обали Миљашке мало при брду, онаје гдје је и послје био *Безлук*, а у 19. вијеку саграђена касарна (на мјесту данашње касарне). По пољу око сараја (турски *сарај-ова*) назвала се нова варош *Сарајева*, што је наш свијет по свом изговору преудесио у *Сарајево*.²⁹

Само је још год. 1459. учињен један неозбиљан и узалудан покушај, да се *Ходидјед* и *Врхбосна* преотму Турцима. Неозбиљан је био зато, што се фактично није ни мислило озбиљно на преотимање градова, него се ишло за тим, да се Турци одврате од *Смедерева*, које су били опсјели. Овом приликом је босански краљ спалио подграбе под *Ходидједом*.^{29А}

У турским походима на Босну спомиње се често њихов крајишки војвода у Скопљу *Исхак-бег*. Већ 1414. спомиње се његов долазак у Босну да помогне Хрвоју у борби против краља Сигисмунда и против његових босанских пријатеља, краља *Остоје* и војводе *Сандаља*. *Исхак-бег* *Дубровчани* једном приликом означају као злобна и лукава човјека који својим сплеткама ствара раздор у босанској држави. Од 1439. нема *Исхака* више у Босни, јер се као намјесник бавио у Србији, коју су Турци отели од деспота *Борђа*. У бојевима, што су их иза тога почели *Мацари* и деспот *Бураб*, *Исхак* се спомиње све до 1444. год. Мора да је погинуо при свршетку тих бојева, јер се на једном мјесту спомиње као *шехид*. Сахрањен је у Скопљу близу џамије његова сина *Иса-бега*. О његову поријеклу не зна се ни-

²⁹ Неке тврдње да је најстарија сарајевска џамија *Хасеџи-Хатун* (била је у Бемерлиној улици преко пута од семинара, а сада је више нема), оснивају се на једном натпису у харему ове џамије. Но тај је натпис из много каснијег времена. Да је *Царева џамија* најстарија доказ је и то што се она службено звала *Стара џамија*. Међу толико сарајевских џамија могла се назвати старом само она која је најстарија. Што оснивање *Цареве џамије* стављам у ово вријеме разлог је што су Турци имали обичај у освојеном мјесту одмах подићи џамију.

^{29А} Ово се подграбе зове великим и добро настањеним. Данас у близини *Хадибеда* нема ни трага од неког већег насеља. Ради тога би се могло узети да су *Дубровчани*, који су о томе писали краљу Сигисмунду, мислили на подграбе *Врхбосања*, па га погрешком замијенили *ходидједским*.

шта поуздано. Док једни држе да је од хришћанске породице, други га сматрају правим Турчином. Горе споменути *Барак*, коме се губи траг 1439, Исхак је син.

Године 1435. Турци се утврдише у држави Павловића, док су ови још сједили у свом граду Борчу.³⁰ То се догодило још за жива војводе Радосава,^{30a} који је поживио још 7 година иза тога (умро 1442). Иза њега је остала удовица му *Теодора* и синови војвода *Иваниш* и кнезови *Петар* и *Никола*. Иваниш се 1454. спомиње као покојни, али ни о његовој браћи нема више спомена послје те године. У једном недатираном писму, које неће бити старије од 1466, спомиње се *Мехмед-Челебија*, унук Исхак-бегов као *господар Павловића земље*. Год. 1463. султан Мехмед II освојио је земље Павловића. Тада је исјекао властелу тога краја, дакле и Павловиће, ако је још који био жив. Али је спомен на Павловића земљу остао још дуго. Она се спомиње и у 18. вијеку, а можда и доцније, у земљишној подјели босанских спахија као *нахија Павле*.³¹

При освојењу босанске државе 1463. год. турска је војска, цијела или један дио, прошла кроз жупу Врхбосну, јер је овуда водио пут краљевским градовима у средњој Босни. Вјероватно је, да је и сам султан освајач, Мехмед II, прошао овуда. Дакло војска је прошла мирно, без боја, јер је овај крај био турски већ од 1435.

Ко је 1435. био заповједник у Врхбосни није познато.³² Може бити да је то био *Барак Исхакбеговић*. Но био он или који

³⁰ Борач је сада село у близини рогачичких Месића. Западно од Месића за 1½ km стоје простране рушевине једног града. То је славни град *Борач*. Сјеверно од града је село *Варошиште*, некадашње борачко подграђе. У селу се једно селиште зове *Царина*. То је стара борачка царина, која се спомиње у 15. вијеку.

^{30a} О његову се карактеру данашњи хисторици изражавају врло неповољно. Но такви су били сви његови савременици. У његову одбрану ћу навести да је он живио у врло тешким приликама, јер је био опкољен непријатељима са свих страна — Турцима, босанским краљевима (осим када је био с њима у савезу) и Сандаљем, односно Стјепаном Вукчићем. Овај је, у бољим приликама од Радосава, био далеко гори. Мора се човек управо чудити како је Радосав у тако тешким приликама сачувао своју државину од распадања. Био је дакле мудар државник. У народу му се спомен сачувао до 1530. (по наводу Курпешеву).

³¹ У једном попису босанских спахија из 1711. год., спомиње се *нахија Павле*. У њој су жупе Борач, Бродар, Добруњ, Вишеград, Хртар, Вратар, Студен, Оловиц и Осат. Може бити да Осат није припадао Павловићима него Ковачевићима, који су заједно са Павловићима били исјечени 1463. год., а земља им спојена са осталом Босном. Види мој чланак: *Попис босанских спахија из 1123 = 1711*, у „Гласнику Земаљ. музеја“ од 1930.

³² У овој ћу књизи спомињати многе босанске намјеснике, редом, без обзира на то јесу ли Сарајеву учинили каква добра или нису. Спомињаћу их стога што су они били најугледније личности у мјесту, око којих се окупљало отмени друштво. На намјесникову дворцу се налазе: *Кеџа*, *капиџибаши*, *војвода*, *субаша*, *царибаши*, *чауш*, *чаушев хазнадар*, *дијак* (канцелар, језиција), *имрахор*, *чешнегир*, *тјелесни лекар*.

други није имао санџакбеговског ранга, јер је био ваља нахијски (жупски) војвода са јачом власти војничке природе.

Од марта 1439. до јануара 1440. спомиње се Есебалија, син Исхак-бегов, у Врхбосни. Њему је, како веле Дубровчани, цар повјерио стражу и управу ове земље и границе Босне. По неким несигурним подацима³³ Врхбосном је 1439. управљао *Несух-бег Химметовић* (Химмет-заде), о коме не знају ништа дубровачке службене књиге. Ако је Несух-бег доиста био управник Врхбосне, онда је то могао бити иза Есебалије, послје 1440. или још доцније.

Иза Несух-бега спомиње се једанпут, год. 1455, *војвода Скендер* у Врхбосану, а онда брзо иза њега, али свакако већ 1457. Исхак-бегов син *Иса-бег*, кога Дубровчани те године зову господаром Босне.

Кад је Иса-бег управљао Босном, основао је у Сарајеву, како се већ почела називати Врхбосна или Врхбосане, год. 1462. једну задужбину, чије је издржавање осигурао многим непокретностима, које јој је даровао. Задужбина је била нека врста текије (завија) и *гостиња* (мусафирхана) гдје је свраћала муслиманска сиротиња, људи од науке, прваци, јунаци и путници. Састојала се од три куће, штале и харема, али је нејасно какав је тај харем био. Гости су ту добијали конак и храну, али само за три дана. Подигнута је у селу *Бродцу* у Сарајевском пољу. Међу објектима које је Иса-бег даровао своје гостињи, био је и мост на Миљацки (послије назван Царева ћуприја) и око њега с једне и друге стране ријеке, уз воду и низ воду, дућани. Осим тога даровао је један млин са више витлова (доцније се споми-

Поред ове господе, која је много трошила и била добра муштерија сарајевске чаршије, оваје се стјецао плијен донесен из туђих земаља. Врло је вјероватно да је већ овога времена био у Сарајеву трг за робље, који се спомиње 1530. Тај трг је био пред намјесниковим сарајем, на данашњем парку Цара Душана. Доцнијих времена се трг звао *Атмејдан*.

³³ Ти подаци су пописи босанских намјесника, од којих је један публикован у „Гласн. Земаљ. музеја“, за 1889, св. II, стр. 60—65. Истраживања др Бире Трухелке, изнесена у његову дјелу *Турско-словјенски споменици дубровачке архиве* („Гласн. Земаљ. музеја“, 1911) показала су, да је ред босанских намјесника друкчији и с обзиром на лица и с обзиром на године њихова намјесниковања. Но код Несух-бега има ипак нешто, што потврђује да је и он био намјесник. Једна цамија у махали Мехмед-бега Минетовића (звала се још Френк-махала и Латинаук) сматра се задужбином Несух-беговом. Зато има потврде у једној доцнијој вакуфнама неког Кенан-Алијага, у којој се наводи, да једна кућа Кенановог вакуфа граничи с цамијом Несух-беговом. Други је доказ, такођер из познијег времена, што су рачуни Несух-бегова вакуфа све до 1783. слани сарајевском суду увијек са ознаком Несух-бегова вакуфа. Што се махала у којој је била цамија називала по Мехмед-бегу Минетовићу, узрок је што је Мехмед-бег покуповао празне земље око цамије и завјештао их њој. По овоме новом вакуфу, на коме су изграђене куће и дућани, назвала се и махала именом Минетовића. Ове доказе наводи *Салих-еф. Мувекит* у свом дјелу *Тарихи-дијари-Босна* (Хисторија провинције Босне).

ње 9 витлова) и земљу крај млина,³⁴ једну бању (ондје гаје је данас модерно саграђена Иса-бегова бања до Цареве цамије). Још је даровао многе земље у данашњој чаршији и изван ње. У чаршији је подигао велики хан (данашња Колобара). Затим млин на потоку Кошеви и земљу с обадвије стране потока; млин и земљу у селу Булину у Касетићима; један млин на ријеци Жељезници³⁵ у височкој нахији; земљу у Љубогошти и Брусу (у Требевићу) и велики планински комплекс у Требевићу до Скак-нића и Вагња. Вакуфнама носи датум мјесеца цемази-ул-еввела 866 (1. II — 3. III 1462).

Новој вароши у Врхбосни ударил су темељ, како је прије речено, раније турске војводе. Један од њих саградио је прву цамију, Цареву цамију. Ако је тачно Мувекитово казивање, а чини се да јесте, убрзо иза тога саградио је Несух-бег своју цамију. Тада је Царева цамија могла добити име *Стара цамија*. Даровно писмо (вакуфнама) Иса-бегово показује, да се варош развијала брзо,³⁶ па јој је био потребан и велики хан и бања и мост на ријеци, гаје се прије само газило преко воде (зато име села Бродац, јер брод значи и превоз скелом и газ).

У новој су се вароши, без сумње, одмах настаниле и занатлије, и то у првом реду оне које су биле потребне војсци и путницима, као *налбанти* (поткивачи), *самарџије*, *ћебеџије*, *мутаџије*, *сарачи*, *ножари*, *сабљари*, *млинари*, *пекари*, *месари*, *ашџије*. И данас се по именима чаршијских улица познаје распоред неких од тих старих заната. Они су већим дијелом и сада груписани око Башчаршије, која представља праву сарајевску чаршију, и око главног друма, који је водио од Камените бабе преко Башчаршије до старе тврђаве (Бијеле табије). Што је баш ту основана чаршија, и она прије Турака и нова турска, има се приписати прометним приликама, јер су се ту укрштали путеви са разних страна и што је мјесто било у заштити мале тврђаве. У Иса-беговој вакуфнама један се пут зове *Биоски пут*. Он је пролазио кроз село Биоско, а његов дио у варош је водио преко Ковача и даље низ Миљакку. У истој се вакуфнама онај дио Сарајева близу Колобаре зове *Варош до Миљакке и Стара Варош*. Налазили су се на простору између данашње Вароши и Миљакке. Зато је данашња Варош (подручје око Старе цркве), за разлику од другог дијела Вароши названа *Горња Варош* (у

турским актима се она увијек зове Варош бала = Горња Варош). У турском језику *варош* значи предграђе, гаје обично станују хришћани. *Варош* је дакле била хришћански кварт, па је ту постала нешто доцније данашња православна *Стара црква*, а онда оног другог дијела Вароши крај Миљакке, ваља, постао је кварт дубровачких трговаца, назван *Латинлук* или (службено) *Френк-махала*.

По географским подацима, наведеним у Иса-беговој вакуфнама, може се, макар дјеломично, реконструисати слика тадашњег Сарајева. Још прије Турака било је једно грађанско насеље, ваља Варош до Миљакке и Стара Варош, дакле између данашње Вароши, Миљакке и Цареве ћуприје. Турци саградише на другој страни ријеке Цареву цамију, око које се груписала њена махала. Близу махале су саградили намјесников двор (касарна на лијевој обали Миљакке). Стару чаршију Турци проширише у источном правцу. Ту се разви *Башчаршија*. Преко данашње Вароши је водио од запада један друм, који је уврх Башчаршије скретао сјевероистоку па преко Ковача ишао селу Доњем Биоском. Одмах уврх Башчаршије одвајао се од њега други пут, који је кроз Крачуле ишао к Бенбашаи, код Топлика прелазно преко Миљакке и водио даље кроз Алфаковац. Крај овога пута су били Иса-бегови млини. Иза млина је било једно зиратно земљиште Иса-бегова вакуфа. Између пута кроз Крачуле и Миљакке било је пространо земљиште са кућама и зиратним земљама, но, рекао бих, без дућана. Дућана је могло бити само уза саму Башчаршију. На овом земљишту је био Иса-бегов гостињац и то у сјеверном дијелу, ближе Крачулама него Миљакки. Југозападни комад овог комплекса, недалеко од моста, припадао је некоме Јусуфу Котки, па га је Иса-бег откупио и увакуфио. Јужно од Башчаршије, између два пута (ваља Халачи и Абацилук) била је парцела *Дјетелиште* (јонџалук). На земљишту оних двају малих уличица, које се сада зову Трговке, било је имање Иса-бегова сина Малога Мехмеда (Сагир-Мехмед). Одмах уз ову парцелу на западу била је Колобара. Око Колобаре, ваља на све четири стране, били су дућани. Вакуфски су били и сви дућани на обадвије стране улице која је водила од Колобарних јужних врата до моста.³⁷ Са западне стране од Колобаре, ондје гаје је данас уличица Казази, био је пут. Овај комплекс око Колобаре свршавао се на путу на коме су данас Сарачи. Западно од моста, а крај Миљакке, била је *Варош*. Ту негдје, крај *Старе Вароши*, било је земљиште *Загорница*. Парцеле *Хлеб Селиште*, *Врти*, *Селиште*, *Подина* и једна неименована зиратна земља биле су, чини ми се, на сјеверној страни Крачула и данашње Вароши. Она неименована зиратна земља граничила је са селом *Радиловићима*, које се пружило горе навише према Будаковићима и Бардакчијама. На ушћу потока

³⁷ Улица се послије звала Колобара.

³⁴ То су *Есе-бегови млини* на Бембашаи. Били су ондје гаје је иза окупације саграђена муслиманска читаоница (кирајетхана). У једном писму Дубровчанима Иса-бег себе зове *Есе-бег*.

³⁵ Ово ће бити ријека која се сада зове Фојница, а још се 1530. звала Жељезницом.

³⁶ У потврдама једне Иса-бегове вакуфнаме из Скопља, које потврде датирају из доцнијег времена, али прије 1531, Сарајево се назива *огњиште ратова* и *цвијет међу градовима*; *град газиија* и *бораца*; *град бораца за вјеру*; *град ратова за вјеру*, Сарајево, које је Бог ставио у ред осталих градова украшених вјерским обиљежјем. Гл. Елезовић, *Турски споменици у Скопљу*. Сепарат, стр. 45—46.

Кошеве је било имање *Балабана* сина *Богчинова*, а даље на западу је било једно хришћанско гробље. Ваљда исто оно код данашње духанске фабрике. На другој страни Миљацке су биле парцеле *Међупутница* и *Низпутница*, које се не могу локализовати, и парцела *Бјелавица* у горњем Бистрику, ондаје гдје се сада налази улица Бјелавица.³⁸

Сарајево је одмах у почетку било мјешовита варош и по поријеклу свога становништва и по вјери његовој. Муслимани су, дакако, били у већини. По поријеклу су они били домаћи људи и дошљаци из разних, често врло далеких крајева турске државе. Од домаћих људи се спомиње *Балабан* син *Богчинов*, дакле човјек чији је отац био хришћанин.³⁹ Он је био имућан човјек. Имао је своје земље, како је споменуто, при ушћу потока Кошеве и велике шумске комплексе у Требевићу, које је продао Иса-бегу. Може бити да је још увијек имао земље и у Которцу, гдје му је био упокан отац Богчин. И на селу је већ било муслимана. Иса-бегова вакуфнама спомиње једно муслиманско гробље у селу Булину у Касетићима.

Несумњиво је да су опет, чим су се у овом крају средиле прилике, почели долазити Дубровчани ради трговачких послова. Они су ту и остајали, макар привремено, дуже времена. Уз њих је могло бити и домаћих католика. Већи дио католичког свијета мора да је станао у дубровачком кварту, кога су Турци звали *Френк-махала*, а домаћи свијет *Латинлуком*. У близини кућа били су дућани дубровачких трговаца, па се тај пословни дио кварта звао *Франачка чаршија*.

Свијета православне вјере морало је бити такођер. Дворјани хришћанске вјере на Иса-бегову двору, барем они који су били из Херцеговине, били су добрим дијелом православне вјере, јер је Херцеговина већ од времена Св. Саве имала толико народа ове вјере да је за њега основана нарочита епископија са сједиштем у Стону. И сарајевска је околина имала народа ове вјере и међу племством и међу тежацима. За кустода франевачког реда, чувеног *фра Анђела Звијездовића* вели се да је био члан једне властоске породице православне вјере из жупе Врхбосне.

Муслимани у Сарајеву и околини имали су свог кадију у Сарајеву, некога *Нумана* сина *Јакубова*, који је имао и свој судски персонал. Један му је писар био *Каумуддин* син *Касимов*. Имам, ваљда Цареве памије, био је *Мухјуддин* син *Мехмедов*, а беваб *Хамза* син *Угурлићин*. У Сарајеву је била и школа, којој је хоца био неки *Ејуб*. И уз Несух-бегову памију је била,

³⁸ Године 1565. спомиње се становник Терзибашине махале *Велија Бјелавица*. А то је у истом крају гдје је и улица Бјелавица.

³⁹ Напријед је споменут гробни натпис Богчина сина кнеза Стипка у Которцу и речено је да је породица поријеклом из требињског краја. Како је име Богчин и доста ријетко уопће и туђе у сарајевском крају, не може бити сумње, да је овај Балабан син которског Богчина.

чини се, школа. У нахији је вршио полицијску службу *Скендер-војвода*. Намјесников *Његаја* је био *Оруч* син *Хисар-бегов*.

Кратко вријеме, док је султан Мехмед II освајао Босну, 1463, био је намјесник у Сарајеву *Мехмед-бег Миннетбеговић*, ранији намјесник у Србији. Његова времена је тобож био *алај-бег босанских спахија Карадаут-ага*, бивши силахдар султана Мехмеда, прадјед турскога хисторика *Ибрахим-еф. Печевеје*. Карадаут је имао зијамет са приходом од 50.000 акчи. Иако то вели његов праунук Печевеја, вјест је сумњива. Берат Карадаутов је датиран хипретском годином 902, а то одговара хришћанској години 1496/7. Међу селима, која се спомињу у Карадаутову берату прочитао сам и Пазар Какањ и Горњу Вратницу, а та су села при освајању Босне 1463. била у власти босанског краља.

Почетком 1464. године одмјењује Миннетбеговића *Иса-бег* који се као босански санџак-бег, наравно са сједиштем у Сарајеву, спомиње 8. фебруара 1470. Са Дубровником је, као и прије, подржавао пријатељске везе, па су се у разним приликама међусобно даривали. Они су њему, по старом обичају, који су вршили и према ранијој босанској хришћанској господи, слали пред Божић разноврсних јела, а он њима о Св. Влаху своје свираче, а о другим приликама штофове за одијело. То су чинили и други босански намјесници иза Иса-бега, нарочито у почетку при доласку на управу Босне. Иса-бег је, не знам од када, назван *Гази Иса-бег*. Он је био богат човјек, како се види по његовим великим завјештајима у Сарајеву, Новом Пазару и Скопљу. Богатство му потјече од ратног плијена и од трговине. У дубровачким се актима често спомињу његови трговачки послови и његови људи који су их водили. За сукно, које је извозио преко Дубровника, тражио је ослобођење од царине. У години 1467. дуго је боловао. На његову молбу Дубровчани су му слали своје љекаре, од којих је, чини се, најбољи био неки Андрија, млад љекар. Толико се он био удворио Иса-бегу и сину му Мехмед-Челебији да га овај нарочито хвали и препоручује Дубровчанима, нека га не пуштају да иде из Дубровника. Иса-бег је овога пута преболио, па је живио још до иза 18. фебруара 1470. Гдје је умро и гдје је упокан не зна се. У Скопљу му нема гроба, а ни у Сарајеву му се не зна за гроб. У гробљу уз Цареву памију уз јужни њен зид има један ограђен гроб са нишаном врло старинског типа. Би ли ово био Иса-бегов гроб?

Његов дворски персонал сачињавали су не само муслимани него и крштени људи. Међу овима се спомиње као канцелар неки *Херак Врањеш* и неки *Михајило*. Неки *Стефан* је диздар (нефалија) некакве тврђаве, а *Влах Свињарев* је угледан спахија у рангу церибаше. Послове на страни су му свршавали *Тврдиша Богутовић*, *Бранисав*, *Бурен*, *Теодор*, *Бранило Стјепановић*, *Алекса*, Дубровчанин *Живан Прибичинов* и потурченик *Алија Кнежић*.

У лето 1470. долази у Сарајево нови санџак-бег, *Ајас-бег син Абдулајев*. У једном писму из тог времена зове се он „Ајас-бег босански санџак“. У Сарајеву је саградио један меџид и уз њега мектеб (школу). Чини се, да је то учинио пошто је престао бити санџак-бег. Као санџак-бег се спомиње задњи пут у августу 1475, а вакуфнама његова месџида је датирана средњих дана мјесеца ребијул-еввела 882 = 23. VI — 2. VII 1477. Он је ваљда остао у Сарајеву када је дошао нови санџак-бег *Бали-бег*. Ајас-бег је у крају између данашњег Кујунџилука и Муделида саградио бању⁴⁰ са неколико дућана крај ње и дућане у махали његова месџида. У овим су дућанима радили занатлије *сабљари*. У Виоком је саградио такођер бању и дућане, које је даровао свом сарајевском вакуфу за издржавање месџида, бање и једног моста на ријеци Босни, који је он такође подигао. Споменути *Влах Свињаровић* био је и у Ајас-беговој служби, затим неки *Твртко* и *Брајило*.

Његов насљедник *Бали-бег Малкович* постао је санџак-бегом прије 31. октобра 1475. Он је саградио у Сарајеву — не зна се када — једну џамију у Бистрику у данашњој улици Балибеговци. Близу ње је подигао једну женску бању, а крај бање мостић на потоку Бистрику. За џамијино издржавање је завјештао своје читлуке у селу Балибегу у височкој нахији (сада се село зове Балибеговићи).

Село је султановом наредбом прешло у Балибегову потпуну својину и он га је таквога (као мулк) даровао џамији, да њој иде десетина од читлука. Земље читлуке су држали његови насљедници са насљедним правом. У селу је било његових потомака до 1771. год. Бања је радила све до свршетка 18. вијека, па је опустила и срушила се 1814. год. Темељи јој се познају и сада.

Иза Балибега је управљао Босном кратко вријеме *Сулејман-баша*, кога спомиње као босанског санџак-бега сутан *Мехмед II* у свом писму Дубровчанима од 27. септембра 1477.⁴¹ Но брзо иза тога долази *Скендер-бег Михаљевић*. Први пут се спомиње 24. јануара 1478. По дубровачким вијестима и по Мувекиту ово је његово прво намјесниковање. О њему се овога пута

⁴⁰ Има једна верзија, да је Ајас-бегова бања била у махали његове џамије. Против тога је један докуменат из сицила сарајевског суда бр. 2. Ту се спомиње један дућан вакуфа Небралн Х. Али, за који се вели да се налази близу Франачке чаршије и да крај њега пролази канал Ајас-бегове бање. Франачка чаршија је била на Обали, почевши од Принџипова (Латинског) моста па до почетка Кундурџилука. Канал је дакле могао ићи источно од ове чаршије. При грађњи куће бр. 5 на Обали војводе Степе Степановића видео сам један канал који води у Миљацку, а сјеверни његов правац води према сахат-кули. То је могао бити канал Ајас-бегове бање.

⁴¹ К. Ковач, *Неколико словјенских листина*, „Гласн. Земаљ. музеја“, 1912, стр. 399.

не зна ништа, само се из једног његова писма види да није био лаком. Те су ријечи толико карактеристичне да их вриједи овдје навести. Када су му једном приликом Дубровчани послали на поклон 50 дуката, он им одговара овако: „Паки ми донесе ваш грађанин Јерко тих 50 дукатов и хотјех опет послати племенству ви, али не могах, да ви вољу не раскину, јере, хвала господину Богу и господину цару, имам и дукате и јаспре доста. Од вас ове дукате не искам, јере ако бисте хтјели послати љубве ради, послали бисте чохе, али њекога кумаша, који се налазе од страна вашијех, што се при нас не налазе. Ако бисте и спензу кот тог учинили и ми бисмо и умјели и могли платити и вратити јер милостју Божјом имамо и можемо себи и пријатељем нашјем, докле је воља и милост Божја.“ — Намјесништво његово овога пута трајало је кратко вријеме.

Одмијенио га је *Давуд-бег*, који се спомиње само једанпут, при једној тешкој несрећи, која је задесила Сарајево. Једнога дана у мјесецу новембру 1480. год. дође изненада од Јајца једно одјељење хришћанске војске, коју су водили *Петар Цоци*, *Вук Гргуровић Бранковић* и *Ладислав Егервари*. Давуд-бег није био спреман да се брани, па утече у планине, да у другим, ближим крајевима, купи војску. Три су дана непријатељи плаћенили и палили по Сарајеву. Од ватре је страдала Царева џамија, а без сумње и друге. Иза тога непријатељ узмаче. У томе је Давуд-бег скупио повелику војску и дошао с њом до Бусоваче, па дочекао непријатеља на његову повратку. Бој се био код Бусоваче, Лашве и пред Травником, гдје је био најжешћи окршај. У боју пред Травником погинуо је Скендер-војвода и кадија. Ову је несрећу Сарајево памтило сто година.⁴²

Јахја-бег се спомиње први пут као санџак-бег у Врхбосни 28. септембра 1482. У Сарајеву је саградио џамију на Ђурчића бријегу и за издржавање јој завјештао више читлука. У прољеће 1483. долазио је дубровачки поклицар Никола Пасков Јахја-бегу у Сарајеву ради убиства једног муслимана у Конавлима. Задњи пут је споменут Јахја-бег 7. марта 1483.

Мало је био и *Хаџи-бег*, тек неколико мјесеци. Први и једини пут је споменут 19. фебруара 1484. Одмах у прољеће се спомиње као санџак-бег *Ајас-бег*. Име му је исто као и Ајас-бег Абдулхајева сина, али само ради тога не може се узети да су њих двојица иста личност. И он је мало управљао. 9. и 26. априла спомиње се *Сулејман-бег*. Но и његово би за кратко.

Августа 22. године 1485. јавља Дубровчанима *Скендер-паша*, да је постао босанским санџак-бегом. Том приликом шаље он

⁴² Мислим да је овога пута погинуо онај *Мехмед Бранковић* који је сахрањен на Петровом пољу у селу Бранковићима (рогатички срез). На његову нишану пише да је погинуо на боју *деспотову*. Сумњам да је и један деспот оставио у Босни јачу успомену од споменутог деспота Вука Гргуровића. Његово се име (деспот) спомиње још 1565. у Сарајеву са проклетством.

Дубровчанима дарове у штофовима, а они њему за уздарје 100 дуката. Иначе су му слали сваке године по 50 дуката на дар. Задњи пут се спомиње 10. фебруара 1489. Иза тога до прољећа 1492. нема спомена ни о једном санџак-бегу. У том времену је Скендер-паша дигнут, а његов наследић *Јакуб-паша* је дошао прије 3. марта 1492⁴³. Док је управљао Босном саградио је у Сарајеву у улици Магуди месџид и за његово издржавање увакуфио гвоздене мајдане и топионице у Варешу, које је он уредио. Свом вакуфу је даровао и неке земље у Сарајеву.

Његов наследић *Јахја-паша* постао је босанским санџак-бегом, чини се, нешто мало прије 5. децембра 1494. То је уопће једина вијест о њему, иако је управљао Босном још и 1496. године.

Симан-паша, кога Трухелка назива презименом Боровинић, постао је босанским намјесником при крају 1496. Закључком Вијећа умољених од 28. децембра исте године поздравили су га Дубровчани и послали му уобичајени наступни дар.

Скендер-паша, ваљда исти онај Михаљевић⁴⁴, који је и раније био босански намјесник. Овог пута се спомиње 16. априла 1499, када је дошао његов посланик у Дубровник да јави наступ његове нове службе у Босни. Исте године је четовао по млетачкој Далмацији и вратио се с плијеном у августу. Год. 1501. узалуд је ударао на Јајце. Његов син Мустафа је 1502. четовао око Јајца. Скендер-паша је са својих четовања сигурно донио доста плијена. Стога му је било могуће створити задужбину. Он је у Сарајеву на лијевој обали Миљацке саградио један *ханика*х за дервише *накшибендијског реда* и уз ханика *имаре*. Са Соукбунара је довео воду за ове задужбине. На другој страни Миљацке према ханикаху подигао је себи високу и пространу палачу и уз њу један кјарбансарај, у чијем је доњем спрату било 11 дућана, међу њима берберница, ковачница, пекарница и бакалница. Између ханикаха и кјарбан-сараја је саградио мост на Миљацки. Доходак од кјарбан-сараја и дућана трошио се на издржавање ханикаха и имарета. Свом вакуфу је још даровао млине у близини сарајевске тврђаве, за које је навратио воду потока Мошћанице, па млине на Кошеви, село Коване у рогатичком крају и испаше на планини Игману и Бјелашници код Сарајева. — Његов син Мустафа, који није, иако неки тврде, никада био босански санџак-бег, саградио је крај очева ханикаха памију од камена на свод и уз њу мектеб, да се у њему, како стоји у његовој вакуфнами, *уче дјеца добром владању и Курану*. За издржавање памије и мектеба он је да-

ровним писмом од средњих дана мјесеца зилхиџета 923 25. XI — 5. XII 1517. поклатио велике комплексе зиратне земље, ливада, испаша и шума (у планини Стожеру). Тај се комплекс састојао од села Веселе Страже и махала Црница, Голобрдаца и Јаклића са њиховим хатаром у нахији Скопљу.

Скендер-паша је умро 912 = 1505/7. Његов син Мустафа био је зет султана Селима.⁴⁵ За Сарајево овога времена (1502) вели се на једном мјесту да се у њему стјечу варвари из Азије и Европе, жељни плијена и грабежа.⁴⁶ Скендер-паша је још прије смрти престао бити босански намјесник. Његов наследић у тој части био је, чини се, неки

*Омер-бег*⁴⁷, о коме се не зна ништа.

Јуна 13, године 1505, Вијеће умољених у Дубровнику закључило је да Стјепан Соркочевевић иде поздравити новог санџак-бега *Фируз-бега*. Фируз-бег је саградио у Сарајеву у махали Хубјер медресу. По њој се и данас махала зове Медреса. На Башчаршији је саградио двоструку, мушку и женску, бању и около дућане.⁴⁸ То је увакуфио за издржавање медресе. Бања је зидана 1509, како се види из једне дубровачке забиљешке од 11. маја те године. Дубровчани тога дана закључују да Фируз-бегу, на његову жељу, пошаљу 2 зиџара и 4 друга мајстора (*magistri cognere*). За бању је Фируз-бег довео воду са извора Седреника. Исти водовод је снабдијевао водом и једну чесму пред Јахја-пашиним памијом. Из дубровачких забиљешака се види да се на његову дворцу пило вино малвасија (*moschatello*). Задња вијест о њему датира из првих дана децембра 1512.

Фируз-бегова времена је живио у Сарајеву трговац *Дели-Хамза Абдуллаховић* (по презимену се види да му отац није био муслиман). Трговао је учињеном кожом, *сахтијаном* и *мјешинном*. Посао је водио ортачки са неким Јусуфом. Год. 1511. оде Дели-Хамза у Дубровник с кожом и ту умре у кући некога шавца (кројача) Крстована. Брат Хамзин Махмуд затражи преко Фируз-бегове канцеларије да му Дубровчани издаду братову робу и ствари. Том приликом се нашло 1165 комада мјешина и 135 сахтијана. Штета је што се не зна да ли је кожа учињена у Сарајеву или је дошла однекле с друге стране.

Мора да је и у сарајевској чаршији било већ овога времена, ако не и прије још, дубровачких трговаца. Или су они

⁴³ Dr Franz Babinger, *Moschee und Grabmal des Osman-Schah zu Trikala. A. A. 1910* 1929. Овај Осман шах био је син Мустафе Скендерпашинића, дакле Скендер-пашин унук.

⁴⁴ Феликс Петанчић о путовању у Турској. Р. Матковић, *Путовања по Балканском полуострву*. „Рад“ 49. стр. 144.

⁴⁵ У дубровачкој архиви у књизи *Registro di Comandamenti Imperiali Hattischerfi e capitulacioni* забиљешен је под бр. 25 један турски акт из год. 909, односно 1497, који се тиче Омер-бега босанског санџак-бега. Али се турски и хришћански датуми не слажу. Ако се хипотетички узме као тачна, Омер-бег је могао бити Скендер-пашин наследић.

⁴⁶ Рушевине ове бање налазе се у дну Протина сокака.

⁴³ Ако је вјеровати натпису на његовој памији, која је, како натпис вели, саграђена 897 = 1491. Јакуб-паша је могао постати босанским намјесником већ 1490. године.

⁴⁴ Називам га Михаљевић, а не Михајловић, зато што није био наш човјек, него поријеклом Грк, или шта друго, из Трапезунта. Иштванфи га назива Трапезунтининим. Ибрахим-еф. Печенија вели за њега, да је био двапут санџак-бег у Босни и узима врло касне датуме за то.

трговачким послом долазили чешће у Сарајево. Један од њих, неки Никола Братуновић, је концем 1500. и почетком 1501. био у Сарајеву, па је на повратку повео са собом као слугу (рго *famulo et motacho*) некога Јакова Миливојевића из Врхбосања. Погодио га је на 5 година и да му плаћа по 1 дукат годишње. Погодба је закључена код нотара 30. јануара 1501.⁴⁹

Из дубровачких аката познати су неки званичници са Фируз-бегова двора. Међу њима се спомињу *капиције* и њихов старјешина *капицибаша*, по *чауши*, *чаушки хазнадар*, *мехтери* (мүзиканти) и неки *војвода Жарко*.

Није потпуно сигурно, али је вјероватно, да су овога времена за владања султана Селима I (1512—1520) коване у Сарајеву акче.⁵⁰

Децембра 9. године 1512. стигла је у Дубровник вијест, да је на Босну дошао *Јунуз-ага*, о коме се иначе не зна ништа више. Разна дјела која се приписују његову кратком управљању, измишљена су, јер је он у љето 1513. боловао, па су му Дубровчани слали свога лекара.

Ваљда због његове болести дође за санџак-бег *Синан-паша*, нешто мало прије 22. новембра 1513. Осим његова четовања око Цетине и даље по сјеверној Далмацији у год. 1514. не зна се ништа више о њему.

У томе је *Јунуз-ага* оздравио, па је негаје на измаку 1514. опет постао босански намјесник. Ни овог пута није дуго управљао. Његов боравак је и за Сарајево од неке важности. Сарајево тада добија своју *апотеку*, коју је основао Јунуз-агин лични лекар *Матија*. Овај је 1515. ишао у Дубровник и Млетке, да купује лекарије.⁵¹

Ваљда у љето, али свакако прије 6. октобра 1515, дошао је за санџак-бег *Мустафа-паша Јуришевић*. Годину дана касније спомиње се како је слао у Дубровник дарове. И дарови и начин слања заслужују да се спомену. С даровима је ишао пашин *капицибаша Синан* са 10 људи пратње. У свечаном реду одијели су они и предали дарове, који су се састојали од 1 комада брокатора у вриједности од 20 дуката, 2 комада замбелата од 10, 2 комада кутије од 8,2 сепеде од 5, 2 покривача од 3, 2 лука од 4 и једна буклија од 1 дуката. — И Мустафа-паша је имао свог личног лекара, који 8. новембра 1519. долази у Дубровник да купи лијекова. Не зна се када је Мустафа-паша престао управљати Босном. Послије помена о путу његова лекара у

⁴⁹ Ову је биљешку издао г. др Гр. Чремошник из *Diversa Notariae*, па ми је љубазно уступио.

⁵⁰ У свом чланку *Турско-босански новци*, „Напредак, Хрват. народ. календар” 1933, описао је Иван Ренџео једну акчу султана Селима I, на којој стоји да је кован у Босни. Он мисли да би се под именом Босна могло разумијевати Сарајево.

⁵¹ Ова ће аптека бити од оне врсте каквих има и сада, њих двије, пред Имаретом. Доцнијих времена (1556) се спомињу на Бапчаршији *аттари*, који су такођер продавали лековите траве и специје.

Дубровник, он се више не спомиње, нити евентуални његов наследник, све до 1521.

Ових времена живио је у Сарајеву Иса-бегов син *Мехмед-бег*. У два пута прије тога био је он херцеговачки крајишник, и то 1506—9. и 1513—15. Он је био богат човјек. Обогаћено се, без сумње, наслеђством од оца, приходима од службе, али и трговином. У мостарској околини стекао је велики читлак Гнојнице, које је завјештао својој цамији у Сарајеву, што ју је саградио у Бистрику 1520. год.⁵²

У прољеће 1521. дошао је за санџак-бег *Бали-бег*.⁵³ Априла 13. ове године, Дубровчани су закључили послати му Марину Заманевића, да га поздрави. Дочек што га је Бали-бег приредио дубровачком посланику, био је сјајан. Бали-бег је њему за почасти приредио гозбу и на гозбу позвао и своје војводе. На вратима санџак-бегова сараја стајао је капиција. Док је трајала гозба свирала је музика. При повратку из сараја Заманевића су отпратиле у његов стан војводе. Он је галантно обдарио новцем свираче, капицију и војводе који су га пратили. Раздијелио им је 8 дуката и 20 гроша.

2. НАГЛИ РАЗВИТАК ВАРОШИ У 16. ВИЈЕКУ

Бали-бег није дуго сједио у Сарајеву, јер је био одазван да се придружи војсци, која ће освајати Београд. У мјесецу јулу исте године (1521) он се у Сријему придружио војсци румелијског беглербега. Када је турска војска 20. августа ушла у Београд, одмах је Бали-бег дигнут с Босне, па му је предан смедеревски санџак да њим управља. Дотадањи смедеревски санџак-бег *Хусрев-бег* постаде бегом босанског санџака.

Хусрев-бег је, чини се, наш човјек и члан једне хришћанске породице. Ислам је примио његов отац, који се тада назвао *Ферхад*. Име Ферхадова оца није познато, јер је маскирано именом *Абдулгашур* или *Абдуллах*.⁵⁴ Печевија вели да је Ферхад био ожењен султанијом *Селчуком*, кћерју султана Бајезида II. По дубровачким вијестима Ферхад је имао једнога брата или другог неког блиског крвног сродника који се звао *Радивој*.

⁵² По *Сејахатнаме* Еванје Челебије св. 5 цариградског издања од 1315, стр. 430.

⁵³ По једној вијести био је из угледне турске породице *Јахја*. Трухелка мисли, да је син бившег босанског санџак-бега Јахја-паше. То може бити само вјероватно, али сигурно није. Печевија и Иштванфи му уз име додају надимак *Кучук* (мали).

⁵⁴ Онда, а и послје, био је обичај да се када један крштен човјек прими ислам, у службеним списима уз његово име не спомиње име његова оца, него се очево хришћанско име замјењује једним именом које је сложено од *абд* (значи роб, слуга) и које друге ријечи, најчешће *аллах* (Бог), дакле *Абдуллах*. Али је било имена и другачије састављених, као *Абдулхалиј*, *Абдуссамед*, по увијек је први дио у имену *абд*.

Њих два су били чланови једне породице из босанских или херцеговачких крајева. Да је породица била врло угледна, доказ је што је Ферхад постао царевим зетом. Како се за Ферхада не зна да се лично истакао ичим у војничким или другим државним пословима могао га је препоручити само велики углед породице из које је био да му султан даде кћер. Ближе познанство Ферхада и Радивоја са Дубровчанима могло би се узети као доказ да су били Херцеговци. Неки војвода Ферхад — да ли овај — био је у јануару 1482. неким послом у Дубровнику као посланик херцеговачког крајишника Ајаса. Годину дана доцније опет некакав Ферхад-ага пише Дубровчанима из Цариграда да им није свршио некакав њихов посао на Порти. По Башагићу Ферхад-бег је једно вријеме био санџак-бег у Серезу и тамо је стекао знатно имање, које је све или један дио његов син Хусрев-бег завјештао својој цамији у Сарајеву. То се имање налазило у кадилуцима Зихни и Драми. Хусрев-бег изрично каже да га је наслиједио од оца. Друга једна вакуфнама спомиње султанију *Неслишах*, кћер Селчукину, као мутевелију тога вакуфа. То је дакле Хусрев-бегова сестра и била је, по вакуфнама, жива још 1552. По Печевији Ферхад-бег је погинуо 1486. у боју код Адане у Азији.

Хусрев-бегово санџаковање у Босни пада у доба великога размаха турске државе. Освојењем Београда, Јајца и Клиса Турци су отворили широм капије за Далмацију, Хрватску и Угарску. Босанци су тада под Хусрев-бегом често ратовали, а двапут су пратили главну турску силу која је ишла на Беч. Год. 1529. Хусрев-бег је био при бечкој опсади. Нас се ти ратови и њихови детаљи не тичу. Али нас се тичу посљедице за сарајевско становништво, које су биле врло повољне. Помицањем државних граница далеко на сјевер, Сарајево је остало у тишини и сигурности. Успјешни ратови су доносили силан ратни плијен, којим су се користиле и Сарајлије. Добитком нових земаља стварани су нови тимари и службе, које су добијали и људи из сарајевског краја. Оснивањем нових гарнизона дошли су тамо и људи одавде. Доцнијих времена, око 1565. год., спомињу се у актима многи војници из Сарајева и његове околине по Угарској.

Хусрев-бег је управљао Босном од 1521—1541. Али то није било непрекидно, јер је у том времену два пута губио босанско намјесништво, обадва пута због ратних неуспјеха. Прво његово беговање је трајало од јесени 1521. до јуна 1525. Послије пола године, у јануару 1526, враћен је опет на Босну, којом је управљао до пролећа 1534. Изгубивши овога пута намјесништво, није га добио потраг онако брзо као први пут. Ова је пауза трајала 2 године, а тога времена је био босански санџак-бег *Мехмед-бег Михаљбеговић*. Повративши се поново у Босну у мају 1536. остао је Хусрев-бег све до своје смрти, 18. јуна 1541.

год.⁵⁵ Он је у историји познат под надимком *Гази* (јунак, побједник). Кад је добио овај надимак није ми познато, али свакако прије него је саграђена његова цамија.

О његовој смрти имају двије верзије. По једној, нетачној, он је погинуо у боју са Брђанима у Дробњаку. Тачније ће бити верзија Фојничке кронике, по којој је умро у Сарајеву. Сахрањен је у нарочиту турбету у дворишту његове цамије у Сарајеву.

Интересантан је један његов сусрет са посланством цара Фердинанда I у Сарајевском пољу 1530. године. Пратилац посланства Бенедикт Курипешић описује пут према Сарајеву и онај сусрет овако:

„У недељу, 11. септембра... (прешли смо) преко потока Жељезнице (сада Фојница) и дошли до једног киселог извора (Кисељак), па опет преко воде Лепенице и на једно поље, затим се окренули лијево (на Кобиљу Главу), па дошли у село Раковицу, гдје смо одсјели.

У понедељак, 12. септембра, дошли смо из Раковице до села Блажуја, који је прије више година био велика варош⁵⁶ а сада јелва има 10—12 кућа, па смо дошли до Босне, коју смо прејахали. Ту је дошао господи (посланицима) војвода Мурат са 130 добро и лијепо накићених коња. Он господу лијепо и часно прими и отпрати их у мало село Коваче, гдје смо преноћили.

Отприлике за један и по сахат кренуше господа са свом послугом к Хусрев-бегу, паши босанске краљевине. Неколико храбрих Турака јахало је испред њих, а он (Хусрев-бег) је био у другом селу, Главогодини, мало повише изнад нашег сеоцета.

Када смо се приближили логору гдје је он становао, сјახала су господа с коња и ишла између два дуга реда Турака, одјевених лијепим хаљинама од злата, кадифе и свиле, у турбанима и златним царкулама украшени и накићени и били су његови најјучачији војници.

А када су господа прошла кроз први ред и дошла до капије или колибе, која је била на једном брежуљку и направљена од лијепог, зеленог грађа, двојица пашиних главних коморника учтиво сагеше главе пред господом и испруженом руком додирнуше своја прса. Тако исто се и господа поклонеше према њима.

Затим убоше у колибу, гдје је паша — био је висок и дебео човјек — достојанствено сједио. На земљи под његовим ногама био је прострт по трави лијеп билим. Господа побоше

⁵⁵ По једној забиљешци у једном зборнику (мечму) у туђим рукама Хусрев-бег је умро 23. сафера 948 = 18. јуни 1541.

⁵⁶ Ваљда је било тога времена још подоста остатака од оног римског насеља код блажујске цркве, па је тако могла настати верзија о некој вароши у Блажују.

према њему, а он их прими лијепо и са великом учтивошћу, па им рече да сједну. Разговарали су с њим 2 сахата и вратили се опет у своје коначиште.

У сриједу, 14. септембра, ишли смо од Ковача дуго преко пространог врхбосанског поља и кроз варош Врхбосну, па опет преко високе планине. Онда смо окренули десно од друма у један до у село Мокро, гдје смо остали."

Интересантан је, али и жалостан, још један Курипешихев детаљ с пута у Сарајево. Када су, вели, улазили у варош Врхбосну, видјели су како као стоку гоне 15—16 дјеце, мушке и женске, јер их нијесу могли продати на тргу.

Годину дана доцније, на измаку 1531, прошло је кроз Сарајево још једно посланство Фердинанда I. Његови посланици, Леонардо Ногарол и Јозеф Ламберг, долазећи са сјевера били су дочекани од Хусрев-бегових људи, који су им изишли у сусрет. Ногарол, који описује овај пут, вели да су ови пашини људи били богато украшени златом, да су они поријеклом хришћани, који су у дјетињству били заробљени и зато су се звали *робби*. Посланство је с њима ушло у Сарајево, које Ногарол зове Врхбосном. Посланицима је за становање био одређен један кјарбан-сарај, у коме обично одсједају посланства.

Горе споменути војвода *Мурад* био је друг и помоћник Хусрев-бегов. Он је био католичког поријекла, Хрват из Шибеника. Породичним презименом звао се *Тардић* (ако име није изопачено). Имао је у Шибенику брата Јуру, који је био каноник шибеничке бискупије. Како се Мурад звао као хришћанин, није познато. Он је неком приликом био заробљен, па је постао Хусрев-бегов роб и тада је примио ислам. Прва вијест о њему датира из 1526. године. Но тада је он био већ угледнија личност на Хусрев-бегову двору, био је *капиција* (по значењу вратар, али по чину дворјанин вишег реда). Између браће нису биле прекинуте везе, иако их је вјера дијелила. Они су један другом слали поруке, а 1526, у прољеће, кононик је ишао брату у госте. Мурад је са Хусрев-бегом ишао свуда у бој. Год. 1528. га је Хусрев-бег послао да осваја Јајце. Тада се већ звао *војвода*. У том рангу га је, како смо видјели, затекао и Курипеших 1530. Заузеће Клиса, које је он извршио 1537, донијело му је још веће части. Добио је титулу Гази и зијамет и постао је први санџак-бег у новом клипском санџаку. Од тада се звао *Мурад-бег*. Год. 1542. постављен је за санџак-бега у Пожеги. Свога друга и добротвора Хусрев-бега надживио је за 4 године. Умро је 1545. и сахрањен је као Хусрев-бегов пријатељ и као први мутевеллија Хусрев-бегова вакуфа у нарочитом турбету уз турбе Гази-Хусрев-бега. Из Хусрев-бегових вакуфнама од 1531. и 1537. види се да Мурад није имао мушке дјеце, која би га наслиједила у мутевеллилуку. Може бити да их је имао послѣје.

Хусрев-бег је највећи добротвор вароши Сарајева. Он је за Сарајево учинио више него и један други босански намјесник

и прије и послѣје њега. Његове су задужбине, што их је подигао у Сарајеву, и многобројне и импозантне и лијепе, а обдарене су са толико реалитета и готовине као ни један други вакуф у Босни и Херцеговини. Његов вакуф, који је кроз 400 година изгубио један дио својих првобитних добара, ипак је најбогатији.

Прва од његових задужбина била је лијепа и величанствена џамија, која се по њему као бегу назвала *Бегова џамија*; затим *имаре*, *ханиках* и *мектеб* код џамије. Џамија је грађена, колико се зна. 1529. и 1530, али ми се чини вјероватније да је грађење почело прије, а свршено послѣје тих година. При зидању великих грађевина био је онда обичај зидати споро, да се, тобоже зидови полако слијежу и учвршћују. О времену када је грађено имаре, ханиках и мектеб не зна се ништа. Свакако су били саграђени у исто доба када и џамија.

При грађењу џамије радили су мајстори из Дубровника, које је република слала на Хусрев-бегову жељу. Долазила су споменутих година по петорица каменара. Сигурно за финије послове од камена. Натпис више главних врата на лицу носи годину 937 25. VIII 1530 — 15. VIII 1531. Састављен је у стиховима.

Превео га је и сложио у стих др Сафветбег Башагић овако:

„Хусрев-бег за божју љубав
ту џамију диже,
Да у њојзи добри људи
Богу сецду чине.
Он је сиј'о добра дјела,
помаг'о јунаке,
Уздржав'о побожњаке,
сјек'о душманине.
Хвала Богу, тарих рећи,
који му досуди:
То је кућа правовјерних
и захвалних људи."

Вакуфнама, којом је осигурао издржавање споменутих задужбина, датирана је почетком мјесеца цемазиул-еввела 938 = 11. XII 1531. У њој се спомињу све дотадање задужбине (џамија, ханиках, мектеб и имаре) са платама њихова персонала и другим трошковима. Издаци су се имали подмиривати из завјештања, наведених у овој вакуфнама. Та су завјештања дијелом непокретности, а дијелом готовина. Непокретности су се налазиле једним дијелом у кадилуцима Зихни, Драми и Серезу, а све остало у Босни. Од ових су нека имања била у Сарајеву и у његову кадилуку, а нека у околини Тешња и Јајца, између Кључа и Островице и у сјеверној Далмацији. У Сарајевском кадилуку су увакуфљене њиве, ливаде и испаше у нахији

Дубровнику, затим читлук Дурсун-церибаше у селу Јабланову у нахији Лукавици⁵⁷ заједно са свима ожењеним робовима који се ту налазе, и са њиховом мушком и женском дјецом, која су такођер робови. Завјештао је даље ливаде, зване Бутила, у селу Бојнику у Сарајевском пољу и, ваљда, у самом Сарајеву земље, купљене од Алије Казганије и Потур-паше. У сарајевској чаршији близу Иса-бегова гостињца увакуфио је 60 дућана један до другог и једну мутабијску радионицу. Уколико су завјештања била државна добра (ерази-мирија) он је за њих добио од султана темликнама. У сућу и у готову новцу увакуфио је вриједност од 3.000.000 драма кованог сребра.

За мутевеллију свог огромног вакуфа Хусрев-бег је у вакуфнама одредио свога пријатеља војводу Мурада сина Абдулхајова, кога зове својим најбољим ослобођеним робом.

Неколико година доцније присјетио се Хусрев-бег да му ваља учинити још нешто, тј. да треба онима који су жељни науке дати могућност да уче шеријатско право и тумачење Курана. То је створио другим даром, медресом. Реџеба 26. год. 943 8. јануара 1537. потврдио је на суду другу вакуфнаму. У њој је завјештао 2 куће и више дућана и 5 кућа у махали Чекрчијници у Сарајеву; даље у Франачкој чаршији 2 дућана и 5 кућа. Уз то је даровао у готову 700.000 драма сребра. За 400.000 да се сагради медреса тврда и стална зграда, како је обичај да је праве везири и емири. 300.000 драма да се даје под интерес са 10%. Интересантно је што се у вакуфнама препоручује да се зајмови дају само привредницима, а забрањује узајимање војницима, чиновницима и тимарлијама. Сигурно му је била жеља да се зајмови улажу у продуктивне послове.

У медреси треба да буде 12 соба за ученике, а да се за остатак од оних 400.00 набаве књиге за медресу. У медреси да се постави за мударрису (професора) учен човјек, који ће предавати *тефсир* (тумачење Курана), *хадис* (традиција), *ахкјам* (шеријатско право), *усул* (институције шеријатског права) *меани бејан* (реторика) *келам* (догматика на метафизичкој основи) и све друго, што тражи мјесни обичај. Ученици ће се хранити у имарету.

У вакуфнама је завјештач одредио да се медреса сагради на његову земљишту, које лежи према вратима његове цамије. Према натпису, који и сад стоји изнад медреских врата, медреса је саграђена год. 944 10. VI 1537—29. V 1538.

Тим још није исцрпен број Хусрев-бегових грађевина у Сарајеву. Његове су друге грађевине: једна мушка и женска бања на данашњој главној улици; *хан*, који се сад зове Морића;⁵⁸ дру-

⁵⁷ Год. 1565. ова се нахија зове *Трново*, по чаршији која се образовала око цамије.

⁵⁸ Овај се хан у 18. вијеку (а можда и од свога постанка) звао *Нови хан*.

ги хан од камена, звани *Камени хан* или *Ташлихан* и уз њега *безистан* и *хан*, доцније зван *Булагин* (сада кућа Булагин двор). Када су ове зграде подигнуте, не зна се. Може бити да и нису грађене за његова живота.

Хусрев-бегова времена је Сарајево било велика варош. Док се у Иса-беговој и Ајас-пашиној вакуфнама ово мјесто зове варошица (касаба), у Гази Хусрев-беговој вакуфнама се зове варош (медине). Један њемачки писац спомиње год. 1544. Врхбосну као главну покрајинску варош и вели да кроз њу тече Миљацка (Milliauka)⁵⁹. — Ново име, Сарајево, било се већ одомаћило у Босни, али су странци све до средине 16. вијека, а кадгод и послје звали варош Врхбосном. Сарајево се овога времена простирало на запад бар до потока Кошева. У данашњој махали Кошеви био је већ један месцид, кога је саградио један богат човјек, неки *Бемал-бег*, 1538. или мало прије. У Бемал-беговој вакуфнама, која је датирана том годином, спомиње се месцид као готов. Уз њега се ту спомиње једна *медреса*, такођер готова, и један *мектеб* крај месцида, који ће се истом градити. У близини месцида спомиње вакуфнама текију *Газилер* (турбе преко пута Али-пашине цамије). На јужној страни Сарајева, повисоко у брду, била је махала и месцид у *Жагрићима* (у гробљу код месцида гробни нишани неких Рација, оца и сина, из 1544. год.), цамија *Балибеговица* и *Гази Мехмед-бегова*. На истоку у алифаковачком крају *Јакуб-пашин* месцид. На сјеверу се простирало Сарајево до на *Горње Бјелаве*, гдје је 1531. саградио једну цамију неки *Небрдли Х. Алија*, и до у *Пиручу* (споменута *Фируз-бегова* медреса).

У близини Башчаршије на Вароши (Горња Варош) било је насеље православних хришћана, груписано око цркве (Стара црква), која је по традицији саграђена Хусрев-бегова времена, али је вјероватно да је још старија. Уз цркву је била и школа, основана 1539/40. или прије. Већ 1516. спомиње се у Сарајеву поп *Вук*, који је овдје довршио писање једне књиге. Код. 1539/40. опслуживао је парохију неки поп *Рако*.

Овога времена је у Сарајеву било и народа католичке вјере. Становао је у крају који се у Хусрев-беговој другој вакуфнама зове *Франачка чаршија*. Мора да су ту становали и страни и ломећи католици. Хусрев-бег је оваје купио једно кућиште од странкиње католикиње, *Дује, кћери Чавкушеве*. Један Дубровчанин, неки Јаков Петров, имао је 1543. оваје апотеку, која је била крај куће Андрије Иванова и крај апотеке Петра Водопића.

Боравак старих католика, понајвише Дубровчана, доказ је, да је трговина у Сарајеву била врло жива. Занатлија је морало

⁵⁹ Sebastiani Munsteri Cosmographu, прво издање 1544. По Н. Радојичићу, *Одакле је преузео Мавро Орбини свој грб Босне?* „Гласн. Земаљ. музеја”, 1929, стр. 106.

бити врло много. У Бемал-беговој вакуфнама се спомињу међу његовим ослобођеним робовима четворица *терзија* и по један *налбант*, *чизмеџија*, *бербер* и *теллал*. У првој Хусрев-беговој вакуфнама се међу свједоцима спомиње по један *ћебеџија*, *бојаџија* и *терзија*.

Сарајево је ових времена расло и даље, споља и изнутра. Хусрев-бегова вакуфнама спомиње махалу *Бекрџи* (на сјеверо-источној страни Башчаршије), у којој је свакако била и џамија. Овога времена и даље до 1565. подигнуто је више џамија и месџида. Већини им се не зна тачније вријеме постанка. Али како су 1565. били живи синови џамијских оснивача, градња тих џамија пада свакако у вријеме на 30—40 година прије 1565. Те џамије и месџиди су *Давуда Халача*, *Х. Махмуда Влаковица*, *Чобан Хасан-војводе*, *Шејха Магрибије*, *Х. Идриса*, *Калин Х. Алије*, *Армаганџи-Синана*, *Налчаџи-Х. Османа*, *Оруч-Пехливана*, *Сагракчи-Х. Махмуда* (у другој Хусрев-беговој вакуфнама спомињу се у махали Чекрџиници дућани Махмуда Сагракџије; тада дакле није још био хаџија), *Шејха Фераха*, *Пелтека Хусамуддина*, *Х. Ејнехан-аге*, *Синанвојводице*, *Картала Х. Махмуда* и *Хоџе Синана*. Неким џамијама, које су постале брзо иза овог периода, зна се тачан датум. *Бузаџи Х. Хасан* саградио је своју џамију у Логавину сокаку 1555, *Хадим Али-паша* своју 1561. и близу ње *имаре*⁶⁰, *Ферхад-бег* год. 1562. Истих времена, прије 1561, саградио је велики везир *Рустем-паша* у сарајевској чаршији *Бруса-безистан*.

Иза Хусрев-бега управљао је Босном и сједио у Сарајеву *Улама-бег*. Његова времена су сарајевски трговци и други грађани молили Дубровчане да пошаљу у Сарајево мајсторе да се поправи Хусрев-бегов кјарбан-сарај (хан).

Послије Улама-бега управљало је Босном више санџак-бегова, о којима не знам ништа. Један је од њих *Хадим Али-паша*, који је, како је речено напријед, крај потока Кошева саградио џамију и имаре. И од *Соколовића* породице је њих неколико управљало Босном до 1565.

Године 1550. прошао је кроз Сарајево млетачки посланик *Катарина Зено*. У свом путопису вели он како је, долазећи са сјевера, дошао у Блажуј и ту преноћио. Сјутрадан је прешао Босну преко моста⁶¹ на 7 сводова, а затим Железницу и Добрњу. Онда је угледао још једну ријеку (Миљацку), која протиче кроз Сарајево. „Та варош” — вели он даље — „стере се међу брежуљцима с обадвије стране; пуна је вртова и добрих воћњака. Трговачко је мјесто и насељено Турцима, хришћанским Србима

⁶⁰ У јесен 1930, при проширивању улице, засјекли су радници темеље једне изгореле зграде на башчи Војне болнице близу зграде Пензионог фонда. На уличном фронту зграда је могла бити дуга око 20 m и пружала се дубље у башчу. Да није ово Али-пашино имаре?

⁶¹ Курилешин је 1530. газио преко Босне. Мост на Босни је дакле сазидан између 1530. и 1550.

и Дубровчанима. Куће су саграђене од дрвета, камена и земље. Ту има много џамија и караван-сараја. Има тврђавицу, која је саграђена наврх брда. Варош има 10.000(!) кућа, а свака кућа има свој врт и чардак. Вртови су лијеви, попут оних у Падови. Ту је столица санџака ове покрајине. Ту је такођер велики и мали судија.” Прошавши Сарајево спомиње градић Ходидјед и вели да у њему станује диздар са 50 војника.⁶²

Негађе послје 1553. постао је сарајевским муфтијом *Али-еф.*, родом из Антиохије.⁶³

3. КУЛТУРНЕ ПРИЛИКЕ У ДРУГОЈ ПОЛИ 16. ВИЈЕКА

За вријеме око 1565. год. има обилате грађе за хисторију Сарајева. Особито срећан случај сачувао нам је један протокол (сидил) сарајевског суда из 973 = 1565/6. године, који се сада чува, уз друге много млађе, у библиотеци код Цареве џамије. По том протоколу и по другим изворима приказаћу Сарајево какво је било тога времена.

Сарајевски крај као *нахија* био је саставни дио *сарајевског кадилука*, у коме су осим Сарајева са околином биле *нахије Трново Смучка*⁶⁴ (крај око Тарчина), *Неретва*, *Прозор*, *Лепеница*, *Крешево*, *Фојница*, *Високо* и *Дубровник*.⁶⁵ Територија сарајевске *нахије* имала је села од двије врсте. Једна су била царски *хасови*, тј. земље чији је приход ишао у царску касу или их је царство давало намјесницима на уживање. Друга су села била *спахијска*, од којих су *спахије* узимале данке.

За *нахијску одбрану* била су овога времена два, и раније спомињана, града, стара *Врхбосна* и *Ходидјед*. Није познато да ли је био читав и онај градић на извору Паљанске Миљацке⁶⁶ и Градац крај Зујевине између Пазарића и Хаџића. У сарајевској тврђави и у Ходидједу вршили су посаду службу као *мустах-физи* ленски војници из околине и из нешто удаљенијих крајева. Њихов старијешина се звао *диздар*. По закону он није

⁶² П. Матковић, *Путовања по Балканском полуотоку*, „Рад” 62, стр. 94—95.

⁶³ Податке о сарајевским муфтијама узео сам из дјела Кемуре Шејх Сејфуддин, Сарајевске муфтије. Када сам се освједочио да подаци о многим муфтијама нису поуздани, узео сам од Кемуре само оне муфтије чији сам муфтилук могао провјерити.

⁶⁴ Смучка се у споменутом протоколу једанпут зове селом. На једној картици из год. 1688. уз чланак Вида Вулетина-Вукасовића *Стари наирт смучке жупе усред краљевине Босне*, „Глас. Земљ. музеја”, 1891. Смучка се зове жупа (somarса).

⁶⁵ За *нахијску тврђаву Дубровник* се који пут вели да се налази у височкој *нахији*.

⁶⁶ Пролазећи тим крајем 1550. видео га је Катарина Зено.

смио остављати тврђаве ни на краће вријеме.^{66a} Диздар у Ходи-дједу био је спахија *Ејнехан-ага Топаловић*. Једном приликом се спомиње, да га у диздарској служби заступа његов опуномоћеник.

Судству читавог кадилука био је шеф један *кадија*. Нешто доцније, год. 1578. сарајевски кадилук је подигнут на ранг *муллалука*. Сарајевски мулла спадао је у раног мулла малога ранга, као што су биле и мулле у Цариграду, Софији, Београду итд. Овога времена (1565) сарајевски кадија је био *Кара-Сулејман-еф.*, који је још уз то био и мудерис у Хусрев-беговој медреси. Кадију су и у сарајевском суду и по нахијама заступале кадије нижега ранга, звани *наиб*. У Неретви је био наиб неки *Махмуд-еф.*, а хеџаја му је био бивши хришћанин *Первиз*.

Муфтијску службу вршио је, почевши од 1565. или 1566, *Ханефи-еф.* родом из Антиохије.

Како се народ овога времена дијелио у двије класе, војничку и привредну, војници су за извјесне своје послове имали нарочитог кадију. У војничку класу су поред редовних и нередовних војника спадали и људи духовног и судског staleжа. Штавише, и ослобођени робови ових људи спадали су у војнички staleж. Њихов судија звао се *војнички касам* (касам-аскери), који је вршио подјелу наслеђства, вјенчавао и ослобађао робове. За друге, цивилне и казнене, послове био је компетентан обични кадија. Овога времена је био војнички касам неки *Омер-Челебија син Мустафин*.

Полицијску власт у нахијама вршиле су *војводе*. Сарајевска нахија их је имала двојицу, *Пири-војводу* сина *Ахмедова* и *Хадр-војводу* сина *Хасанова*, који се зову *шехерске војводе*⁶⁷, премда оба двојица нису имали власти у Сарајеву, него један од њих, *Пири-војвода*. Нахијске војводе су контролисале кретање свијета, нарочито када становник једне нахије пређе у другу. Војвода је од оваквих тражио судску исправу (темесућ)⁶⁸, у ком кадија означаје гдје ко станује и чиме се бави. Војводе су даље пазиле на кретање рђавих људи, па су их пријављивали кадији. Но то све није било доста, него је од времена до времена тражено од свијета да свака нађе за се јамца. Управо овога времена извршено је међусобно јамство за сав свијет у Сарајеву. Ујамчавале су се групе од двојице-тројице, па и пет-шест њих, један за другога. Ујамчавање се вршило по махалама. Прегледа-

^{66a} Диздар тврђаве Дубровника *Пафер*, син *Солук-Скендера*, тражио је 1565. од сула да му се дозволи ићи у четнички пат(акин), али му је молба одбијена с мотивацијом да по закону диздар не смије остављати своју тврђаву.

⁶⁷ Једанпут се спомиње и неки *Мем-војвода* као шехерски војвода и са спахијским правом над неким земљама у селу *Пресједници* (сада *Пресјеница*). Ваљда је био прије шехерски војвода, а не сада.

⁶⁸ Темесућ је кадија писао на основу свједоштва неколицине муслимана. У понеком се темесућу налази и кратак опис личности: њен раст, очи, обрве и коса.

јући тефтер од јамства (кјефалет-дефтери), јамство се овога времена није тражило баш од свакога. Чини се да се није тражило од људи војничког реда. У тефтеру су наведене понајвише занатлије. Има међу њима и по који мујезин, имам и мутевелија, али ће све ово бити људи без берата. За кога се не би нашао јамац он је пријављиван полицијској власти (ехли-урф), а она је кадији наређивала да га упише у судски протокол (сицил).

Поред свију мјера за сигурност, овај крај није био миран од хајдука. Они се у актима овога времена спомињу два пута. Једанпут су опљачкали ствари неког Фојничанина у нахији Неретви. У другом случају се наводи како је један човјек из села Брутуса у трновској нахији заједно са својим друштом ухватио неколико харамија. Похватани разбојници су предавани војводи на чување. Један закон предвиђа да би војвода могао пустити хајдука да бјежи, па заповиједа да се војвода објеси ако пусти тешкога злочинца који је заслужио вјешала.

У чију је компетенцију спадало сузбијање пијанства, није ми познато. Забијежена су неколика случаја пијанства. Два свједока пријаве да томе и томе удара вино из уста. На захтјев цариников (бацдаров) кадија пријаву уведе у протокол. Даље посљедице нису познате. Но без казне сигурно није нико пролазио. У једном случају је протоколисање затражио субаша Мурад. Но у овом случају је пијанац и псовао.

Узгред ћу споменути да су *механције* били хришћани. Механа је била на Вароши, у хришћанском крају. Ракија је преношена у фучијама од 50 ока, а цијена јој је била по 8 акчи на оку.

Полицијска власт је грађанима наметала и понеке дужности. Какве су биле није ми познато, осим једне. Хришћанима обиљу конфесија, настањеним у махали Латинлуку, наметнута је била дужност да по ноћи чувају своју махалу од *Хаџи-Хасанове* (Латинске) *ћуприје*. Они су на то били обвезани и раније, па су били попустили у ревности. Због тога је поднио суду пријаву старјешина сарајевских пасванција, *асасбаша Мехмед* син *Оручев*, а суд је онда обновио обвезу чувања махале.

Споменути ноћни стражари (пасванције) су, гласом једнога закона из нешто доцнијег времена, добијали по једну акчу од сваког дућана и глобили су свакога кога ухвате на улици по ноћи. Глобу су дијелиле пасванције са асасбашом, њима половина, њему половина. Множење становништва и повећавање варошке територије убрзано је у вријеме Гази Хусрев-бега. Досељавањем се народ брзо множио и насељавао се по празним земљама, које су прије биле села. Још и данас се неке махале и улице у Сарајеву зову именима која нису ништа друго него некадашња имена села. Таквим се именима зову махале и улице *Загрићи*, *Коматин*, *Каченик*, *Паље*, *Харватин* и *Бељуговићи* на лијевој страни Миљакце, па *Проваре*, *Докладе*, *Бјелаве*, *Буда-*

ковићи, Строшићи и Крачуле на десној страни. Горе при врху око Будаковића и Бардакчија било је и овога времена село *Радиловићи*. Сеоски карактер неких махала може се познати и по томе што су неке земље, нпр. у Каченику, Радиловићима и на Бјелавама, биле тимарске. Спахије су давале земљу за кућишта у тапију, као што је то чинио Пирн-војвода са неким празним земљама крај Миљацке усред Сарајева.

Дошљаци са стране насељавали су се по сеоским махалама и полако их претварали у грађанска насеља. Таква су нова насеља у прво вријеме припадала најближим махалама док се не би повећала и док се не би нашао какав добротвор да за њих сагради цамију. Група кућа око нове цамије издвојила би се из старе махале, па би постала нова махала, која би се назвала именом цамијина оснивача. Класичан примјер стварања нове махале одвајањем од старе показује махала *Ојанци-заде Х. Ибрахим* у средини данашње Терезије (Добровољачке). Овога времена (1565) те махале и њене цамије није било, него је данашња њена махалска територија припадала оближњој махали и цамији *Неџар Х. Ибрахим*⁶⁹. Ваљда је овај крај уз Миљацку био слабо насељен. Када је послје оvdје постала већа група кућа, у њој је саграђена нова цамија и организовала се нова махала. Махале овога времена нису могле бити велике, наравно са неким изузецима. Још у 18. вијеку један савременик рачуна да у сарајевским махалама нема више од 40 кућа. Штавише, вели он, има махала и са мање кућа.

Сарајево је овога времена заузимало углавном онај простор, у коме га је затекла аустроугарска окупација 1878. Према подацима, које сам имао, у години 1565. нијесу биле изграђене све цамије и месциди. Чини се да те године није било цамија у махали *Касаб-заде Х. Ибрахим*, *Кадри-Ахмед* и *Сагр Х. Махмуд* у данашњој тврђави и у махали *Хаџе-заде Х. Ахмед* под Хридом, *Хитри-Сулејман* и *Шејх-Багдади* у Бистрику⁷⁰. Махала Сагр Х. Али била је, чини се, још село, звано Каченик. Још једно двадесетак данашњих цамија и месцида није било 1565.

Када је почело грађење цамија по селима сарајевског краја није ми познато. Свакако не врло рано. То је зависило од броја муслимана у селу, а њих у прво вријеме није било много. Нагло прелажење на ислам почело је, како ћу рећи послје, доста касно, тек у првој четвртини 16. вијека. Од тада, мислим, почиње грађење цамија по селима. Једна од првих мора да је била цамија у *Блажују*, за коју се 1565. вели да је била у рђаву

⁶⁹ У сицилу се спомиње неко кућиште у махали Неџар Х. Ибрахим, које с једне стране допире до Миљацке. Дакле махала је допирала до Миљацке. Сада је граница ове махале горе више у брду, а уз Миљацку се простира махала *Ојанци-заде*.

⁷⁰ За махалу Шејха Багдадије држи се да је постала у вријеме доласка султан Мехмеда II 1463. год. Но то не може бити тачно. Зашто би тај шејх ишао с цамијом горе високо у Бистрик када је доле око Миљацке у равни било доста празне земље.

стању, па су је сељани градили наново. У данашњој опћини *Пазарићу*, у тадањој касабн *Љубовчићима*, саградио је цамију неки *спахија Мехмед* извјестан број година прије 1565. Цамија у *Трнову* је саграђена ове године. Грађена је трошком *Муслихуди*на сина Алина, који је постао њен имам и хатиб.

Иако донекле прелазим границу ужег сарајевског краја споменућу још једну сеоску цамију. Неки *Увејс* или *Идрис* саградио је знатно прије овог времена цамију на *Кисељаку* и један кјарбан-сарај. С разлога што је ова цамија поправљена 1565. године држим да је основана много раније.

У вароши је било, и у средини и на периферији, још празне земље. Један комад је био крај Миљацке на лијевој обали од потока Бистрика до моста *Х. Алибегова* (Бумурија). Друго је било ондје гдје је данас палача главне поште. Простирало се од гробља цамије Калин Х. Али до Миљацке. Бјелаве су биле дјеломично празне и 30 година иза грађења цамије Небрди Х. Али. Исто је тако било и у оближњем селу Радиловићима, које је припадало тимару спахије Мустафа-бега.

Угледнији и имућнији људи нијесу становали у сваком крају Сарајева, него их је у неким махалама и улицама било више него у другим. Једна од тих одабраних улица била је *Бемалуша*. У њој су овога времена становали у својој кући *Мехмед* и *Ибрахим*, синови оснивача цамије *Армагани-Синана* и *Мустафа-Челебија* син *Чобан Хасан-војводе* оснивача цамије Чобаније. У западном наставку Бемалуше, у махали *Х. Идрис* (око парка) становала је *Керима*, кћи *Бали-војводи*на, а жена *Синан-војводи*на. Синан-војвода је имао кућу у махали *Сагракчи Х. Махмуда*.

Сарајевско становништво имало је неких права и по неким оближњим селима. Ваљда само да напаса стоку и да сијече дрва. Та су села била сарајевска *тетима*. Нема нигдје забиљешке која су села овога времена спадала у сарајевску тетиму, па зато, по неким документима из 18. и 19. вијека, наводим она села која су тада била у сарајевској тетими. Не вјерујем да је и кроз дуге вијекове било какве промјене у томе. Тетимска села су *Кошево*, *Слатина*, *Кобиља Глава*, *Велешћи* и *Похвалићи* на једној страни, а *Ковачићи*, *Миљевићи* и *Довлићи* на другој страни Сарајева.

Нагло множење сарајевског становништва има се, како сам рекао, приписати долажењу свијета са стране. Одакле су долазили муслимани мало ми је познато. Свакако је било доста дошљака из оближњих села. Рекао бих да су они многи потурченици у Сарајеву, који се спомињу у сицилу, били са села, јер сарајевско хришћанско становништво не би могло дати толики број потурчењака. Но несумњиво је да је било свијета и из далека. Осим неколико Арапа нису познати други дошљаци из даљине. Сељаци, који су досељавали у варош, нису могли одмах прекинути везе са својим селом и спахијом. Овај је имао

право искати од њих да му плаћају данак спенцу. Но, не заувјек. Када би сељак провео у вароши 10 година и *вилајетски емин* или *ил-џатиб* га уписао у махалски тефтер, спахија је губио право на спенцу.

Хришћани православне вјере су такођер придолазили са стране. Спомињу се више пута људи са стране као најамници код варошких и сеоских муслимана, као дунђери и као ђумурџије по околним брдима. Понајвише су из вишеградског кадилука, рјебе из новопазарског. Неколико их је од Новог Пазара (село Калина) и Прокупља (Шуматовац и Златари) дошло 1565. да праве ћеремит за Цареву цамију. Пошто су свршили посао, вратили су се, без сумње, натраг. Зна се још за једну угледну хришћанску породицу да је дошла са стране, из Херцеговине, само се не зна када је доселила. Та је породица, звана *Десисалићи*, живјела овога времена у Сарајеву. Била су три брата: *Михајило*, *Никола* и *Драгобрат*. Радиле су кујунџиски занат и били су имућни⁷¹.

Свијет православне вјере становао је већином на Вароши и, ваљда, у Потоку и Пируши. Но било их је и по другим махалама као на Чурчића бријегу, у Терзи-Алиној махали у Бистрику, у Ајас-пашиној и Френк-махали (Латинлуку). Овдје измијешани са католицима.⁷²

У Сарајеву је била и православна парохија, али не за саму варош, него и за села. Парохију су послуживала два свештеника, *Радован Блажевић* и *Илија син Џејетков*. Обадва су становала на Вароши. Црква је била мала са основом од 8,3x7,7 метара и висином од непуних 7 метара.⁷³ Овога времена, или нешто доцније, црква је добила нову лијепу олтарску преграду, сличну прегради у патријаршијској цркви у Пећи из год. 1570.

Католичко становништво је досељавало, без сумње, највише из Босне и Херцеговине, но не зна се одакле. Међу њима је било и Дубровчана. И једни и други су били настањени у махали Латинлуку. Уз махалу су имали и своју чаршију. Вјероватно је да је католика било и по другим махалама.

⁷¹ Прошлост ове породице може се пратити до у прву полу 15. вијека. Год. 1435. спомиње се властелин Стјепана Вукчића кнеза *Вук Десисалић*. Његов сродник кнез *Иван Десисалић* био је властелин Херцага Влатка. Ваљда исти тај Иван, у друштву са неким кнезом Михочем, био је 1489. турски цариник у Херцег-Новом. Члан ове породице *Грур Десисалић* био је 1492. у служби Ахмет-паше Херцеговића. Послије се ништа више не зна о њима до појаве сарајевских Десисалића. Од ових је био задњи *Иван*, познат из једне биљешке из 1622. године.

⁷² Једна махала у бистричком крају зове се и сада *Влашка махала*. Без сумње што су у њој становали крштени људи.

⁷³ Ове се димензије односе на цркву каква је била год. 1660. Али када се зна да турска власт није дозвољавала да се цркве проширују и повишују, него су се послјеријем какве ватре или сличног морале поправљати по старом плану и у старим димензијама, сигурно је да је и црква из овог времена била иста онаква као и 1660.

Јевреји су се истом коју десетину година раније почели досељавати у Сарајево. Гоњени из Шпаније они су нашли пријем у Турској већ на измаку 15. вијека. Насељавали су се најприје у Цариграду и Солуну, одакле су послјеријем одлазили у унутрашњост. Чини ми се највјероватније да су у Сарајево дошли из Скопља, јер су ове двије вароши од постанка Сарајева подржавале трговачке везе. Мора да су се Јевреји одмах груписали око данашње старе синагоге, близу чаршије.⁷⁴ Ту је нешто доцније Сијавуш-паша саградио неколико кућа око једне дугуљасте авлије, да ту станују Јевреји. Званично се тај комплекс зграда звао *Сијавуш-паша даире* или *Чифугхана*. Јевреји су га звали *Кортиж*, а остали свијет *Велика авлија*. Да ли су те куће испрва биле такве да је у њима могао становати и имућнији свијет, не зна се. У год. 1565, дакле прије постанка Велике авлије, становао је један Јеврејин у махали Сагракчи Х. Махмуд. Јевреји су се, бар неки, бавили трговином. Два пута се у сицилу спомиње чоха и сахтијан, којима су трговали, и то, чини се, на велико.

Напријед сам споменуо да је у Сарајеву било много потурчењака. Првих времена турског владања није, чини се, било јаког прелажења на ислам, јер није било ни потребе. Вјера није сметала никоме да заузме бољи положај у чиновничкој хијерархији, у војсци и у друштву, осим највиших положаја. На двору босанских санџак-бегова, како је споменуто напријед, и херцеговачких крајишника, био је знатан број хришћана. Међу закупницима рудника и царина не само да је било хришћана него су они, како ми се чини, били многобројнији од муслимана. Споро прелажење на ислам посљедица је уздања у угарско-хрватску државу, која је још и у првој четвртини 16. вијека држала босанске сјеверне крајеве. Када су Турци и њих узели, нестало је те наде. Још 1516. год. спомиње један православни свештеник у Сарајеву како се број муслимана множи, а православних хришћана је све мање. Брзо иза пада Јајца путник Курипашећ наводи како неки хришћани — мисли и православни и католици — прелазе на ислам из младићке незрелости и лакоумности, а други што су изгубили уздање у хришћанску помоћ, па веле: „Када ви (западни хришћани) нећете да помогнете нама, ми ћемо помоћи (Турцима) да ви будете отјерани“. До 1565. г. у Сарајеву се намножило необично много конвертита, чији се отац стереотипно зове Абдулах, под којим се именом крије какво хришћанско име⁷⁵. Таквих Абдулахових сино-

⁷⁴ Карактеристично је да су све три немуслиманске конфесије становале већином уз чаршију.

⁷⁵ Само у једном случају није се крило крштено име оца или неког другог претка, а то је када је на суду требало доказати да двије побочне линије потјечу од једног претка. Нпр. ово: У Цариграду је 1565. умро без потомства Мехмед син Хасанов сина Радованова и држава му је преко заступника фиска заплијенила имање док се не нађу сродници.

ва има овога времена врло много и у Сарајеву и по селима. Доста су чести такви људи у пословима финансијске природе. Сарајевски цариник Мустафа син је Абдуллахов, па Шуца, сарајевски пазарбаша и Софи-Али закупник државних данака. Неки Бемал-бег (сигурно спахија) богат човјек, син је Абдуллахов, па и његова жена Тензила. Нових муслимана има и међу војводама. Такви су Чејван-војвода и Ибрахим-војвода, оба два синовима Абдуллахови. Имам месцида у тврђави Дубровнику такођер је син Абдуллахов. Има један згодан примјер како млади чланови једне сарајевске хришћанске породице сви листом прелазе на ислам. У хришћанском крају на Вароши становао је неки Вуксан са женом Марином, са синовима Дуком и Стојаном и кћерима Јованом и Љиљаном. Када Вуксан умрије и синови и кћери прелазе на ислам, па се Дука назва Мустафа, Стојан Хусејин, Јована Аиша, а Љиљана Фатима. Мати остаје и даље хришћанка. Бивало је и таквих случајева да један или два брата пређу на ислам, а друга браћа остану хришћани. Тако неки Мустафа син Абдуллахов, за кога се изрично вели да је прешао на ислам, има брата Стојана сина Андријина. Но конвертити, нарочито људи из ниже класе, нису имали угледа међу муслиманима. Њима је даван назив *потур*. За једнога се каже да је *простак* (хорџал).

Узгред ћу споменути да конвертити нијесу дефинитивно прекидали са свим успоменама на стару вјеру, иако су, без сумње, показивали велику ревност у вршењу исламских обреда. Те везе са прошлошћу подржавају, макар и ријетко, у именима њихове дјеце. У једнога муслимана из Пресјенице има син *Келимен*; један се муслиман зове *Богдаило*. Ни једно ово име није муслиманско.

Иначе муслимани овога времена носе муслиманска имена, али не увијек онаква каква су данас. Из великог броја мушких и женских имена износим их неколико. Мушка: *Орнос*, *Ејне-бали*, *Орхан*, *Ејнехан*, *Барак*, *Будак* (чини се да је словенско), *Балабан*, *Булут*, *Пашајигит*, *Хубјар*, *Бахшани*, *Шуца*, *Алишах*, *Алиџан*. Женска: *Оруча*, *Булбула*, *Хунбаша*, *Хуришда*, *Дурџи-хан*, *Булбаша*, *Булбадема*, *Кемала*, *Хонда*.

По муслиманским кућама било је много робља, мушког и женског. Оно је као ратни плијен довођено из Хрватске (данашња сјеверна Далмација и личко-крбавски крајеви), Славоније и Угарске. Робље је обично прелазило на ислам, али је било и таквих који су остајали у својој вјери. Њихово стање није било врло тешко. Ислам заштићује робље од заостављања и сматра богоугодним дјелом ако се робу да слобода. Зато су сарајевски муслимани, нарочито пред смрт, ослобађали своје

На то се јавља Рецеп син Јакова сина Радованова из Речине и помоћу свједока доказује да му је покојни Мехмед био стричев син, а дјед Радован им је заједнички. Овдје се дакле није могло оперисати са именом Абдуллах.

робове. Акт ослобођења вршен је на суду. За однос роба према његову господару најкарактеристичније је то што су робови сматрани као породични чланови. Неколико оснивача вакуфа, као Фируз-бег, Гази Хусрев-бег и Бемал-бег, давали су мутевеллиук својим ослобођеним робовима и наређивали су да и надаље њихови потомци врше мутевеллиуску службу. Бемал-бег иде тако далеко да наређује да и имам и мујезин и хоџа у његовим вакуфима буду од његових робова. Хусрев-бегов мутевеллија је његов бивши роб, који је чак и сахрањен крај свог бившег господара.

За заробљавање је вриједио закон. Слободни грађани нису ни на који начин могли бити претворени у робове. Ако се тако шта и догоди суд таквога роба прогласи слободним. Има једно судско рјешење од 27. мухаррема 974 = 14. август 1566, у коме стоји како је сарајевском суду дошао Михаљ син Јованов из села Жрновнице са читаука покојног Рустемпаше, који се читаук налази у санџаку Класу у кадилуку Скрадину и близу тврђаве Класа. Михаљ вели како су четворица влаха (пастира) уграбила на силу двије његове кћери, Марицу и Аницу, те их одвели у Високо и продали. Суд је уважио тужбу и прогласио, да су Михаљеве кћери слободне.

Куповна цијена робља зависила је од година, снаге и љепоте роба и робиње. Чини се да није било већих разлика у цијени између робова и робиња. У актима наведене цијене крећу се између 2000 и 6600 акчи.

Из Сарајева и околине одлазили су људи у свијет доста често, било трајно или привремено. Ишли су у разне области турске државе, а понајвише у Угарску. Неки су били стално настањени као трговци и занатлије у Вуки (нахија Вуковар, кадилук Илок), *Пешти* (два трговца су држала дућан у Цемерили Бумур-чаршији близу Махмуд-бегове капије), *Темишвару* и *Шапцу* (један табак). Или су одлазили послом на кратко вријеме из Сарајева (један халвација у Темишвар, један табак у Пећух). Још више их је било по разним војничким службама у *Липови*, *Темишвару*, *Араду*, *Миклушу*, *Пешти*, *Будиму*, *Капошвару*, *Острогону* и *Стоном Београду* као *азани*, *бешилије*, *мустах-физи*, *цебеције* и *фарисани*. У Славонији је било наших војника у *Пожеги*, *Бакову* и *Великој*. Један човјек из села Широкара (нахија Трново) био је спахија у *Стоном Београду*. У рату овога времена погинуо је заим нашег краја *Черкес-Синан-војвода* у околини Велике 10. септембра 1565, а тројица других спахија у *Були*. Йуди из нашег краја било је и у Цариграду у својству царских *силахдара*, *спахиоглана*, *цебеција* итд.

Сарајевски становници, уколико нису припадали војсци, чиновништву и духовном сталежу, били су привредници, *трговци* и *занатлије*. У сразмјеру према занатлијама трговаца је било мало. За њих су била саграђена два безистана, Хусрев-бегов и

Рустен-пашин (Бруса-безистан). Не знам сигурно, али слутим, да је трговаца било и у близини Бруса-безистана у данашњим *Базрћанима*. Поред трговаца гросиста и оних који су продавали на мало (крчмили) текстилну робу, биле су још неке трговачке бранше, као трговци викуталија *бакали* и продавци старих ствари *теллали*. Онда је гдје су сада Пазарбуле (Трговке) био је трг за старе ствари, зван *Бигпазар*.

Трговци су свакако били већином муслимани. Робу су до-бављали са разних страна. У једном акту кадије из Новог (Хер-цег Нови) од мјесеца септембра 1598. спомиње се како је сара-јевски трговац Хаци-Пафер купио у Млещима 8 дењкова чохе, 16 дењкова сапуна, 3 дењка пиринча и 16 ризми бијеле хартије, па ту робу хтио преко дубровачке скеде отпремити у Сарајево. И Јевреји, који су се недавно били доселили, бавили су се тр-говином. Год. 1565. спомињу их се тројица као трговци чохом.

Од трговачких артикала за извоз, трговину *воском* је моно-полисала држава, па су се њом бавили закупници, који су има-ли своје *воскарнице* (шемхане) у свима касабама. Они су оштро пазили да се восак не продаје мимо њих. Восак, што се не би потрошио у нас, извожен је на страну. Једанпут се спомиње како је из воскарнице у Рогатици извезен восак на море, си-гурно за продају у Италији, куда је извожен и доцнијих вре-мена.

Већину пословног свијета сачињавале су занатлије, који су били сврстани у многобројне занате, њих 40 на броју. То су ови занати: *казанције*, *сагракчије* (Bechermacher), *калајције*, *бравари*, *ковачи*, *налчације*, *налбанти*, *сабљари*, *бичакчије* (ножари), *кујунције*, *терзије*, *кечеције* (Filzmacher), *мутабиције*, *халачи*, *дуг-меције*, *ћебеције*, *табаци*, *сарачи*, *чизмеције*, *башмакчије* (обућари), *ћурчије*, *екмекчије* (пекари), *касапи*, *ашчије*, *бурегиције*, *хал-вације*, *дунђери*, *самарције*, *млињари*, *ташчије* (каменари), *лон-чари*, *сапунције*, *мумције* (свјећари), *чекрџчије*, *пушкарџи*, *бер-бери*, *аттари* (дрогисти), *бојације*, *колчакчије*, *безчије*, *одунције* (дрвари). Какав је био бројни однос међу занатима, не може се констатовати. По оно нешто мршавих података могло би се рећи да су терзије биле најјачи еснаф, онда за њима мутабије, кечеције, казанције и бравари. Иако се по подацима не види, али се по потребама свијета може закључити да је и пекарски еснаф био јак. Чудновато је да су ћурчије, један од најјачих еснафа у 18. и 19. вијеку, овога времена малобројни.

Чаршија је била, као и сада, груписана око Башчаршије и даље к западу према Хусрев-бегову безистану. Она је овога времена била исто онако уређена као и данас. Свака је улица била одређена за један занат, наравно јачи занат, и звала се његовим именом (Сарачи, Халачи, Кујунџилук, Ашчилук, Бра-ваџилук итд.). Као наставак ове чаршије било је дућана и с друге стране Миљацке око Цареве џамије. На ћошку према Иса-беговој бањи био је један комплекс дућана, од којих су

била 3 табачка, 2 самарџијска, 1 налбантски, 1 бакалски, 2 му-табијска и једна мутабијска ткачница. Све је то било под једним кровом. Томе комплексу је припадала и једна табачка ступа на Миљацки. Нешто чаршије је морало бити, као и сада, у Вратнику. У сицилу се помиње један дућан у махали Ејнехан-аге Топаловића, а то је Вратник. Једна мала, изолована чар-шија била је у Ајас-пашиној махали. Ту су били сабљари. Крај данашњег Циркуског трга била је опет једна мала чаршија, као и сада. Чини се да јој је почетак био за Скендер-пашина вре-мена, када је он ту саградио кјарбан-сарај са 11 дућана.

У околици Башчаршије зове се једна улица *Опркањ*. Исто се тако зове и једна улица под Хамбином царином. Ријеч *опр-кањ* има нарочито значење, које се своди на ознаку једног ход-ника, покривена даском. По томе би сарајевски Опркањ био нека врста наткривене чаршије као безистан.

Дућанске кирије су зависиле од мјеста, гдје је био дућан, од величине и од солидности грабе. Кирије су се кретале изме-ђу 12 и 40 акчи мјесечно. Најјефтинији је био један сарачки дућан иза леђа данашњих Сарача крај ћулхана Фируз-бегове бање. Кирија му је била само 12 акчи. Међу скупе дућане су спадали дућани у Рустен-пашину безистану са мјесечном кири-јом од 30 акчи. Још скупљи је био један дућан са 40 акчи ки-рије на једном непознатом мјесту у чаршији. Али се за њега вели да је шћемерен. Цијене екмекчијских дућана биле су још веће. Сигурно стога што је за њих требало више простора (пећ, хамурлук, тербах и ваља стан за екмекчину породицу). Једна махалска пекара (екмекчиница) се давала под кирију за 50 акчи мјесечно. Када се наметнуо други са 60 акчи, пекара је дана по ту кирију првом екмекчији. У мотивацији се вели да је он о свом трошку саградио пећ и тербах и набавио казан.

Занатлије су биле организоване. Организације су се звале *еснафи*. Но сваки занат није имао своје еснафске организације, него су сродни занати били удружени у једном еснафу, који се звао именом најјачег заната у групи. Еснафске уредбе су тачно регулисале унутарњи однос међу занатлијама у еснафу и однос мајстора према калфи и шегрту. Постојало је правило да калфа, када жели постати самосталан мајстор, мора имати дозволу од ћехаје свога еснафа. Затим мора наћи за себе једнога или два јамца, па се тек онда уведе у судски протокол као мајстор. Књижење може тражити ћехаја (код теллалског заната) или баџдар (код касапа). Да би сваки занатлија имао посла и зараде нису издаване без потребе обртне дозволе свакоме. Изричито се вели на једном мјесту за једног касапа да се зато проглашује самосталним мајстором што су Сарајеву потребни касапи, тј. нема их доста. Посао и зарада осигуравана је занатлијама и друкчије. Имуним појединцима било је забрањено куповати много сировине и нагомилавати је у спекулативне сврхе. С пра-вом се тужило суду неколико казанџија на једног свога човјека

да је купио 277 ока⁷⁶ бакра по 13 акчи и да неће да бакар дијели с њима. Суд је туженога судио да бакар раздијели међу казанције по куповној цијени. Другом приликом је неколико мутабиџа пријавило суду да неки људи из њихова еснафа купују костријет на велико и продају је у друге кадилуке. Суд је то забрањено са напоменом да се купљеном сировином морају најприје подмирити људи из еснафа, да не би остали без посла и зараде. С овим је донекле у вези и једна судска забрана (која се иначе појављује и у зборницима царских закона) да нико не смије излазити на сусрет сељацима и другим, који доносе у варош на продају викуталија, и куповати од њих јагањце и друге животне намирнице. И ово је била једна мјера против несавјесних спекуланата, али више у интересу директних потрошача грађана.

Над увозом и извозом водио је надзор *бацдар* (цариник). Сарајево је имало више царина, али да ли је имало и толико цариника не знам. По актима из 1565. су позната њих двојица, *Мустафа* син Абдуллахов и неки *Туралија*. Напријед је споменуто да је баддар имао неку ингеренцију када су калфе постављале самосталним мајстором. Иначе је њихов главни посао био узимање *баца* (царине). Без сумње, као и други порези, прирез и данци, и бац је даван у закуп, те баддари нису били чиновници, него само закупници. Не знам гдје су све биле царине на сарајевској територији. Свакако на свим важнијим друмовима, а њих се неколико састаје у Сарајеву.

Међу службена или неслужбена лица, која су имала каквога ујела у пословима сарајевскога трга, спадају свакако *пазарбаша* и *шехерски хехаја*. Али ми није познато какве су биле њихове дужности. Пазарбаша је могао бити онај званичник који се у царским канунима зове *мухтесиб*. У рјечницима се ова ријеч преводи са 1. полицајни комесар, који надзире мјере, 2. старјешина људи, који наплаћују акцизе. Чаршићехаја је, према доцнијем значењу, надзирао квалитет робе и цијене. По закону мухтесиб је заједно са кадијом установљавао цијене.

Сарајевски пазарбаша овога времена био је *Шуца* син Абдуллахов, а шехерски хехаја неки *Хаџи-Давуд*.

Цијене робе на сарајевској пијаци познате су ми само од неких артикала. Жива стока, што је догоњена на сарајевски пазар, имала је ове цијене: говеда око 130 акчи, овце по 21—29. Прерађена кожа, од које се спомињу двије врсте, ишла је овако: *мјешина*, коју су израђивали и сарајевски табаци, продавана је на оку по 5 акчи, а друга, боља врста, *сахтијан*, по 9 акчи на оку. Сахтијан је долазио из Скопља. Да ли је израђиван и у Сарајеву није ми познато. Обућа, само не знам каква, продавана је по 18 и 29 акчи. Бијела чоха је имала цијену од 50 акчи на аршин, а друга нека чоха од 32½ акче. Бијело ћебе

⁷⁶ Неки пут се бакар мјерио и *лодром*. То је мјера од 2¼ оке.

са ресама је цијењено по 47, једна кишна кабаница (*јагмурлук*) 250 акчи. Једна врста јагмурлука зове се *селанички* (солунски). Од викуталија продавано је просо на килу⁷⁷ по 50, а мед на оку по 4 акче.

За олакшање саобраћаја и промета имало је Сарајево неколико мостова на Миљацки. Први и најстарији био је пред Царевом цамијом, на мјесту гдје је прије Турака био само газ (брод). Саградио га је 1462. Гази Иса-бег. По цамији је прозван *Царева ћуприја*⁷⁸. Даље низ воду био је мост на горњем почетку Латинлука. Саградио га је прије 1565. неки *Хаџи-Хасан*. Још ниже, према цамији Бакрбаби, саградио је један мост од дрвета, не зна се када, неки *Хаџи-Али-бег*. То је данашња Бумурија. Најдоњи мост био је пред Скендер-пашиним текијом. Давно прије овога времена га је саградио Скендер-паша или син му Мустафа. Других мостова извори овога времена не спомињу.

Мостова је било и изван Сарајева преко већих ријека, али осим оног на Босни између Илиће и Блажуја, кога путник Зено спомиње 1550, није ми познат ни један.

Приватни људи, који су, како смо видјели, подизали мостове, подизали су и друге јавне грађевине, да задовоље потребе побожности, просвјешћивања и привреде. За промет су била врло важна *имарета* и *кјарбан-сараји* (велики ханови), којих је Сарајево овога времена имало неколико. Имарета су била три: Иса-бегово, Хусрев-бегово и Ајас-пашино. Кјарбан-сараја је било најмање *седам*: Колобара, Скендер-пашин, Имаретски (Хусрев-бегов), Нови (Морића), Бул-агин, Ташлихан и негдје на непознату мјесту Бемал-бегов. Поред ових великих ханова морало је бити и малих, које су градили приватни људи, да се њиховим приходима користе. Највише их је морало бити у близини чаршија. Један је био непосредно уз Колобару.

И изван Сарајева је било и великих и малих ханова. Један кјарбан-сарај био је у селу *Лужанима* (Илића). То је онај хан према мосту на Жељезници, гдје је нових времена подигнут хотел „Игман”. Изван нашег краја, али ипак у близини, саградио је на Кисељаку један кјарбан-сарај неки Увејс или Идрис прије 1565.

Кјарбан-сараје, који су били вакуфски, давали су вакуфи приватним људима у закуп. Закупник Колобаре плаћао је овога времена 4500 акчи годишње кирије. Но када је други закупник предложио да вакуф у Колобари изврши неке поправке, од којих је једна била отварање врата с источне стране на Бит-пазар, кирија је повишена на 6000, а послје на 7000 акчи. За

⁷⁷ Кила је шупља (кубна) мјера, која се у Босни до скоро звала *уљчик*. Према једрини и крупноћи жита имала је различите тежине. Али по неколике десетине ока.

⁷⁸ Стајао је мало ниже од данашњег бетонског, па је срушен када је саграђен бетонски. Био је сличне грађе као и оближња Латинска ћуприја. Темели му се и сада виде у води.

један од Хусрев-бегових кјарбан-сараја плаћано је кирије 26.800 акчи годишње, а после је 29.000. Мислим, да је ово кирија Ташлихана, јер је врло велика.

О новцу, који је био у промету овога времена, не знам много. Најмања новчана јединица била је *акча* (аспра), један мали сребрн новчић. Из једнога драма сребра коване су 4 акче. Већа новчана јединица био је грош у вриједности од 40 акчи. Од златних новаца су били у промету *филурија* и *алтун*, који се нису врло много разликовали међу се. Филурија је вриједила 50, а алтун 60 акчи. За један златник се вели, да је *султанског кова*.

Пословни свијет је врло често узимао новац у зајам. Зајмове су давали и приватни људи и вакуфи, премда ислам не дозвољава давање новца под интерес. Та се забрана изигравала на разне начине, којима се са вјерске стране формално није могло приговорити. Најнижа каматна стопа, које су се држали и вакуфи, износила је 10%. За новац, као и за друге обавезе, тражили су се јамци. Но често су за дуг давани и залози. У вароши су даване у залог куће, а на селу спахијски приходи. У једном случају је један човјек дао у залог свој берат.

Сарајевске куће за становање имале су, гдје год је то било могуће, колику-толику башчу или бостан. Чак и оне куће које су биле у средини вароши близу чаршије, као у Латинлуку, на Вароши и у Хусрев-беговој махали, имале су почесто нешто мало башче, премда је кућиште било мало. Томе ће узрок бити љубав према природи, зеленилу и цвијећу, која и данас карактерише Сарајлије. Што је која махала била од чаршије удаљенија, то су у њој башче биле пространије, како се то види и данас. Сама кућа без окућнице састојала се од неколико дијелова. Већ у Гази Хусрев-беговој другој вакуфнами (од 1537) спомиње се у Латинлуку једна кућа, која има магазу⁷⁹ и кућу. Год. 1565. спомиње се једна кућа у Хусрев-беговој махали са *избом* (овако и у турском тексту). И то је, мислим, магара. Истог времена се спомиње једна кућа у Бемалуши, која се састоји од праве куће, куће за момке (азабхана), амбара, ахара, фуруне и башче. Саставни дијелови друге куће се описују овако: 4 собе на горњем кату, 3 на доњем, зграда за сијено (саман-

⁷⁹ У вакуфу се оно што сам превео ријечју магара зове *сердаб*. Ова персијска ријеч значи *хладовит љетни стан, особито подрумски стан*. Томе сам нашао аналогију код кућа које су грађене прије аустријске окупације. Тадање су куће имале два одјељења. Једно је било права кућа. Друго је било у другом крају авлије, чврсто озидаана и јаким набојем од земље одозго од ватре осигурана магара са гвозденим вратима и гвозденим капцима на прозорима, којих је било мало и били су мали. Такве магарае су који пут спуштене мало у земљу, па су личиле на подрум. Биле су врло хладовите љети, а топле зими. У њима је чувано покућство и храна. Мислим да је ово *сердаб* Хусрев-бегове вакуфнаме или *изба*, која се у сицили од 1565. спомиње често пута. Њих има и данас у муслиманским старим кућама.

лук), амбар и бунар. Једна кућа у Латинлуку имала је пред собом дућан. Величина њена кућишта била је 53 аршина дужине, а 5 аршина и 6 рубова ширине.⁸⁰

Према мјесту, величини и солидности грађе сарајевске су куће биле, наравно, неједнаке вриједности. Једна кућа на Вароши продана је само за 1000 акчи, а друга у истој махали за 3500. Боље и веће куће (примјери су из Бистрика и са Мутног Потока) продаване су по 8000 акчи. Дакако да ни ово нису биле најбоље куће. Кирије малих и јефтинијих кућа износили су по 250—300 акчи годишње.

Ради потпуности би требало рећи штогод и о одијелу и кућној простирци сарајевских становника, али о томе нисам нашао у споменицама готово ништа. Оно што сам нашао, макар и крће, износим. Један путник са стране умро је у Бемал-бегову кјарбан-сарају. У попису његових ствари налази се ово: Кр'ат (коњ), седло и орма, селаничка кабаница са ћурком (постав), долама и чакшире од абе, тулбент и сабља. У другом случају је оставштина још већа, јер је припадала човјеку из овог краја. Тај човјек, царски силахдар Мустафа-бег, оставио је ове ствари: 5 тулбента (сарука), скрлатну црвену (крмезли) ферецу (мушка хаљина), скрлатни црвени минтан (минтен), минтан од земадетина, капаму од богасије нефти (тамно зелене) боје, пар рукава од крмезли атласа, доламу од крмезли камухе, кафтан од менешиша, мукадем зелени појас, плави зубун од богасије, јорган од крмезли кадифе, јагмурлук од црне лондине, јемениски пешкир, цемадан, сецаду (каличе), сребрну сабљу, копље (саде шиш), јамболско ћебе, ћилим, седло од крмезли чохе и два коња.

За вјерски одгој и за упућивање у добро владање муслиманске дјече било је у Сарајеву много нижих школа (мектеба) по разним крајевима вароши. Колико се цијенила школа као одгојитељница види се из текста вакуфнаме Мустаф-бега Скендерпашића из год. 1517, у којој на једном мјесту стоји, да је оснивач подигао мектеб за сиротињу, у коме ће се дјеца учити *добром владању и узвишеном Курану*.

Тежња за вишим образовањем и за његову практичну употребу тражила је више школе, *медресе*. Колико је познато први је био *Фируз-бег*, који је почетком 16. вијека полигао медресу горе повисоко у Хубјар-агиној махали. Ради тога што је она подигнута тако високо у брду, не вјерујем да је она тада била и једина. Врло је вјероватно да је била која медреса и прије, доље у вароши. Друга медреса је *Хусрев-бегова*. Он је њу снабдио потребним средствима за издржавање и тестаментарно јој

⁸⁰ Раније је споменуто како су доведене ћермиције од Новог Пазара и Прокупља да раде за Цареву намију. То би могло значити да у Сарајеву није било ћермиција. И донста међу наведеним занатима њих нема. Из тога би се могло закључити да су кровови сарајевских кућа били само од дрвета без ћермитног покривача.

одредио наставни план. При том је са резервом додао да се у њој предају и друге науке, ако то временом буде потребно. Некако истога времена саградио је и *Бемал-бег* једну медресу у Кошеви. Интересантно је да је и у Хусрев-беговој и Бемал-беговој медреси био исти број соба за ученике, по 12.

За његовање више побожности осниване су *текије*. Да је Иса-бег саградио текију, за дервише *мевлевије*, како се мисли, није доказано. Скендер-паша је подигао текију у доњем дијелу Сарајева за *накшибендије*. Хусрев-бегов *ханика*, једна врста текије, подигнут је крај његове медресе. Чини се да није био намијењен становитом реду дервиша. Али је у вакуфнама одређено да дервишки старјешина (шејх) буде од реда *халветија*. Више текија, чини ми се, није било до 1565.

Сарајевске и друге школе у Турској и природна даровитост појединаца створиле су од неких људи нашег краја гласовите пјеснике и учењаке. Овдје ћу споменути те знамените људе и из ранијих времена. Своје су школовање почињали у Сарајеву, али га нису ту завршавали, него су ишли у Цариград ради даљег учења и усавршавања. Неколико их били су чувени *мудерриси* (професори) на чувеним медресама у Цариграду.

Први пјесник по времену био је *Мустафа*, син *Скендер-пашин*, о чијим се дјелима зна врло мало. Пјеснички псеудоним му је био *Сун*. Много се касније појавио *Ахмед Шемсуддин*, Сарајлија. Био је *мудеррис* у цариградским медресама. Обрађивао је у стиху разне пјесничко-филозофске теме. Умро је млад 1574. год. — *Махмуд Бедруддин* и *Бали-еф.*, оба двојица Сарајлије, нису се прочули ни у књижевности, ни у науци, али су били гласовити *мудерриси* и кадије. *Махмуд Бедруддин* је био *мудеррис* у цариградским медресама, а пред смрт врховни судија у Египту. Умро је 1568. *Бали-еф.* је учио у Хусрев-беговој медреси у Сарајеву. Свој рад почео је као мектебски хоџа, а наставио га као *мудеррис* у Цариграду. Год. 1578. када је сарајевски кадилук подигнут на мулалук он је био први сарајевски *мулла*. Умро је 1582. *Суди* родом из Судића. У Босни има на четири краја села Судића, па није сигурно да је баш из сарајевског краја. Био је добар зналац персијског језика. У Цариграду је био *мудеррис* у сарајима, гдје су се школовали они даровити аџамоглани, који су послѣје заузимали високе положаје у администрацији и војсци. Умро је 1593. Овом се периоду може прибројати и *Шани*, тј. *Салих-еф.* или *Потур-Салих*. Његово муслиманско поријекло не иде, ваљда, даље од оца, а није искључено да му ни отац није био муслиман, него хришћанин. Прве школе је свршио у Сарајеву, а више у Цариграду, гдје је послѣје постао *мудеррис*. Умро је 1601. у Медини. Писао је у стиху и у прози. Чини се да у стиху није био јак.⁸¹

⁸¹ Ове сам податке узео из дјела Др Сафветбега Башагића, *Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевности*. „Гласн. Земаљ. музеја“, 1912.

О архитектонској умјетности у Сарајеву свједочи неколико џамија, нарочито *Бегова џамија*, која се истиче и монументалношћу и складношћу архитектонских дијелова. Необично угодан утисак прави својом љепотом и елеганцијом пропорција *Али-пашина џамија*. За Бегову џамију вели један стручњак да она својим планом и логичним и конструктивним развијањем у просторну масу ванредних пропорција дјелује необично монументално, а уз то и солидно, и да сви детаљи показују виртуозност немара, а дјелу његову осигуравају трајну и неоспорну умјетничку вриједност. За детаље arkada у дворишту медресе *Куришумлије* вели исти стручњак да су сви једноставни и озбиљни, а дјелују веома орнаментално.⁸²

Да је и декоративна умјетност овога стољећа била на висини не може бити сумње. Примјера имамо у лијепо изведеним сталактитима Бегове џамије, у натписима са неколико џамија, којима се, поред главне сврхе, да у писму покажу градитеља и вријеме грађења, ишло и за умјетничким ефектом. Међу занатлијама спомињу се и *накаши* (Maler, Zeichner).

Има трагова о његовању декоративне умјетности и код сарајевских хришћана. Као примјер наводим једно крило главних олтарских врата у музеју Старе цркве, на коме се декоративни елементи састоје од преплетених пантљика, розета и јабука.

Овај комад је израђен од дрвета, па је уједно доказ да је напредна била и умјетност резања у дрвету. Радове у дрвету, нарочито на плафонима, на мусандарама, вратима итд. морало је бити мноштво по муслиманским господским кућама, само је то све уништило вријеме од 300—400 година.

Несумњиво је да је умјетност наша свога израза и у кујунџијским радовима. Радови сарајевских кујунџија су били запажени и тражени. Из нешто доцнијег времена, године 1632, спомиње се кујунџија *Стефан Ивановић Сарајевац*.

Сликарских радова овога, а ни доцнијег, времена не треба тражити, јер је против сликања људских ликова био ислам. Али је таквих радова било код хришћана. Цркве се не могу замислити без светацких ликова. Олтар православне цркве, коме је припадало горе споменуто крило врата, био је украшен иконама. На самим вратима је било изобразено Благовјештење. Са тога олтара су несумњиво и оних 20 икона међу лозама на данашњем олтару Старе цркве. То показује техника и начин обраде, која је потпуно једнака са оном на икони Благовјештења. Понека икона у тој цркви носи карактеристике латинске школе. Ваљда утицајем оближње Далмације или дубровачке колоније у Сарајеву. Али се не може знати је ли то рађено у Сарајеву или је донесено са стране.

⁸² Инж. Мато Бајлон, *Архитектонске особине главних Гази Хусрев-бегових грађевина*. „Споменица Гази Хусрев-бегове четиристогодишњице“, стр. 28—30.

Здравствене прилике нам нијесу познате ни у Сарајеву, а камо ли у околини. Епидемија је свакако морало бити, а и других болести. Како се народ помагао не знамо поближе. Свакако су народни љекари и врачари, мушки и женски, лијечили свијет љекаријама и бајањем. Народни су лијекови биљежени и у књиге, у којима има рецепата и из књига старих чувених љекара. Траве и дроге продавали су нарочито ситни трговци звани *аттари*, који су имали своје дућане на западној страни Башчаршије уз Фируз-бегову бању. Овога се времена однекле појавио у Сарајеву један Циганин *Смољан*, који је вадио камен из мокраћног мјехура. Интересантно је да је Смољан прије сваке операције тражио да се на суду утврди, да болесникова родбина неће њега кривити, ако због операције болесник умре. У актима се та одговорност за смрт зове *тражење (искање) крви*.

Без сумње су Сарајлије и овога времена употребљавали љековити извор на Илици. Но никакве документоване потврде за то нема. Исто је тако и са Кисељаком. На Кисељаку се једанпут спомиње нека Јела, механџиница или ханџиница, код које је свијет коначио.

За одржавање здравља и чистоте служиле су бање. Ислам препоручује строго вршење чистоте при молитви и у другим приликама. Приватне куће су имале своје бање, а разни добротвори су временом изградили неколико јавних бања. Први је то учинио *Иса-бег* 1462, саградивши мушку бању крај Цареве памије. Брзо иза њега саградио је 1477. једну бању *Ајас-бег*. Трећу бању је саградио *Бали-бег* 1478. или 1479. Како је била изван чаршије, била је само за женске. Год. 1509, саградио је опет доље у чаршији једну двоструку бању за мушке и женске *Фируз-бег*. Водећи рачуна о свима потребама сарајевског становништва, које се било већ добро намножило, саградио је једну двоструку бању и *Гази Хусрев-бег*. Тако је Сарајево год. 1565. имало пет бања.

Интересантан је инвентар једне сарајевске бање, који је забиљежен у сицилу од 1565. Хамамџија Фируз-бегове бање Балија син Тимуров био је утекао. Зато суд пошаље Алију Несухова, мутевелију, са неколико непорочних муслимана да прегледају бањски инвентар и да направе попис. Овај инвентар у форми судског акта суд преда мутевелији. У њему су биле пописане ове ствари: 30 половних футу и 4 нове, 3 половне махрме, 2 половна таса, једна половна сеџада и 2 половна ћилима.

Како се горе види и бање су приватни људи узимали у закуп од вакуфа. Фируз-бегова бања на чаршији радила је, чини се, најбоље. Годишњи њен закуп износио је 6600 акчи. Знатно јефтинији је био закуп Хусрев-бегове бање. За њу је хамамџија плаћао 5100 акчи. Ајас-бегова бања, као најмања међу њима, давала је још мањи приход. Она је најприје (овога времена) давана у закуп за 3000 акчи. Можда због кирије, или

због чега другог, њен хамамџија утече, па она остане пуста три године. Ради тога, када је опет прорадила, кирија јој није била већа од 1350 акчи. Но када је оправљена, кирија се попела на 2500 акчи.

У слободним часовима свијет се, дакако, одмарао и забављао. Има спомена и о једној свјетској забави и разоноди, али само за млађи свијет. Један судски акт спомиње како је неки Салих узео од назора Иса-бегова вакуфа под кирију једно вакуфско земљиште и дрвену грађу, па направио *саланџак*. За оба двоје је платио 1/2 гроша, али се не вели за које вријеме.

У разним свечаним приликама, које су се тицале државе, власт је издавала заповијести да се чини весеље. Када је овога времена узет Сигет, из сигетске је ордије послан у Сарајево акт, датиран даном 10. ребиул-еввела 974 25. септембра 1566, у коме се вели: „Помоћу Бога, свемогућег и узвишеног, Сигет је узет. Приредите светковину и весеље и молите се Богу за трајност државе.”

О језику, односно дијалекту, којим се говорило у Сарајеву, мало се шта може рећи. Како су ми на расположењу били само извори на турском језику, у њима сам ријетко када могао наћи што би се могло односити на дијалектичке особине нашег језика. Сигурно је да је *икавизам* био карактерна језична особина овог краја. Али изненађује што се мјесто консонантске групе шћ, појављује шт. Села *Вогошћа* и *Згошћа*, како се и данас још изговара, пишу се *Вогошта*, *Згошта*. Глас х увијек се употребљава гдје му је мјесто, зато ми је чудно што сам једанпут нашао забиљежено *Расница* мјесто *Храсница*. Не изненађује име *Жабљак*, јер се и данас тако чује. Још има неколико географских имена која су се изговарала друкчије него данас. Први, подвучени облик је стари, а неподвучени је данашњи. *Пресидница* = Пресјеница, *Зуемња* или *Зуемља* = Зүјевина, *Љубимља* = Љубина. *Похвалићи* = Пофалићи, *Рутке* (чује се и и сада) = Врутке (сп. Врути), *Батни Лази* = Батни Лази. Једно земљиште у селу Јаримети (Топлик) зове се *Одрамица*.

Турци су, како је познато, радо преводили наша имена на турски, гдје је то било могуће. *Кисељак* у фојничкој нахији нпр. превели су у *Екиш-су* (кисела вода). Напротив нека су апелатива нашег језика узели у свој службени језик. Познати су примјери *војвода*, *краљ*, *баштина*, *пољачина*. У сарајевском крају се у судским актима налазе и ове ријечи: *склад*, *бат*, *чањ*, *крчевина*, *изба*.

Напријед сам напоменуо, да се територија сарајевске нахије дијелила на двије врсте земаља, на *хасове* и на *спахиске земље*. Иако су хасови били дезервисани за државу, давани су и они другом на уживање. Неки су хасови давани босанским намјесницима. Хасова је било у сарајевском крају, али не знам гдје. Тек из врло касног времена, из год. 1845. има један попис хасова. Вјероватно је да су та иста села била хасови и год.

1565. Хасовска су села Доњи и Горњи Долац, Угоско, Угљешини, Гор. Вогошта, Тиховићи, Вранче, Доње Биоско, Фалетићи, Хреша и Ходидјед. Али морам одмах рећи да је у овим селима од 1565. било и спахијских земаља.

Спахије су били коњаничка војска⁸³ коју царство није плаћало новцем него им је давало државне земље (*ерзимири*), да од људи настањених на њима, узимају већину данка који је иначе нпр. у хасовима, припадао држави. Само је један данак држава резервисала себи, *харач* или *џизију*, која се узимала од немуслиманских поданика невојничког реда.

Харач је узиман од одраслих мушкараца, који су способни зарађивати. Дјеца, врло стари људи и сакати нису давали харача. Овај данак се према имовном стању дијелио у три класе. Најбогатији су плаћали 4 дуката, људи средњег имовног стања 2, а најсиромашнији по 1 дукат. О скупљању харача овога времена има неколико аката, али се не тичу сарајевског краја. Из њих се види да су ради скупљања харача слани из Цариграда чиновници. Тако је ради акинџијског харача у босанском санџаку послан Мехмед син Хусејинов, војник од лијевих улџеџиских буђука. До првога мухаррема 973. год, скупio је он 27.000 акчи. Тако је исказао на суду. Ради скупљања невојничке (хришћанске) џизије у височком крају дошао је из Цариграда Хуррем син Абдуллахов. Од џизијског новца он је предао за год. 970. каиму Цареве цамије 720 акчи као државну дотацију за свијеће и хасуре. Иمامу месцида у тврђави Дубровнику предао је за свијеће и хасуре 360 акчи. Њих два су тај новац примили на основу фермана, који је један дио џизије одредио за потребе тих цамија.

Комади земље или групе комада, који су могли хранити и издржавати једну тежачку породицу и плаћати данке, звали су се *баштине*. То што све земље нијесу једнако родне нијесу ни баштине могле бити од једнаке величине. Зато је било баштина од 3 категорије, великих (земље слабе родности), средњих и малих (земље врло велике родности).⁸⁴ Према карактеру данака, које баштине дају, оне се дијеле у двије врсте, *муслиманске* и *хришћанске*. Тај карактер је установљаван при попису (катастрирању) земље, па се царство последице није обазирало на људе,

⁸³ Ради тога су били врло тражени добри коњи и цијене су им биле знатне. Добри јахаћи коњи су овога времена продавани по 1200—1700 акчи. Они су били од тубе добре расе. У новије вријеме је констатирано да у бољим босанским коњима има крви арапских коња. Босанска раса, која је служила за товарење и простом свијету за јахање, продавана је око 1565. год. по 250—300 акчи.

⁸⁴ Земље су се мјериле дунумима. Један дунум је износио данашњих 1000 m². Без сумње су и поједине парцеле у баштинама мјерене дунумом. Но поред тога имао је народ у својој пракси и других мјера. У сичиљу се почесто помиње *склад*. Данас *склад* значи једну широку лијеху на њиви, која може бити велика 1000—3000 m². Неки пут се у сичиљу помиње као мјера за земљу *бат*, а кадгод и *казук* (колац, мотка) и *чањ*. Када се мјерила земља употребљаван је *конопац* (ип).

који су држали баштине, које су вјере. Зато је у случајевима када хришћанска баштина пређе у муслиманске руке морао муслиман давати све данке хришћанске баштине. Наравно и ооратно. Људи настањени на баштинама звали су се *раја*, и хришћани и муслимани.

Спахија је од баштина узимао разне данке, од којих су неки били у новцу а други у натури. Који пут је зависило од спахије или од мјесног обичаја да ли ће се један данак давати у новцу или у натури.

У новцу је даван увијек данак *ресми-чифт*. Под овим именом плаћале су га само муслиманске баштине. Ако је на баштини становао самосталан, ожењен домаћин, плаћао је 22 акче ресми-чифта. Ожењени син овог домаћина, који је живио у заједници са оцем, плаћао је 9 акчи, а неожењени (муџерред) син по 6 или 7 акчи. Али данак оног који није био ожењен, није се звао ресми-чифт него *спенца*. И хришћани су давали спахији нешто што је било слично ресми-чифту, али се није звало тако, него *спенца* (ресми-испенце), и износило је више. Хришћанска спенца се узимала од сваког хришћанина, био ожењен или неожењен, и износила је по 25 акчи за свакога.

У новцу су узимани и неки данци за ситније пољопривредне продукте, и то подједнако од сваке баштине и без обзира да ли је баштина хришћанска или муслиманска. И ови су се данци звали *ресмовима*. Од поврћа је узимано по 2 акче под именом *ресми-бостан*, од лана (ресми-кетан) опет по 2 акче. Ништа се није узимало од рода са малих парцела око куће, које су биле засађене воћем и поврћем.⁸⁵

Од главних продуката пољске привреде, разних жита, узимао је спахија свој *хак* (оно што му се по закону мора дати) у натури. Ако је баштина била муслиманска, давала је од жита *ушр* (десетину), а ако је била хришћанска, давала је *саларију*. Гледајући на неке изворе ушр није био свуда једнак, јер је, како говоре неке фетве, могао износити и до половине љетине. Код саларије било тако јер је она, по Закону за босанску ливу од год. 1047 = 1637. износила између 1/7 и 1/8⁸⁶.

Ко је држао пчеле давао је у име данка *ресми-кован* у новцу, по 3 акче за 2 кошнице. За држање оваца плаћала је свака баштина за сваке 2 овце по 1 акчу данка, који се звао *адеди-агнам*.

За чување поља плаћала је свака кућа по 2 акче *пољачине* (*ресми пољачина*). Спахија је тим плаћао пољара.

⁸⁵ Сељаци нашег краја садили су војке. У сичиљу се помиње једна баштина са неколико дрвета јабука и трешања у селу Малешћима. Винограда је било мало. Они се помињу године 1565. у селима Корчи и Љубимљи (Љубина) и запуштени виногради у Биочи и у Зужчој.

⁸⁶ Влад. Скарић, *Турски аграрни законичи за санџаке Босну и Херцеговину од год. 1047*. „Гласник Земаљ. музеја”, 1934, свеска за хисторију и етнографију, стр. 169.

На млине плаћала се такођер паушална такса, звана *ресми-асјаб*, и то тако да је за млин, који је могао мљети све годину, плаћано 30 акчи, а за онај који је мљео пола године, 15 акчи.

Када домаћин удаје кћер мора спахији дати данак, који су наши људи звали *свадбарином*, а у турском се праву звао *ресми-аруси гјердек-хаки*. Ако је млада била дјевојка, кућа је за њу давала спахији 30 акчи, а кад се удавала удовица давало се 15 акчи. Од овога данка нико није био ослобођен. Сељак га је плаћао своме спахији, спахија своме санџак-бегу, санџак-бег беглербегу, а овај царству. Неку врсту свадбарине плаћала је и кућа у којој се доведе млада, ако је доведена у тимар другог спахије. Овај се данак звао *ресми-духан*, а био је много мањи од свадбарине.

Још је било неких глоба и данака, које су се, све заједно, звале *бадухава*. Њих није узимао спахија, него санџак-бег, осим неких изузетних случајева.

По закону баштину је могао држати само онај који је обрађивао земљу, дакле тежак. Али се још у првој поли 16. вијека почела уводити пракса да и други ко може од спахије узети баштину а да је не мора обрађивати, него је даје другоме на обрађивање. Тако се између спахије и тежака увукао неко трећи. Тежак је овом трећем морао давати све оно што се даје спахији, и још нешто преко тога. У овоме су почеци доцнијег чит-лучког система и кметства. Овакав један случај спомиње се и у нашем крају. Спахија Хасан син Синанов, настањен у селу Храсници, држао је *Ивин-баштину* у тимару спахије Ферруха сина Мехмедова у оближњем селу Врутцима. Хасан је год. 1565. своје право на Ивин-баштину продао другом за 1540 акчи и на то је пристао спахија Феррух.

Докле год је тежак уредно обрађивао земљу и спахији давао данке, нико га није могао дићи са земље ни на који начин. Но ако тежак за три године занемарује обрађивање земље, губи право на њу, па спахија може баштину дати другом. Али и у том случају исти тежак може баштину добити натраг, ако спахији плати *тапијску таксу* (*ресми-тапу*).⁸⁷ Тежак је имао још и то право да своју баштину, односно своје право на њу, прода другом, али никако самовољно само по себи, него са спахијиним пристанком. Нови баштиник стиче сва права на баштину када спахија одобри куповину и од новог баштиника прими тапијску таксу у име преноса. Промјена у држању баштине настајала је, дакако, и онда када баштиник умре. Овако упражњена баштина припада покојникову сину, од кога спахија не смије искати тапијске таксе. Сваки други, био с покојником у роду или не био, мора спахији платити тапијску таксу. Овога времена број насљедника из покојникове родбине био је ограничен.

⁸⁷ Тапијску таксу су процјењивали поштени људи из народа. Износила је отприлике вриједност једногодишњег прихода од баштине.

По праву сродства у мушкој лози могли су покојникову баштину тражити, осим сина, још и покојникова кћи и брат, а нико више. Спахија се на друге није морао обазирати, него је баштину могао дати коме хоће. Кћи и брат су морали спахији платити тапијску таксу. Но спахија упражњену баштину није смио узети себи, па је обрађивати испред себе, него је морао дати другоме.

Али је спахија имао земље и за своју потребу, да је сам испред себе обрађује. То су били спахијски *хасови* или *хас-јери*, доцније названи *беглуци*. Мора да су хасови били добре земље. То показује и један примјер из овога времена. У једном судском акту из 1565. спомиње се једно сеоско имање у селу Забрђу, које се састојало од 10 баштинских и 3 хасовске њиве. Из њивских имена се види, да је хасовска земља била доље у пољу близу Босне (њиве се зову Телци, Горњи Телци и Прека њива), а баштинске око друма и горе у селу око потока Лепенице.

Сваки је спахија имао своју књигу (дефтери-мупассал), односно пријепис из главног спахијског тефтера. Ту су биле пописане све баштине и домаћини на њима са њиховим данцима. Све је промјене спахија уносио у ту књигу. Нпр. када баштина прелази са једног човјека на другог.

Скуп свих баштина од којих је спахија узимао данак звао се *тимар*. Иако је сваки такав баштински скуп, и велики и мали, имао опће име тимар, ипак су се по величини тимари дијелили у двије категорије. Велики тимари, чији су приходи износили више од 20.000 акчи, звали су се још и *зијамети*, а њихови власници *заими*. Неколико заима нашега краја споменућу послије. Том ће се приликом видјети да један заим није имао свој зијамет у једном комплексу, тј. тако да су у његову зијамету неколико села која граниче непосредно једно с другим, него су села једног зијамета била раштркана по сарајевској нахији, често подалеко једно од другог. Штавише, земље једног зијамета могле су бити растурене и у више нахија, па чак и у више санџака. Но ни села нису припадала једном заиму у цјелини, него је он који пут имао под собом само неколико баштина у селу, а друге су баштине припадале другом спахији. То вриједи и за тимаре.

Према подацима из доцнијег времена у нашем је крају било најмање 15 зијамета. Једна сеоска опћина се и данас зове Зијамет-Црна Ријека (под Јахорином у трновском крају). Од заима овога времена познати су ови: *Али-хеџаја* у Забрђу, *Хусејин-бег* у Лужанима, *Ибрахим-бег* у Трнову, Лукавцу и Градчанци у трновској нахији, *Мустафа-бег* у Радиловићима и на Бјелавама (на сарајевској територији) и *Беширет-бег* у Кијеву и Осијеку. Беширет-бег је био мугевелија Хусрев-бегова вакуфа, па је у том својству управљао вакуфским земљама за вакуфски

рачун. У актима се зове заимом. Ваља је имао и државних земаља под собом као спахија.

Заими су били и *војводе*, којих се неколико спомиње у актима овога времена. У актима се више пута војвода идентификује са *субашом*, а овај је један од виших спахијских официра. Врло се често спомиње да субаше управљају нахијама, а нахијски управници су били и војводе. Зато мислим да су имена *војвода* и *субаша* синоними. У Сарајеву су овога времена била двојица њих који су се звали *шехерске војводе*, *Пири-војвода* и *Хадр-војвода*. Пири-војводином зијамету су припадала сва празна земљишта у Сарајеву, па их је он давао на употребу са тапијском таксом. Његових земаља било је и по селима Храсном, Доцу, Вогошти, Љубимљу, Биочи, Црнотини и Дрозгометви. Земаља Хадр-војводина зијамета било је у Ходидједу, Биоском, Храсном и Пресједници. Једанпут се спомиње и трећи шехерски војвода, неки *Мели-војвода* са неким правима у Пресједници. Може бити да је био отац Хадр-војводин.

Поред ових војвода спомиње их се још неколико, али не знам у каквом својству. Њихова су имена *Ибрахим*, *Синан*⁸⁸ (жена му је Керима, кћи Бали-војводина. Синан није жив 1565), *Бејван* и *Хусејин*.

Између заима су узимани људи за *алајбеге*. Овога времена је био алајбег босанског санџака заим *Газанфер*, у чијем је зијамету било село Мраково у височкој или дубровачкој нахији и планински крај у Јахорини у селу Касидолићу (сада Касидоли). Мора да је Газанфер погинуо у рату овога времена првих дана септембра 1566, јер је овога датума издан у сигетској ордији ферман којим је за босанског алајбега постављен Мустафа.⁸⁹ Иза Газанфера је остао нејак син Мустафа.

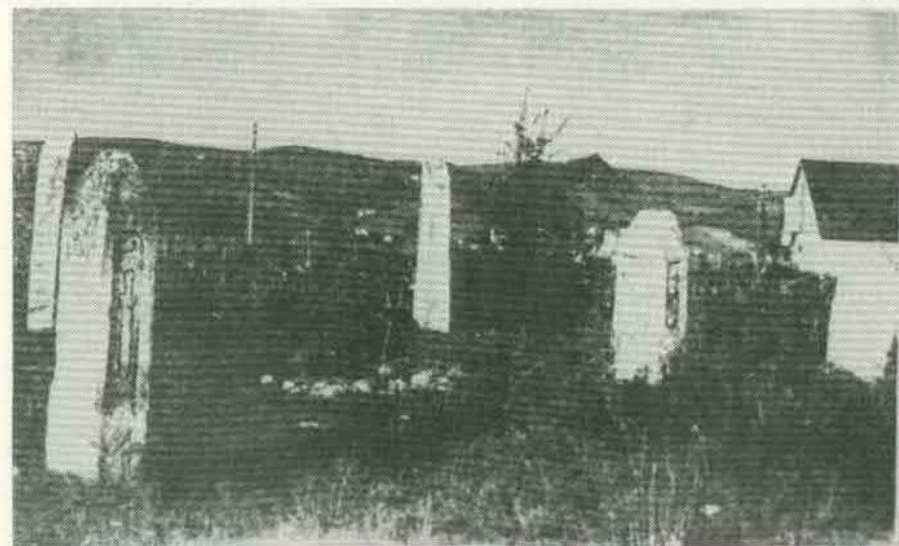
Малих тимара, према доцнијим подацима, у сарајевској широј нахији (са Трновом, Смучком и Лепеницом) било је око 100. Мали тимари су се дијелили на три врсте: *ешикинџиске* или *акинџиске*, *мустахџиске* и *ходеме-тимаре*. Акинџија је био у нашем крају повише. Њихови тимари, који нису ништа већи од обичних баштина, спомињу се у Дебелићу (сада Дебел у селу Кошеви), на Кобиљој Глави (којој?), у Раковој Нози, Крупној и Јаримети (у селу Топлику). Спомиње се и један *акинџибаша*. Али ово нису оне праве спахије тимариоти, којих је било, како рекох, око стотине. Ово су морали бити резервисти, које су прави тимариоти водили са собом у рат. Било је у нашем крају

⁸⁸ Ово би могао бити заим *Черкес Синан-војвода*, који је овога времена погинуо код Велике у Славонији. Једно његово село била је Жењева Њива или тако некако, али тога имена више нема.

⁸⁹ Ферман је упућен на све кадије босанског санџака, на све аге и диздаре. У њему се заповиједа босанским спахијама, агама и простим војницима, да новог алајбега припознају за сердара над собом и да се поковавају његовим заповијестима. А кадије, када он затражи да се купи војска из вароши или из других мјеста, коњаничка или пјешачка, нека му шаљу војнике.

Дамија Балибеговића у Бистрику

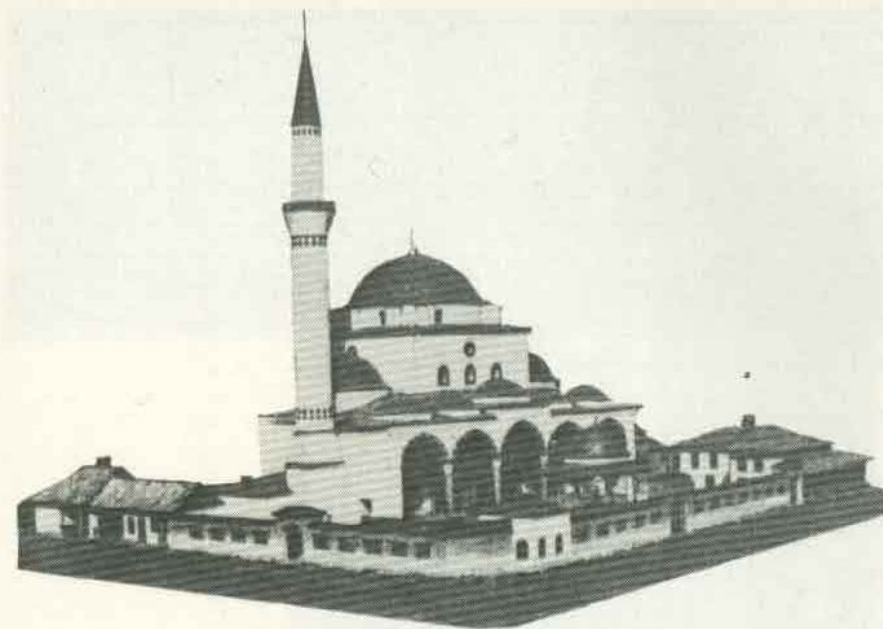
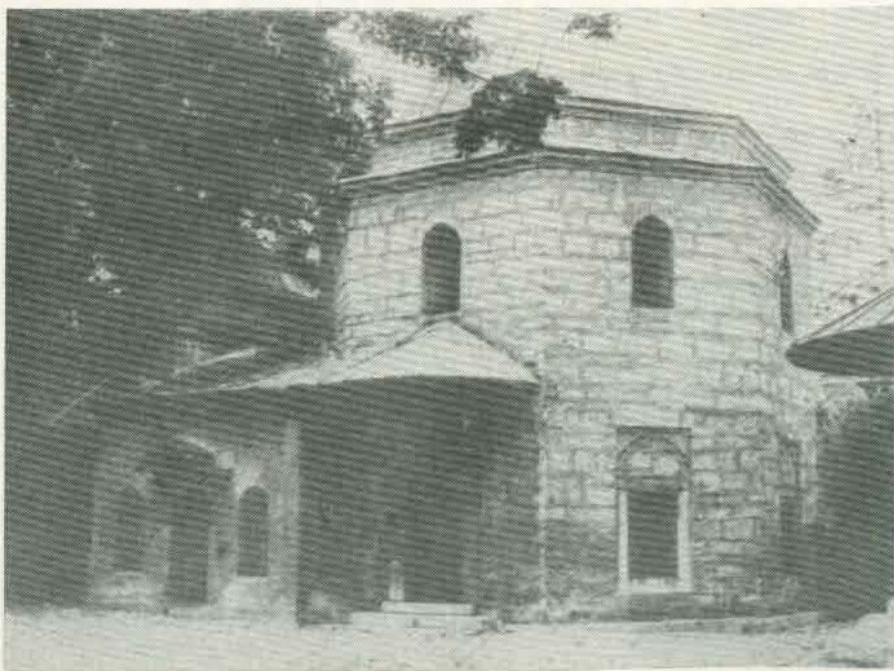

Стари муслимански гробни споменици на Ступу

Цамија
Мехмед-бега Исабеговића
у Бистрику

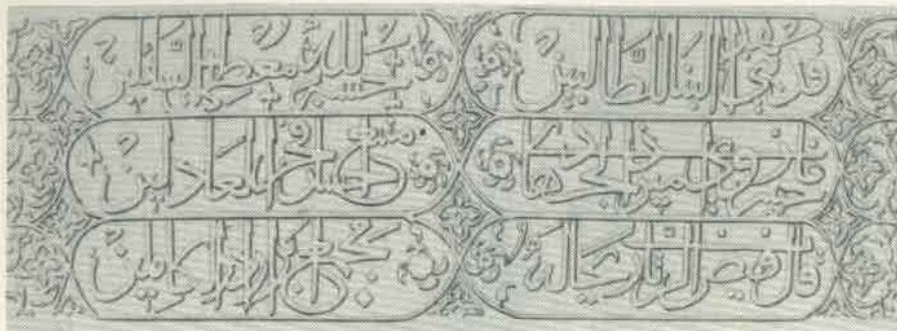
Хусрев-бегово и Мурад-бегово турбе

Бегова цамија (модел)

Двориште медресе Куришумлије

Напис изнад главних врата Бегове џамије

Хусрев-бегов
безистан изнутра

Али-пашина џамија

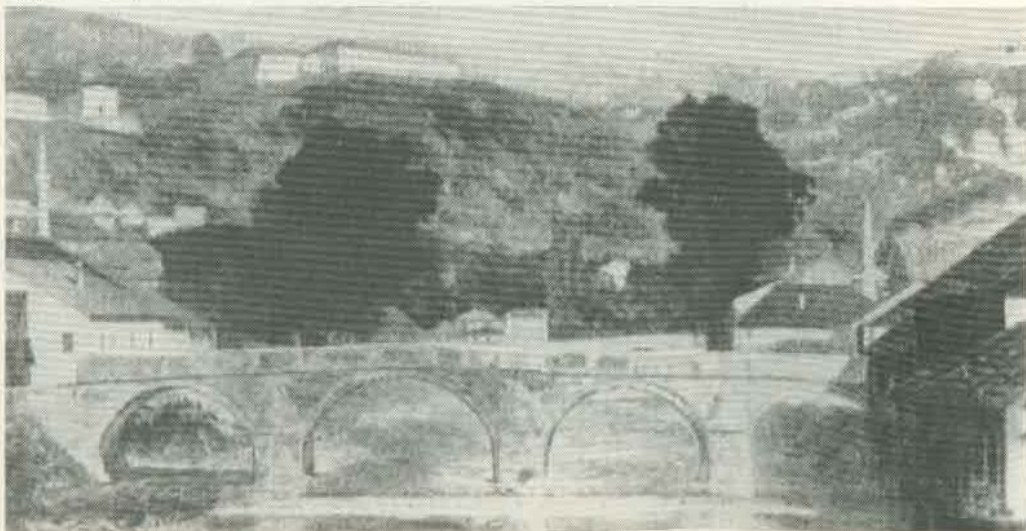
Бурса-безистан

Царева џамија

Царева ћуприја

Спахијска кула у Бачеву

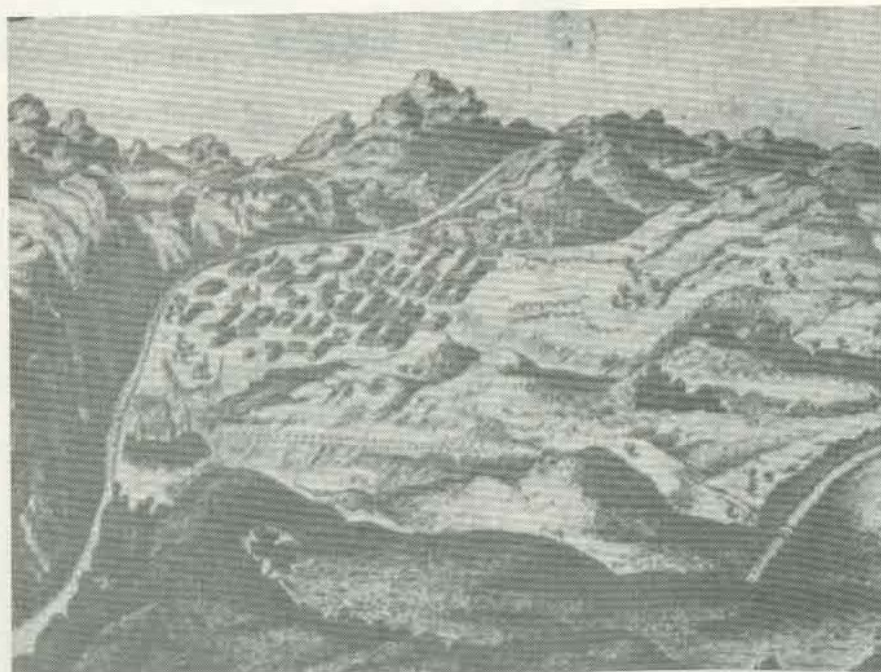
Хаџи-Синанова текија

Кућа старог типа (на *хошку*
Хаџи-Кајмакове и Очактанове улице)

Слика Сарајева из друге половине
17. вијека (нетачна, али је тачно приказана тврђавица са 4 куле)

и неколико *мустахфиз-тимара*. Њих су држали војници градских посада. У једном контролном регистру (јоклама-дефтери) *мустахфиза* града Ходидједа од 26. јуна 1565. наводи се њих неколико који нису дошли на контролни преглед. Међу њима су десеторица који су држали 8 тимара, од којих су два тимара држала по двојица у заједници. У тефтеру није означено ни где су тимари, ни колики је приход од њих. Још се у тефтеру спомиње 8 мезраа, од којих су три у Крупљу, по једна у Дебелићу и Касетићима. А изван нашег краја по једна мезраа у селу Дусини (кадилук Брод — Зеница) и у Умољанима у сачу Класу. Власници мезраа нису споменути, али јесу приходи, који у 6 мезраа износе по 1400, а у двије по 700 акчи. Необично ми је што се у двије мезрае спомињу и *акинције*, а у једној *војници*. У каквом су одношају стајали они према власнику мезрае, није ми познато. Као резервни војници, шта ли? Диздар у Ходидједу Х. Ејнеханга имао је тимар у селу Љубогошти близу тврђаве. — Један *ходеме-тимар* су сачињавали неколико баштина у Сарајевском пољу у селу Доњем Ступу и у махали Доглодима. Спахије овога тимара били су *имам* и *хатиб Цареве џамије*.

Тимари и *зијамети* нису били спахијска својина, јер их је царство давало њима уз извјесне обавезе. Докле год спахија извршује те обавезе нико му не дира у тимар. Ако се обавезе не испуњавају губи се право на тимар и царство га одузима непосредном спахији, па га даје другом. Обавезе су биле искључиво војничког карактера. Сваки је спахија морао ићи лично на војску, наоружан и опремљен, и он и коњ, о његову трошку. Ако му је тимар доносио приход већи од 1000 акчи, морао је повести и једног пратиоца војника. Што је који тимар био већи, све је већи био број спахијских пратилаца и све боља њихова опрема. Синови спахијски су по очевој смрти добијали тимар, али не онолики колики је био очев. Повећање тимара су они морали заслужити ратном службом. Код спахија се није питало за вјеру, јер је спахија могао бити и муслиман и хришћанин. Ранијих времена је било у Босни и Херцеговини хришћана на угледним спахијским положајима у својству *субаша* и *церибаша*. Но овога времена су били већим дијелом на малим тимарима. Штавише, од великог броја спахија у овом крају, који се спомињу у актима од 1565, нема ни једног хришћанина, али има Абдуллахових синова.

У нашем крају је био још један ред војника, који су такође добијали државне земље да их искоришћују, али не у форми тимара, него као *баштине*, да их сами обрађују. То су били *војници*, који су се овако звали и на турском језику. Као људи који припадају војничком реду (аскер), они нису били подложни спахијама. Баштине су им биле ослобођене од рајинских данака. Војничка се баштина није могла никада претворити у рајинску. Ако би се то и догодило када, баштина се морала опет

повратити у своје првашње независно стање. Али је поред тога било код ње и једно ограничење. Она није прелазила са оца на сина. Није бар морала прелазити, као што је то био закон код зависне рајинске баштине. Војника је било *редовних* и *прекобројних*. Прекобројни су уврштани у редовне када је требало попунити број редовних. Војници су имали свог нарочитог старјешину, *војник-бега*. Ранијих су времена војници, чини се, били искључиво хришћани, а овога времена их, рекао бих, нема у нашем крају. У оно мало примјера спомињу се само људи са муслиманским именима. Њихове су дужности биле да врше коморцијску службу, да чувају граничне крајеве и, у ратно доба, да иду у бој. Год. 1565. спомињу се војници Мехмед и Хурем, синови Фирузови, па Мемија, Хусрев и Ферхад, синови Хусејинови, сви у селу Дољанима (Пазарић). Но ови нису редовни војници, него прекобројни, јер су држали спахиске земље у тимару спахије Махмуд-бега. Свакако је у селу или у близини околини било и слободних војничких баштина. Војничких баштина је било, како је речено напријед, и у селу Дебелићу.

У споменицама се спомињу у овом крају и *филуриције*. Названи су тако што је њихов главни данак износио годишње један дукат, који се зове *филур*, *филурија*⁹⁰. Они су живјели увијек у планинским крајевима, око друмова, тјеснаца и планинских прелаза. Таквога терена има и у нашем крају. Једна од њихових дужности била је да пазе на кретање хајдука око друмова и прелаза, да путнике лупањем у бубањ опомињу. С тим у вези била им је и дужност да у зимско доба у вријеме великих сњегова обиљежавају друм моткама, да путници не би зашли с пута и да друмове чисте од снијега и леда. Филуриције са оваквим дужностима звале су се *дербендиције*, јер се у турском језику (позајмица из персиског) тјеснац и опасан пут зову *дербенд*. Наш свијет је то изговарао *дервента*. У близини дервената била су филурциска села са дужношћу да сељани врше дербендиску службу.⁹¹ У нашем се крају налазе три мјеста која по имену и по карактеру терена сјећају на дербендије. У споменицама овога времена нема о њима ништа; ваљда случајно, а не зато што их не би било. Једно је мјесто вис Бубањ (1543 м) у Трескавици, близу мучног планинског кланца Вратла, преко кога је водио трговачки пут из Сарајева у Херцеговину. Друго је мјесто тјеснац *Дервента* на Мокрањској Миљацки испод Булога и села Ходидједа. Одавде до класичне хајдучке планине Романије нема више од једног доброг сата пјешачког хода. Треће се мјесто спомиње у једном ферману из 1809. године. У ферману се вели да у кадилуку Рогатици, у нахији Витезу, има једно село (име му је нечитко) и у његовим границама висока пла-

⁹⁰ Рјечник *Sami, Kamus turki*, стр. 1005 вели да је ријеч талијанска и да значи *златник, лира*.

⁹¹ Ако је требало чувати један пролаз, вршило је дербендиску службу 30 кућа, ако два пролаза, 60 кућа.

нина (и њено име нечитко), која је од старина дербенд. Сељани су дужни да љети чувају друм од хајдука који туда пролазе, а зими да га чисте од леда и снијега.⁹² Зато су ослобођени од разних данака. Споменућу још један локалитет на сјеверозападном крају Сарајева, близу државне болнице. Ту има једна улица која се зове *Деребент*. Не знам да ли њено име има какве везе са дервентама или значи шта друго.

Још ми ваља споменути један ред војске, оне редовне, одабране војске, која се звала *јењичари*. И они се овога времена који пут спомињу у овом крају. Али се не види да су војници. Један је чак и посједник једне четвртине спахиског читлука. Што се тиче њихова поријекла само је један син Абдуллахов. Код двојице се и не спомињу имена њихових очева, а један је син муслиманов. Из аката се не види да су били у посади сарајевске тврђаве.

Поред ових, по сталежу и дужности обавезних на војну или сличну службу, било је и све остало муслиманско становништво у Сарајеву и цијелом сарајевском мулалуку обавезано ићи на војску у случајевима када непријатељ пређе границу и опколи какву босанску тврђаву. Тада Сарајлије на позив санџак-бегов морају ићи тврђави у помоћ, богати на коњу с коњем и другом опремом, а сиромашни пјешке. Занатлије и трговци су им морали дати издржавање. Ради ове службе становници сарајевског мулалука су били опроштени од неких изванредних данака, *авариза* и *текјалифа*, од којих се неки спомињу изрично, као *кјурекчи*, *незел* и *целп*. Гласом једнога фермана из 1112 = 1700/1. године ово ослобођење од данака и војна служба датира из времена Мехмеда II, па је наново ферманом обновљено и утврђено 14. ребиул-ахира 980 = 24. августа 1572.

Овога времена је султан Сулејман ратовао са царем Максимлијаном II. Рат се водио по Угарској и Хрватској. Напријед сам споменуо неке људе који су изгинули у овом рату. Најважнија епизода овога рата је опсада и заузеће Сигета. Из судских се аката види да неки људи, због болести или чега другог, нису били способни ићи на војску, па су мјесто себе слали замјенике (бедел). Са замјеницима у склапали уговоре пред кадијом. Неколико је Сарајлија урадило тако. У једном се случају наводи да је неки човјек уписан да иде у војску, али како је стар и болестан, узима за замјеника једног сељака из Бухотине у Лепеници. Изишао је и један позив да се купе и шаљу *черахори* и *ћонуллије*. У акту се наводи и разлог. На граници санџака Зачесне неки Аликар (?) је ревностно скупио сву славонску властелу (бегове), а на босанској граници *Ерделић* (Ердеи) сву хрватску властелу. Они имају злу намјеру да царској земљи

⁹² Кемүра Сејфуддин Фехми, *Први српски устанак под Карађорђем*, стр. 225.

нанесу штету. Да им се то осујети потребна је помоћ, па је послан војвода Ибрахим. Да би могао посао срећно свршити има он уза се царску заповијест, према којој треба власт у сваком мјесту гдје он дође да попише неколико људи од становника вароши и варошица, од черахора и Ђонуллија. Тласт нека састави попис и нека га њему преда.

Брзо иза овога времена Сарајево ће престати бити резиденција босанских намјесника, али због тога неће скоро ништа изгубити, јер је његов напредак већ до сада био осигуран. Разлог што ће намјесник оставити Сарајево, па преселити у Бању Луку, има се тражити у томе што су се границе Турскога Царства помакле далеко на сјевер. С тим у вези повећао се и простор провинције Босне, јер што је год било освојено у Славонији, Хрватској и Далмацији све је то спојено с Босном у форми нових санџака. На тај је начин Сарајево постало и сувише далеко од сјеверних и сјеверозападних провинцијских граница. За нову намјесничку резиденцију буде узета Бања Лука. Када се то догодило није ми познато, али свакако прије 1583, када је провинција Босна дигнута на ранг *беглер-беглука*. Од сада за Сарајево нема велике важности који намјесник управља Босном.

Чини се да је *Ферхад-бег Соколовић*, који је постао босанским намјесником 1574. још резидовао у Сарајеву. Његова времена се подиже сарајевски кадилук на ранг мулалука и првим муллоом постаде, како је и напријед речено, *Бали-еф*. Двије године остаде он у том звању, па буде дигнут, али се поврати опет 1581. Он сагради у Сарајеву једну џамију, која се заједно са махалом, у којој је, назвала *Кади Бали-ефендије*.

Под крај 16. вијека, ваљда око 1590, ако не и прије већ, сарајевски су католици имали своју цркву, једну капелицу, без сумње у Латинску, која је постојала све до 1697, када је изгорјела. Црква је била на једном земљишту на источном ћопку улице Симе Милутиновића, према бившем дому друштва Просвете. Цркву и народ је служио један фратар, који је скромно становао у једној соби. Католичко насеље није било баш незнатно. Бискуп Францеско де Стефани вели да је овога времена кризмао у Сарајеву 200 душа.

Он вели за Сарајево да има више од 20.000 кућа (претјеран број) самих муслимана, а католика у 200 кућа 1000 душа. За народ православне вјере вели он да га има колико и католика.⁹³

У исто вријеме, 1590, Сарајево доби још једну женску бању. Саградио ју је, како се вели, босански везир *Софи Мехмед-паша*, и увакуфио је својој џамији у Бањој Луци. Бања је саграђена над Ковачима на почетку Очактанове улице. Одавно је срушена, а остатак једнога свода и сада се познаје.

⁹³ Др К. Хорват, *Нови хистор. споменици итд.* „Гласн. Земљ. музеја“, 1909, стр. 72.

Годину касније саградио је неки *Х. Осман* један месџид у Гор. Табацима на самом ушћу потока Моштанице близу Цареве Ђуприје.⁹⁴

Ваљда коју годину раније постала је прва кафана у Сарајеву. Њу спомиње турски хисторик Ибрахим-еф. Печевија, који је био у Сарајеву одмах иза освојења Бишћа (1592) и долазио у кафану. Вели да је лијепо уређена и да има 5—10 одјељења: за кадије, мударрисе, шехерске прваке, хоџе, путнике и друге.⁹⁵

Од 22. јуна 1958. био је сарајевски муфтија *Ризван-еф*.

Један кратак извјештај о Сарајеву из 1599. имамо од босанског племића Јеронима Златарића. Он га назива лијепим и пријатним мјестом великог богатства. Док напријед споменути бискуп де Стефани претјерује у броју кућа. Златарић их наводи знатно мање него што их је фактично могло бити. По њему Сарајево нема више од 5150 кућа, а муслимана више од 10.000.⁹⁶

4. СЕДАМНАЕСТИ ВИЈЕК И КАТАСТРОФА 1697. ГОДИНЕ

Године 1602. (почетак реџеба 1011) становник махала Хаџе-заде *Х. Ахмедове* (под Хридом), човјек из реда уleme, мевлана *Хуррем син Балин* увакуфи 86.400 акчи у готову и у махали Сагр. *Х. Алиној* близу локалитета Крстаца крај муслиманског гробља ј једног потока 2 куће и једну башчу за издржавање џамије и мектеба у селу Доњој Нишати и да се сагради мектеб у Хаџе-заде *Х. Ахмедовој* махали.

Год. 1603 (при крају 1011) постао је босанским беглербегом *Челали-Хасанпаша*, познат још под именом *Дели-Хасан* и *Караџици*. Европски извори га зову *Скриван*, што донекле одговара имену Караџици. Он је био човјек зликовачке природе, а такви су били и његови људи, муселими, које је он поставио у Бањој Луци и у Сарајеву. Сарајевски муселим, по имену *Курд* чинио је, вели се, чуда и покоре по Сарајеву. Но када је једном приликом ухапсио једног младог табака, плане буна у Сарајеву. Узбуњени народ запали муселиму двор, а њега сама убије један софта, *Халил Стоњанин*. Колико је истинит овај догађај, не знам. Европски извори наводе да су прије 25. августа 1603. избјегли у Сплит из разних мјеста Босне и Србије многи трговци разних народности, понавјише Јевреји, са робом и својим богатством. Утекли су од тираније *Скриванова* *хеџаје* (luogotenente). Даље се на другом месту (29. марта 1604) вели да се *Скриван* повукао из Бање Луке према Сарајеву испред босанског паше *Сефери* и још два бега, који воде 12.000 војника. *Скриван* ће код Сарајева сачекати брата, који му доводи 6000 коњаника.⁹⁷

⁹⁴ Евлиа-Челеби *Сеџахетнаmesi* књ. 5, стр. 435. Турско издање од 1315.

⁹⁵ Тарихи-Печеви, св. 2, стр. 126.

⁹⁶ Др К. Хорват, оп. цит., стр. 60.

⁹⁷ Др К. Хорват, оп. цит., стр. 104. и 320.

Год. 1605 саградио је неки *Ајини-бег* мектеб преко пута Цареве цамије.

Знатан број година касније, 1614, постао је шејхом свога ханикаха чувени *Ибрахим-еф. Бистригија* (Бистричанин). Родом је био Сарајлија. Образовао се у Цариграду, гдје је ступио у државни ред накшибендија. Када се вратио у Сарајево, саградио је у Бистрику у махали Гази Мехмед-бега Исабеговића изнад цамије један ханикаха. Год. 1631. или 1632. постао је сарајевски муфтија, и све до смрти 1664.⁹⁸ остао на муфтилuku. Закопан је до мунара Цареве цамије.

Год. 1616, или нешто прије, горио је један дио Сарајева око православне цркве, па је изгорјела и црква. Те године је ферманом дана православном народу дозвола да цркву нанова сагради.

За сарајевску трговину карактеристична је донекле једна вијест из 1621. Јеврејин из Сарајева, Саломон, узајми у другог Јеврејина, неког Аврама, 220 гроша, па са 9 товара сахтијана оде у Дубровник.⁹⁹

За царевања султана Муреда IV (1623—1640) коване су у Сарајеву акче. Зато што се на турским новцима увијек налази прва година владања односног султана, не може се знати које је године кована сарајевска акча, да ли 1623. или доцније.¹⁰⁰

Год. 1626. Сплићанин Андрија Гргичевић подноси њемачком цару извјештај о своме путовању по Босни. У извјештају говори он и о Сарајеву, о коме каже да је велика варош. Брда око су готово сасвим гола. Кроз варош тече једна ријека, на којој има врло лијепих мостова од тесана камена. У ријеку се слива невелик поток, на коме има више од 50 млина. По брди-ма има неколико чесама од тесана камена, чију воду пију путници и варошки становници. На почетку вароши, на високом брду одвојеном од других брда, је стари, невелик град, који би слабо бранио варош, да ударе непријатељи. Цамија има 115, од којих су неке врло велике и лијепе, грађене од тесана камена и покривене оловом. Рачуна се да варош има више од 15.000 кућа, међу којима има 12.000 трговачких и занатлиских дућана. Католика има 40 кућа.¹⁰¹ Има једна велика кућа за Јевреје, опасана високим зидом.¹⁰² У вароши има много ханова за странце. На једном се мјесту даје вечера сваком сиромашном путнику.

⁹⁸ По Башагићу. *Бошњаци и Херцеговци у исламској књижевности*. „Гласн. Земаљ. музеја”, 1912, стр. 318, умро је Бистригија 1659. год.

⁹⁹ Д. М. Коркут. *Нешто о турским документима Архива дубровачког*. „Гласн. Земаљ. музеја”, 1928, стр. 156.

¹⁰⁰ Иван Ренџео, оп. цит., стр. 182. На акчи стоји Сарај као име ковнице.

¹⁰¹ Год. 1634. био је капелан католичке жупе у Сарајеву *фра Фрањо Будимировић*. Ферменцин, *Acta Bosnae etc.*, стр. 415.

¹⁰² Око 1634. био је сарајевски рабин солунски учењак *Самвел Барух*, а око 1640. *Ашер Зебулон* и *Мазлијах Мућанон*. Dr M. Levi *Die Sephardim in Bosnien*, стр. 12. и 13.

У Сарајеву има трговаца који осим робе имају у готову по 50, 100, 200 и 300 хиљада дуката. Ту је много робе која иде из Турске у Сплит и из Сплита пролази кроз ову варош. Изувезши Цариград, у турском дијелу Европе нема богатије вароши, нити и једна друга има више цамија од Сарајева.

На другом мјесту вели Гргичевић да сарајевски град има 4 врло мале куле. У граду су само 1—2 топа осредње величине. У граду станује ага, који је диздар, и нико други. Изван ограде (зида градског?) има растурених 7—8.000 кућа. Обим вароши износи нешто више од пола миље.¹⁰³

Лакомост, која је била својствена многим босанском везиру и другим званичним лицима, изазивала је често немире у Сарајеву, о чему ће бити говора доцније. Понеки од њих није се жацао насрнути и на врло угледне људе. Карактеристичан је овај случај из 1628. Те је године дошао у Босну за везира *Абаза Мехмед-паша*. Чувши за богатство сарајевског трговца *Х. Синануддина Јусуфа*, окоми се на њега. Час је тражио од њега новаца на дар, а час тражио у зајам. Најпослије га затвори у град Ходидјед и доведе га до очајања пријетњама да ће га убити. Синануддин је подносио шикане и муче стрпљиво, иако је био стар човјек, а новаца није давао, бранећи се заједљиво да није стекао новац на рачун државе и раје, него радом и штедњом. Овакав отпор изазва везира да га још јаче кињи. У том *Х. Синануддинов* син *Мустафа*, који се бавио у Цариграду и био царски силахдар, униће цару у милост, па Абаз пусти Синануддина извињавајући се на све могуће начине. Први пут када су се састали отац и син, отац сину приповиједи шта је све претрпио од везира. Син наравно замрзне на Абазу, али је мржњу вјешто крио, па се доцније освети тако што је био узрок да Абаз изгуби главу.

У вези са горе споменутиим Синануддином биће, чини се, постанак *Х. Синанове текије*. По традицији — ако ово није искombиновано — исти овај *Х. Синануддин* је царским и својим новцем саградио лијепу велику текију од тесана камена у махали Кади Бали-еф. испод Сарач-Алине цамије. У гробљу крај текије доиста има гроб и нишан неког *Х. Синан-аге* са датумом године 1049 = 1639. Постанак текије се ставља у год. 1636. *Мустафа* је постао царски силахдар 1634.¹⁰⁴

¹⁰³ М. В. Батинић, *Неколико прилога к босанској црквеној повласти*, „Старине” 17., 126—127. и 147—148.

¹⁰⁴ Сутјешки гардијан *фра Маријан Маравић* из Олова био је у пријатељству и нешто се робакао са *Хади-Синановићем* у Сарајеву, који је био царски силахдар. Др *фра Јул. Јеленић*, *Љетопис Фра Николе Лашићанина*, „Гласн. Земаљ. музеја”, 1915, стр. 270. Љетописчева биљешка је из год. 1635.

Год. 1635. заповједи султан једним ферманом да се од сваке куће узима један изванредни данак *бедели-шајка* или *шајка акче*. Сарајлије, које су гласом своје муафнаме од 14. ребиула-ахира 980, били опроштени од неких изванредних данака, узбуне се. Ради тога добоше у Сарајево становници сарајевског мулалука и предадоше арзухал против данка. Пред народом је био *кадија Мустафа-еф.*, син Шејх-Исмаила Травничанина. Везиров тефтердар, злобни и лакоми *Махмуд-еф.* викне на кадију: „Ти си вођа бунтовника када си дошао са толико људи“, а паши рекне: „Убиј га, ја узимам на се његову крв“. *Салих-паша* тада заповиједи да се кадија одведе у Ходиајед и да се удави. У томе паша морадне ићи на војску Осијеку у помоћ. У његову одсуству *Махмуд-еф.* сазове у сарајевски суд рају из сарајевског мулалука. Када људи добоше, *Махмуд* онако лако, али и тврдоглав, говорио је бесмислено, па напосљетку рече пријекорно: „Ко се противи царској заповијести *Њафир* је. Одговорите ми, хоћете ли сигурно дати *шајка-акче*?“ Када хтједо о томе говорити и кадија, *Махмуд-еф.* му не дадне, чему се *Мехмед-еф.* кадија зачуди. Раја *Махмуду* одговори: „Оваквога данка ми нисмо никада давали, па ако га будемо платили сада, увешће се у обичај. Падишах је милостив према раји, па нека се напише арз. „Кадија, који је иначе био добар човјек и питоме људи рекне народу: „Не иде то, да се не да ништа. Султанове се заповијести морају слушати.“ На то љутито скочи тефтердар, који је тај дан дошао с пратњом и опасан сабљом, па викне: „Ви говорите против царске заповијести, бре *Њафири*! Све вас треба побити.“ Рекавши то потегне сабљу пут народа. Раја се на то ускомеша, па пође као бујица пут суднице и поче бацати камење. При том погине један музур. Када *Мухамед* тефтердар видје шта би и да ће по њега бити зло, утече у кадијин харем, а одатле скочи преко зида на улицу, па једва изнесе живу главу. И кадија се сакри. Пошто свијет опљачка нешто вриједних кадијиних ствари, разиђе се и тако се узбуна стиша. Наравно о томе је послан извјештај у Цариград, а посљедица је била да су свргнути и тефтердар и кадија. За новог тефтердара буде постављен *Ибрахим-еф. Печевија*, а његов отац *Шарихул-Менар* за сарајевског кадију.

Горе споменути *Салих-паша* био је босански беглербег и, како се види, десио се у Сарајеву у почетку ових немира. Напријед је споменуто како је *Ферхад-бег Соколовић* пренио резиденцију у Бању Луку. У том су мјесту резидовали и други беглербези, као напријед споменути *Софи Мехмед-паша* и *Целали Хасан-паша*. Међутим Бања Лука, чини ми се, није задуго остала везирска резиденција, или је могло бити и то да су везири сједили и у Бањој Луци и у Сарајеву. У дубровачкој архиви сам нашао више бујурудија босанских везира са ознаком мјеста становања у Сарајеву (*be mekami Saraj*). Већ 1020 = 1611 везир *Али-паша* издаде једну бујурудију у Сарајеву. Годину

дана доцније издао је *Скендер-паша* једну бујурудију у Бањој Луци. Акта везира из доцнијег времена издавана су у Сарајеву и то по неколико аката од једног везира. Још једанпут, год. 1627, везир *Бећир-паша* означаје Сарајево као мјесто свога становања, али другом приликом исти *Бећир-паша* издаје једну бујурудију у Бањој Луци. Послије тога ни један везир на бујурудијама не спомиње Бању Луку као мјесто свога сталног становања. Тада је ваља Сарајево опет постало везирска резиденција. Године 1673. *Дубровчанин Секондо Гоце* изрично каже за Сарајево да у њему сједи везир (*Sarajo doue risiede S. M. Signor Passa*).

Напријед споменути тефтердар *Махмуд* имао је моћна заштитника у Цариграду, *Босанца Силлахдар Мустафа-пашу* (*Синановића*?). Томе се, ваља, има приписати што се *Махмуд-еф.* појављује опет као босански тефтердар убрзо послје свргнућа. Али се одмах показало да се *Махмуд-еф.* није ни мало поправио, као што показује овај догађај.

Год. 1637. на измаку мјесеца априла ударе Хрвати на Бихаћ. У борби падне с коња *Петар*, син капетана *Гашпара Јанковића*, па га *Бошњаци* ухвате. Због њега, односно због његова откупа, изроди се свађа, у коју се умјеша и босански везир *Силлахдар Мехмед-паша Вучо*. *Лажан извјештај*, који су послали у Цариград *Бихаћки капетан Идриз-бег* и босански тефтердар *Махмуд-еф.*, изазове Порту да енергично поступи против *Крупљана* и *Костајничана*. *Вучо* и тефтердар побу на Крајину и добу у Бању Луку у мухаррему 1048 = април—мај 1638. Крајишници, њих 5—600, крену на Бању Луку. Од *Вуче*, који није имао доста војске да се брани, затраже они да им преда интриганта *Махмуд-еф.* У споразуму с везиром утече *Махмуд* једне ноћи и брзо стиже у Сарајево. Послије једног окршаја са везировом пратњом Крајишници се врате. Бојећи се да се они не би опет повратили, пише *Вучо* у Сарајево да се Сарајлије дижу и да му добу у помоћ у Бању Луку. Сарајлије се због тога узнемире, па се скупе на договор. Иако су сви на око показивали да су вољни покорити се царском ферману против Крајишника, у срцу су били томе противни. Мудла оде на Горицу и ту разапне чадоре. *Еснафи* сарајевски развију бајраке и оду 1. сафера (14. јуна) на Горицу. Дошавши тамо стану викати: „Што ћемо се ми мијешати у интриге које је изазвао тефтердар својом лажи. Зашто да идемо на муслиманске граничаре који бране границу.“ Изјавивши да неће ићи против Крајишника, поврате се у Сарајево. И мудла се врати и оде у Бегову цамију. Сарајлије пустише мудлу на мир, али га позваше да иде с њима да ухвате тефтердара, па да га предају Крајишницима. Тако ће се ствар стишати, рекоше они. Када их паметнији људи стадоше уразумљивати, почну они викати. Мудла им тала рече: „Кажите ми шта хоћете, па ћу ја то све написати и увести у сила. А што суд ријеши, казаће вам се.“ Народ одговори: „Пиши, дак-

ле, да ћемо тефтердара, када дође међу нас, ухватити и послати га у Бању Луку". Кадија то напише, па рекне народу да се разиђе, на што се они стадоше мало по мало разилазити. Мулла оде у суд и ту је сву ноћ премишљао шта ће бити сјутра. Увече стигне из Бање Луке курир са писмом, у коме се јавља да су Крајишници отишли и Сарајлије нека остану код куће. Ова вијест изазва велику радост. И Крајишници се примирише, али осталоше кивни на тефтердара, јер им је остао од војничких плаћа дужан 50.000 акчи. Вучо се врати у Сарајево, гдје га становници лијепо дочекаше.

На измаку лета 1637. бавио се у Олову око двије недјеље дана познати наш лексикограф Јаков Микаљ. Он вели да су из Сарајева дошли многи на проштење чудотворној Госпи оловској.¹⁰⁵

У јуну 1639. пређе босанску границу нови везир *Шахин Хасан-паша* и задржа се неколико дана у свом родном мјесту у рогатичкој нахији. Ту дозна да су хајдуци напали једну трговачку каравану која се враћала с вашара на Равном у прозорској нахији.¹⁰⁶ Детаљи овог нападаја су ови.

Већ десет година је у босанским планинама хајдуковао неки *Абдурахман-војвода*. Једанпут буде ухваћено неколико хајдука, међу њима неки *Зуко* из Кладња, и буду затворени у град Ходиајед. Када су их хтјели посјећи, омете то тефтердар Махмуд-еф., који се надао да ће му хајдуци повратити један дио плијена, што су га недавно хајдуци отели неком Хаписина-новићу. Робе је било у чохи и кумашу у вриједности од неколико товара акчи.¹⁰⁷ Када се чуло да је *Зуко* ухваћен, добу из Кладња његова мати и сестра протестовати што се *Зуко* држи у затвору без судске пресуде. Оне остану у Сарајеву неколико дана. Да спасу *Зуку*, оне му кришом, преко неког сељака хришћанина, који је у Ходиајед носио кисело млијеко и вољу, дотуре гвоздену казму, конопаца и других ствари. Добивши то, хајдуци једне ноћи провале градски зид и утеку. Градски диздар, *Казгани Х. Увејс*, требао је одговарати за то, но како је он био у роду с Вучом, који се тала повратио из Арбаније, не буде му ништа. Али власт ухвати *Зукину* матер и сестру и оног сељака, па их све троје објеси. Када су то хајдуци сазнали, нау-ме се осветити. Непосредно пред долазак *Шахин Хасан-пашин* био је као обично вашар у Равном, који је трајао недјељу дана. Из Сарајева је отишло на вашар много трговаца и занатлија. Пошто је вашар прошао, крене једна каравана од 400 људи натраг у Сарајево. Ишли су немарно без вође и без реда. Када

¹⁰⁵ Др Мирослав Ванино, *Лексикограф Јаков Микаља С. И. 1601—1654*). „Врела и приноси, зборник за повијест исусовачког реда у хрватским крајевима“, стр. 5. и 6.

¹⁰⁶ Равно није у прозорском крају него у купреском. Може бити да је овога времена припадало прозорској нахији.

¹⁰⁷ Товар износи 100.000 акчи.

су дошли на један пропланак у једном тјеснацу, гдје је било једно врело, дочека их *Абдурахман* и *Зуко* са 30 другова. Хајдуци бијесно нападну, нарочито *Зуко* који је желио осветити матер и сестру. Ту погибе 19 трговаца и много их се рани. Хајдуци се с плијеном повукоше у шуму, па послѣ крену даље к сјеверу. Када су пролазили крај *Прусца*, на позив прусачког кадије дочека их народ из оближњих села и разбије их. Сва плачка буде хајдуцима отета. На то *Шахин-паша* пошаље своје људе у *Прусца*, да ствар испитају, а затим се крене у Сарајево, гдје стигне 15. јула 1639. Одмах сјутрадан заповједи, да се тефтердар Махмуд-еф. посијече.

Год. 1640. био је у Сарајеву потрес земље, па се срушила мунара Коматинове цамије.

Из исте године имамо један повећи опис Сарајева. Опис се налази у извјештају оца Павла Ровињанина, који је дошао у Босну ради неких послова католичке цркве. У Сарајеву је био у јуну и вели да је Сарајево стовариште робе која иде из Млетака у Цариград и обратно. Хришћани (тј. католици) станују у једној махали, одвојеној од Турака, и закључавају се као Јевреји у млетачком гету. Онда наставља даље овако:

„Прије ручка ме одведоше господа Матија Колани и Паоло Антонио да видим варошке знаменитости, али ми нису дали да идем обучен по турски, бојећи се турског подозрења, него сам пошао одјевен у фратарско одијело са огртачем. Недалеко од чаршије сретосмо једног софту, висока крупна човјека, који је лично на гиганта са турбаном на глави. Одмах ме облио самртни зној чим је почео питати: Ко је овај? Одакле долази? Куда иде? Из чије је земље? Кад му је речено да сам син једнога трговца католика, да долазим с наука и да идем потражити своју родбину, господа изгубише стрпљење, па му рекоше љутито: Шта имаш ту да тражиш? Одлази! На то Турчин рече три пута: Потурчи се, папаз. Ја, као што рекох, обливен самртним знојем, једва сам чекао час да се вратим кући. Али жеља да видим варош учини ме издржљивим. Ја упитах што ме наговара да се потурчим. Они рекоше да је обичај рећи то свакоме хришћанину који се појави, јер мисле да ће добити потпун опроштај од гријеха.

У узбуђењу због ове свећеничке бестије разгледасмо јеврејску чаршију, гдје има много дућана као што су на пјаци Св. Марка, али нема онако fine робе. Показаше ми царинарницу, која је налик на манастирско двориште, пуно дењкова робе. Разгледасмо ковачку и кујундискну улицицу, све лијепо уређене. Ту у једном дућану сјеђаше мајстетски један Турчин. Рекоше ми господа да је под његовом јурисдикцијом сва трговачка роба. Одведоше ме, да видим тефтердарову, што ће рећи благајничкову, палачу. Ту бијаше једна велика сала на четири угла, у којој је сав под био застрт великим ћилимом, а наоколо много јастука од броката, који донекле служе као столице. Два Тур-

чина сјећаху на поду, наслоњена на јастуке. Ми сједосмо. Они упиташе моје пратиоце ко сам и одакле идем. Ови одговорише да одавно учим у Италији и да идем у Београд, да се видим с родбином. Турци наредише да се донесе нешто црно, што се зове шербет(!), и то се донесе у врло лијепој шољи од порцелана. То су они пили са великим уживањем, а мени се гадило. Када не хтједох пити, господу ме извинише, да ја нисам навикао на то. Турци рекоше: „Наредићемо да се донесе вина“, а моји рекоше да није потребно, јер још нисам ништа јео. Показаше ми бегову палачу. У њој је било великих огледала. Виђех његов кабинет са лијепим писаћим столом, малим столићем од абона. Прођосмо кроз судијину палачу, али се због многог свијета не попесмо уз степенице. Бацисмо летимичан поглед те видјех да је лијепа палача. Дјечаци ту иђаху иза нас пратећи нас и вичући као да смо козе: „Ше, ше“, узвиком који се виче козама. То ме разљути као пса и смртни ме зној обли. Изгубих стрпљење и упитах зашто чине те безобразлуке, па их хтједох ударити конопцем. Али ми моја господа рекоше: „Немојте за божју љубав, оче, то чинити, стрпите се. То они виде Вас обучена као фратра и знају, када сте у нашем друштву, да смо хришћани. Зато што хришћани носе браду сличну козјој, вичу они: „ше, ше“, Ја рекох: „Додуше имамо сви једнако дугу браду, но то не чини ништа. Они знају да смо исте нације.“ Видјех на врху једнога брда нешто тврђавице у четврт, незнатну, сасвим сличну оној у Дварима изнад Вруље. Одведоше ме да видим главну цамију, али како је хришћанима забрањено ићи унутра, видјео сам је из двора. Видјех једно округло двориште (chiostro) са ступовима од мрамора, средње дебљине, у средини лијепа чесма, гдје су се прали Турци прије него што ће унићи у цамију. Затим на улици видјех другу чесму, којој су долазили жедни. Одведоше ме на једно узвишено мјесто одакле се открива цијела врло велика и пространа варош у једном лијепом долу под високим брдом, које се зове Требевић. Кроз средину тече једна ријека. Варош се простире дијелом по равни, а дијелом по брду. Дио на брду не може се видјети због дрвећа. Рекоше ми да има 500 цамија. Видјео сам једну зграду грађену на свод, пуну робе. У недјељу, пошто смо били на миси, господа приредише врло добар ручак, а иза тога отидосмо да видимо хришћанску махалу, чије становништво држи робу у дућанима под земљом. А ово је, рекоше ми, због ватре, јер су многи дућани изгорели. Улица хришћанска биће да је дужа од риве у Ровињу. Иде се увијек у наткривеном простору, а дућани су с обадвије стране.¹⁰⁸

¹⁰⁸ Стипан Златовић, *Извјештај о Босни год. 1640. о. Павла из Ровиња*. „Старине“ 23, стр. 36—38.

Исте године (1640) је везир *Куриунци Мехмед-паша* довео у Сарајево воду са Јаворника и за њу саградио неколико чесама.

У махали Латинауку је већ од давних времена била стална колонија дубровачка. Колонисти су имали и свог старјешину (capo della colonia). Ту су одседали, у дубровачкој или босанској католичкој кући, посланици дубровачки, који су долазили у Сарајево често, било да честитају новом везиру његов долазак у Босну или да сврше какав посао. Чим дубровачки посланик дође у Сарајево, од одмах шаље свога пратиоца јењичара везиру да му јави свој долазак и да затражи аудијенцију. Када добије поруку који ће га дан везир примити, он чека тога дана док не дође везирово изасланство по њега. Изасланство, у коме је капицибаша и више других дворјана, дође по посланика до његова стана. Оно води собом једнога добра, богато окићена коња, кога шаље везир посланику, да на њему дојаше до двора. Посланик носи са собом дарове што их дубровачка господа шаље везиру.¹⁰⁹ Када стигне у двор, одведу га у свечану салу, гдје га чека везир са мноштвом велике господа из Босне и Херцеговине. Везир устане на ноге пред послаником и понуди га крај себе да сједне. Најприје се измијењају питања о здрављу дубровачке господа с једне стране и о здрављу султанову и везирову с друге стране. Зато што се при овој наступној аудијенцији не расправља о пословима, утврди се одмах ту дан када ће везир примити посланика у пословну аудијенцију. Ако нема какве сметње, та аудијенција буде одмах сјутрадан у везирову кабинету, гдје буде присутан и тефтердар.

Год. 1644. била је у Сарајеву велика ватра, која је без сумње букнула, као и обично, у чаршији или близу ње. Том приликом је изгорјела православна црква.

Ово времена био је сарајевски жупник *фра Матија Бенлић*, и то по прилици 1639—1645.

Ово су била тешка времена. Турска је водила рат са Млечима познат под именом *кандиски рат*. Ратовало се и по Далмацији, па су четници и ускоци са млетачке стране продирали дубоко у Херцеговину и Босну. Босанско-херцеговачки муслимани се нису осјећали сигурни ни у својим кулама на селу, већ су бјежали у варош. Страх је био обузео и Сарајлије, па су год. 1647. копали у пољу шанчеве, да се бране, ако устреба.

Год. 1648. морила је куга по Босни. Разумије се да од ње није било поштеђено ни Сарајево, које је било на злу гласу рали честих куга.

Кандиски рат је давао често прилике Сарајлијама да врше своју војну обавезу, на коју су били дужни по муафнами од

¹⁰⁹ Обичајем је било утврђено колико ће вриједити такав дар. Зато се један везир 17. вијека жали дубровчанима. Потврђујући да је примио њихов дар, вели он да је стари обичај да дар износи 150 дуката у готову, а они му послали мање, па је то, вели, за њега мало, а за њих недостојно.

1572. Они су то вршили савјесно за *Мустафаше Текелије* (1647) и *Дервиш Мехмедпаше* (1648). Слали су најмљене сејмене. Но валија *Мехмедпаша Мустафаше* (1650) није био задовољан с тим. Он затражи од Сарајлија да му опреме нешто војника с пушкама, да чувају страже по граници. Сарајлије скупе 5000 акчи, па за тај новац најме неколико сејмена, које пошаљу паши у ордију. Но он поручи да му ти људи не требају, већ да му пошаљу по 5000 акчи у готову за сваког војника. Ово разљути Сарајлије, јер се тражило више него што су они били вољни дати, па се угледни људи стадоше савјетовати шта ће да раде. Нико не хтједе пристати да се тај новац купи, те поруче паши да то не могу дати. У ово се умијешају неки интриганти, те паша пошаље у Сарајево једнога буљубашу са сарицама. Када ове левенте стигну, они побију и ране неколико муслимана. Рањен буде у ногу и мударрис Хасан-еф. Херцеговац, који се по свом обичају нашао на шетњи крај Миљацке. Паша сада свали сву кривицу на сарајевског кадију Хасан-еф. Араповића и јави ствар у Цариград. То учини и капићехаја Узун-Алиага, који ствар достави везиру. На то дође ферман да се кадија свргне. Али неколико угледних Сарајлија, међу њима ефендија Кадић и Малкочевећ, јаве шејхул-исламу како је ствар била, па спасу муллу, а паша буде свргнут. По другој верзији, када је паша био послан у Босну, добио је налог да уклони неке бунције, као бившег тефтердара Мусли-бега и друге неке који су се мијешали у вилајетске и судске послове, па су тим изазивали немире. Али су ови сазнали за то, па су се сви састали и договорили. Затим су придобили народ и одржали скупштину. Паша, који није био у Сарајеву, пошаље своје људе, а Сарајлије му убију двојицу. Паша о томе пошаље арз у Цариград. Али су у Цариграду били неки угледни Босанци. Ови се заузму за оне смутљивце, па ушуткају пашина ћехају, а слугу пашину убију. На то паша буде свргнут у децембру 1650.

Напријед наведену тврдњу, да су босански везири резидовали у Сарајеву, потврђује за год. 1655. босански бискуп Маријан Маравић, који даје један кратак опис Сарајева. Он вели да варош није опасана зидовима, да има врло малу тврђаву. Претјеран му је навод да варош има самих муслиманских кућа 20.000. Католика има 600 у сто кућа. Муслимани имају 118 цамија, а католици једну капелу, посвећену Богородици. Варош је богата разноврсном робом. Паша резидује понајчешће у Сарајеву, а има ту и највиши судија, зван мулла.

Годину дана доцније, 1656, Сарајево је страдало од великог пожара, који је уништио цијелу чаршију на десној страни Миљацке. Изгорјела је Варош са православном црквом и Латинлук са католичком капелом. Дакако и све улице које су се налазиле међу њима. Двије године је православна црквена општина радила да добије ферман за грађење цркве. Плаћајући на разним мјестима потрошено је 64.500 акчи, док је само гра-

ђење стало 42.000 акчи. Тада је сарајевску парохију, која се састојала од вароши и села, послуживао један прото са још два свештеника. Црквене административне послове су водила тројица људи, изабраних на годину дана. Звали су се *клисархе* или *црквени синови*.

У години када је народ православне вјере градио своју цркву, дакле 1658, прошла су кроз Сарајево два путника Француза, Пуле (Poullet) и Кикле (Quiclet). Њихове путничке забилешке о Сарајеву врло су интересантне и садржајем богате.

Пуле је био у Сарајеву при крају фебруара или почетком марта. Његов путопис, колико се тиче Сарајева, доносим дјеломично од ријечи до ријечи, а дјеломично у изводу. Нека мање важна мјеста испуштам и текст износим друкчијим редом, него што је у њега.¹¹⁰

„Овај град Сарајево је пријестолница једнога од најважнијих пашалука. Он је прилично велик, много дужи него ли шири, па је удубљен према сјеверу између двије планине. Он има мноштво цамија са оловним кровом, који се свршава с кубетом. Свака има своју чесму с повише писака...

Њихове цамије немају другог украса осим једног издупка у дну, чија горња страна, посвођена и обложена у полукруг, урешена је с неколико позлате. Они стављају ту многе свјетиљке од простог стакла, објешене на једној жељезној или дрвеној пречки, између којих међу нојева јаја, а по поду простиру неколико ћилимова.

Турци не светкују у читавој години него петак, што је њихов суботњи дан; али они не праве тога дана више разлике од других, осим што затварају своје дућане и то само за вријеме молитве...

Скрајњи дио Сарајева, који је окренут према Београду, лежи на брежуљку, с којег силази мален поток. Тај поток је тако управљен да на истом мјесту обрће најмање педесет воденица. Потоње су умјетно смјештене на спратове, једна извише друге, тако да све жито иста вода меље. Точак, на који вода пада, није подигнут, као у нас, са стране зграде, него је положен плоштимице и хоризонтално на стожер, те сличи вјетреници обрнутој на столу.

Свјежина овог поточића, на чијим обалама су посађена четири реда дрвета испреплетена терпентином, који управо почињаше расти, привлачила ме је у близину млинова, па ни бојазан од Влаха (то су грчко-источњаци и католици, које ми представљаху као праве Ђаволе у људској сподоби) не могаше ме одвратити од овога мјеста, камо сам често ишао на шетњу.

¹¹⁰ Француски оригинални текст са пријеводом публиковао је у „Гласнику Земљ. музеја“ од 1908. г. Вјеслав Јелавић под именом *Доживљаји Француза Pulea на путу кроз Дубровник и Босну (године 1658)*. Из пријевода вадим она мјеста која ми требају.

Ја сам био започео с описом ове вароши, која готово нема него неколико порушених зидина и чији је вид изнутра непријатан. Највеће зграде, изузмемо ли џамије, чини се као да су тек велики дуварови без пенцера попут самостана калуђерица у Француској. Приватне куће су све од дрва и грађене у четворокуту; посред њих има за пропуштање дима малена кула слична нашим голубњацима, пошто је обичај у овоме крају да се ватра ложи увијек усред стана.

По страни ових зграда има неколико одвојених станова, неколико одаја гријаних пећима, и то увијек на разини земље.

Станови особа, те припадају бољем сталежу, посвема су слични онима простога народа, а и покућство се разликује једино својим богатством.

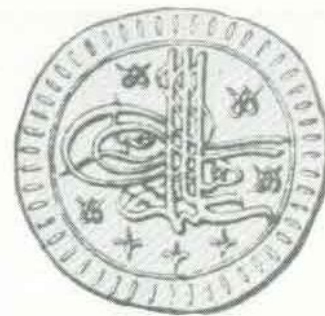
Имају обично два стана: њихов и њихових жена, а у сваком стану има неколико соба опредељених за ноћ и за дан. У потоњима има слој дасака сличан нашим естрадама у Француској, висок два или три басамака и покривен ћилимима, а по њему су смјештени све унаоколо јастуци од броката, чохе и атласа. Њихове собне облоге (lambris) су врло лијепо израђене, премда нијесу као у нас свијетле и изрезане. Дуварови у њих немају другог украса осим реда клинова, на који вјешају своје оружје, које они највећма цијене, и на које највећма троше.

Већина их спавају у малим собицама, у којих је патос издигнут као на првом спрату на басамак, али које немају другог уреса до једног ћилима, на коме свакога вечера простиру своје душеке, чаршаве и јоргане (на којима су чаршави ушивени), а ујутро све то опет превијају и слажу на столове или даске постављене у ту сврху на крају одаје. Многи си простиру кревет у удупцима собне стране.

Ово су зимски станови. Највећу љетну спарину проводе обично на мјестима врло отвореним, које не могу објаснити без да опишем њихове куће. Све су те куће врло велике и немају готово мјеста за становање. Оне су тако зидане да дувар који гледа на улицу сличи дувару на тамници, па има у свему два прозорчића ограђена решетком, а с којих се гледа кроз танку дрвену завјесу, што чини да варош, проматрана изнутра, поприма непријатан вид.¹¹¹ Свака зграда има своју авлију и свој врт, из којих се види распоред читавог здања, које опет нема никада више од једног спрата. Доњи дио служи за штале, пивницу и кухињу.

Горњи дио је тако уређен да средина зграде има у читавој својој дужини само један дугачак ходник сприједа, потпуно откривен, окренут према сјеверу, обложен и премазан фирнај-

¹¹¹ Из описа се види, да сарајевске куће овога времена нијесу имале ћошкова са уличне стране.

Мангура из 1689.

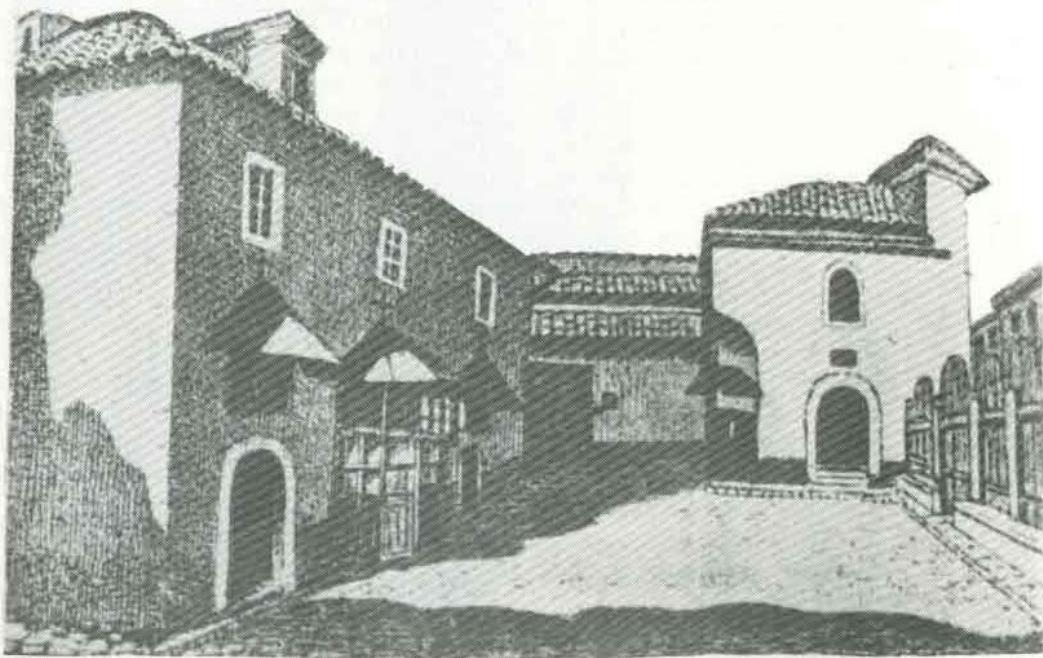

Принц Евгеније Савојски

Сахат-кула

Православна Стара црква из год. 1730, споља

Православна Стара црква из год. 1730, изнутра

Хаџи-Бешиџина
магаза
приморског типа
на Халачима

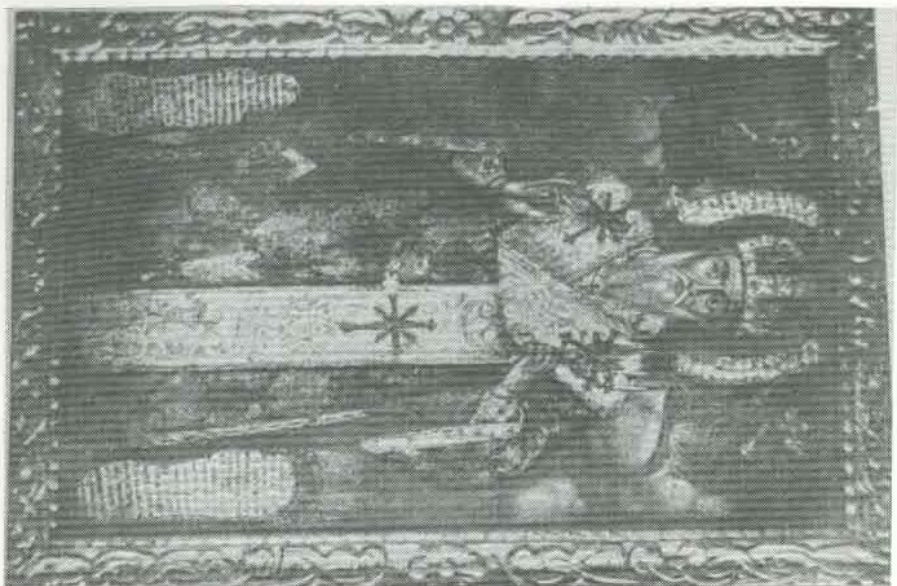
Себиљ Мехмед-паше Кукавице

Џенетића кућа
у Александровој улици
бр. 34

Конаџи Мустај-паше Бабића на Мејдану

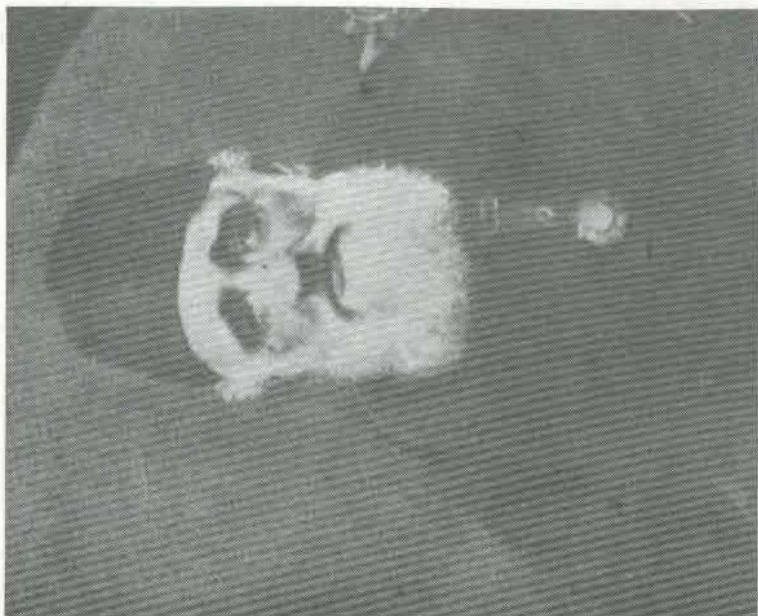
Портрет митрополита
Парсија Грха

Жиг од верека из год. 1854.

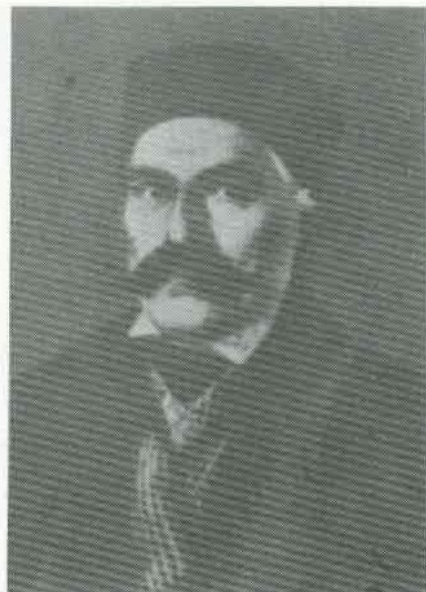
Бечки комисионар Перо
Јефтановић Манојлов

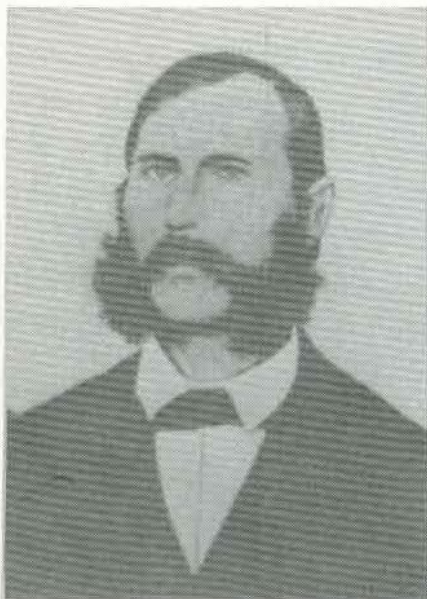
Др Исак Јозеф Ханж Салом

Сераскер Омер-паша

Манојло Јефтановић, трговац

Борђо Маргетић, учитељ српске школе

Бечки комисионар Перо Хаџиристич

зом врло живе боје. Они се читаво љето освјежују у овом тријему, а зими се често ту грију на сунцу.

Највиђеније особе, и оне које траже што више удобности и свјежине, имају овај стан у врту или чак у авлији, издигнут нешто повише тла и испред висока водоскока. Имају још неколико дворана, уз које се на висини од нешто више од половине дувара налази заклониште ограђено решетком, иза које жене могу видјети оне који се ту налазе, а да од њих нијесу виђене.

Пошто сам вас увео тако далеко у унутрашњост турског стана и показао вам њихов начин становања и спавања, треба да вам још објасним и њихов начин одијевања.

Рећи ћу вам само да Турци имају рукаве на њиховим памучним кошуљама широке и дугачке попут рукава на одежди наших (тј. француских) попова; њихове гаће исто тако од памука сежу им до чланака на нози. Те гаће нијесу изрезане као у нас, него се само по мало сузују према доље и сличе медвјежој нози. Њихови тозлуди су усјечени попут њихових гаћа, па кошуља увијек прекрива њихове гаће, као што долман прекрива тозлуке.

Овај је долман нека врста антерије (soutane), чији су крајеви испрекрштани, као што се некада ношаху. Он је направљен од бијелог, врло танког платна љети, а постављен и опточен памуком зими.

Особе које припадају бољем staleжу захтијевају у ово вријеме кумаша од жуте, црвене и зелене свиле, јер нико међу њима неће вуненог долмана, а сви воле врло живе боје. Они стежу овај долман пасом дугачким попут њихова сарука, и пашу га по три или четири пута око тијела. Поврх долмана имају мален хаљетак такођер опшивен памуком и притегнут кожним, шест до седам прста широким пасом, који се уопће не види, а поврх свега тога носе у свако доба сукнену кабиницу, зими крзном постављену, а која је кадшто врло скупа, па стоји десет до дванаест хиљада талира. Сва се раскош ове чељади састоји у тим стварима и у свој сили алемова, којима украшују бодеже, мачеве, нарукнице (bracelets) и коњску опрему.

Њихова обућа почиње нешто повише чланака, гдјено свршавају њихове гаћице. То је нека врста кожнатих (сличних глумачким) ципала.¹¹²

¹¹² Писац при описивању овог боравка у Дубровнику описује једног угледног муслимана из Херцег-Новог и његово одијело. Тај опис може пасовати и за сваког угледног Сарајлију, зато и тај опис уносим овај.

„Овај Словен, кога ћу оцртати да прикажем његов начин одијевања, који се међу њима разликује само богатством (изузев само Морлаке, који носе кратак огртач), имао је у своје држању нешто отмијена, а гордост, која му се читаше на лицу, бијаше потпуно у складу са његовим богатим одијелом. Његов каалпак или капа зарубљена поставом од зиблина, а дугачка попут гаћица, падаше му врло ниско и с прилично дражести. Његов долман, што је нека врста кућне хаљине, стезаше га

Жене носе напољу власи савијене у плетенице, које им падају на плећи, а главу покривају капицом од црвене чохе, четвероугласте као у наше госпде од суда, али без картона, те извезене златом и сребром. Та је капица причвршћена и нахерена на ухо, тако да им дава тим импозантнији изглед што је око ње овијена златна врпца наријешена рубинима, смарагдима и драгуљима, који им у малим дугметима немарно висе низ чело, а чији је сјај умножен Берданом, наушницама и наруквицама исто тако од драгог камена или бисера.

Оне немају него малене сукњице од броката или какова другог најљепшег штофа што се прави у Европи, а чији се крајеви укрштају на трбуху, гдје су стегнути тканицом као и мушкарци, али много богатијом него у потоњих. Скүтови и рукави ове сукње сижу само до испод бокова и половице руке, коју игра повјетарца, те лахкоћа и ширина кошуље на томе мјесту готово посвема разгаљују.

Оне носе димије, које им не допиру ниже од половице ноге и остављају остали дио ноге го. Оне не утискују кошуљу у димије, него их претуррају поврх њих, што им подава свјежину и дражести. Оне остају тако слободне и босоноге код куће, гдјено је под застрт троструким покривалом од дрвета, усуре и од врло лијепих ћилима наслаганих једно поврх другог, а њихове се папуче налазе увијек приправне подно миндерлука, кадно желе прећи из једне одаје у другу.¹¹³

Ово оправљање ишчежава тек кад се појаве на улици. Оне иду дубоко застрте велом, у којем им је глава тако завијена да се не види него очи. Руке држе у шпаговима, а стас им је замотан у ферецу од бијела платна...

Многе постарије Туркиње иду у џамије у вријеме кад се мушкарци ту више не налазе, а друге¹¹⁴ опет у њихове храмове, у уздигнуте преграде, које их дијеле од мушкараца и од којих

попут капута до кољена; али мјесто дугмета имаваше велики број колутова од позлаћеног сребра, широких као длан од руке и положених уздуж рупа за дугмета.

Његов пас бијаше три прста дебео и нарешен мноштвом свилених врпца. Он се сапињаше сприједа копчом, а на којој бијаше ахат, изрезан у облику осмокута, велик као колут на капуту и посут рубинима и смарагдима, посред којих се блисташе један алам камен. Он бијаше надале украшен богатим и лијепо израђеним оружјем, позатакнутим унаоколо без реда, што пријаше оку.

Његова се обућа закапчаше острага малим дугметима од златом окованих тиркиза. Преко свега тога бијеше пребачена фереца, што је сукнена кабаница постављена скупим крзном, које Турци обично носе, а која им сеже све до пета."

¹¹³ Писац онда додаје да ово женско одијело није видео на муслиманкама, него на хришћанкама и Јеврејкама, које се једнако носе.

¹¹⁴ Под другима без сумње подразумијева хришћанке православне вјере и њихову цркву са кором у висини и са мрежама на кору.

оне нијесу виђене. Али готово све иду једном или два пута на тједан у купељ¹¹⁵.

Грчко-источни спроводе мртваца уз свирку ћеманета, а Јевреји додају тому и игру, па након што су се наплакали они попримају озбиљан вид и држање, које подражују свирком гласбала толиком тачношћу да најсрећенији дух не би боље умно, па из тихог тона прелазе изнебуха у дерање, а из дерања у играње и све тако док се не врате кући.¹¹⁶

Кршћанско гробље је одијељено од јеврејског као и од турског. Њихови гробови леже на пољима један од другог јако удаљени. Ти су гробови начињени од огромних комада тесаног камена израђених у облику магарећег самара и сличних гробним плочама у нашим црквама.¹¹⁷

...показати ћу вам пашу, који свакога поподнева излазаше у пратњи од петнаест до шеснаест стотина коњаника, исто тако лијепих људи, као и чилих коња. Готово у свих коња груди, узде и сапи бјеху накићени сребрним или позлаћеним плочама. Каиш, који се повлачи коњу преко чела украшен је многим укусним предметима, као полумјесецима, бурмама, бисером, од исте коvine или с неколико простих каменова, који му на том мјесту праве као круну и придавају дражест, која га чини љепшим него ли је у истини.

...упитах неке добро упућене људе да ли је сва султанова војска слична овој, нашто ми би одговорено да је горња чета поглавито у Босни, па када би ју се искључило да би се додуже нашло и код осталих иста укусност, пошто Турци воле китити и брижно тимарити своје коње, али од десет или дванаест хиљада војника, што их броји овај пашалук, да нема ни једне боље ни изученије војске од ове, коју видјех око паше.

Ове паше, који се не старају око тога да имаду рату вичне људе, него гледају једино да им је каса вазда пуна и да имају довољно момчади, кад им треба подузети какав војни поход, примају у своју службу без изузетка све оне који се задовољавају врло слабом платом.

Издржавање других, који пристају за њим (пашом), стоји га више, пошто им ваља давати потпуну плаћу. Међутим, како се они налазе увијек у његовој близини, он сили становнике дотичнога мјеста да га опскрбе бесплатном и потребном количином риже, жита, јечма и сламе, а он им то опет одбија од плате, коју им мора давати. На тај начин он живи раскошно,

¹¹⁵ Мало ниже спомиње како се може преко башча ићи далеко из једне куће у другу.

¹¹⁶ Овај опис мртвачке пратње врло је невјероватан, али сам га ипак унио. Но потпуно је измишљено оно што прича о муслиманском погребу. Зато сам то изоставио.

¹¹⁷ Оваје он описује средњовјековне мраморове (стећке), које је виђао уз пут. Да ли их је видео и у Сарајеву? Гробови хришћански у Сарајеву у 17. вијеку нису више имали облик стећка.

с много новца и људи, на рачун народа и дужне привржености владару."

Пуне описује и вјежбе и војничке игре пашине пратње, које се изводе на пољу добру миљу и по далеко од вароши. Војници гађају у неку плочу, која стоји у процјепу једне мотике; други стријелом гађају позлаћену јабуку. Трећи опет бацају објеручке копље великом снагом, да би могли разбити оклоп. То чине и пјешке и на коњу.

Том приликом га је видео везир *Сејид Ахмед-паша* и љубазно га ословио.

На једном мјесту вели да је бакрена роба у Сарајеву јефтинија него другаје. Он мисли да је то стога што су њемачки мајдани близу. Бакрену робу продавају чак у Персију.

Опис *Quiclet-a* је краћи и друкчији по садржају.¹¹⁸ Он говори о оним стварима којих нема у Пуле-а, па га допуњује. Кикле је био у Сарајеву при свршетку марта исте године (1658). Његов путопис има и географских детаља. Он прича ово:

„Сјутрадан јутром на 25. марта 1658. кренусмо (из Коњица), да превалимо дан пута... И пошто смо ручали и одахнули у једном хану или карван сарају, званом *Брадина*, подно горе *Ивана*, кренусмо, пошто се за прелаз заодјесмо свим нашим подставама и на ногама, рукама и на тијелу и глави, и пребосмо посве заодјети снијегом кроз тако јак вјетар да не бисмо могли прећи да је био јачи. Он је тако јак да је пут означен ступовима, пореданим густо један до другог, а много је товара, коња па и самих људи ту пролазећи остало мртвих. Бог нам се смиловао, те смо ту прешли уз скрајну студен, коју је проузроковала бура што нам је шибала у лице, уз велику множину снијега, што је читав дан падао. Онда стигосмо у *Пазарић*, у врло лијеп карван сарај, одакле кренусмо пошто смо се огријали на доброј ватри и осушили, сјутрадан ујутро у уторак 26. марта. И пошто пријебосмо два лијепа потока и чак помање ријеке, било газом, било лијепим дрвеним и каменим ћупријама, дапаче и саму ријеку Босну, два сата далеко од града коме је дала име, па и самој покрајини, премда не улази у сам град, стигосмо око подне и по (тј. пола сахата иза подне) у град *Босна-Сарај*, који лежи посред двије велике планине. Пошто пребосмо пред градом и у граду по више заселака и кула на нашем путу, и крај два или три каравана сараја, а да се не устависмо, све лијепим пољем, пуним ливада, које се губе у даљини, али врло запријечени блатом.

Паша, који ондје заповиједа, зове се *Сејд Ахмед-паша*, човјек строг, кога се сваки боји.

Сејд Ахмед-паша, поглавар покрајине Босне, који столује у Сарајеву, главном граду, зажелио је да ме види, и одведе ме

¹¹⁸ Др Биро Трухелка, *Опис Дубровника и Босне из године 1658*, „Гласник Земаљ. музеја“, 1905.

к њему турски господин *Мехмед-еф.*, Бумрук-емин, то јест надзиратељ царина у покрајини, а дочекав нас сваком удворношћу и примив дар што сам га предао — врло лијепе наочари, које приближују и гледају у даљину — нареди да ми се даде посебан стан и све што је потребно заире; за свега мога боравка у Сарајеву дозволи ми да идем по граду обучен и одјевиен по француском, премда сам био једини у том одијелу, те је то било јавно и јасно признавање кршћанства, увјеравајући ме да ми се неће ништа догодити, као ни домаћим. То и могу потврдити, јер нијесам насупрот од Турака града примио друго, него сваке врсте добра, пријатна и уљудна, а сав свијет, од највећег до најмањег, такмиче се да нам буде пријатељ, те бијаше зачуђен и весео што знам њихов језик говорити, а њихово писмо читати. То је био и узрок да су ме сваки час заклињали да пређем на њихову вјеру.

Има ту (у Сарајеву) сто и једна цамија или месцид, а седам њих покривено је оловом; ријека која ондје протјече зове се *Миљацка* и не носи лађа.

Има врло лијепих шеталишта и камених и дрвених, доста лијепих и добро начињених мостова, те 169 лијепих чесама.

Град је пун вртова, те је мало кућа без посебног врта, а сви су пуну воћака, особито јабука; али све су касно родне ради велике зиме и снијега, који дуго трају, обично читаву зиму.

Град је урешен са три или четири хамама, или јавна купатила за оба пола, али у разне сатове, а особито у четвртак и петак, на који дан жене иду онамо као на процесују; а иду по цијелом граду застрте, као да су маскиране, бијелим велом, у коме је тијесан процијеп, доста велик да могу препознати све које виде у граду; оне иду врло брзо и премда иду увијек по граду застрте и бјеже када мушкарац улази у њихове куће, ипак су изишле пред нас, да нас виде, да се чуде нашем одијелу; а особито нашим ципелама и рукавицама, јер је тамо врло старих људи, који нијесу никада видјели Француза одјевена на своју.

Видјели смо и текије и манастире, неке врсти њихових монаха, који у петак играху и молаху Бога својим језиком, а један се по звуку трију малих муклих бубњева окретао, који га је како веле бодрио. И окретали би се, а да не падну, по десет хиљада пута, те би се стално и чврсто уставили кад год би хтјели, и као да се у свом вијеку нијесу окретали, а гледајући их, нисмо могли без страха ни два окрета мотрити.

Велики трг или чаршија је чудо. У недјељу, која је у Турској пазарни дан, наћи је тамо неизмјерно народа и сваке врсте робе на продају.

Има и лијеп Атмејдан или коњски трг, гдје се на исти дан продаје много и врло јефтино и врло добрих коња, а треба забилежити да су бољи неголи изгледају, јер су им ноге врло

сигурне, подносе велики напор и умјерени су према обичају и клими земље.

Имаде и врло лијепих тржница, затворених, које се ноћу затварају као земаљске палаче; зову их *безистан*. Ту се продаје сукно (драпс), восак, платно, кожа, лијепо крзно и поставе, свила и друга роба, која долази из Млетака, и друга роба и радови из земље."

О новцу, који је био у промету у Сарајеву, вели ово:

"*Арслани* или талир с лавом, или *еседи* је њемачки новац и вриједи 100 јаспри.

Комад од 13 и по суа француских ту вриједи 28 домаћих јаспри мање 1 *певес*.

Тулт или лотариншки тестон ту вриједи 34 јаспре мање један *певес*.

Шпањолски талир, *реал* или комад од 58 соау ту вриједи 110 јаспри.

Јаспра или *акче*, како ју зову, ту вриједи један *певес* и по.

Певес је једна двопара (*double*) или динар њемачки.

Дубровачки *динар* или *гросет* ту вриједи четири *певеса*..

Цекин 136 јаспри.

Маџарија 120.

Добив паша од Порт да се почетком маја са својим људима дигне на војску и бивши чадори и бајраци спремни, а дан за полазак установљен, отпратише га свечано сва господа, чашници двора и сви грађани, сваки занат са својим бајраком, својом дружином и својим оружјем; а паша и часници, оружани гвожђем од пете до главе, на коњима одоше уз звуке бубњева од седам до осам врсти, од коже, дрвета, бакра итд., свирала, обоа (*hautbois*) и двију чаргија или турске врсти лаута са пет жица; а двојица, која су до њега свирала, пјевали су, пратећи га, побједничке пјесме турским језиком. Пред њим носиле се двије златне јабуке, које се зову *туз*, а то је знак генералског степена и његове војске у рату.

Шест дана остао је на домак града под чадором, а за то вријеме часници су прибављали заиру за пут и мунацију, а грађани донашали му новац што га је тражио да их ослободи да не побу у рат.

Ја се опростих од његове преузвишености, а он ми дарова један *бујурулди*, запечаћен његовим печатом, који ми посла његов реис, препоручено писмо на господина муллу београдског, и шест јавних коња да ме бесплатно воде у Београд...

У ноћи 30. маја¹¹⁹, у суботу прије нашег одласка — прву ноћ зову *Хзр-Илијас-гецеси*, или ноћ пророка Илије, и ону коју зову *Лејлеи-кадир*¹²⁰, или ноћ моћи, према свом Курану — за-

¹¹⁹ И овај датум и датум одласка, односно недјељни дан одласка, нису ми тачни.

¹²⁰ Хзр-Илијас није св. Илија, него је св. Бураћ.

паљују на залазу сунца много уљаних свјетиљака, које горе сву ноћ, а кроз прозоре вибају се све цамије сјајне од свјетиљака и воштаница, што их свако по својој могућности онамо шаље.

Напокон кренух у понедељак 20. маја 1658. године из Сарајева са господином Мехмед-агом, капицибашом султановим и са његовим харачбашом, који је био дошао у тај град да сабине данак што иде у прилог султану и који се зове царским благом и хункија (или хункјарија); и коњадџа састојала се од осам коња, натоварених реалима по 58 гроша, који сачињавају 16 сандука, те му је било наложено да их води у град Београд. Пошто је у ту сврху обавио свој посао, запечатити сандуке печатом муселима *Мехмед-еф.* и тефтердара *Шабан-еф.* и својим, и пошто је узео двије кумпаније сејмана или добро оружаних пјешака са њиховим буљукбашом и двјема заставама (у једне полумјесец у црвену пољу, а друге сребрни ђемер са два хаџира напосе, што излазе из једне руке у црвеном пољу), те напосе још 40 коњаника. Пошто се опростимо од господина муселима или заступника одсутног паше, кренусмо из града са пратњом на коњима, што нам их је по налогу муселима војвода сарајевски по заповијести паше доставио. Након четири сата стигосмо да ноћимо у маленом градићу, званом Мокро, у лијепом хану или карвансарају. Има ту лијепа цамија; пут из Сарајева на том је мјесту доста лијеп, али брдовит.

Сјутрадан јутром, у уторак, добив од изоколних становника подпреге, и пошто смо били по нашој одредби у свему бесплатно подворени, кренусмо с истом дружином из Мокрог, те се стадосмо пењати уз опасну и тешку планину, и ради разбојника, којих је пуно, и ради тијесних и рђавих путева звану *страшном Романијом*, и премда су дан прије били оробљени људи, потиснула је наша јака пратња хајдуке у густе шуме ове планине, којима је заодјета. И пролазећи видјесмо око тридесет гробова људи, који су јадно погинули од тих хајдука и мало даље сандук, који су исти обили, да отму новац у њему и друге ствари, што су их дан прије нашега проласка украли неким путницима.

Прослиједив наш пут остависмо на десно село *Гласинац*, гдје има једна цамија и један хан, гдје смо вечерали и ноћили, пошто смо спавали око 7 сати у хану званом *Мачковац*."

Годину дана иза ових Француса, и док је још Босном управљао исти паша, Мелик Ахмед-паша, прошао је кроз Сарајево чувени турски путник *Евлија Челебија*¹²¹. Његов опис Сарајева је драгоцен, тим драгоценији што он описује и оно што су Французи пропустили описати. У сребреном реду опис *Евлије Челебије* садржи ово:

¹²¹ Шейх Сејфудин Фехмија Кемурпа Сарајлија. *Из Сејахатнаме Евлија Челебије*. „Гласник Земаљ. музеја", 1908. Више мјеста, која су рђаво преведена, проконтролисао сам и поправио по турском оригиналу.

Путујући од Биограда према Сарајеву, ударио је и он на хан Мачковац. Евлија га зове Мачков хан, па вели да је велики и да је власништво сарајевског трговца Х. Махмут-аге. Близу хана је село, у коме има дамија са каменитом мунаром. *Гласинац* је село од 40—50 муслиманских кућа, међу којима је Х. *Пелтабегов* оцак, у који свраћају путници. У *Мокроме* осим хана има 5—6 кућа, покривених ћермитом и око 50 сиромашних малих колиба. Живе воде има врло много. Усред тих кланаца (прије Мокрог?) растоварују сарајевски трговци робу што је носе из Цариграда у Сарајево, те је на коњима носе у Сарајево, јер су путеви врло рђави.

Сарајевска је тврђава мала, дугуљаста, и има у обиму око 400 корака (300 метара). На њеној сјеверној страни, гдје јој се може најлакше прићи, има мали јарак. Капија, која је окренута истоку, има гвоздена врата. Тврђавски су зидови са сјеверне и сјевероисточне стране били у рушевном стању, па их је поправио везир Мелик Ахмуд-паша. Изнутра у граду има Фатихова дамија и неколико кућа и житних амбаров. Куће су за становање диздара и војника, за имама, мујезина и трубача.

Куће у вароши су већином на кат и покривене ћермитом, а неке шимлом. Тврдо саграђених кућа има 17.000. У њима се налази по једна соба с пећи и уз њу бања. По Евлији таквих кућних бања има 670. Крај кућа су лозе чардаклије (одрине) и башче. Имућнији имају у авлијама чесме. Иначе други свијет има бунаре, из којих поради здравља пију воду у зимско доба. Великаши имају дворове, често не баш простране. Најљепши и највећи двор је везилов. Други велики државни достојанственици немају оваквих ерарних зграда. Послије везирова двора истичу се сараји тефтердара *Мусли-еф.*, главног тефтердара *Мусли-паше* и *Еб-пашин*.

Неожењени људи, самци, станују по нарочитим зградама, одређеним за њихово становање.¹²² Тамо влада строг ред. Нико се у њима не може настанити, док се ко не ујемчи за њега. Главна врата се затварају одмах по акшаму и до ујутру не може нико ни унутра, ни напоље. Ако ко без питања изостане једну ноћ, сутрадан га одмах истјерају.

Пословни дио вароши, *чаршија*, има по Евлији 1080 дућана. Чаршијске су улице калдрисане и дјеломично су наткривене, али не зиданим сводом, него дрвеним. Нарочито се истиче богатство чохацке чаршије и пазари казаза и казанлија. У тврдо зиданом Хусрев-бегову безистану се налази у обиљу у великој разноврсности робе индијске, персијске и чешке. С мора, преко Дубровника, Сплита, Шибеника и Задра долазе

¹²² У 19. вијеку, а ваљда и ранијих времена, становали су неожењени момци (каафе) сарајевских српских газда у Тапшахану и по нарочитим кућама званим *бећарнице*. Једна бећарница је била у близини Баш-чаршије.

коњски товари сваковрсних хаљина и тканина, сјајних штофова и ријетких харета.

Трговци и други путници одсједају у три велика кјарбан-сараја, гдје ноћивају бесплатно. Осим тога има у вароши још 23 лијепа и уредна хана, од којих су најзнатнији Х. *Беширов*¹²³ и Х. *Тартаров*. Бесплатну храну, али само за три дана, давала су путницима *имарета*, у којима су се осим путника храниле софте и вакуфска послуга. У понеком, као нпр. у Скендер-пашину, добијала је понекад бесплатну храну и махалска сиротиња. Евлија наводи да у Сарајеву има 7 имарета, али по имену спомиње само *Коца-Ферхадово*, *Хусрев-бегово* и *Коца Мехмед-пашино*.

Варошки саобраћај између једне и друге стране Миљакце врши се преко 7 мостова, од којих Евлија спомиње *Царев* и Х. *Хусејинов* (Латински).

За гашење жеђи и друге потребе служиле су чесме (себиљи), којих је било врло много. Било их је и по чаршији и по махалама. По имену спомиње он *Ферхад-пашину*, *Хусрев-бегову*, *Мурад-пашину* и *Гази Иса-бегову*.

По чаршији и по махалама има врло много дамија и месцида. Нарочито се истиче великим бројем богомољаца *Бегова дамија*, која је ради свога положаја у средини сплета од чаршијских улица и улицица увијек пуна богомољаца. Од месцида богомољци иду највише у Х. Османов у Табацима. Богомољци, који су, мимо остали свијет, већи дио свога времена посвећивали молитви, тј. *дerviши*, имали су 47 текија, међу њима *Мевлевиску*, *Мусафир-шејхову*, *Абдулкадер-Кејланину*, *Халветиску* и шерифије *Ибрахим-еф.* По пространости, уређењу и лепоти своје башче највише се истиче Мевлевиска (на Бенбашу), тарика (реда) *Целалуддина-Румије*. Она је имала 70—80 собица за сиромашне дервише и симахану с мејданом и махфилом за свираче уз нај. Као њена филијала служила је једна мала текија на Шеховој Корији, гдје је била добра вода, виноград (?) и гај.

Друге вјероисповијести, православни, католици и Јевреји, имале су свака по једну богомољу.

Сарајевски муслимани овога времена много су цијенили основну наставу. Ако и није било онолико *мектеба*, колико вели Евлија — он каже да их има 180 — али их је било свакако око 50. Обично, али не редовно, уз махалску дамију се налазио мектеб, који није био само школа за учење читања и писања, него и одгојилиште, нарочито вјерско. Веће образовање се стицало по *медресама*. Много је полагано на учење оријенталних језика. Евлија спомиње један рјечник у стиховима, у коме су на тур-

¹²³ Х. Беширов хан је био уз Морића хан, на његовој западној страни. И сада је тамо неко пространо дворште.

ском језику биле истумачене ријечи босанског (овако вели Евлија) језика. Из тога рјечника вади он овај примјер:

Бог = тенри, једно — бирдур, хем = једино = вахдети

Душа = цандур, човјек = адем, дирлугидур = живјети.

Сарајево као главно мјесто у провинцији, и то граничној провинцији, која је обухватала 7 санџака, било је резиденција везира од три туга. Он је имао годишњи приход од 600.000 акчи. Двор му је био, гдје и прије, *Беглук на Атмејдану*. Поред везира спомиње Евлија још ове достојанственике и чиновнике: *хазине-дефтердара, дефтер-чеџају, зијаметског дефтердара, дефтер-емина, чаушког ђехају, чаушког емина и чаушког ђатиба*. Од официра разних родова војске становали су у Сарајеву: *диздар, спахијски ђехаја, сердаркапикула, ака будимски јењичара¹²⁴, сердар цебеџија, топчиски сердар и шехерски субаша* (војвода). Судски и вјерски достојанственици су били: *мулла, шејхул-ислам* (муфтија) *инекбул-ешраф*. Мулли су били додијељени као помоћници *наиби* и *мухџири*. Један од наиба био је старјешина мухџирски и био је врло угледна личност у Сарајеву.

Варошке послове су водили *шехерски ђехаја* и *шехерски емин* којима су се морали покоравати и занатлије и трговци, и ајан и ешраф. Код шехерског ђехаје је била нека врста статистике и рачуноводства. Рачунски чиновник је био *мухтесиб*. Уз њих Евлија спомиње још *баџдара* и *неимар-башу*.

Народ, настањен у 80—90 махала — Евлија вели да има 140 махала — и око 400 улица и улицица (заједно са чаршијом) бавио се, како је већ раније више пута споменуто, занатом и трговином. Било је и таквих који су као војници вршили граничарску службу, а неки су служили у имућнијих људи. Неки су били уписани у пашин и агин тефтер као сејмени, да купе државне дохотке. Војници граничари били су размјештени по тврђавама на крајини будимској, јегарској, кањишкој и босанској. За њих Евлија вели да и у том послу умију сачувати мирноћу и достојанство. Он све Сарајлије изреда хвали као људе одане вјери, који тачно врше вјерске обреде и без злобе су. Лијеност и неумјереност презиру, а учењацима и бесједницима одају почаст и радо им дају дарове. Поред тога они су ипак чуварни, умјерени су у јелу и пићу и умију чувати своје здравље. Женскиње им је лијепо, али је и поштена владања. Не излазе много из куће и чувају се да их не угледа око туђег човјека. Женска послуга се састоји од робина, које су поријеклом Српкиње, Бугарке и Хрватице. Све сарајевско становништво је здраво због добре воде и здрава планинског ваздуха. Много има стараца од 70 година.

¹²⁴ У 17. вијеку, за владања султана Мехмеда IV (1648—1688) у Сарајеву је била једна орта јењичара, која је заједно са јамацима имала 669 људи.

Становништво се добро храни. Иако су Евлијини бројеви о потрошеним намирницама претјерани, ипак се види да је тај потрошак био велик. Међу јелима која је он опазио спомиње нарочито fine бијеле латинске сомуне, неке рочка-чуреке, који су масни, а једу се ујутру уз каву, кокошији буреке, кајмак-баклаву, чорбе с месом, које се једу сваки дан, јахнију од бравље и говеђе пастрме, сушене на диму од храстовине, кисели купус и сир од сурутке. Од воћа спомиње грожђе, трешње мевлевиске башче, вишње, крушке јерибасме, јабуке и шљиве. Као захлада служили су им разни хошафи, охлађени ледом, који они преко зиме међу, замотана у саламу, у своје магаци и троше га уз велике врућине. Осим тога троши се пролетних мјесеци много козја сурутка. Нарочито је, као најздравије пиће, била тражена сурутка од рићих коза. Затим медовина и хардалија. Пиће звано рамазанија, које је, као и муселез, прављено од вина, трошило се и у имамским кућама. Али се није одомаћило код простог народа с разлога што је било од вина и што је и опијало, па га се свијет клонио.

Здравље су Сарајлије врло цијениле, како је речено напријед. Зато су и пили козју сурутку. За тјелесну чистоћу служило је поред кућних још 5 јавних бања. До одијела је много држао сарајевски свијет. Чоху су носили сви изреда, од највиших до најнижих. Дакако да је било разлике у квалитету. Великаши и прваци су носили фереџе (мушке) и кунтуше од чохе саје. Кунтуши су били постављени самуровином. У зимско доба су се носили атлазали кафтани, постављени потрбушином (нафа) и грлом (богазлук) од босанске риће лисице. На глави су носили саруке царске форме од позлаћене материје и обавијене око главе више пута. Обућа су им биле жуте папуче. Људи средњега сталежа су носили скирску чоху, а на ногама грубе папуче. Зимом се носе ћуркови од дубровачке црне јагњетине. И људи нижег сталежа носе чоху, а на глави многи од њих носе граничарски зелени калпак.

Женскиње носе спољашње одијело од зелене и црвене чохе; на ногама жуте папуче и томаке. На главу међу тарпош-капу и капу од броката (дибе). Поврх тога дође покривач од тулбента и црно пече.

Своје слободно вријеме и свечане дане проводио је свијет у забави и весељу. Од мјеста на која је сарајевски свијет ишао ради разоноде спомиње Евлија башчу мевлевиске текије, гајњене филијале (на Шеховој Корији) и Врело Босне. На Босну су излазиле меракчије, па би ту, боравећи под чадором, проводили вријеме хватајући рибу пастрму и частећи се њом.

Послије овако обилатих извјештаја Француза и Евлије Чељебије вијести о Сарајеву су за неко вријеме доста ријетке.

Овога времена је живјела у Сарајеву угледна католичка породица *Брњакловића* или *Грубишића*. Они су били поријеклом и родом од Олова и ваљда су припадали остацима мале босан-

ске властеле из средњег вијека, какве је било још по Босни и Херцеговини и међу католицима и међу православнима. *Андрија Брњаковић* је повељом цара Леополда I од 1659. произведен за угарског барона заједно са женом, синовима *Филипом*, *Јаковом*, *Фрањом* и *Стјепаном* и са кћерима Лавренцијом, Франциском и Катарином. Андрија је још жив 1672. Од свих њих најзнаменитији је био Филип, који је у пословима католичке цркве путовао у Рим и у Цариград. Живео је у Сарајеву заједно са братом Јаковом у другој поли 17. вијека. Када је аустријски војсковођа Евген Савојски 1697. заузео и попао Сарајево, изгорјела је и кућа Брњаковића. Два брата Брњаковића, Филип и Јаков, налазила су се тада послом у Дубровнику¹²⁵. Када се аустријска војска повлачила одоше с њом жене и дјеца Брњаковића, али им Аустријанци не дадоше да понесу скоро ништа од њихова великог богатства, те им је то све пропало у Сарајеву (или су Аустријанци упљачкали). Зато Брњаковићи западоше у невољу, па нису могли откупити из ропства два члана своје породице, који остадоше у Босни. Али су послје добили један спахилук у сријемском селу Нештину код Илока.

Око 1662. се спомиње Сарајлија *Мехмед Морић* (Моро-заде). Ово је ваљда неки предак чувених Морића из 18. вијека.

Маја 16. године 1663, био је у Сарајеву јак потрес. Од њега су у три сарајевска безистана попуцали сводови. У јесен исте године морила је куга у Ливну и по Далмацији. Нема сумње да је помора морало бити и у Сарајеву.

По некој традицији је год. 1664. шејх *Хасан-еф. Каимија* своју кућу у Кулукчијама (иза данашње Полицијске дирекције) претворио у текију *халватијског* тарика (реда). Исте године нови босански везир *Мухаррем-паша* на путу за Сарајево се разболи и умрије на Гласинцу. Тијело му пренесоше у Сарајево и сахранише га у гробљу код Цареве дамије.

Сарајевски трговци католичке вјере, који су из Босне извозили восак, говеће коже, кордован и вуну, молили су из Анконе у септембру 1670. папу да интервенише да им се дозволи да у Анкону долазе путем преко Дубровника и да у Анкони не плаћају царину, коју траже Млечани.

Год. 1671. Сарајлије православне вјере су дозволом патријарха Максима почели бирати нарочити црквени одбор од 8 до 9 лица, који су се звали *кметови*. Они су управљали цијелим црквеним имањем и примали црквене рачуне од клисара. Остали су у тој часној служби по 5—9 година.

Из године 1675. има једна биљешка о Сарајеву од Талијана Бованија Морозинија. Интересантна му је напомена да су куће у Сарајеву грађене на два начина, једне на западњачки, а друге на турски начин. По њему има у Сарајеву 15—16.000 кућа,

¹²⁵ Један недатиран акт босанског тефтердара спомиње како је тефтердар послао на дубровачку скелу Филипа Брњаковића, да за његов рачун прима ђумрук.

а дамија 150. Тврђава је четвороугла и има 4 куле. Варош је богата робом, нарочито бакреном, које нигдје више у Турској нема ни толико, ни тако добра квалитета. За Бошњаке, под којима се имају разумјети и Сарајлије, вели да су већи непријатељи крштенем свијету него прави Турци. Али су ратоборни и храбри и пуни су предасуда.

По једном кратком извјештају из 1676. у Сарајево долази много свијета ради трговине. Католика има око 1000, а обреде им свршава неколико свећеника.

Код везира *Дефтердар Ахмед-паше* био је у год. 1679. као вице-хеџаја неки *Флорио Таљеран*. Сарајевски муселим ове године је неки *Камичкалић*.

Год. 1680. прошао је кроз Сарајево путник Антонио Бенети на путу за Цариград. Описујући Сарајево вели он да варош има у обиму 6 миља. У њој станује 50.000 становника у 200 (!) махала. У свакој махали има дамија. Улице су покадрмљене. Варош има много башча, па куће изгледају као да су усађене међу дрвеће. На Миљачки има 9 мостова. Трговина, нарочито животним намирницама, јака је. Пошто је он био у Сарајеву при крају маја, а по брдима је било много снијега, вели он, да је зима у Сарајеву врло оштра. Мора да је видео снијег на Бјелашници.

Ради многих убистава, којима се кривци нису могли наћи, а у намјери да се награбе новаца, договоре се сарајевски муселим и мулла, па позову много народа у Сарајево. Они су имали намјеру да сваког који дође оглобе са 2 гроша и то да подијеле. 4. јуна 1682. дође много свијета у Сарајево. Свијет сретне на путу мудерриса Кешфи-еф. Церимефендића, који се враћао с ваза из Цареве дамије, и пребаци му што их он не брани од зулумћара. Затим га силом одведу у мешћему (судницу), па га посаде на кадино мјесто да им суди по шеријату. Један ага у љутини удари напаком у кадин сто, из кога се просу 2000 дуката. Народ то разграби за један час. Неколико њих ухвати муллу и баци га низ степенице, а свјетина га дочека и убије. О томе оде извјештај у Цариград. Одатле пошаљу *капицибашу Френка* да ствар извиди. Башагић¹²⁶ вели да је капицибаша само обавезао народ да се овако шта неће више догодити, а ако би се догодило, да народ плати 40.000 дуката и да изда све коловође. То је, вели Башагић, урезано у један камен на мјесту гдје се народ обично скупља. По другој вијести Сарајлије нијесу прошле овако олако. Муслимани су убили муллу; капицибаша, кога ова вијест зове *Френк Хасан-ага*, посијече неколико муслимана и три човјека православне вјере. Однесе тешко благо од све Босне и од католичких манастира. По трећој вијести догађај се збио у петак по православном Спасовдану. Дошли су сеља-

¹²⁶ С. Башагић-Рецепашкић, *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине*, стр. 80.

ци из села око Сарајева. Чаршија се затворила, а народ је ударио на мешћему (судници), па убио муллу *Омер-еф.* и наиба *Ахмед-еф.*, разасуо мешћему и разграбио сам што се нашло у њој. Напао је и на 4 музурске куће. Када дође капиџбаша, он узе од Сарајева глобе 150 кеса аспри. За себе узе 25 кеса, за муллина дјецу 35 а за своју пратњу 2 1/2 кесе. Погубио је 14 сељака, а у Цариград их послао 20. У овај је догађај нешто био уплетен и чувени пјесник *Каимија*, па је протјеран у Зворник.

Год. 1683. поче велики рат између Турске и Аустрије, који је трајао 16 година. Он је био узрок великих несрећа за турско царство, које су се осјетиле и у Сарајеву. То се наравно није осјетило одмах, али јесте брзо иза тога. Одмах је настала оскудица новца, па је већ 1684. кован у Сарајеву од бакра новац зван *мангура*. Он је имао промјер од 19 мм, дебљину од 0.7 мм, а био је тежак само 1 1/2 грам. На њему је била тура султана Мехмеда IV. По традицији магуре су коване у казанџијској чаршији у Опркању. На новцу стоји да је кован у Босни, па није сигурно да је ковница била баш у Сарајеву.

По једном дубровачком извјештају из год. 1685. курс неких врста новаца у Сарајеву био је овај:

пекин рушпа	475 акчи	маџарија	430 акчи
шкуда	236 акчи	арсланија	190 акчи

Због повећаних општинских послова народ православне вјере је у год. 1685. повећао број општинских *кметова* на 12.

Када Турци изгубише Будим, доселише отуда 1686 неке јеvreјске породице у Сарајево и настанише се у Махмудову хану (Мувекит мисли да је то Бифутхана крај синагоге). Плаћали су кирију по 100 пара, али се не каже за колико времена. У хану је било 48 соба. Међу бјегунцима је био и хахам *Зеве Ашкенази*, врло учен човјек. Он у Сарајеву постаде рабин и хахам. Ту је остао све до нападаја Принца Евгенија Савојског на Сарајево у јесен 1697. Тада му Аустријанци одведоше родитеља у ропство. Због тога он омрзне Сарајево, па оде у Њемачку. Био је главни противник смутљивца и кривовјерца *Нехемије Хије Хајона*¹²⁷.

Година 1686. била је врло тешка, јер је била глад у Босни. Цијене су свему биле поскочиле, па је

1 ока пшенице била	33 акче	1 ока вина	44 1/2 акче
1 ока граха	33 акче	1 ока лука бијелог	44 1/2 акче
1 ока репе	16 1/2 акче	1 ока воска	99 акчи

И године 1688. стизали су у Сарајево бјегунци. Када те године Аустријанци заузеше Зворник и његов крај, утече одатле у Сарајево око 4000 становника.

¹²⁷ Он је рођен у Сарајеву око 1650, па је још у дјетињству отишао у Палестину, одакле се повратио у Сарајево када му је било 18 година. Одан је био кабалистичким наукама, али је био варалица. Потуцао се много по свијету.

Горе споменуте мангуре коване су у Сарајеву још једанпут, за везировања *Топал Гази Хусејин-паше* год. 1689. Ради њихова ковања изишао је нарочити царски ферман, којим је било заповјеђено да се од једне оке бакра кује 800 мангура, које ће вриједити пола акче. Ове су мангуре имале, као и оне прије, промјер од 19 мм, али су биле нешто дебље (0.8 мм) и теже (2.15 грама). На новцу је стајала година ковања 1100, и тачно је означено да је кован у Сарајеву (односно у Босни).

С овим је у вези велика скупоћа год. 1690, јер је била глад. Људи су због глади јели липову ресу, с дрвета кору и винову лозу. Други су јели што се никако не једе, нпр. месо коњско, пасје, па чак и људско, и друге нечисте ствари. У Сарајеву су нека дјеца појела своју мртву матер. Свијет је будућности испродавао земљу, куће, покућство, суће и хаљине. Уз то је и куга морила. Пијачне цијене су биле овакве:

1 ока пшенице	200 акчи	1 ока сира	160 акчи
1 ока граха	150 акчи	1 јунга масла	600 акчи
1 ока меса	150 акчи	1 ока ракије	140 акчи
1 ока меда	200 акчи	1 ока репе	120 акчи
1 ока вина	40 акчи	1 ока јабучка	120 акчи
1 ока бијелог лука	130 акчи	1 ока пиринча	150 акчи
1 ока лоја за свијеће	120 акчи		

Ово су биле цијене у мангурама, а релација акчи била је 1 сребрна акча = 4 акче бакрене (у мангурама). Један грош је вриједан 240 акчи¹²⁸, а 1 пара (1/40 гроша) 6 акчи.

Држава и кадилуци су издавали присилне тарифе да би ублажили скупоћу. По тој тарифи су требале бити овакве цијене:

1 ока хљеба (здравих)	8 акчи	1 ока овчијег меса	18 акчи
1 ока печеног меса	28 акчи	1 ока масла	80 акчи
1 ока соли	12 акчи	1 ока свијећа	60 акчи
		1 ока говеђег меса	14 акчи
		1 ока меда	20 акчи
		1 ока лоја	35 акчи

Ових тешких времена, 1692—1697, управљао је Босном један везир, који је био родом из сарајевског краја, из села Корче, *Гази Мехмед-паша Корча*¹²⁹. За његова везировања и за султана Мустафе II кован је нов сребрн новац, зван *золота*. Тежина му је била 7 драма, вриједност 92 здраве акче.

Чини се да је овога времена, год. 1693, дабробосански митрополит *Висаријон* преселио дефинитивно у Сарајево. Прије

¹²⁸ Ово су тако зване *чурука-акче*, које су имале само половину вриједности здравих акчи.

¹²⁹ По Мувекиту остаци његових конака (двора) познају се и сада у селу Корчи, а његових потомака било је у Корчи још Мувекитова времена (прије 50 година).

су даобробосански митрополити резидовали у манастиру Бањи код Прибоја. Ових ратних времена год. 1690. изгорјела је и опустила Бања. Висаријон је год. 1693. био у Сарајеву, и ту је ваљада и остао. Скромна његова резиденција, која се звала *Ћелија*, саграђена му је истом 1699. или 1700.

Исте године, 1693, умро је сарајевски јеничарски ага *Абдулах*, који је прије био босански мухафиз. Сахрањен је у гробљу крај Цареве цамије.

Иза Гази Мехмед-паше Корче управљао је Босном опет један човјек из сарајевског краја из села Осијека, *Сари Мехмед-паша Осјечанин*.

Невоље, које су ових времена наилазиле на Сарајево, достигле су врхунац год. 1697. Тада је Сарајево стигла највећа несрећа, походила га је непријатељска војска, па га је опљачкала и попалила. То је био чувени поход аустријског војсковође *Принца Евгенија Савојског*.

Послије аустријске побједе код Сенте 11. септембра 1697, а прије него што ће војска отићи на зимски одмор, одлучи се Принц Евгеније на један поход у унутрашњост турског царства, у Босну. Намјера му је била изазвати страх и збуњеност међу Турцима. Прије него што ће то учинити затражи он од обрштара Кибе, команданта савског граничарског дистрикта, извјештај о стању земље и народа у Босни. У Босни није било много турске војске. Било је само градских посада и по земљи разасутих војних одјељења, од којих се није могао очекивати никакав знатнији отпор. Аустријски експедициони кор, који је имао упасти у Босну, састојао се од 4000 изабраних коњаника, 2500 пренадира и пушкара (*Füsiliere*), артиљеријских минера са 12 топова и два хаван-топа (*Mörser*). Њима су се придружили граничарски коњаници обрштара Кибе, сав граничарски гарнизон у Броду и 200 њемачких коњаника из исте тврђаве.

Војска је прешла у Босну 12. октобра код Брода. Већ 21. октобра главно одјељење са Принцом Евгенијом било је у селу Добоју (између Зенице и Високог) и ту је преноћило. Од Зенице до Високог долазили су Аустријанцима сељаци хришћанске вјере. Молили су за заштиту и изражавали жељу да се иселе из Босне када се Аустријанци буду враћали натраг. Муслимански сељаци нису ни сачекали Аустријанаца, него су утекли у планине или к Сарајеву, гдје су кампирали изван вароши, јер их Сарајлије нису хтјеле пустити у варош. По вијестима које су стигле у аустријски логор, у Босни је завладао страх и збуњеност. Босански *Ћахаја*, рањен код Врандука, стигао је са 100 коњаника у Сарајево у вечер 20. октобра. Један заробљени јеничар је казивао да у Сарајеву и околини има 30.000 одраслих мушкарца, али су већином без оружја. Међу бјегунцима се налази и бивши херцеговачки паша са 40 коњеника. Они су се улогорили пред Сарајевом. У Сарајеву се нико не спрема да бјежи, нити да

се брани, јер су сви увјерени да Аустријанци неће ни ићи на Сарајево, него да ће преко Травника и Бање Луке отићи у Градишку.

Сазнавши за ово Принц Евгеније одлучи да се тим користи. Одмах из села Добоја заповједи он једном ритмајстеру из одјељења обрштара Кибе да узме 200 хусара и 22 корнета и фурира, па да као авангарда иде према Сарајеву ради прибављања сигурних вијести о тамошњим приликама. Ритмајстер добије да понесе три писма истог садржаја, на њемачком, турском и српском (*гајзисх*) језику, којима се Сарајлије позивају на предају. Писма су гласила овако.

„Ми Евгеније Франц, војвода од Савоје и Пијемонта, витез Златног Руна и генерални фелдмаршал Његова Величанства римског цара и угарског и ческог краља, главни командант једне драгонске регименте и командујући генерал главне армије Његова Величанства, која је у рату са отоманском Портом, дајемо овим на знање врховном поглавару отоманске вароши Сарајева, одличним грађанима и свима становницима, да се, пошто смо божјом милошћу са истом овом војском 11. септембра ове године побиједили великог султана у логору код Сенте на Тиси, налазимо овдје у провинцији Босни и да смо у близини поменутих вароши Сарајева, пошто смо побједничким оружјем Његовог царског и краљевског Величанства, премилостивог нашег господара срећно освојили све позиције и тврђаве, на које смо наишли, и да усљед тога наше даље продирање тим мање има препрека, што смо већ стигли у равнице.

Како нијесмо дошли у ову земљу са намјером, да праведном царском оружју жртвујемо још људске крви, него да и оне који траже милост и хоће да се покоре римском цару, са љубављу и добротом припазимо, одлучили смо се, из особитих обзира према Сарајеву, да ово писмо пошаљемо са напоменом, ако желите да се спасете од зла, да нам пошаљете једнога или више изасланика, али одмах, јер ћемо иначе ми без оклијевања наставити свој марш, а онда нећемо ништа уважити, јер неће бити времена за то да се наново споразумијевамо када се са својом војском примакнемо ближе.

Ова наша опомена је учињена у доброј намјери, али изјављујемо, ако се она не уважи, и ако останете упорни, да ће се наша доброта извргнути у строгост, па ћемо све уништити маčem и ватром. Нећемо поштедити ни дијете у мајчиној утроби, јер је приправљена тешка артиљерија.

Нека се нико не заваљава слабом надом у отпор, јер се добро још сјећамо колико је отоманске крви проливано у овом походу и како је ових прошлих дана поступано са онима који су се одупирали нашем моћном оружју, тако да је и *Ћахаја* босанског паше морао побјећи.

Ми понављамо своју добронамјерну опомену и увјеравамо вас да ћемо дати сигурну пратњу и за овамо и за тамо онима које нам ви пошаљете.

Аустријанци су сјутрадан, 22. октобра, кренули према Високом. У 2 сахата приспјела је тамо коњица, а у 4 пјешадија. Улогорили су се на једноме месту, које је од Високог удаљено 1 сахат. Пред вече дође натраг изаслани ритмајстер и рапортова да је био близу Сарајева, гдје се потукао са турском коњицом. Неколико их је сасјекао, а неколико заробио. Али није могао сазнати ништа поближе о непријатељу и о Сарајеву. На то Евгеније пошаље одмах два нова извиђачка одјељења, једно од 240 њемачких коњаника под генерал-абутантом пл. (Chargé) Шаре, а друго, 200 хусара од српске милиције, под оберстајннантом Малинићем (Mallenich). Они су морали ићи напријед све дотле док се не сукобе с непријатељем и не донесу сигурних вијести о приликама а у Сарајеву. У исто доба поће према Сарајеву један заставник (Cornet) Корне од регемента Капрарине, који понесе пријепис јучерашњег писма, на које Сарајлије нису одговориле. Принц Евгеније се надао да ће још исте ноћи стићи одговор из Сарајева, и одлучио је сјутра на сваки начин поћи према Сарајеву.

Сјутра, 23. октобра, пред сам полазак повратише се обадва извидничка одјељења и јавише да се нигдје нису сукобили са непријатељем. Војска онда крену. Најприје удари по добром путу крај Босне, онда се одмаче од ријеке и поће брдовитим крајем кроз тјеснаце (ваљда између Илијаша и Семизовца), дуге 1 сахат. Послије тога су имали добар пут преко три гола виса.

Сарајево им се указа као необзидана варош великог пространства, са 120 врло лијепих дамија. С десне стране је пукао један обрастао до, а с лијеве стране је једна тврђавица надвисила варош.

Сахат и по иза одласка из височког логора дошао је Корне, који је прошле вечери однио писмо. Крв му је текла из пет рана. Он исприча да до Сарајева није срео скоро никога, али када је дошао близу вароши изненада су га опколили Турци. Иако је трубач непрестано свирао, а он (Корне) у уздигнутој руци држао писмо, трубача су на његове очи сасјекли, а он се сам једва спасао бјежањем. Колико је могао опазити прије него је рањен, непријатељ журно бјежи из вароши. То је потврдио и обрштар Киба, који је одмах за тим приспио.

Послије овога нападаја на парламентарне није било ни говора да ће ико штетити Сарајево. Евгеније нареди да се војска построји по најближим висовима и да неколико одјељења иде пљачкати варош, јер се непријатељ није показивао, нити се могло опазити да се ико мисли одупирати. Тада се видјело да је већина муслимана покупила своје највредније ствари и благо и да је утекла. Пред одлазак су опљачкали хришћанске и јеврејске суграђане. Па ипак су аустријски војници нашли доста

доброг плијена у овој богатој трговачкој вароши у трговачкој роби, која се није дала лако носити. За то вријеме је грађанска посада од 150 људи избацила на варош неколика метка из малих топова, који нису учинили никакве штете.

Иако је било одлучено да се попали и варош и њена околина, строго је војницима заповјеђено да без нарочите заповијести не пале док се плијен не осигура. Ипак је у вече избио пожар, који је спржио скоро цијелу варош. Остали су само неки периферни дијелови Сарајева.

Сјутрадан остадоше трупе у логору да се одморе, а мала одјељења да гоне Сарајлије који су бјежали. Они сасјекоше многе, донијеше плијена и доведоше заробљеника. Хришћанско становништво је долазило у масама с молбом да му се дозволи пренијети своје ствари у аустријски логор и да са војском емигрира. Евгеније им уважи молбу и обећа им да ће их населити у земљама преко Саве.

Сарајево је сада било једна огромна рушевина. У вароши и у ближњој околини мало је остало неспаљених кућа. Како је јесенско вријеме било поодмакло и зима се примицала, Аустријанци не хтједоше губити вријеме око освајања тврђаве, већ Принц Евгеније изда заповијест да се креће натраг. Обноћ се вријеме нагло погоршало, па је цијели дан 25. октобра падала хладна киша. У Високом војска није могла логоровати на пољу, него се склонила у куће. Према тадањим ратним обичајима на повратку су сва муслиманска имања, која су била око пута, спаљена.¹³⁰

Тако гласе извјештаји из аустријских извора. Домаћа врела су врло оскудна и говоре само о посљедицама ове катастрофе. И она кажу да је Сарајево потпуно изгорјело. Дамије су готово све изгорјеле, па је као неким чудом остала само понека. Нису изгорјеле Харадина, Караферхатовића, Тимурханова у Беркуши, Бостарића, Дајанли Х. Ибрахима и ваљда још неколико њих. Код неколико дамија су изгинули имами, а код неких и мујезини. Православна црква није изгорјела, али је била опљачкана. Неки Нијемац Шалаварда узео је од клисара 10.000 акчи, а други још 5000. Осим тога однесено је из цркве неколико вреднијих књига и икона. Католичка црква је изгорјела и није се поправила све до иза средине 19. вијека. Муслимани, који су били похватани, и нешто Јевреја бијаше одведено у ропство. Православни и католици су одведени да се населе преко Саве. У сваком случају, није то било са њиховим добровољним пристанком. Неки, који су се опет вратили у Сарајево, са радошћу то констатују.

Овога пута су сигурно изгорјели и протоколи сарајевског суда, јер их из 16. и 17. вијека, осим два, данас нема никакко.

¹³⁰ Из дјела Moritz Edl. von Angeli, *Feldzüge gegen die Türken 1697—1698. und der Karlovitzer Friede 1699.* Из колекције *Feldzüge des Prinzen Eugen von Sayoyen.*

Пропала је овом приликом и сарајевска *муафнама* од год. 1572. На молбу сарајевских грађана царство им је муафнаму обновило 3. ребијула-ахира 1113 = 7. септембра 1701. године.

Да видимо шта су Сарајлије на завршетку овога вијека, учиниле за духовну културу. Има их, колико се зна, неколико. Већина их је живјела изван Сарајева, па чак и изван Босне. Било је међу њима pjesника, улеме и шејхова.

Међу pjesницима Сарајлијама онајзначајнији је *Мухамед Неркесија*. Отац му је странац Звао се Ахмед-еф. Неркес-заде и био је у два маха кадија у Сарајеву, где је се око 1590. родио син му Мухаммед. Син је ниже школе учио у Сарајеву, а више науке у Цариграду код Каф-заде Фејзуллах-еф. По свршетку наука био је мудеррис на више медреса. Послије је прешао у кадијски staleж, па служио онајвише у Босни и Херцеговини, и то у Габели, Мостару (1620), Новом Пазару и Бањој Луци (1628).

Пратећи султана Мурата IV у рату као султанов службени историограф, падне с коња у мјесту Кекбузе и на мјесту остане мртав 1632. године.

У поезији се повео за pjesником Бакијом, који је у pjesништво унио елеганцију изражавања. Пјевајући Некресија се сјетио и Сарајева, те је спјевао једну врло лијепу касиду у славу његову. Да ли је то сјећање из млађих дана, или је и послјије био у Сарајеву? Ово друго је врло вјероватно, јер има од њега једна представка на босанског везира да се поправи турбе Газилер (Ајни-деде и Шемси-деде). На нишанима ових добрих стављени су њихових тариси у pjesничкој форми. Може бити, да су и они од Неркесија.

О pjesнику *Тевеккули-деде* мало се зна. По свој прилици је живио у првој поли 17. вијека. Био је уз мевлевијског шејха Атик-деде и послјије га је наслиједио у овој текији. Закопан је код Цареве памије.

Још се мање зна о *Феридуну*, коме је било право име Шир-Али. Више науке је учио у Цариграду, и ту је и остао, па умро 1658. год. Поезијом се бавио и неки Мехмед-еф., звани *Февзија*, који је умро 1673. Хасан, назван у литератури *Каимија*, био је врло популаран, наоко је, по Башагићу, био врло слаб pjesник. У младим годинама је био у Софији код халветиског шејха Муслихудиана Ужичанина. Послије се вратио у Сарајево, одакле је доцније силом морао отићи у Зворник због политичких прилика. Ту је умро 1680, а по другој верзији 1691. Њему се приписује pjesма о Кандији на српском језику. Текију, која је била у *Кулукчијама* основао је он, кажу, 1664. Она није била везана стално за један дервишки тарик, јер Башескија вели да је у њој борао један шејх халветиског тарика, а један брат из 1801. назива је накшибендиском текијом. — Али-еф., зван *Кедаји*, писац побожних pjesама, умро је у Цариграду 1650. као мудеррис

на Сахну. — Зекерија-еф., са pjesничким именом *Суккери*, ставио је читаву збирку pjesама. Био је секретар на Порти и умро је 1686.

Од чувених мудерриса, родом Сарајлија, позната су тројица, али само по имену: *Есами тескереџи Абдуллах, еф.* (умро 1654), *Босневи Махмуд-еф.* (умро 1664) и *Алтипармак Ибрахим-еф.* (умро 1673).

Архитектура 17. вијека у Сарајеву није дала ништа особито. Епоха великих грађевина завршена је у 16. вијеку. Само двије грађевине чини се да су постале у 17. вијеку, *Синанова текија* и *сахат-кула* код Бегове памије. Али се, чини ми се, у другој поли 17. вијека, спољашњи изглед сарајевских кућа измијенио. Још 1658. куће у Сарајеву имају на уличној страни голе равне зидове. Но путник Бовани Морозини спомиње 1675. два типа кућа, један зове европским, а други турским, али не каже у чему се разликују. Међутим, у другој поли 18. вијека спомиње Башескија неколико пута куће са ћошковима на уличној страни. Шта више и он, иако сиромашан човек, дозвољава себи тај, тако да кажем, луксуз, да има кућу са ћошком. А сироти Фа свакако ову новину није себи дозвољавала одмах у њену почетку. Ради тога и мислим да се под именом оних Морозинијевих европских кућа имају разумјети куће са ћошковима.

Умјетност кујунџијског заната цвала је у овом вијеку. Напријед сам споменуо кујунџију Стефана Ивановића Сарајевца из 1632. У забиљешкама у Старој цркви из друге поле 17. вијека спомињу се црквени сасуди од сребра. У забиљешкама из других крајева спомиње се такођер да су сарајевски кујунџије израђивале црквене сасуде за друге цркве по наруџбини. Такви предмети, који су у Старој цркви сачувани до данас, показују развијен умјетнички укус.

Резање у дрвету и ових је времена било развијено. Предмета те гране умјетности нема много. У старој цркви се налазе само два крила олтарских средњих врата из год. 1764, чији орнаменти (гужве, лозе са палметама и цвијеће у лонцима) показују друкчији стил него што је био у другој поли 16. вијека. У Сарајеву је грађена и једна налоња манастира Житомислића, али је није градио неки занатлија, него калуђер Гаврило Рачанин 1696.

Рад каменарски показују два велика свијећњака од камена у цркви пред олтаром, израђена 1668. Онако гломазни и тешки, какви су, нису могли бити донесени са стране, него су рађени баш у Сарајеву.

Иконографи су такођер добијали посла у Сарајеву. Они су по наруџби радили за приватни свијет. Један дио икона са олтара, рађеног 1674, израђен је по наруџбини приватних људи као њихов поклон цркви. Један иконописац, неки *Ненко Солак Дмитров*, родом Сарајлија, сликао је 1684. једну икону која се сада налази у приватним рукама.

5. ПОЧЕЦИ АНАРХИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛИ 18. ВИЈЕКА

Иза страшне катастрофе од 1697. Сарајево се полагано придишало економски. Прошло је најмање 10—15 година док су Сарајлије дошле на стару мјеру. То сам могао најбоље констативати по приходима православне цркве у Сарајеву, који су 1698. износили 36.000 акчи, а 1712. већ 69.000.

Иначе су подаци за прву полу 18. вијека врло оскудни. Оно што их има изнијећу хронолошким редом.

Године 1708. августа 25. умрије дабробосански митрополит *Висаријон* у манастиру Житомислићу и ту буде и сахрањен. Митрополитско мјесто се не попуни до јесени 1709. За то вријеме је водио митрополитске послове егзарх *Мелентије*, који је био у Сарајеву 27. августа 1709. Истога дана је одржана црквена скупштина, на којој је био и он. На скупштини су изабрани нови црквени кметови. Под зиму (19. новембра) дошао је у Сарајево нови митрополит *Мојсије Петровић*, али је одмах отишао натраг.

Под крај ове године је требао стићи у Сарајево нови босански везир *Сефер-паша*, родом из Маглаја у Босни. Али се разболео на путу у Црној Ријеци и умрије прије него што стиже у Сарајево, те ту буде и закопан. Послије му је над гробом подигнуто турбе, које постоји и данас.

Година 1711. била је тешка, нарочито по сеоски свијет. По Босни су купљени сејмени да иду на Русију. На народ је ударен намет, а сејмени су чинили насиља.

Двије године доцније (1713) остаде дабробосанска епархија опет без митрополита. Пећка патријаршија одлучи да Мојсија премјести на београдску митрополију, па га диже из Сарајева, а мјесто њега постави *Мелентија Миленковића*. Но ни овај не дође одмах у Сарајево, него истом годину дана доцније, у октобру или новембру 1714. За његово становање сагради му 1715. црквена општина кућу на Вароши, на источној страни од цркве.

Год. 1724. било је у Сарајеву у тврђави 58 јењичара.

На празном земљишту, званом Црквина, гдје је до год. 1697. била католичка црква, сазидаше 1727. Фрањо, Мијат и Манџука¹³¹ о свом трошку кућу, да у њој буде школа гдје ће братри учити дјецу, а у другом дијелу куће — становати католичка сиротиња. Ова је кућа 1783. (а ваљда и 1727) имала у приземљу собу и магазу, а на горњем кату двије собе и двије кухиње. Уз кућу је била и авлија. Земљиште је припадало вакуфу Хаџе-Чемалуддина, који је примао мукату.

Год. 1727. или 1728. постао је сарајевски муфтијом *Мустафа-еф. Мачковић*, који је остао у муфитијској дужности до 1759. или 1760, па је тада због старости дигнут. Умро је 1763. или 1764.

¹³¹ Ово ће бити богати трговац католичке вјере *Х. Сипан Манџуковић*, који је својим разгранатим трговачким послом одлазио у Цариград и у Русију. Ваљда због разгранатих трговачких веза и великог искуства, Дубровчани га поставише за свога конзула у Солуну.

Зато што се при аустријском нападају на Сарајево 1697. показало да у сарајевску тврђавицу не може стати више од 150—200 војника, те грађани нису имали гдје наћи склоништа, осјети се потреба да се тврђава повећа и модерно утврди. Да ли је шта учињено одмах, није ми познато, него само знам да су истом 1727—1729. чињене припреме за то, а грабење почео 1729. босански везир *Ахмед-паша Рустемпашин* Скопљак. Он заснова да у источним сарајевским махалама опаше зидом 450 кућа. Зид да буде дуг један сахат хода, дебео 2 аршина, а висок 10 аршина. Међу зидовима да буде простора још за 450 кућа. У зидовима да буду 4 табије. Ради овог посла он се бавио у Сарајеву (иначе је као и други везири 18. вијека резидовао у Травнику) у јуну 1729. Одатле је писао Дубровчанима да му пошаљу 5 лагунција и 5 черахора (тврђавских зидара). По његову пројекту једна се табија, коју је послѣје народ назвао Арнаут-табија, имала звати именом султана Ахмеда. Друга табија, коју свијет назива Табија код капије, зваће се именом великог везира Ибрахим-паше. Трећа његовим (Ахмед-пашиним) именом, а народ је прозва Јековачком табијом, а четврта именом његова оца Рустем-паше. Народ јој даде име Строићка табија. За грабење тврђаве узимано је много гробно камење из муслиманских гробаља и из хришћанског.¹³² Ахмедпаша не доврши грабење, него се то отегну дуго времена, те га доврши истом Али-паша Хећимовић (1736—1740).

Овога је времена и православна општина чинила припреме да гради цркву, која је страдала од ватре 1724, када је погорјела Варош. И црква и народ били су се већ добро опоравили иза оне тешке катастрофе, па су се канили да цркву не само поправе, него да је и прошире и солидно саграде. Но то је била скоро немогућа ствар, јер је власт дозвољавала поправак црква само под условом да се поправак изврши по старом плану и у старим димензијама. Али је новац и ту немогућност учинио могућом. За добро мито, свуда гдје је требало митити, сарајевска општина је ферманом од мјесеца новембра 1729. добила дозволу да порпави цркву онако како је хтјела. У ферману је стајало да се Грцима (Рум миллет) и Србима у Сарајеву дозвољава поправак цркве у старим димензијама, и означаје се тачно колико су димензије. Но те тобожње старе димензије далеко су премашале праве старе димензије, јер је ферман дозвољавао дужину од 17 1/2 м, ширину од 16 и висину од 10 м. Грабење је почело у прољеће 1730, а свршено је у истој години при крају мјесеца јула. Митом и градњом цркве општина је направила велики дуг, па су се посљедице осјећале читав низ година, и било је због тога трзавица у општини и у народу.

¹³² У првој години грабења (1729) био је градски дизаар неки Бекташ-ага.

Ове је године почела морити куга по Сарајеву, али не много. Морила је и 1731, а највише 1732. По једној вијести умирао је свијет толико да је у већим мјестима било и по 300 (!) мртваца на дан. Чини се да је у Сарајеву било куге и 1736.

Год. 1731. Јевреји су свој дотадањи општински устав (ста-тут) дјеломично преиначили. Какав је био онај старији није познато. По новом уставу бираће се сваке године Општинска управа од 5 људи.¹³³ На Нову годину (21. септембра) прогласиће се избор, а одмах сјутрадан нова ће управа преузети општинске послове. Чланови Управе не смију бити ближи сродници. Тро-јица од њих се узимају између најбогатијих људи. Стара управа полаже новој рачуне од прихода и расхода. Непокупљену вер-сију плаћају из свог цепа чланови старе управе.

Исто тако се мијења сваке године надгледник синагоге, ка-сир палестинских новаца и школски тугор. Касир палестинских новаца полаже рачун Управи.

Ко се не прими избора плаћа глобу од 50 гроша.

Над Управом стоји Одбор од 4 лица, који управи даје сав-јете и изравнава несугласице међу члановима управе. Мандат овог одбора траје више година. У овај су одбор изабрани 1731. хахам Сем-Тов-Зеве, Исак Атијас, Јосеф Фанони, Давид Пинто.

Ни један Јевреј не смије свједочити на суду пред судијом друге вјере, док му за то не да одобрење Општинска управа. Иначе у већини парница суди Општински суд, бет-дин, пред који мора доћи сваки Јевреј, када буде позван.

Приходи општински састоје се од разреза на народ и од прихода синагоге. Год. 1740. општински су приходи износили 200.000 чурук-акчи = 833 гроша.

Јеврејску општину заступа код власти управа, а не рабин. Рабинова мјесечна плата износила је 2000 чурук-акчи = 8 1/3 гроша.

Међу сарајевским Јеврејима било је у првој поли 18. ви-јека, њих неколико који су доселили из Италије, као Кристи, Де-Мантова, Сонино и Толентино, а може бити и још који. Исто тако је изван круга сефардских Јевреја била и породица Еске-нази.

Ових времена везировао је у Босни по други пут Абдулах-наша Мухсин-заде (од средине 1732—1736). Он се овога пута нешто завадио са Сарајлијама и Височанима, па када је био одазван војсци, која је ратовала с Русијом, тумачило се то да је због оне заваде опозван из Босне. Они одјели босанске војске који су отишли против Руса страдали су код Озије (Очакова) 1737. Многи Босанци допадаше ропства, међу њима из нашег краја двојица бегова Корча, Авдија и Хасан. Они се вратише кући 1740.

¹³³ Доцнијих времена је број чланова Управе повећан на 8, а још касније на 12, баш као што је раније било и у Православној црквеној општини.

И Аустрија је овога пута ратовала с Турском, па су њене војске упадале у Босну. На све стране по Босни купили су се војници. У Сарајеву се 1737. скупи 5 бајрака војске, коју Али-паша Хећимовић посла Зворнику против оних аустријских од-реда што су били упали у Србију. За вријеме рата везир је че-шће позивао угледне људе из вилаета на договор у Сарајево. Овај везир доврши зидање сарајевске тврђаве. За грабење је од народа узимао новац и радну снагу, људску и животињску. Сутјешки љетопис вели да је 1738. гвардијан сутјешког манасти-ра фра Боно Бенић отишао у Сарајево са 50 људи и 100 коња, па су остали на грабењу града 15 дана.

За Али-пашу вели Мувекит да је био добар човјек. Имао је једнога добра пријатеља Сарајлију, неког Мехмед-бега Мехмед-пашића, од кога се везир никада није растајао.

За вријеме рата са Аустријом бише доведени у Сарајево у сужањство неки аустријски заробљеници и осташе све до свр-шетка рата. Међу њима је био гроф Серенс и два капетана. Ка-да је 18. септембра 1739. био закључен мир у Београду добише и они слободу. Али их не пустише да иду у њихову похабану одијелу, него им скројише лијепе хаљине, како коме пристаје, и с чашићу их отпратише до Београда, па предадоше Аустри-јанцима.

Ратови са Русијом и Аустријом исцрпоше народ у Босни економски, па завлада велика скупоба. Год. 1740. продавано је овчије месо по 40 акчи на оку, говеће по 24, претопљен лој по 120, зејтин по 160, а јунга масла по 240 акчи.

Почетком 1741, јануара 4, умрије у Сарајеву дабробосански митрополит Мелентије, човјек који је с народом живио у сло-зи. Када се 1730. градила црква и он је новцем помагао грабе-ње. О његову трошку је израбена часна трапеза од камена у данашњој Старој цркви у Сарајеву. На упражњено мјесто је изабран Гаврило Михајловић, Сарајлија, човјек који ће народу у Босни уопће, а специјално Сарајлијама и њиховој општини проузроковати много невоља за 11 година његова владиковања.

Сарајевска махала Латинлук је више година имала много неприлика због механа у њој, па се махалски свијет много због тога жалио и прибавио је више муфтијских фетава, један царски ферман и једну везирску бујурудију. Али то све није помогло. Махалани, који су много патили због пијаница и више пута би-ли глобљени од власти због изгреда пијаних људи, управе опет жалбу везиру у јесен 1740. У жалби веле да су и поред забране поотварали механе новодосељени махалани Јован Бајо, Сава Харманда, Стојан Хљеванчић и неколико удовица, па продају вино и ракију. Везир на то 30. септембра, или октобра, изда за-повијест мулла да ствар извиди и да му поднесе илам (извје-штај). Мулла то учини и иламом од 3. јануара 1741. јави, да је све тачно како стоји у жалби, и да је он (мулла) заједно са кај-мекамом Ибрахим-агом затворио механе. Везир 1. фебруара по-

тврди муллину забрану. Но ни од тога не би трајне користи, јер су се за механике заузимали упливни муслимани. Настало је само кратко затишје, па су у Латинаку механе опет поотваране, њих 9. Махалани су се жалили опет и везир је опет 13. септембра 1741. заповједио мулли и муслиму да их позатварају. Шта је последице било, није познато. Свакако ништа добро за махалу.¹³⁴

Исте јесени (1741) опет је почела морити куга по Сарајеву и није престајала до 1742. Но овога пута није била онако јака као прије 10 година.

Са везиром *Бумрукчи Јеген Мехмед-пашом* (1742—1744), који је био врло строг, па је задао страх свој Босни, завади се нешто сарајевски мулла. Везир је једно вријеме канио да муллу ухапси, али ипак одустаде од тога.

С прољећа 1744. оде из Босне Јеген Мехмед-паша, па дође опет *Али-паша Хеџимовић* (у Сарајево је стигао 7. априла 1744). С њим дође звонички муслим, ваљда да буде сарајевски муслим. Због неких новаци, које се надао добити, али их не доби, ухапси он сарајевског капелана фра Антуна Наилемовића и гвардијане манастира Фојнице и Сутјеске. У то дође други муслим па, добивши од сва три манастира 1000 гроша, пусти братре.

Исте године купише сутјешки братри кућу у Сарајеву од некога Мишката за 220 гроша, да имају гдје одсједати када дођу послом у Сарајево. Кућа је била у непосредном сусједству оне куће што су је 1727. сазидали сарајевски католици на Црквини.

Год. 1745. сагради Исмаил-еф. Мисрија уз харем џамије Бакрбабе (на Атмејдану) медресу са 10 соба.

Али-паша удари на народ велике данке. Неки се кадилуци одупрјеше, па не дадоше. Везир пошаље свога делибашу, неког Влахињића, да данак узима силом. Народ се узбуну, па посла своје људе у Сарајево, да се договоре са Сарајлијама шта ће и како ће. Дошавши у Сарајево скупе се на Горици. У Сарајеву се налазио и Али-паша. Он поручи збору да му пошаље неколико својих људи на договор. Дошавши у конак везиру он их неколико похвата и пошаље у затвор у тврђаву, а други му утекоше. Због тога и због других насиља оде тужба у Цариград великом везиру, те Али-паша буде свргнут. Но последице кратка везировања Босанца *Сулејман-паше* врати се Али-паша опет у Босну.

На неколико дана прије његова доласка у Сарајево стиже из Цариграда царски капиџија с ферманом, којим се вилајету опет намећу таксита као и оно прије. Сарајлије дочекаше капиџију камењем, па једва изнесе живу главу. Али-паша стиже

¹³⁴ Још 1679. спомиње један Дубровчанин како једна жена православне вјере продаје вино.

у Сарајево 13. априла 1746, гдје би дочекан свечано. Фојнички, крешевски и сутјешки братри му добоше на подворење и донијеше му уобичајену част. С тим се он задовољи и не затражи им џулуса. Али-паша прекори Сарајлије што су отјерали царског капиџију, па им рече: „Зло сте учинили што нијесте мене дочекали. Тако бисмо дали капиџији путбину, и у исто вријеме му лијепо одговорили. А тако ће бити голема смутња. А то се може још учинити. Зато нека се врати капиџија”. Но Сарајлије не хтјеше никако пристати да се капиџија врати, па се везир разљути и оде брзо из Сарајева у Травник, иако је раније био одлучио да остане у Сарајеву мјесец дана. Он отпутова 26. априла.

У ноћи уочи његова одласка наста пожар у Великој Авлији међу Јеверејима и почини велику штету.

У септембру те године позва везир сарајевске аге, поглаваре, бајрактаре, муллу и хасеџију. Он их дочека лијепо, да их зава, па погуби двојицу ага и два бајрактера. Сарајевског кадију Хабиба ухапси и држа га везана у тамници цијели дан. Када паде ноћ посла га у град, а одатле у заточење у Врандук.

Овакви послови су изазвали велику смутњу у Босни, па се против везира почеше бунити баше (јењичари). Сарајево је било најупорније. У јануару 1748, или мало прије, ударише сарајевске баше на кућу муслима *Јусуфбековића*, Дувњака. Он утече, али му они направише много штете у његовим конацима. Обише муслимову тамницу, па пустише сужње. Миндере и сву простирку исјекоше на комадиће. Али не однесоше ништа, да им се не би приговорило да су хтјели опљачкати. Овакво уништавање је било обичај. Уништавало се све као проклето, што је отето од сиротиње. То су исто учинили и Височани са кућама двојице кадија и једног ајана зато „што су јели сиротињске сузе”. Када су се ови жалили везиру он им је рекао: „Да вам не буду тако учинили, вргао бих вас ја у град, јер сам и ја с таквих ударио на немир”.

Везир је то тако само рекао, али није одобравао башинских нереда. Против њих је он послао своје мубашире у Неретву, Скопље, Дувно, Ливно и Купрес. Ови поубијаше неколико угледних баша и имања им уништише. Сарајевске баше се спремише у помоћ башама у Прозору, гдје још нису били стигли пашини мубашире. У том се у фебруару прочује у Сарајеву, да је из Цариграда стигао некакав хатишериф о данцима, врло повољан за сиротињу и да се налази у Џенетића. Овај је одавно лежао болестан. Баше су му поручивале да се смилује на сиротињу, па да даде хатишериф, не би ли и њега Бог опростио болести. Али су му и пријетили да ће му раскопати кућу, те он даде хатишериф. Добивши га у руке, направише од њега много пријеписа, па их разаслаше на све стране по провинцији. Уз то поручише да се купе потписи против везира. Кадије, емини и неки други не хтједоше ударити својих мухурова на тужбу. Народ

се на њих расрди. Мулла се испрва био уплашио, па у страху ударно свој мухур, али се сада препаде од везира, па обноћ утече у Травник везиру, да му се правда како је мухурлеисао од страха. Везир тада пошаље бујурладију, а мулла мураселу, савјетујући свијет да се прође отпора, а везир да неће искати досадашњих великих тахсила. Но то не поможе ништа. Али-паша буде свргнут и оде из Травника почетком априла 1748. Сарајлије му не дозволише да прође кроз њихову варош, те он окрене преко Жепча. С њим оде и сарајевски мулла. Вилајет им не даде ни коморе, ни хране.

6. априла дође у Сарајево муселим новог везира *Абдуллах-паше Мухсиновића*, а 12. априла стиже наиб новог мулле. Абдуллах-паша дође у Сарајево рано ујутро 5. маја, да га не би нико видео, нити по обичају дочекао. 28. септембра стиже и нови мулла.

У години 1749. и 1750. био је сарајевски јењичарага неки *Хусејин*.

Не навршивши ни годину дана везировања, умрије Абдуллах-паша 25. априла 1749. За везира је имао доћи *Коџа Хаџи-Бећир-паша*. Његов замјеник (кајмекам) је ишао пред њим и дошао у Сарајево 5. јуна. Он одсједе у конаку сарајевског јењичарага. Сазнавши да су Сарајлије самовољно дигле пријашњег муселима, и не чекајући да везир постави новог, они сами да су поставили свог кандидата за муселима, кајмекам се разљути и оде одмах у Травник.

Сам везир дође у Сарајево 19. јула, али не одсједе у беглуку, него оде на Горицу изван Сарајева. Сарајевски прваци су га молили да се врати у варош, али он то не учини, него им још рече: „Ја нијесам ваш везир, него босански“, И одмах се диже одатле, па стиже у Травник 25. јула.

У истој години ишори Гази Хусрев-бегов ханиках.

30. априла 1750. дође у Травник муселим новог везира *Сејјиди Абдуллах-паше*, човјек добар и непријатељ свих зликоваца. У Сарајеву он похвата 12 баша зликоваца, па им скиде башинске јаке и објеси их. То уплаши све зликовце.

7. јуна дође у Сарајево и везир. Од сарајлија затражи да му предају све зликовце. Они му одговорише: „У нас злих људи нема, а те, које ти находиш да су зли, не можемо дати док их не осуди суд. А овдје има суд, па ако нађе да су зли, ми руке вадимо. Иначе не дамо.“ Везир се разљути па посла своје људе и неке Сарајлије да ухвате *Абдуррахман-еф. Мухаремију* и да му раскопају кућу. Ту сада наста бој из пушака и камењем, па би мртвих и рањених.

Овај је Мухаремија био једно вријеме кадија у Жепчу. Био је врло угледан и упљиван човјек. Он би узрок што се Сарајлије завадише са сељацима. Неки *Дервиш Али-капетан* је предводио неке бунтовнике. С њим се завади Мухаремија, па насталоше немири. Везир је ово све уредио на миру и затражио од Порте

опроштај за кривце. Шта је овога пута било од Мухаремије, не зна се. Погинуо је 1753. у Зворнику.

Год. 1751. било је једно карактеристично суђење у Сарајеву. Неки млад Јеврејин, *Калибагина*, опсује неком православном хришћанину Исуса Христа. Суд пронађе да је то тешка кривица и осуди Калибатину на вјешала, што се и изврши.

Исте године и 1752. тресла се земља у Сарајеву неколико пута.

Год. 1752. свргнут буде дабробосански митрополит Гаврило Михајловић. Он је већ дуже времена био у завади са народом због своје пријеке ђуди, самовоље и строгости. Од народа је узимао много новаца и трошио их за свој раскош. Чак му је довођена у сумњу и вјерска исправност. Мора да су приговори били већином оправдани, јер се против њега дигла и патријаршија. Повела се парница, која је довршена у Травнику код везира 15. маја 1752, тако да је Гаврило био свргнут. Сарајевску општину је парница коштала 35 кеса (17.500 гроша). За дабробосанског митрополита постави патријаршија *Пајсија Лазаревића*.

Још од прије су се били по Босни намножили зликовци. Било их је много и у Сарајеву. Паше су, како је спомињано напријед, чинили зулуме узимајући од народа велику вергију. Преко уобичајена два вергијска таксита (оброка), узимали су по три, четири, па и по пет. Озлијеђеном народу стави се на чело неколико Сарајлија и других људи, који су имали по селима читлуке, па је и од њих узимана вергија. Ови су везире називали *зулумћарима*, а везири њих *зобра* (бунтовници). Већ иза првог везировања Али-паше Хећимовића (1736) преотеле су маха баше (домаћи јењичари) у Босни и одупирали се везиру. Они су имали јака ослоња у цариградским јењичарима и у јењичарском аги у Цариграду и у својој чврстој организацији у провинцији. Глава ових опозиционара у Сарајеву био је *Абдуррахман-еф. Мухаремија*. Сарајевски хроничар Башескија вели да су се међусобно крвили и убијали. Почетак свега су били везирски зулуми над сиротињом ради чега је сарајевско грађанство стало одржавати зборове и на њима изабирати за вође познатије *башескије* (јењичарски ветерани) и *ајане*. У овом немирном периоду се није респектовао ни везир, ни сарајевски јењичарага, ни кадија, ни улема, већ су се ајани и башескије мијешали у управне послове под изговором да штите сиротињу од везирског насиља. Ширум Босне и Херцеговине су уписивали народ у јењичаре и узимали су од свијета *јагмурлук-акче*.¹³⁵ Баше су проливале крв, пљачкале по друмовима, отимале жене. Тога зла је било по свој Босни и Херцеговини, а у Сарајеву најгоре. Ни мулла, ни хасеџија нијесу смјели ни проговорити.

¹³⁵ Када се ова ријеч преведе тачно значи *новац* или *данак* за *кишне кабанџије*.

Башинске вође су се надметале један с другим богатством и бројем својих присталица. Приређивали су гозбе и тефериче, скупљали су свијет у своје кафане, да им кафане добро паза-рују. Највећи су углед у Сарајеву уживали — што је разумљиво у оваквим временима — безобзирни и опаки људи. По вароши већ неколико година нијесу ходале страже сигурности, осим што би понеки пут башескије редом држале страже са својим присталицама, сваки у другом дијелу Сарајева. Али је и то било ради личне користи, јер су своје људе — кадгод и по 1000 њих — доводили у своје кафане. Највећу су власт у Сарајеву имали браћа *Морићи*, *Халилбашевић* и *Сари-Мурат*. Баше у провинцији су чиниле зло, а сарајевске баше су их браниле. Ово је зло трајало десет година (1747—1757). Ко зна докле би тако чинили, да су пустили на миру базрбане (трговце). Али то они не учинише, већ почеше уцјењивати и њих, па им одатле дође пропаст.

На измаку 1752. поста босанским везиром *Мехмед-паша Кукавица*, родом од Фоче. Када стиже у Сарајево, стигоше му и бубњеви и учтуглијски тугови из Цариграда. Он посла људе да му купе по народу онај новац што га је био разрецао на народ док је био *кул-чауш*. Али народ не даде. Видећи везир да сам неће моћи ништа учинити удружи се 1753. са сарајевским башескијама. С њима је ишао на Зворник против опозиције. Том приликом погине Мухаремија издајом својих људи.

Год. 1753. постаде сарајевским муллом један Босанац, родом из села Голеша више Травника. Био је врло учен човјек и једно вријеме је био секретар код шејхулислама у Цариграду.

Мехмед-паша сагради 1754. о свом трошку *себиљ* на Баш-чаршији у Сарајеву. Год. 1755. заваде се око нечега сарајевске башескије са *Осман-бегом Бабићем* са Гласинца, па пошаљу на њега 5—600 својих људи, који попале Осман-бегове опаке и по-чине много и других зала. Чувши то, везир се дигне из Травника са својим гардама и са спахијама, па оде на Гласинац. Што је тамо учинио не зна се.

1. јануара 1756. изби пожар у ноћи, па опет изгори Хусрев-бегов ханика. Исте године је поправљана и шарана Бегова цамија.

Како је напријед речено, башинској сили у Сарајеву дође пропаст од базрбана. Када и овима додијаше башински зулуми и глобљења, њих неколико се договори са варошким заповједником *Мехмед-агом*. На пријеваран начин они позову у агин ко-нак *Сари-Мурата*, башескију десетог одјела. Дошавши овај, Мех-мед-ага га одмах ухапси и својом руком га убије. Када се то сазна, *Сари-Муратови* људи ударе на конак и убију трговце *Кара-Х. Алију*, *Х. Сулејмана*, *Мехмед-еф. Кујунџију*, *Х. Бату*, *Кара-Х. Хасана* и *Х. Крнуза*. Ово се догодило 5. марта 1757. Убице хтједоше побјећи из Сарајева, али се вријеме бијаше на-гло промијенило и преконоћ пао велики снијег, па не могоше утећи. Због погибје оних трговаца узбуне се Сарајлије, па сју-

традан, 6. марта, ухвате двадесет и двојицу баша, одведу их у тврђаву и све их подаве, испаливши за свакога по један топ. Подавлени су ови: *Х. Пашо Морић* и брат му *Ибрахим-ага*, *Хај-дарбаша*, *сарач Мумин*, *Хасан Чиплак*, *Хасан Чолак*, *табак Му-зур*, *Хасан Хрчун*, *чизмеџија Данијал*, *млекар Ибрахим*, *Чута-хија*, *Врабац*, *Бећир Арнаут*, *Салих Владика*, *Кунић*, *Крњо*, *Дур-сун син казаза Јусуфа*, *Шабић*, *Мемија*. *Х. Тајфур*. *Мехмед-агу Халилбаше* послаше у Травник, па тамо буде удављен.¹³⁶

Овим је био завршен десетогодишњи период немира и уби-става у Сарајеву. У Сарајеву и у околини у овом је периоду по-гинуло око 150 чељади, људи, жена и дјеце, муслимана и хри-шћана. Погинуо је један хоца и један кадија. Ни цамијска све-тиња није зликовце одвраћала од убистава; у цамији у Вогошти убијена су двојица људи.

6. КУЛТУРНЕ И ПОЛИТИЧКЕ ПРИЛИКЕ У ДРУГОЈ ПОЛИ 18. ВИЈЕКА

Тим догађајима започиње своју хронику Сарајлија *Мула-Мустафа Башескија*. Његова је хроника пуна вијести о Сарајеву и Сарајлијама за цијелу другу полу 18. вијека. Покушаћу по-њој и по другим подацима дати слику Сарајева и сарајевских прилика у овом периоду.

Сарајево је овога времена имало око 100 махала, међу ко-јима је било само 4—5 са нешто више од 40 кућа, док су све друге махале једва достизале тај број. Спољашњи изглед улица се према ранијем времену (види опис Француза Пулеа из 1658. год.) знатно измијенио. Сарајево се у 18. вијеку прољепшало. Нестало је мртвог изгледа улица, какав је био прије 100 го-дина, са кућама од којих се на улици није видјело ништа осим голих зидова. Куће сада имају на улучној страни напријед из-бачене ћошкове са прозорима. Нарочито је падао у очи ћошак на кући кадије Сулејмана *Х. Мусића* у *Бемалуши*. Све боље куће имају ћошкове, а како је обичај грађења ћошкова уведен

¹³⁶ Иако је ова јустификација била заслужена, ипак је било свијета који је жално погубљене. Њих канда није било мало. Неко је убиство браће *Морића* опјевао у лијеној, дирљивој пјесми, која је све до да-нашњег времена остала омиљена у Сарајеву.

На зиду који опкољава гробље око цамије Већихарч, унуту Алифа-ковца, на лицу од улице има један натпис. У њему се на пјеснички начин спомиње смрт браће *Морића* и стоји година 1170 (1756/7). Свијет тај натпис сматра гробним тарихом браће *Морића*. Међутим, у гробљу код Једилера има један гробни нишан, у коме се спомиње *Ибрахим-ага Морић* и стоји година 1170. Мислим да је овај *Ибрахим-ага* онај погубљени, па према томе неће бити тачно да су *Морићи* сахрањени код цамије Већихарч.

Год. 1775. се спомиње отимање неких вакуфских добара, које је учинио *Мустафа-ага Морић* и његови синови. Год 1798 живио је у Сара-јеву неки *Мустафа-ага Морић*.

поодавно, има их и на кућама сиромашнијих људи. Куће имућних људи су изнутра ишаране орнаментима разних боја. Но, чистоћа варошких улица се није ништа промијенила, него се чини да се још и погоршала. Из кућа избачено сметље, проходска нечист, која је текла на улицу, и цркнуте животиње кужили су ваздух по улицама. Нечистоћа по улицама је остајала све дотле док је киша не би сапрала или је велико невријеме не би однијело у Миљацку. И Миљачка је била загађена, је су све клоаке биле сведене у њу. Јесенске и прољетне бујице су је чистиле.

Број кућа, по Башескији, није био већи од 4500. Узевши на сваку кућу попријеко по 5 чељади, сарајевско становништво није било веће од 22.500 душа. Од тога је по једном калкилу било народа православне вјере око 3.500¹³⁷, а Јевреја у години 1779. око 1.070 душа. Куга од 1783, која је морила јако 4 мјесеца, свакако је знатно смањила број становништва. Чести пожари су претварали у гариште не само груписе кућа, него који пут читаве низове улица. Наравно, ватра је уништавала понајвише чаршију, гдје су дућани и магаци били стиснути једни уз друге. Махале, гдје су куће биле изоловане башчама, много су мање страдале.

Од већих пожара споменућу онај од 3. децембра 1766, када је изгорио Морића хан¹³⁸, Абацилук и Сарачи; па ватру од 29. октобра 1771, која је уништила Цареву махалу од Латинске до Цареве ћуприје с обадвије стране улице. У овом пожару је изгорио Минџи хан. Одмах идуће године, 2. маја, у истом крају је изгорио Зилцилук. 4. децембра 1776. изгорио је Казанцилук и оближњи бакалски дућани, у свему 30—40 дућана. Но најстрашнија је ватра била 1788. године, која је настала 29. јула око пола ноћи у кући богатога Јеврејина Јуде близу синагоге. Тих дана је била велика суша, па су кровови и друга дрвена грађа били сухи као барут. Много муслиманског мушкога свијета, све млађих снажних људи, било је на војсци у сјеверној Босни, па није било доста људи који ба канџама и сикирама обарали испред ватре кровове, да ватру изолују. Тако се пожар ширио по чаршији и по оближњим махалама. Иза сванућа је ватра престала. Али је дотле изгорио сав крај од џамије Шејха Фераха, испод Ђурчића махале до Хусрев-бегове бање и даље одатле до Ђумурије и све обалом Миљачке до Х. Османова месџида у Табаџима. Изгорјела је сва чаршија, Поток, Варош, Бегова махала, Ферхадџија и Латинлук. Самих ханова је изгорјело 17, а кафана 50—60. Ватра је дохватила православну цркву, синагогу, сахат-кулу и безистан са Ташлиханом. Материјална штета је била

¹³⁷ На основу једног пописа од приложника црквених из 1762. Види В. Скарџић, *Српски православни народ и црква у Сарајеву у 17. и 18. вијеку*, стр. 54.

¹³⁸ Мугевелџија Гази-Хусрев-бегова вакуфа, коме је припадао овај хан, саградио га је нанова 1767. За грађење је потрошио 1.286.081 акчу.

огромна, јер је осим зграда изгорјела и роба по дућанима, нарочито у безистану. Од људских жртава, којих је такође било, изгорело је 6 хришћана у цркви и 2 Јеврејина. Црква је поправљена 1793, а поправљање синагоге је почело касније, а довршено истом послѣје 1814.¹³⁹ Још је једна ватра била 1797, која је спржила исти онај крај (Зилцилук), који је горио и 1772. године.

Сарајево је кадгод страдало и од поплаве, али не у великој мјери. Страдали су само нижи крајеви око потока Пируше и они око Миљачке. Свем осталом Сарајеву, зато што је у брду и при брду, поплаве нису могле учинити ништа. Године 1767. бујица потока Пируше поплавила је чаршију, разорила неколико дућана у Горњим Касапима и испунила водом безистан. Једанаест година доцније (1778) исто се то поновило. Поплављена је тада Башчаршија и Абацилук, а чаршијске улице је вода засула наплавом. 3. маја 1786. јака олуја је начинила велику штету. Изваљала је дрвеће из коријена и пустошила по башчама. Од велике силе срушиле су се мунаре џамије Ајас-пашине и Кадијине (Кади Бали-еф.). Велика је поплава била и 1790, јуна 14. У непосредној близини Сарајева проломио се облак. Падала је киша помијешана с градом. Вода се је с брда сјурала у раван, па је текла Ђемалашом и другим улицама дубока до појаса. Снијела је одозго велико камење, па начинила велику штету. Али штета према користи није износила ни десети дио — вели Башескија — јер је поплава однијела с улица све ђубре и нечистоћу, која се скупљала 40 година. По величини штете неспоредно је била гора поплава од 1791. год. Те године, сјутрадан по Митровдану, пао је велики снијег. Недјељу дана послѣје окрену југовина, а с њом и силна киша. 15. новембра воде нагло набујаше и порушише или искварише све мостове по Сарајеву, осим Шехер-Њеџине ћуприје. Брану (бенат) на Бенбаши однесе вода сву, а у махали Чекрчиној и у Латинку сруши више кућа. У Зилцилку однесе Миљачка дућане који су били саграђени над њом, и поквари улицу. У Крачулама се срушише све куће које нису имале сигурних темеља. И у околини је било много штете. Срушено је много мостова, млина и кућа. Искварени мостови у Сарајеву отежавали су саобраћај. Зато неки ножар Нухан сагради на брзу руку један мали дрвени мост код техмиза између Латинске и Цареве ћуприје. Нешто касније учини то исто и Х. Мустафа-ага Бешлија на другом мјесту. Он сагради дрвени мост у Горњим Табаџима изнад Цареве ћуприје. Овај мост свијет назива *Дрвенија*. Годину дана доцније поправи

¹³⁹ Јевреји су почели градити синагогу доста касно, једне од првих година 19. вијека, премда им је ферман за грађење издан у априлу 1794. Год. 1806, када је грађење довршавано, сруши се свод. Сада се морао тражити нови ферман, који је издан 1814. године.

Х. Бешлија искварену Цареву ћуприју.¹⁴⁰ Чини се да је овом приликом страдала и Латинска ћуприја, али је поправак извршен истом 1797. Поправак је коштао 13.435 гроша, који су узети из оставштине скоро преминулог Х. Абдуллахаге Бриге, становника махале Мједенице. Зидари су дошли из Љубињског кадилука.¹⁴¹ Ваљда је ова поплава однијела и дрвени мост код Перишане (иза духанске фабрике), који је био врло потребан Јеврејима ради приступа њихову гробљу. Вјероватно ради тога га је и направио један Јеврејин у августу 1793. Коштао је 600 гроша.

Сарајлије су стизале и друге, горе невоље. Сатирале су их разне људске (куга, оспице, тифус, дјечји кашаљ) и сточне болести (говећа куга). Људска куга је овога времена морила свијет неколико пута. Једна је почела морити 1760. или 1761. и морила је три године узастопце. Поморила је доста свијета. Страшница је била она која је морила у другој поли 1781. и у првој поли 1782. Први случајеви су се јавили још о Бурђевдану 1781. у селу Љубогошти више Сарајева. Из тога поче помало оболијевати и свијет у Сарајеву у Чељуговцима и на Вратнику, па онда преста. Али се опет јави под јесен у Жагрићима и у Голодарици, затим у Али-пашиној махали, на Бањском бријегу, у Будаковићима и на Чурчића бријегу. Преко зиме је помор био мали, али од Бурђевдана 1792. букну свом силом. Пред Бегову и Цареву џамију сношено је по 20—30 мртваца. 17. јула донесено је пред Цареву џамију у подне 9, а у иџиндију 3, пред Бегову џамију у подне 24, а у иџиндију 9 мртваца. До Илијиндана је куга морила само сиротињу, нарочито њену дјецу, а по Илијиндану почеше мријети и господа. За тим поче болест малксавати и четири недјеље иза Илијиндана преста. Укупни помор по Башескијину рачуну износио је 8000 душа. Имућнији свијет је бјежао од куге у села и касабе, али их је болест стишла и тамо, јер је куга морила по свој земљи. Један богаташ нпр. утече на Обхоћу код Сарајева, па се ту разболе и умрије.

По селима је било још горе. Има спомена како је остала недигнута љетина с њива и како су остајали пусти читлауци, па су аге доводиле на њих нове кмете, већином Херцеговце и Крајишнике. Зато традиција о досељењу код многих сеоских породица у сарајевској околини, које су доселиле из Крајине, пада у ово вријеме. Спомен на пустош, која је иза куге настала по селима, прича се још и сада. Када је, вели традиција, куга морила, није сеоски свијет ишао у Сарајево на пазар. А када је болест престала, излазили би људи из села на друмове, да виде

¹⁴⁰ 27. маја 1792. почело је поправљање. Чини се да је грађење трајало све до 1794. јер се спомиње да је у марту те године довршена ограда од Ћуприје и да је саграђена крај ње на лијевој обали Миљакке једна екменџиница и једна касапница са западне стране, а са источне стране једна бакалница. Све је ово саграђено трошком Х. Бешлије.

¹⁴¹ Неки Х. Абдулах обновио је 1763. Пехливан-Хасанов месџид под Текијом.

је ли се почео купити пазар у Сарајеву, иду ли људи на пазар. Куга је промијенила и бројни однос вјера на селу. Гдје су прије били муслимани сеоска већина, изгубили су првенство, јер су изумрли, па су дошли хришћани са стране.

У лијечењу болести свијет се свакојако помагао, нарочито народним видарима и гатарима и народним лијековима, које је сам сабирао или их куповао у травара на Башчаршији и пред Имаретом. Налазио се кадгод и покоји љекар. Не знам какво му је било знање и како га је стекао. Такав љекар био је *Мехмед-еф. Музаферија*, који је држао дућан у Колобари. И душевне болести су људи лијечили како су могли. И ту су свакако практиковане враџбине, записи и молитве. Неки Х. Алија Бего је лијечио душевне болеснике притискивањем некаква мухура на чело. За умоболне је била удешена лудница у Х. Сина новој текији. Војска је водила са собом *џеррахе* (ранаре), који су већином или ваљда искључиво били бербери, као што је био неки бербер Ахмо, који је 1768. погинуо у бојевима с Црногорцима.

Љековиту воду на Илици Сарајлије су употребљавале у болести. Бању је држао један хамамџија или јасакчија, који је плаћао закуп, који се давао на годину дана. Год. 1770. био је јасакчија неки Х. Салих-ага Кајмакчија.

Бање у Сарајеву служиле су више за тјелесну чистоту. Колико их је било овога времена није ми познато. Свакако није мање од четири: Иса-бегова, Хусрев-бегова, Фируз-бегова (на Башчаршији) и Бали-бегова (у Бистрику).

По Сарајеву је било много чесама, о којима је раније по који пут било говора. Год. 1760. сагради Х. Омер-ага Жетица у Зилџилуку близу Цареве ћуприје, а преко пута од Цареве џамије *себиљ* са 2 луле (чесме). Воду је довео с Мегаре. Мегару је поправљао исти Омер-ага 1770. године. Како је поток Харватин био неуређен, Омер-ага на Мегари направи свод и на њему сагради од тесана камена зграду и у њој чесму. Год. 1772. је покривен оловом шадран пред Беговом џамијом. Потрошено је 2500 ока олова. Поправак је коштао 1000 гроша. Оловни кров је остао до 1861. год.

Раније побројане невоље, пожари, непогоде временске и болести сналазиле су и богаташе и сиромаше, али је друга једна невоља сналазила само сиротињу и донекле средњи staleж. То је била скупоћа, која је настајала понајвише због неродице. А тога је ових времена било неколико пута, јер је суша упропашћавала љетину. Тада су цијене житу и другој храни скакале толико да је власт морала интервенисати, па је уводила максималне цијене, спречавала шпекулацију и препоручивала штедњу. Год. 1770. је нпр. власт преко теллала објавила максималне цијене за масло и свијеће. 1779. је оглашено да нико не купује на чаршији жита више од пола шиника, а ашчије да не дају хљеба муштеријама, него нека га свако собом доноси у ашчи-

ницу. Свијет се који пут и сам помагао. Тако је 1770. забранио сточним трговцима (целепчијама) извоз волова. Друге године иза тога, 1771, затражи свијет од целепчија њихове тефтере, да се види пошто купују стоку. Поред ових, оправданих и неоправданих, мјера за сузбијање скупоће цијене меса и другим сточним производима нијесу много варирали, осим ријетких изјетак, у годинама 1770. и 1793. Штавише, који пут је догон ситне стоке био толики да су курбански овнови продавани по 2—3 гроша. Код крупне стоке је било већ друкчије, јер су говеда, нарочито боља, извожена преко мора. Зато је нпр. 1793. један мршав во продаван по 60 гроша. Цијене жити су у истом периоду (1770—1793) јако скочиле. Почевши са 3—4 гроша на шиник жито је 1793. продавано по 9—10 гроша. Било је година, као 1781, када су због скупоће ходе и кадије трошиле кукуруз мјесто пшенице. Најтеже је било сиротињи када би у исто вријеме поскупило и брашно и сир, јер је сир био главни сиротињски смук. Тада би свијет мјесто хљеба јео сухе крушке такише (1781. биле су по 2 паре на оку). Највећа је невоља била уз рат са Аустријом 1787—1791, који је у Босни познат под именом дубичког рата. Одмах у почетку дигнуто је из Босне много војске. Из самога Сарајева отишло је 3000 војника. Војници су много патили на граници, а чељад код куће трпила је скупоћу и оскудицу. Цијелога љета 1788. стизала су војницима писма од њихове чељади, у којима се туже како ће помријети од глади, па ишту да им војници пошаљу штогод новаца од своје плате.¹⁴²

Села су опет патила од хајдука и због њих. Тако је на измаку мјесеца августа 1777. једна хајдучка чета навукла биједу на народ села Корче и на њену околину. У томе крају се појавио хајдук *Иван Роша* са својом четом. Ова је чета иначе хајдуковала по западној Босни и по Далмацији. Роша је био Дал-

¹⁴² Ради илустрације ево неколико примјера о цијенама животних намирница. Године 1758. продавана је:

ока пшенице	по 4 акче
ока јечма	по 3 акче
ока зоби	по 3 акче

Године 1769/70. биле су ове цијене:

ока хљеба	11 акчи	ока јагњећег меса	20 акчи
ока симнта	12 акчи	ока говећег дебелог меса	16 акчи
ока хахије	16 акчи	ока говећег мршава меса	12 акчи
ока пиринча	56 акчи	ока козјег меса	16 акчи
јунга масла	160 акчи	ока свијећа	60 акчи
ока меда	54 акче	ока сира масног	18 акчи
ока овноског меса	20 акчи	ока сира немасног	12 акчи

Год. 1794. продаване су овце по 60—70 гроша.

матинац, католик од Имотскога и силно је мрзио народ православно вјере. У чети су била 33 хајдука, све католици и један муслиман. Најприје чета дође на брдо Лопату, која је била власништво крешевског манастира. Ту чета нађе фратарског чобана код оваца. Хајдуци закољу двије дебеле овце (заоблице), а чобана пошаљу у оближње село Врање, да каже сељанима да ће хајдуци доћи у село на конак. Врањчани по чобану поруче Роши нека не долази, јер је село близу Крешева, па ће за хајдучки долазак чути крешевски муслимани, те ће бити зло по Врањчане. Хајдуци онда окрену Корчи и тамо разбију један трговачки караван код Супрагине куле. Хајдуци убише двојицу трговаца православне вјере и једног муслимана, неког Идризовића из Лознице. Осталих девет трговаца се разбјеже по шуми, па тако изнесоше живу главу. Када је за то сазнала власт, везир и сарајевски муселим, послаше мубашире да извиде шта је и како је било. По ондашњим законима, за све што се догоди у њиховим границама одговорна су била села, ако се кривци не нађу.¹⁴³ Не могавши стићи хајдука, власт оглоби 9 цемата у овом крају. Крешевски манастир плати 1000 гроша глобе.

Год. 1780. одметне се у хајдуке неки млади Корупшкановић, чији је отац имао имање у трновском крају. Он састави чету, па је ходао по селима и свијет нападао. Када су почеле стизати тужбе суду, мураселом поручи да се Корупшкановић ухвати жив или мртав. Тада баш он с четом стиже у једно село, гдје се у једној кући славило крсно име.¹⁴⁴ Ту се хајдуци наједу и напију, па заишту од домаћина да им даде хране и да понесу. Скупљени свијет им се одупре, па се хајдуци машише сабаља, а сељаци се прихватише за коље, па истукоше хајдуке. Из Сарајева дође потјера, али је хајдуци надјачаше, па убише тројицу прогонитеља.

То су црне стране живота становника сарајевског краја. Но било их је свијетлих. Сарајлије су умјеле бацити на страну ситније бриге, па потражити разоноде у забави и весељу. Наравно свако према своме имовном стању. Изузимајући рамазанске и бајрамске састанке, свадбе, суннете и друге прилике, о чему немамо података, народ се забављао и на други начин. Обична махалска и чаршијска забава била је задиркивање у будале. А њих је било вазда. Некога лудог Салиха Обложлера задиркивали су ријечима: „Ждери, курво!“ Некога Хусу су нагнали да скаче вичући му: „Поскочи, Хусо!“ То су чинила понајвише дјеца, али и одрасли људи. Дјеца су се забављала

¹⁴³ По овој пракси и православна црквена општина је више пута плаћала глобе, чак и онда када се знао кривац и могао се ухватити. Тако је на Ускрс 1776. у цркви један човјек убио другога. Због пале крви власт одмах затвори цркву и удари на њу печат. Општина је морала дати 1000 гроша и још 7 кеса некаквих глоба и мита, док јој се дозволило да цркву отвори.

¹⁴⁴ Башескија изрично вели „крсно име“.

зими сањкањем на малим саоницама и груданњем, а љети својим разним играма.

Одрасли су имали и других забава. У два маха су долазили у Сарајево пехливани. Од суда не добише додуше дозволе да се продуцирају у Сарајеву, па одоше у Високо, а за њима свијет из Сарајева. Један човјек, који је трговао са Египтом, доведе једног ноја и два чудновата овна. Показујући их свијету заради доста новаца. Иначе је свијет у чаршији разбијао бригу пијући кахву на ђефенку и по кафанама, којих је у самој чаршији било око 60. За веће мераклије било је кафана и изван чаршије на зелени и крај воде. Таква једна била је на Бембаши код Катилловца са башчом, а друга је била негдје у Сарајевском пољу.

Боравак у природи Сарајлије су врло вољеле, па су мјесеце познога љета проводили на својим читлацима у Сарајевској околини. Еснафи су своје кушанме приређивали такоер на лијепим мјестима на зелени у вароши и њеној околини: у Лондариној башчи у Бемалуши, код Шех Алијне текије на Ковачићима, у Гају, у Кошеви, на Соукбунару, на Пјенкавицу и на Обхоћи. Еснафски су теферичи трајали по неколико дана. На њих су долазили људи истог еснафа из Сарајева и позване еснафлије из других мјеста, па башескије и други гости из Сарајева. Ишли су често у дугим поворкама пјешке, а многи и на коњу. Који пут би било и преко 200 коњаника. Учествовале су све еснафлије без разлике вјере. Успјех ових теферича је зависио од умјешности и спретности приређивача. Ковачи су били најнеумјешнији, па су им гости који пут одлазили незадовољни, јер их нијесу умјели дочекати и угостити како треба. На теферичима се јело, пило и забављало пјесмом и свирком. На једној сарачкој кушанми је једанпут некакав човјек са стране забављао госте паљењем разноврсних ракетли. О теферичима су еснафски мајстори и гости били даривани којим аршином чохе за одијело.

И башча мевлевијске текије на Бембаши крај Миљанке била је неким теферичиште за топлих љетних ноћи.

У почетку календарског прољећа, у мјесецу марту, приређиване су коњске трке, на које је излазио многи свијет из Сарајева да их гледа.

Долазак везира био је велика свечаност. На путу за Травник нови је везир пролазио кроз Сарајево. Пред њега се излазило у сусрет до Козје ћуприје. Ту би се састало много свијета. Како мислим да је начин оваквих дочека кроз дуго времена остао исти, изнијећу овадје опис једног везирског дочека из средине 19. вијека. Један стари Сарајлија, који је већ давно умро, прича је ово:

„Увијек се тачно зна дан када ће доћи везир и онла би сви еснафи морали изићи пред њега до Козје ћуприје. Напријед су ишле аге и бегови, а сваки би обукао по 40—50 људи, дао им

добро оружје, највише у срми оковано. Многи би им дао и панцијер. За њима је ага на коњу јахао. Послије су редом ишли сви еснафи с дјецом накићеном. Наш ћурчиски еснаф имао је свог ћурчибашу, Шимића званог, који би на коњу ишао и наш еснафски бајрак носио. Једнога од млађих људи изабрали су за чауша и обукли у најфиније хаљине ћазарске, више златом везане него свилом. Руке је имао голе, рукаве свилене заврнуте, топуз у руци и на топuzu свезан везен јаглук. Дјевојке би се јагмиле која ће чаушу свој јаглук дати. Када би чауш срео везира, бацио би топуз у небеса, пак би везиру трипут теменах учинио и ухватио топуз опет у руке. А везир би дао бакшиш како ком чаушу од три до пет игримлука. Сваки еснаф донио би везиру какову ствар од свога еснафа дивно израбеноу. Тако су дунђери направили малу цамију са четири мунаре, обојену фино, и то су носили четири дунђера, најљепше обучена.¹⁴⁵

Вриједно је споменути још и ово. Када је у зиму 1779. долазио везир *Нишанци Мехмед-паша*, па је стигао на Козју ћуприју, њему у почаст скочило је 40 људи с ћуприје у воду. Он их је обдарио новцем. Везири су обично долазили с пратњом и музиком. У Сарајеву су поклањали кадијама, чаушима, агама и бајрактарима бињише и контуше, који пут до 120 комада. У вароши се нијесу бавили дуго, 1—2 дана, а највише 8 дана. Одсједали су у Беглуку. Службу око везира у Беглуку вршили су људи одређени од еснафа. И за простирку у Беглуку бринули су се еснафи. И свргнути везири су пролазили кроз Сарајево, па се новцем даривали сарајевску сиротињу.¹⁴⁶

Веселе догађаје у царској породици прослављало је Сарајево молитвом, пуцањем из пушака и топова и другим весељем. Чаршија је била отворена, а дућани окићени. По вароши су ишли с бубњевима они који су очекивали од свијета бакшиш. *Донанма* — тако се звала ова прослава — трајала је три дана.

Интимније забаве биле су сијела са халвом (сохбет-халва). Њих су приређивали многи, као мулла, кадија, аге и други. На сијелима су вријеме проводили на разне начине, па и игром прстена. Сијела млађег свијета су била весела. Тако је зими 1780. друштво младих кадија, њих 17, сазивало сијела сваке седмице двапут. На сијело су позивали и друге. То је била права гозба, на којој је изношено по 20—30 јела, па би коштала по 40—50 гроша. На сијелу су се и они играли прстена, свирали у нај (некаква свирала) и пјевали. Као контраст оваквих веселих

¹⁴⁵ Јово Хаши-Никин Бесаровић, *Из прошлости сарајевске и босанске „Босанска Вила“*, 1881, стр. 121.

¹⁴⁶ Док су у Сарајеву боравили, везири су становали у палачи Беглуку. Службу око њих вршили су људи одређени од еснафа. А еснафи су се бринули и за простирку у Беглуку. Сваки је еснаф имао понешто од простирке, па је то стерано кад везир дође, а одношено натраг у еснаф чим везир оде. Беглук је 1770. био у рђавом стању, па је те године поправљен трошком од 2260 гроша Шимла за кров плаћена је по 4 акче, а наднице дунђерске су биле по 76 акчи.

сијела спомиње Башескија и други начин сијељења у кући сарача Хасанбаше на Атмејдану год. 1779. Ова су сијела била сваке седмице уочи четвртка. Ту су се састајали готово сами сарачи и погдјекоји од писмених људи. Гости заједно са домаћином најприје би клањали јацију, па би онда сјели уокруг и чинили зићир, учили Куран и ћитаб и салавате. Остало вријеме би проводили у разговору и шали. Трошак око халве, која им је служена, сносили су наизред, сваки пут други.

Овако пристojно се нијесу забављале све Сарајлије. Било је људи у свакој конфесији, који су се одавали пићу. У Сарајеву је увијек било механа, које је власт често пута и затварала. Оне су се налазиле у махалама гдје су живјели хришћани, на Вароши и у Латинлуку. Год. 1784. било их је двадесет и једна. Власт је пијанство кажњавала батилама, па ипак се свијет опијао. У механе су намамљивале свијет често пута и женске. Тако је неки пећар Јован Пјанић отворио механу и у њој држао као мамац своју лијепу жену. Такве женске наравно нијесу биле беспријекорна владања. Ако и нијесу све, али их се један дио одавао блуду. Од оваквих је сигурно била једна, коју је неко једне ноћи 1788. сасјекао, па су сјутрадан нађене од ње само глава и једна нога код Латинске ћуприје. Због оваквих и других злочинастава, и због изгреда које су правили пијани људи по махалама гдје су биле механе, имали су и мирни махалски становници много неприлика. Тако су једне ноћи 1785. неки пијанци напали на један одред ноћне страже. Тужбе махалских становника је везир у Травнику уважавао и наређивао је да се води истрага, а механе да се затворе. Али би забрана била кратка вијека, јер су се чак и *кол-ћехаје* (заповједници ноћних стража), у чију је компетенцију то спадало, чиниле невјеште, наравно за добар бакшиш. Крај оваквог немара није ни чудо што су се и ноћни стражари опијали. Но није се пило само по механама, него и код куће. Башескија спомиње више муслимана који су се опијали, чак и онакви који су били у дубокој старости и носили бијеле браде. Понеки се толико заборављао да је пио и уз рамазан.

Иако ријетко, било је и оних који су узимали опијум. Неки бакал Тирјатлија толико је неумјерено узимао опијум да је и умро од њега (1762).

Сарајевски су се становници, као и прије, бавили највише занатом и трговином. Заната је било разноврсних. Већина оне робе која је требала варошком и сеоском становништву израђивана је у Сарајеву. Но занатлије су израђивале и више него што треба њиховим ближним муштеријама, па је вишак извожен на страну, било да су занатлије саме носиле робу по вашарима, било да су муштерије (трговци препродавци) долазиле собом у Сарајево и куповале. Велики долазак странаца доказује велики број ханова, којих је у самој чаршији и близу ње било око 17.

Од њих Башескија спомиње хан Минеџин и Тахмис (Шупљин хан?) у Царевој махали, а с друге стране Миљацке Имаретски, Хаџи-Беширов, Нови (Морића), Ђурчића, Бећир-аге Тефтердарије, Ташли-хан, Колобару и некога Јахића.

Највећи број дућана су имале терзије, абације и казази, па казанџије, обућари (чизмеџије, мествеџије, папуџије и јемениџије), сарачи, табаци, пекари, кухвечије и бербери. Мање је било кујунџија, ковача, бравара, књиговезаца, халача, бичакчија и налбаната, а најмање пиринчлија, минеџија, мутаџија, кечечија бојација, каукчија, бесчија, мумџија, сахачија, налчација, ашчија, ташчија и сандукчија. Све су ово занати, којима су се бавили сами муслимани (нпр. казанџије, казази, обућари, сарачи, и још понеки други) или у заједници са занатлијама хришћанских конфесија (терзије, абације, ковачи, екмекчије, кујунџије). Било је још заната, које су радили готово искључиво хришћани, као ћурчије, самарџије, дунђери и ћебеџије. Ђурчијски еснаф је био толико јак да су се по њему назвале двије дуге улице у чаршији, Мали и Велики чурчилук. Поједини људи овога еснафа су били богати и врло угледни. Они су у свима народним пословима водили главну ријеч и били уважени и код власти и код својих суграђана муслиманске вјере.

Занати су били организовани у еснафе. Но није сваки од споменутих заната имао своју нарочиту организацију, него су више сродних заната сачињавали један еснаф. Њих је било међу муслиманима 21, рачунајући овамо и оне еснафе који су се бавили само продајом готове робе. Тај 21 еснаф били су ово: чизмаџије, сарачи, ћебеџије, лулеџије, налбанти, халачи, кујунџије, бербери, мумџије, зилџије, ковачи, казанџије, абације, терзије, касапи, духанџије, казази, колтукчије, гвожђари, ашчије, табаци. Сваком је еснафу био старјешина по један муслиман са називом *баџа*, као ћурчибаџа, терзибаџа, кујунџибаџа итд. Под њим су били нижи еснафски управни органи. Али су код појединих еснафа, у којима је било занатлија разних вјера, занатлије исте вјере имале своју нарочиту еснафску секцију, којом су управљали изабрани угледни мајстори. Ови су се звали *устабаџе* или првомајстори. За вршење еснафских послова, односно за извршивање првомајсторских наредаба бирана су у еснафу два *чауша*, један за плаћу, а други изабран да служи бесплатно или да за новац нађе себи замјеника. Први чауш је био у неку руку посредник између еснафа и власти. Што је год власт имала јавити еснафу или еснаф власти јављано је то преко плаћеног чауша. Други чауш је по наредби првомајстора сазивао еснаф, имао да се брине за болеснике у еснафу и око упокојених еснафлија. Уз то је он још купио добровољне прилоге за болесне, сиромашне, мртве и за помагање сужања у затвору. Над сваким еснафом власт је постављала по једног

хеџају, који је био посредник између власти и еснафа. При избору баша пазило се, да оца, када остари или умре, замијени у том звању син, па је у неку руку башалук био наследиан. Тако је нпр. овога времена био ђурчибаша неки Сулејман, чији су преци такођер вршили ово еснафско звање.

Трговци су такођер били организовани у еснафе. Имали су четири еснафа: базрџанска (трговачки), целепчијски (сточни трговци), бакалски (спеџерајски) и атарски (дрогисти). Базрџани су били јак еснаф. По провинцијенији робе, коју су добављали, звали су се њемачки (аустријски), стамболски и мисирски. Осим тога базрџани у водили извозну и увозну трговину са Италијом (Млечи и Јакин). Увозиле су се тканине, памук, стакло и други фабрикате којих није било у Турској. Извожен је восак, коже, вуна и стока. Ради путовања у иностранство морали су трговци имати берате. У бератима им је дозвољавано путовање у иностранство и препоручивани су турским службеним лицима, да им иду на руку док путују кроз Турску. Њима, као и другим трговцима, дозвољено је било носити оружје, да се могу бранити од разбојника.

Јевреји су много трговали са Млечима. Ту су имали једног свог агента (комисионара и шпедитера), који им је куповао робу и отпремао је у далматинска пристаништа. За слободу трговања сарајевски су Јевреји морали млетачкој републици плаћати, испрва 4% од купљене робе. Год. 1773. тај је данак паушализан и плаћано је одсијеком 300 млетачких лира. Да ту своту намакне сарајевска јеврејска општина је ударила један намет на своје трговце, те су плаћали неке таксе на робу која се увози у Млетке и извози одатле. Тако је остало све до пропасти млетачке самосталности.

Од познатијих занатлијских муслиманских породица, чијих потомака дјеломично има и данас, навешћу ове: терзије Суџуке¹⁴⁷ и Златари¹⁴⁸ (иначе старином кујунџиска породица, како им каже презиме), абације Пање¹⁴⁹ и Жетице, казази Враге¹⁵⁰ и Цигићи¹⁵¹, казанџијски гросисти и трговци том робом Сабуре¹⁵² и његов ученик Х. Шабан, од кога су казанџијске гросисте

¹⁴⁷ Неки Јусуф Суџука умро је 1171=1757/8. Још се спомиње год. 1798. Сулејман Суџука, а 1214=1799/1800. смрт терзије Суџуке.

¹⁴⁸ Терзија Мехмед Златар, умро 1213=1798/9.

¹⁴⁹ Неки Хаџи-Пањо умро је 1174=1760/1, а абација Х. Салих Пањо је умро 1195=1781.

¹⁵⁰ Казаз Враго умро је 1171=1796/7 и Алија Враго 1215=1800/1801. Трговац Ибрахимага Врагић жив је 1788.

¹⁵¹ Међу мртвима у Бешескину некрологију спомиње се Х. Салих Цигић мало прије 1171=1757/8, Х. Мустафа Цигић 1172=1758/9. и казас Цигић 1176=1762/3.

¹⁵² Казанџија Сабуре, умро 1171=1757/8, богати казанџија Х. Мустафа Сабуре 1183=1769/70. Бего Сабуре жив је 1777. Х. Ибрахим Сабуре умро је 1212=1797/8.

Хаџи-Шабановићи¹⁵³, па Млаће¹⁵⁴, чизмешје и табаци Жиге¹⁵⁵, кахвечија Ахметаш¹⁵⁶ (кахвечибаша), бравар Спахо¹⁵⁷, књиговеца Цино¹⁵⁸ (хеџаја у свом еснафу), ташчија Спахо (ташчибаша).

Међу целепчијама најзнатнији су били Соче¹⁵⁹, богати и угледни људи, којих је било више од те породице. Извозили су понајвише говеда у Италију. Целепчије су били и Горе¹⁶⁰.

Нарочиту трговачку групу чинили су трговци чохом, који су се звали чоџаџије. Њихове познатије породице биле су Морњаци¹⁶¹, Бакарети¹⁶², Машићи¹⁶³ и Хаџи-Дураковићи¹⁶⁴.

Најјачи трговац био је Хаџи-Мустафа Бешилија. Није ми познато чим је трговао. Имао је на десној страни Миљачке према Царевој цамији огромну радњу и стовариште у 25 магаза. Био је врло богат и дарежљив, па је о свом трошку поправљао цамије и мостове.¹⁶⁵ Кућа му је била у махали Већилхарч. Умро је 1211=1796/7. и сахрањен је у гробљу изнад Алифаковца више Јусуф-пашина турбета. Једна му је жена била кћи трговца Х. Ибрахима Туле, а друга од породице Шерифија.

Друге угледне трговачке куће биле су Очактани¹⁶⁶, Туле¹⁶⁷, Чомаре¹⁶⁸ (било их је и међу касапима, а један је био касап-

¹⁵³ Казанџија Х. Шабан умро је 1176=1762/3, казанџијски трговац Салих Хаџишабановић умро 1181=1767/8, казанџија Х. Авдија Хаџишабановић 1195=1781. и богати Мујага Хаџишабановић умро 1211=1796/7.

¹⁵⁴ Казанџија Х. Мустафа Млаћо умро 1176=1762/3.

¹⁵⁵ Од Жига се спомиње најприје један телал, умро 1174=1760/61, а онда Бего Жигић, умро 1178=1764/5, па чизмешја Жига, умро 1183=1769/70. и табак Жига 1198=1784. Салихага Жига се спомиње као жив у 19. вијеку 1846—1848).

¹⁵⁶ Кахвечибаша Ахметаш умро 1193=1779.

¹⁵⁷ Бравар Фејзуллах Спахо умро 1204=1789/90.

¹⁵⁸ Књиговеца Цино умро 1193=1779.

¹⁵⁹ Богати целепчија Осман Сочо умро 1190=1776.

¹⁶⁰ Целепчија Горе умро 1172=1758/9, Х. Авдија Горе умро 1207=1792/3, а Х. Мустафа Горе, син Х. Омеров из махале Халач Давуд спомиње се као жив 1797.

¹⁶¹ Чоџаџија у Ташланхану Ибрахим Морњак умро 1199=1785, Х. Осман Абдуллах Морњак умро 1202=1787/8, Мустафа Морњак умро 1215=1800/1801. У 19. вијеку се спомиње као свједок у једној ствари Осман Морњак 1855.

¹⁶² Х. Омер Бакарети умро 1177=1763/4, двојица чоџаџија Бакарети, Х. Мустафа и Хусејин умрла су оба два у год 1197=1782.

¹⁶³ Чоџаџија Х. Хусејин Машић умро је 1209=1794/5, Хаџи Салих жив 1789. Други Машићи у 18. и 19. вијеку ови су: Мустафа-ага Машић 1798, Сулејман-ага 1814, Хасан-ага 1846. и Хусејин-ага 1848. Године код ове четворце нису смртни датуми.

¹⁶⁴ Чоџаџија Х. Убједуллах Хаџи-Дураковић умро је 1209=1794/5. У харему месџида Хасеџи-Хатун сахрањен је 1774. Х. Ибрахим, син Х. Дураков али није сигурно да је био у роду са чоџаџијом Хаџи-Дураковићем.

¹⁶⁵ Он је саградио и мост на ријеци Фојници код Громиљака, који се и сада зове Хаџи-Бешилина ћуприја.

¹⁶⁶ Богати трговац Х. Мухаммед Очактан умро је 1184=1770/1. Други Очактан, хаџија, жив је 1789.

¹⁶⁷ Трговац Х. Ибрахим Туло умро 1192=1778. Мехмедага Тулић жив 1814.

¹⁶⁸ Трговци Чомаре, Х. Смаил и Х. Мехмед. Први умро 1203=1788/9, а други 1205=1790/91.

баша), Хубјари¹⁶⁹, Суџуке¹⁷⁰, Цигићи, Спахе, Далагије¹⁷¹, Музаферије¹⁷², Јабучари¹⁷³, Дардагани¹⁷⁴, Пототије¹⁷⁵, Пењава¹⁷⁶, Карпузи¹⁷⁷, Цине¹⁷⁸, Дангалаци¹⁷⁹, Горе¹⁸⁰ и Гурде¹⁸¹. Њемачки трговци су били Шахинагићи¹⁸² и Шкаље¹⁸³, мисирски Једнаци¹⁸⁴ и Шливе¹⁸⁵, а стамболски трговац је био Пењез¹⁸⁶.

Међу бакалнима, који су такође трговци и претрге, били су угледнији Прешље¹⁸⁷ и Палавре¹⁸⁸.

У народу православне вјере знатније су породице у 18. вијеку били Бурнази, Коприве, Арнаутовићи, Цомбе, Ивановићи, Будимлићи и Бесаровићи. Све су ове породице биле у Сарајеву и у другој поли 17. вијека. Прве три су изумрле у првој поли 18. вијека. Новије породице, које се појављују у 18. вијеку су Милетићи, Селац и Ризнићи.

Међу Сарајлијама православне вјере српског племена било је свијета и од друге нације. Год. 1762. спомињу се 63 човјека као Цинцари, а по занимању као свилари (ипекчије). Гледајући на њихова имена и презимена било је међу њима несумњиво Цинцара и Грка, али и Срба с југа Балканског полуострва. Чини се да они нису били стални сарајевски становници, него су

¹⁶⁹ Трговац Мехмед-челебија Хубјар умро 1171=1757/8, а Бего Хубјар 1181=1767/8.

¹⁷⁰ Трговац у безистану Амхед Суџука умро 1211=1796/7.

¹⁷¹ Трговац Мехмед Далагија умро 1195=1781.

¹⁷² Дервишага, Омер и Х. Хусејин Музаферије умрли 1174=1760/1, 1177=1763/4, 1180=1766/7, а трговац Х. Кадир Музаферија умро 1211=1796/7.

¹⁷³ Х. Салих Јабучар умро 1175=1761/2, а трговци Јабучари, Х. Алија и Х. Јахја, 1197=1783, и 1198=1784. Други Салих Јабучар жив је 1789.

¹⁷⁴ Трговац Х. Бего Дардаган умро 1194=1780.

¹⁷⁵ Х. Авдија Пототија жив је 1771, трговац Х. Ибрахим Пототија умро 1190=1776.

¹⁷⁶ Трговац Х. Мустафа Пењава умро 1179=1765/6, богати Х. Ахмед 1181=1767/8. Други Ахмед Пењава жив је 1778, а трговац Абдурахман Пењава умро 1200=1786.

¹⁷⁷ Трговац Мустафа Карпуз умро 1211=1796/7.

¹⁷⁸ Книговезац Цино умро 1193=1779, а трговац Х. Мехмедага Цино 1198=1784.

¹⁷⁹ Авдија Дангалаковић умро 1176=1762/3, а трговац Х. Мехмед Дангалак 1215=1800/1801.

¹⁸⁰ Трговци Горе, Ибрахим и Х. Ахмед, умрли 1185=1771/2, и 1188=1774/5.

¹⁸¹ Богати трговац Х. Ахмед Гурда и трговац Шећо Гурда умрли 1197=1783.

¹⁸² Њемачки трговац Х. Мујага Шахинагић умро 1193=1779.

¹⁸³ Њемачки трговац Х. Мустафа Шкаљо умро 1192=1778.

¹⁸⁴ Мисирски трговац Ибрахим Једнак умро 1196=1782.

¹⁸⁵ Мисирски трговац Хаци-Шливо умро 1191=1777.

¹⁸⁶ Х. Мухаммед Пењез умро 1173=1759/60, Авдија Пењез жив 1774, цариградски трговац Х. Мустафа умро 1197=1783, а Мехмед Пењез жив 1798.

¹⁸⁷ Х. Ибрахим Прешљо умро 1175=1761/2, бакал Прешљо 1176=1762/3. Тугунџија (трговац духаном) Мехмед жив је 1788.

¹⁸⁸ Бакалбаша Сулејман Палавра умро 1183=1769/70, други бакалбаша Палавра жив је 1790. Трговац Јусуф Палавра умро 1213=1798/9.

долазили као печалбари, па се у Сарајеву бавили коју годину или у сезони свога рада. Од оних који су се ипак стално настанили потјечаће понека сарајевска породица 19. вијека.

Кратко вријеме боравила је у Сарајеву једна породица, која ће послје отићи у Беч и тамо основати велику трговачку и банкарску радњу. То је породица Сина¹⁸⁹, која је око 1750. утекла из Москопоља и дошла у Сарајево. Год. 1753. родио се у Сарајеву Симеон Борђе Сина. Свакако када је одрастао, али се не зна када, одселио се он из Сарајева у Беч.

Међу Јеврејима била је угледна кућа Чолаковића. Члан те куће Аврам имао је неких пословних веза са једним Французом у Дубровнику, па како га је Француз хтио преварити, обрати се Аврам власти за помоћ. Хусејин, хеџаја босанског паше, написа у прољеће 1753. писмо еминима на дубровачкој скели и препоручи им Аврамову ствар. Још је један сарајевски Јеврејин, неки Саломон, имао пословних веза са Дубровником. Њему је 1762. неко дуговао 36.840 акчи у роби и новцу.

Поред горе споменутих муслиманских породица од занатлијског и трговачког сталежа било их је још које су биле врло угледне, а припадале су спахијском сталежу и улемима.

Од беговског сталежа су били Ђурчићи¹⁹⁰, којих је било, чини ми се, више грана, али су сви становали на Ђурчића бријегу. Од њих је било и кадија. Глобе¹⁹¹ су такође биле беговска породица. Зилићи¹⁹² исто тако, али не сви. Мора да их је било више града, па су становали у Бемалуши, Чобанији и у махали Давуд-Челебије. Џеннетићи¹⁹³ су заимска породица, која

¹⁸⁹ Подаци узети из чланка Д. Ј. Поповића, Барон Борђе Сина, који је изашао у Београдском листу *Политици* год. 1932, бр. 8612.

¹⁹⁰ Кадија Ахмед-еф. Ђурчић умро 1176=1762/3, кадија Хусејин-еф. умро 1180=1766, бивши муселим Пашо Ђурчић умро 1185=1771. Лутфуллах Ђурчић жив је 1780, Авди-бег умро 1201=1786/7, а Ахмед-ага, спахија Тилаве и Топанка, и Ахмед-еф. умрли су један 1203=1788/9, други 1218=1803. Много доцније, 1848, спомиње се као жив Салих Рагиб-еф. Ђурчић.

¹⁹¹ Сердар-ага Глобо умро 1171=1757/8, а стари бег Глобо 1178=1764/5. Али-бег, Мустафа-еф. и брат овога живи су 1792.

¹⁹² Османбег Зилдо жив је 1706, богати бег Зилдо умро 1171=1757/8, Х. Ахмед 1180=1766/7, Мурад 1183=1769/70, Ибрахим 1191=1777, Зилде, Салих и Мухаррем живи су 1781. Салих је 1791. био сарајевски ајан. Мустафа Зилдо жив је 1795. У 19. вијеку, год. 1848, спомиње се као жив Мехмед, син Х. Салих-аге Зилде.

¹⁹³ Салих-бег Џеннетић умро 1176=1762/3. Смаил-бег Џеннетић, син Ахмед-агин, био је више пута сарајевски муселим. Башескија вели за њега да је заштитицао рају. Умро је 1191=1777. Заим Ферхад-бег је умро 1197=1783. Осман-бег Џеннетић жив је 1792. Унук муселима Смаил-бега, Дервиш Мустафа-бег, био је такође више пута муселим у Сарајеву. Год. 1792. умро је. Али-бег Џеннетић био је муселим 1794. По Башескији чинио је зулуме раји. Умро је 1213=1798/9. У 19. вијеку спомиње се 1846. Х. Осман-бег, син Али-бега Џеннетића. Станује у Бистрику. Има сина Али-бега, који је бимбаша код савари-редифе. Бимбаше Али-бега жена Мулија-Мејрем била је кћи Мустаја-паше Бабића, Мустафа-бег Џеннетић, син Фејзулах-бегов, а унук Смаил-бегов станао је 1872. у махали Јагши-заде Х. Ахмеда.

је овога времена давала Сарајеву муселиме. *Тефтердарије*¹⁹⁴, угледна породица, из које је био босански везир *Абдуллах-паша* (1780—1784), рођак по стрицу кадије *Абдулкерим-еф.* Тимаре су имали негдаје у Херцеговини заједно са Ризванбеговићима, али и у сарајевској околини. У Сарајеву су становали, барем једни, у махали Бузаци Х. Хасан. *Бабићи*¹⁹⁵, заими, али не знам јесу ли овога времена становали у Сарајеву. Год. 1770. био је *Омер-бег* Бабић алајбег босанских спахија. Спахијске су породице били још *Халилбашићи*, *Которије*¹⁹⁶ (названи по селу Которцу код Сарајева, *Кралуне*¹⁹⁷ по цемату Кралупима у височком крају), *Супраге* (у селу Корчи) и *Палоши*¹⁹⁸.

Угледне породице од улеме били су *Саханије*¹⁹⁹, *Бемерлије*²⁰⁰, *Сврзе*²⁰¹, *Шерифије*²⁰² и *Хаџи-Мусићи*²⁰³. Друге породице, непозната сталежа су *Логавије*²⁰⁴, *Пиње*²⁰⁵, *Талиревићи*²⁰⁶, *Зафраније*²⁰⁷

¹⁹⁴ Нуман-бег Тефтердарија умро 1176=1762/3, а Авди-бег 1184=1770/71. Мустафа-еф. и Салих-бег умрли су 1197=1783, а кадија Абдулкерим-еф. који је станао у махали Бузаци Х. Хасана, 1211=1796/7.

¹⁹⁵ Халил-бег Бабић умро 1177=1763/4, Ибрахим и Заим Салих-бег умрли 1197=1783.

¹⁹⁶ Хасан-заим Которија умро 1209=1794/5.

¹⁹⁷ Бећир-бег Кралупа, настањен у Бемалуши, умро 1191=1777.

¹⁹⁸ Ахмед-бег Палош, је, почевши од 1786, био неколико пута сарајевски муселим. Умро је удецембру 1810, а тада је сарајевски муселим-лук добио син му Дервиш Мустафа-бег.

¹⁹⁹ Саханије, Ибрахим-еф., Ахмед и имам Х. Мустафа умрли су 1173=1759/60, 1176=1762/3, 1197=1783. Спомину се као живи Ибрахим-ага 1798, Мехмед 1798—1812, и Салих-бајрактар 1801.

²⁰⁰ Кадија Бемерлић, умро, прије 1171=1757/8, Салих 1173=1756/7, а казас Ибрахим-ага Бемерлија жив је 1788.

²⁰¹ Кадија Мустафа-еф. Сврзо умро 1189=1775.

²⁰² Хантим-еф. Шерифија постао је кадијом у Зеници 1771, а умро 1193=1779. Други кадија Шерифија жив је 1780.

²⁰³ Год. 1761. умро је кадија Сулејман-еф. Хаџимусић и упопан је код џамије Бемалуше, у чијој су махали Хаџимусићи и становали. Сарајевски ајан и кадија Јахја-еф. Хаџимусић умро је 1177=1763/4, а други кадија, Мустафа-еф., 1192=1778. Млади кадија Абдуллах-еф. Хаџимусић спомиње се 1780, брат његов кадија Сулејман-еф. умро је 1210=1795/6.

²⁰⁴ Год. 1695. живио је у махали Бузаци Х. Хасана шејх Хасан, син шејха Мустафе Логавије. Логавије 18. вијека са годинама њихове смрти иду овим редом: Х. Авдија 1173=1759/60, Осман 1174=1760/61, стари Ахмед и његов син Мустафа 1186=1772, Авдија 1210=1796/6 и Ибрахим 1217=1802.

²⁰⁵ Мехмед-бајрактар Пиње умро 1174=1760/61, Аган-бајрактар жив 1778, Абдурахман жив 1780.

²⁰⁶ Х. Осман Талир и Ахмед Талировић умрли 1171=1757/8, Х. Махмуд-бег Талиревић умро 1197=1783, целепчија Бекташ-ага Талиревић жив је 1788.

²⁰⁷ Мешћемски хатиб Омер-еф. Зафранија умро 1187=1773.

(ваља од кадија), *Кумашини*²⁰⁸, *Имаретлићи*, *Аблаци*²⁰⁹, *Дрнишлије*²¹⁰, *Лоје*²¹¹, *Море*²¹², *Семизи* и *Делалићи*²¹³. Х. Мустафа Делалић био је ајан. Кућа му је била једна од првих у Бистрику.

Нарочиту пажњу заслужује један Сарајлија овога времена, који има великих заслуга за историју Сарајева друге пола 18. вијека, јер је сабрао мноштво вијести о људима и догађајима у Сарајеву. То је *Мулла-Мустафа Башескија*.

Родио се око 1732, може бити у махали Неимара Синана у Сарајеву. Мектеб и медресу учио је у Сарајеву. Оженио се млад и изродио много дјеце. У старости од 70 година ударила га је кап 1801, а умро је, чини ми се, у љето 1803.

Цијелога живота бавио се јавним писарским послом, пишући за хонорар неписмену свијету писма, молбе и жалбе. Једно вријеме је био хоџа у мектебу код џамије Ферхадие, а послије имам и хатиб у џамији Бузаци Х. Хасана. Пред смрт је постао џуз-хан у Беговој џамији.

Цијелога живота је марљиво биљежио шта се догађало у Сарајеву, па је иза њега остала *хроника* сарајевских догађаја и *некрологиум* знаменитијих Сарајлија²¹⁴. Рукопис се чува у библиотеци код Цареве џамије у Сарајеву.

Био је човјек добра срца, правичан и непријатељ сваког насиља.

Враћајући се опет сарајевској привреди, изнијећу нешто и о новцу, који је био у Сарајеву у промету у другој поли 18. вијека.

²⁰⁸ Мухаррем-ага Кумашић умро 1194=1780.

²⁰⁹ Год. 1666. живио је у Сарајеву Х. Мехмед Аблак. Знатно касније живио је Х. Сулејман Аблак, који је умро 1173=1759/60. Осман Аблаковић је умро 1176=1762/3. Х. Мехмед Аблаковић се спомиње као жив 1770—1796. Био је сарајевски ајан 1796. У том времену, око 1780, живио је и Сулејман Аблак.

²¹⁰ Мудеррис Ахмед-еф. Дрнишлија, мутевелија Скендер-пашина вакуфа, погинуо је 1697. када су Аустријанци робили и палили Сарајево. Доцније 1707. био је мутевелија истог вакуфа Али-еф. Дрнишлија. Исте се године спомиње и Јахја-еф., син Ахмед-еф. Дрнишлије. Тек под крај 18. вијека, год. 1798, спомиње се Бећо Дрнишлија, син Сулејман-Челебије. Настањен је у Скендерпашиној махали. У 19. вијеку, год. 1832, спомиње се Бего Дрнишлија.

²¹¹ Мустафа-баша Лојић умро 1176=1762/3, а Осман-баша Лојо 1186=1772. Ахмед и Хасан Лоје из махале Бузаци Х. Хасана умрли су 1189=1775. Х. Дервиш Лоје је умро 1101=1786/7.

²¹² Осим напријед споменутих Морића, Ибрахима и Паше, спомиње се много раније један њихов предак Мехмед Морић год. 1661. Из друге пола 18. вијека познат је Мехмед-Челебија Морић, који је умро 1171=1757/8 и Мустафа-ага Морић, син Ибрахимов, познат од 1798. У 19. вијеку спомиње се год. 1867. Хаџе-Алије ханума, кћи Али-бега Морића.

²¹³ Х. Мујага Делалић се спомиње од 1768—1782. Био је богат човјек и држао је бистричку бању. Авдија Делалић умро је 1183=1769/70.

²¹⁴ Оба двоје је превео и публиковао Риза-еф. Мудеризовић, кустос-архивар сарајевског музеја. Хронику под именом: *Хроника Мула Мустафе Башескије* у Гласнику Земаљ. музеја за год. 1918, а некрологиум под именом: *Некрологиј Мула Мустафе Башескије*, у истом часопису од год. 1919.

Већ смо напријед имали прилике видјети да је у Сарајеву, као што је то онда био обичај и у осталом свијету, био у оптикају најразноврснији новац, турски и страни. Тако је било и у другој поли 18. вијека. Како је пословни свијет имао разумијевања за праву вриједност монете, чији курс није увијек конвенирао држави, ова је присилно уводила онакве курсеве који су јој боље подносили. У овом периоду је држава неколико пута објављивала присилне курсеве златном новцу.

Ранијих времена је акча била најнижа новчана јединица. Но како је њена вриједност стално падала она је у другој поли 18. вијека била истиснута, па је замијењена *паром*, која је вриједила 3 здраве или 6 чурук акчи, а један *грош* је вриједио 40 пара.

Једним ферманом, који је издан у октобру 1776. утврђен је курс златних новаца овако:

стамболска синцирлија, јалдуз и ма- барија	по 3 гроша 25 пара
мисирска синцирлија	по 2 гроша 32 паре
зери-махбуб	по 2 гроша 30 пара
мисирска тугралија	по 2 гроша 29 пара
фундук	по 2 гроша 16 пара

У јулу 1787. курс је био овакав:

јалдуз	по 5 гроша 10 пара
мацарија	по 5 гроша
стамбол и зери-махбуб	по 3 гроша 20 пара
реал (талир)	по 2 гроша 20 пара

Ферманом од 9. ребијул-еввела 1209 = 4. X 1794. курс је одређен овако:

фундук стамболски и мацарија	по 7 гроша
фундук мисирски	по 6 гроша
зери-махбуб (зван стамбол)	по 5 гроша
зери-махбуб мисирски	по 4 гроша
половина од стамбола	по 2½ гроша
фундук рубија (четвртина)	по 1¾ гроша

Из овога прегледа се види да се однос злата према сребру (грошима) стално и брзо мијењао на штету сребра.

По поријеклу свога становништва Сарајево је било врло мјешовита варош. Презимена неких породица казују одакле су доселили.²¹⁵ Било их је из непосредне сарајевске околине (Бутмирац, Какрин, Витезлија, Раковица); из Неретве (више Неретљака и Коњичака); од Високог и Фојнице (Височанин, бези Крадуге, бези Вишњице, Бусовчанин, Фојничанин, Крешевљак);

²¹⁵ Имена у заградама су породична презимена.

из Дрине и њене околине (Прачо, Кован, Поцечац, Рогатичанин, Горажданин, Вишеградлија, Чајно, Фочо, Јелечевић); из горње Херцеговине (Џумхури, Невесињци, Јажићи са Загорја, Таслица, Гачанин); из доње Херцеговине (Никшићани, Требињци, Поповци, Бурнази, Салате, Грахе, Хелдуши, Љубинци, Мосте, Јазвини); из западне Босне (Рамљаци, Прозорци, Скопљаци, Хљевњаци); из Бос. Крајине (Новалије, Хрњице, Танковићи, Мајданлије); из сјевероисточне Босне (Кладњаци, Логавије, Зворничани); из Славоније (Пожегије, Осјечани). Из других крајева су Шапчани, Мацари, Темишварлије, Дрнишлије, Ушћуплије. Из крајева изван наших националних граница су били Силистре, Кантемирије, Бумулдиналије, Стамболије, Море (из Мореје?), Тирјатлије, Акискалије, Амазијалије, Дијарибекирлије, Токатлије, Хемезаније и Мисирлије. Вријеме њихова досељења није познато.

Али се зна за неколико хришћанских породица да су доселиле баш у другој поли 18. вијека. У овом периоду су оне биле врло незнатне, те су се истом послале, у 19. вијеку, истакле у трговачким и црквеноопштинским пословима. Оснивачи њихови су ови: *Ристо Тодоровић* из Чајничка, *Петар Јефтановић* из Тузле, *Ристо Пајевић* из гатачког села Лазарића, један *Јелић* из Браног Дола од Билеће, један *Слијепчевић* из Гацка и неки *Авакум* из Чајничка. Тодоровићи су се у 19. вијеку прозвали *Хаџиристичи*, Пајевићи *Скарићи*, Слијепчевићи *Деспићи*, а потомци Чајничанина Авакума *Хаџиавакумовићи*. Јефтановићи и Јелићи нису мијењали своје презиме. Год. 1769. спомиње се први пут родоначелник данашњих Српкића под презименом *Шришко*.

Чланови других породица одлазили су ради посла из Сарајева посве и настањивали се по другим мјестима. Прије 1776. настанио се у Бечу *Јован Милетић*²¹⁶, а прије 1782. одселили су у Трст *Јосип Милетић* и *Стефан Ризнић*. Год. 1782. живио је у Задру Сарајлија *Стефан Бурић* и био је ту конзул. Сви су они лијепо напредовали и били богати људи. Год. 1787. живио је у Шклову (мохилевска губернија) у Русији *Димитрије Поњавица*, син или неки други сродник Сарајлије Буке Николића Поњавице. Прије 1789. одселили су у Сплит браћа *Јосиф* и *Гавро Димитровићи*, а те су године основали у Сплиту ортачку радњу са Сарајлијама *Буром* и *Јовом Вуковићем*. Год. 1791. настанио се у Сењу *Димитрије (Мићо)*, син *Симеона Ристивојевића*, млад

²¹⁶ Јован Милетић је са својим братом Тодором водио ортачку трговину. Тодор је живио у Сарајеву, па одатле слао робу у Беч Јови, а Јово из Беча другу робу Тодору. Послије Тодорове смрти ортачке послове у Сарајеву је водио његов син Тришко. Рада се растурила 1790, када је умро Јово. Из чланка др Васил Поповић, *Један спор о трговачко наследство сарајевских Милетића*, „Годишњица Николе Чушића“, књ. 42.

човјек од 22 године²⁷. Од сарајевских Селака спомиње се 1801. *Х. Петар Селак* као београдски грађанин.

Ови људи су свакако поред својих чисто трговачких послова вршили и комисионарске, не само за сарајевски трговачки свијет него и за трговце по другим мјестима и крајевима. Тако је нпр. почетком 19. вијека био комисионар сарајевске куће Будимлића неки Драго Теодоровић у Трсту.

Башескија даје згодне карактеристике сарајевске масе. Њој он одриче даровитост и то приписује утицају високе планине Требевића, која Сарајево затвара са јужне стране. Маса је трома у мишљењу и споро долази до свијести, па је лако могу повести за собом демагошки ласкавци. Нарочито су јој симпатични они демагози који вичу на господу и богаташе, јер свијет, вели Башескија, не цијени ничијег рада и заслуге. У Сарајеву има много себична и надута свијета. Има и вјерских фанатика, који у фанатизму нападају и муслимане. Зато су хришћани и Јевреји били често изврнути злостављању и шиканама масе и појединачно. Увиђавнији људи нису такви, јер знају да ислам не дозвољава да се тлачи раја.

Сарајевска лаковјерна свјетина била је увијек приправна на изгреде. Она је више пута на голу сумњу и без кадијске истраге линчовала осумњичене личности. У таквим случајевима је мулла у знак протеста затварао меџему (судницу) за неко вријеме. Почести су били ноћни изгреди сарајевских јарамаза (лола), отмице дјевојака и жена по дану и по ноћи, паљевине и крађе. Али је било и свијета поносна на свој образ; толико поносна, да се понеки није устручавао учинити и веће зло, само да се тобож сачува од срамоте. Карактеристичан је случај царинара Бакалбашића. Он је био потворен да је нешто украо. И брат му повјерује у то, па га почне корити. Он извади нож, па удари брата, а себи распори трбух. Сличан је случај и Хаџи-Мустафе Миљакце. Отац му је јатаковао једном крадљивцу. Да му власт не би казнила оца, он оца убије из пушке.

Поред разних других порока било је и честих случајева педерастичке. Свијет је овај сексуални порок исмијавао, а власт је кривца кажњавала који пут и смрћу давањем. Ова драконска казна употребљавана је врло често и за друге кривце и сматрана је више средством да се други застраше, него одмаздом за зло дјело. Врло су често кажњавани овако бунтовници и изазивачи немира, затим убице и дјевојачки отмичари. Када ни казне нијесу могле спријечити зала, прибјегавало се опћем јамству. У свакој махали би сваки човјек морао наћи јамца за се, па су се тако ујамчавали један за другог. У овом периоду

²⁷ Подаци су узети из *Житија Герасима Зелића*, књ. 1. „Срп. књиж. задруга“, књ. 36; др Влад. Ђоровић, *Босанско-херцеговачки трговци у Далмацији*, „Годишњица Николе Чупића“, књ. 35; П. М. Крајиновић, *С огњишта ускочког*, „Босан. Вила“, 1903, стр. 192—194.

вршено је двапут такво јамчење, 1772. и 1779. Писмена акта о јамству чувана су код кадије у суду.

У судским пословима Сарајево је било средиште једне повеће области, која је обухватала сарајевску, височку, фојничку, неретванску (на десној обали Неретве) и рамску нахију. Шеф правосудја је био мулла, који је сједио у Сарајеву. Њему су били подређени *наиб* у споменутим нахијама. Мулалук је био врло добра служба, јер је свом носиоцу доносио велике приходе, који су износили 12.000 гроша годишње²⁸. Муллина служба трајала је само годину дана. Но смијењени мулла је могао послати коју годину доћи опет на старо мјесто, као што су били случајеви код Кибрис Ибрахим-еф. (1770. и 1780), Мехмед-еф. Шеховића (1795. и 1799) и Хасан-еф. Селаниклије (1796. и 1801). Који пут су долазили на сарајевски мулалук људи који су непосредно прије тога били мулле у Београду и Софији.

Било је и Сарајлија који су вршили кадијску службу у другим мјестима, као што је *Хашим-еф. Шерифовић*, који је 1771. добио кадилук у Зеници и *Мухаммед Сејид-еф. Хајрић Хомарија* травнички кадија 1797. године. Мухаммед-еф. је станао у Царевој махали. Тада се спомиње и његов син Дервиш Али-еф. Год. 1797. се спомиње Хомаријна кућа у махали Чекрчиници. Он је био члан једне кадијске породице.

За тежа правна питања тражено је мишљење другог јуридичког званичника, који се звао *муфтија*. Њихови одговори, образложени правно, гласали су *може* (олур) или *не може* (олмаз) и звали су се *фетве*. Муфтијско звање било је доживотно, али су изванредне прилике, као болест, старост и неспособност за звање, изазивале потребу да се муфтија свргне, што у историји сарајевског мулалука није био риједак случај. Овога периода биле су ове муфтије.

Сарајлија *Х. Мустафа-еф. Мачковић*, који је дошао на муфтилук 1727/8. и остао у служби до 1759/60. Тада је због старости смијењен па постављен *Х. Мухамед-еф. Фојничанин*. Али се Мачковић, помогнут својом странком, томе одуприје, па Фојничанину не уступи мјеста, него оста на муфтилуку све до смрти (1763/4. год.), премда је и Фојничанин имао јаку странку код простог свијета у Сарајеву.

Иза Мачковићеве смрти доби сарајевски муфтилук *Мехмед-еф. Сврако*, дотадањи писар. Али и Фојничанин потражи муфтилук за се и доби га 1770. Сврако на то пошаље у Цариград два махзара, на које дође рјешење да муфтилук задржи. Фојничанин ради тога оде лично у Цариград. Враћајући се у Сарајево умрије у Видину. Сврако је без сумње члан једне старе породице овога краја. У Доњој Вогошти има и сада село Свра-

²⁸ Да се види колику је вриједност имало тих 12.000 гроша ево неколико примјера ради упоређења. Башескија као имам и хатиб добијао је 18 гроша на годину. За храну и одијело цијеле Башескијине породице (жена и неколико дјеце) трошено је годишње 180 гроша.

ке, а крај Сарајева се налази Швракино Село, које се спомиње већ у 17. вијеку. Мехмед-еф. је био човјек њежне женске природе са танким женским гласом. Био је шаљивчина, а уз то добар и побожан. Савременици су га сматрали богатим. Знање му није било многоструко, али је за муфтилук био способан, па су му фетве биле поуздане. Против Свраке је радио и *Амасијали-Емир*, мудеррис у медреси на Бембаши, који је умрио задобити масу својим оштрим, страсним говорима против госпде, богаташа и дервиша. Амасијалија и успије, те Сврако буде дигнут, а он постављен за муфтију 1776. Но зато што је за муфтилук био неспособан, па издавао криве фетве, буде набрзо свргнут, а повраћен Сврако, који оста на муфтилуку до смрти (задња трећина марта 1783).

Х. Мехмед-еф. Чајно (Чајничанин), дотадањи мудеррис у Бумишићевој медреси код Шехерџејајине ћуприје, постаде муфтијом у јулу 1783. Мјесто у медреси задржа и даље. Био је доста начитан, али се ипак није одликовао дубоким знањем. Отменији кругови су га као касабалију сматрали неуглађеним. Умрије 1792.

Ахмед-еф. Бесрија²¹⁹ био је син неког Али-еф., рођеног у Баликесри у сандаку Караси (вилајет Ходавендигџар у Малој Азији), који је дошао у Сарајево за мудерриса. Ахмед-еф. је прије муфтилука био ваиз у Беговој памији и мехџемски први писар. Муфтијом поста 12. фебруара 1793. Није имао великог знања, али је у разговору умрио вјешто искористити оно знања што га је имао. На муфтилуку оста до смрти 1803/4. Укопан је у гробљу изнад Алифаковца. У муфтилуку га наслиједи син Али-Шаћир-еф.

Највишу полицијску власт у Сарајеву и његову крају представљао је *муселим*, чиновник кога је постављао босански везир или његов замјеник (кајмекам). Како су се везири мијењали врло често, мијењали су се тако и муселими, јер је био обичај да нови везир одмах дигне муселима кога је затекао, па постави другог. Али када би иза овог везира дошао други, он би опет повратио на муселимлуку оног пребашњег муселима. Мимо тога догађало се да је један исти везир, ако је на везирлуку остао неколико година, и сам мијењао муселиме неколико пута. Због овога и с разлога што је био обичај узимати за муселиме људе из малог броја породица, неки су људи у једном периоду били муселими по више пута. Потпун ред сарајевских муселима у овом периоду није ми познат. Они, о којима сам нашао податке, иду овим редом:

²¹⁹ У актима се његово име спомиње од 1762, а синово од 1776.

Год. 1763. Мухаммед²²⁰

од априла	1765. Смаил-бег Џеннетић, син Ахмед-агин
	1766. Смаил-бег Џеннетић
од маја	1767. Смаил-бег Џеннетић
	1771. Смаил-бег Џеннетић ²²¹ до новембра 1771.
од новембра	1771. Абдуллах-бег Супрага
	Смаил-бег Џеннетић до новембра 1773.
од новембра	1773. Омер-бег Фадлуллахагић до фебруара 1774. ²²²
од фебруара	1774. Смаил-бег Џеннетић до марта 1775.
од марта	1775. Абдуллах-ага до новембра 1775.
од новембра	1775. Смаил-бег Џеннетић до марта 1776.
од марта	1776. Абдуллах-ага до јуна 1776.
од јуна	1776. Смаил-бег Џеннетић ²²³ до фебруара 1777.
од фебруара	1777. Хасан-бег Јажих до септембра 1777.
од септембра	1777. Абдуллах-ага Супрага
	1778. Омер-ага Фејзуллаховић до марта 1778.
од свршетка марта	1778. Х. Мехмед-ага Шувалија ²²⁴
	1778. Абдуллах-ага Супрага
од августа	1779. Хасан-ага
од јесени	1781. Дервиш-Мустафа-бег Џеннетић ²²⁵
од свршетка јануара	1783. Ахмед-бег Хадикапетановић
од новембра	1785. Дервиш-Мустафа-бег Џеннетић

²²⁰ Био је диван-хатиб босанског везира Молдован Али-паше.

²²¹ Смаил-бег је морао ићи с војском, која је ишла против Руса, па је зато смијењен. Од године 1765—1771. у горњој табели се спомиње само име Смаил-бегово. То не значи да је он цијело то вријеме био сарајевски муселим. У томе времену је морало бити и других људи на муселимлуку, али се не зна који су.

²²² Омер-бег Фадлуллахагић је свргнут због рђава владања.

²²³ Мора да је Смаил-бег овога пута дигнут због болести, јер је у год. 1777. и умро. Иза њега је остао син му Фејзи-бег и унук Дервиш Мустафа-бег. Породица је становала у махали Јаџи-заде Х. Ахмед, близу данашње тржнице. Кућа им још и данас постоји.

²²⁴ Шувалија је послатије био везиров делибаша. Био је у очима разрок, али је био јунак. Породица му је била из фочанског краја, без сумње из села Шуваловине. Између Х. Мехмеда Шувалије и једнога Ченгића било је свађе због ајанства, а од тога је сиротиња страдала. Како Шувалија није био послушан везир, убију га везирове делије у Фочи у децембру 1792, а главу му пошаљу везиру.

²²⁵ Дервиш Мустафа-бег свакако није био муселим цијело вријеме од 1781—1793. Морао је у том времену бити муселим и кога други, али се не зна ко.

од октобра	1786. Ахмед-бег Палош
од децембра	1788. Дервиш-Мустафа-бег Џеннетић
од јуна	1789. Ахмед-бег Палош
од јула	1790. Дервиш-Мустафа-бег Џеннетић ²²⁶
	1792. Ахмед-бег Палош
од јануара	1794. Али-бег Џеннетић
од јуна	1795. Х. Ахмед-бег Палош
	1800. Х. Ахмед-бег Палош

Сарајево су према власти заступали и репрезентовали угледни људи, звани *ајани*. Ваљда су имали и каквих дужности у управним пословима Сарајева и његова краја. Кад год је везир сазивао босански диван, позивани су и сарајевски ајани. Према једном податку ајане је бирао народ. Свакако не сав, него угледнији људи и представници еснафа. Но и ту се, као и у другим пословима увукла временом рђава пракса, па се народ 1769. и 1770. потужио везиру. У тужби се вели да је стари обичај да вилајетски становници бирају ајане. Но од неког времена су богатији људи стали подмићивати везире и кадије, те су их ови и без народног пристанка постављали за ајане. Овакви ајани су чинили народу зулуме. У тужби се тражи да то престане. Нека везир најприје пита народ, па када сазна народну вољу, нека кандидате предложи великом везиру да их он именује за ајане. Како се ствар свршила није ми познато.

Школско образовање добијале су Сарајлије у *мектебима* и *медресама*. У мектебима се учило читање и писање турско-арапског писма и наука о вјери и њеним обредима. Но са одласком из мектеба се вјештина читања и писања обично заборављала. Било је људи и вишег друштвеног положаја, па чак и кадија, који су правили погрешке у турској ортографији. Потпуто познавање турског језика фалило је кадгод и муфтијама. Такав је, по Башескији, био муфтија Чајно. Турски језик је изговоран са знатним погрешкама у изговору гласова, па су Османлије то називале босанским дијалектом (бошњаклекце). Било је хафиза и кадија који нијесу знали арапски. *Медреса*, у којима се добијало више знање из права, филозофије, арапског језика, астрономије и другог, било је у Сарајеву више: на Бембаши, Бумиш-ћева²²⁷, Гази Хусрев-бегова, Атмејданска²²⁸ и Инадија. Једну медресу је саградио 1766. неки Абдуллах-еф. родом из Амасије и

²²⁶ Год. 1791. или 1792. био је Дервиш Мустафа-бег на војсци код Видима. Враћајући се одатле натраг у Сарајево, умре у Гургусовцу (данашњи Књажевац у Србији у тимочком крају).

²²⁷ Била је на лијевој обали Миљаке испод Шехер-ћехајина моста. Саграђен је 1775. трошком Абдулкерим-еф. Бумишића сина Мехмедефендина. Он је на смрти 1763. завјештао трећину свога имања за ову медресу. Сахрањен је у гробљу крај потока Бистрика уз турбета Једилер.

²²⁸ Саграђена је 1741. год. трошком Х. Исмаил-еф. Мистрије. Имала је 10 соба.

израдио је да држава даје издржавање мударрисима и софтама. У том смислу је 2. рамазана 1180 = 1 фебруара 1767, издао царски ферман. Мудариси су добивали дневно по 30 акчи. за духовно усавршавање су служила два ханикаха, Хусрев-бегов и Ибрахим-еф. Бистригије.

Свака је медреса имала какву-такву библиотеку. Осим њих биле су још двије нарочите библиотеке. Једна је била уз Цареву цамију на сјевероисточном ћошку. Саграђена је била од чврста материјала и покривена кубетом. Њу је сазидао 1759. и даровао јој књиге Шухди-еф. Бјелопољац (Аковали) диван-ћатиб везира Али-паше Хећимовића. Другу је саградио 1774. на Атмејдану и дао јој књиге Абдуллах-еф. Кантемирија, становник Јакуб-пашине махале. Библиотека је била сазидана од тесана камена и била је одигнута од земље, па се до врата долазило уз неколико басамака. Одигнута је била ради поплаве, јер је стајала крај Миљаке преко пута од атмејданске медресе.

Јевреји су негдје послје 1768. основали вишу талмудску школу, *јешиват*. Вјероватно је да је идеју за оснивање ове школе дао учени сарајевски рабин Давид Пардо, који је за рабина постављен 1768. Био је врло поштован. Народ га је звао *Морену*, што значи наш учитељ. Послје њега био је рабин његов син Исак.

Поред муфтија, кадија и мударриса, који су представљали учењачке сталеже, уважавани су и пјесници, од којих је овога времена био најзнатнији Мехмед-еф. Кјуранија, зван Мејлија. Он је био од спахијске породице. Бешескија вели за њега да је био племенит, умиљат и учен. Он га сматра најодличнијим босанским пјесником овога времена. Али ће то бити претјерана хвала. Мејлија је био дервиш кадријског реда и никада се није женио. Врло је био уважен од савременика, па се дружио са људима највиших класа. Написао је подоста пјесама и хронограма. Родио се око 1713, а умро 1780. године. Укопан је на Доњем Турбету у травничком крају. — Као пјесника и састављача хронограма спомиње Башескија и Хаџи-Мехмед-еф. Велихоџића, мударриса у ханикаху. Био је вјешт у аритметици и астрономији, па је сваке године израђивао таквим (календар).

Народ православне вјере није имао онако угледних и учених људи као муслимани. Са најугледнијим муслиманима су се могли испоредити једино дабробосански митрополити. Они су таквим сматрани и међу самим муслиманима, јер су долазили на положаје не само избором синода, него и царским бератом, који им је давао многа права и привилегије. Напријед је било говора о митрополитима из прве половине 18. вијека, који су стално становали у Сарајеву. У овом периоду су били ови митрополити. Најприје Пајсије Лазаревић, који је умро 13. фебруара 1759. год. Брзо иза тога пећка патријаршија је поставила Василија Бркића. Већ 21. марта у цркви је прочитана грамата патријарха Бирила о томе постављању. Али Василије не дође у Сарајево

одмах, него истом у мају 1760. и то заједно са патријархом. Пећка патријаршија је имала спор са босанским братима, који се имао, свршити на дивану у Травнику. Радило се о томе да по ферману, који је патријаршија добила у Цариграду, католици имају патријаршији давати неке данке. Зато је патријарх дошао собом. Изгубивши парницу у Травнику дође патријарх са митрополитом у Сарајево 14. августа и оста све до 10. септембра, да уреди неки патријаршијин дуг. Заједно с њим оде и митрополит Василије и не врати се у Сарајево прије мјесеца децембра.

Год. 1766, или нешто прије, постаде дабробосанским митрополитом *Серафим*. Исте године, 3. септембра, укинута је пећка патријаршија, а њена област подвргнута под грчку патријаршију у Цариграду. Од тада су, односно послје Серафимове оставке, долазили у Сарајево за митрополите Грци.

Серафим због болести даде оставку 1776, а цариградска патријаршија постави за дабробосанског митрополиту *Кирила*. И овај иза четири године одступи, те синод изабра, а султан бератом од 28. марта 1780. потврди *Пајсије*, који оста све до смрти 1802. Иако је био Грк ипак је био у вољи православног народу у Сарајеву и осталој Босни. Нарочито је много уложио труда око грађења цркве 1793.

На завршетку културног прегледа овога времена ми је проговорити и о умјетности.

О архитектури се нема ништа рећи. Али не могу пропустити да не споменем чудновати плафон џамије *Магрибије*, каква нема ни једна друга сарајевска џамија. Плафон, грађен од дрвета, свуда је изокола раван, само на средини у правцу према југу има један повећи бачваст свод. Како је и ова џамија изгорјела 1697, па послје наново саграђена, могло би се мислити да је и бачвасти свод грађен у почетку 18. вијека. Али Башескија наводи да је Магрибија грађена и 1766, само не вели је ли грађена сва из темеља, или су на њој извршени неки већи поправци. Прије неколико година је један Енглец тврдио да је оваквих плафона виђао у Персији и Индији.

Декоративна умјетност нашла је свог израза у бојењу џамија, којих неколико спомиње Башескија. То нису била обична премазивања бојом, него се мисли на извађање орнамената у боји. Тога је било и по приватним кућама, од којих су неки орнаменти дотрајали до данас, као нпр. у Ценетића кући код тржнице.

Међу православним свијетом радило је у развоју овога вијека неколико иконографа. У цркви, која је саграђена у данашњим димензијама 1730. сликао је царске иконе, које се налазе и данас на олтару, а двије у црквеном музеју, иконограф *Максим Дујковић* год. 1734. На једној од њих се и потписао. Под конач стољећа, између година 1795. и 1799. сликао је двије велике иконе, Јерусалим и Страшни Суд, један сликар, чије се име на иконама истрло. У ово вријеме пада и сликарски рад

попа *Симе Лазаревића Бјелополца*, који је сликао иконостасе у Савини и Боки и у Св. Тројици код Пљеваља. У Сарајеву у галерији Земаљског музеја се налази један његов рад, портрет дабробосанског митрополита *Пајсија*, који је додуше рађен почетком 19. вијека, године 1805.²²⁹

У овом периоду Турска је водила с Русијом два тешка рата, 1768—1774. и 1787—1792. У другом рату је и Аустрија, као руска савезница, ратовала с Турском. У оба рата су учествовали живо Босанци, па и Сарајлије. На војску су ишле спахије, редовни јењичари и добровољци из редова јењичарских јамака. Када се скупљала војска против Руса отишло је 1768. из Сарајева 1000 јамака на руску савезницу Црну Гору. Одмах у почетку руског рата изишао је ферман да се покупи оружје од раје, па да се са кадим знањем распрода, а новац да се даде власницима. Наредба је вршена строго, али је послје измијењена у корист трговцима. Њима је било дозвољено носити оружје на путу, да се бране од разбојника и оружје им је враћено. — Рали скупљања добровољачких чета против Русије дошао је 1768. један царски турнација са 5 чауша и затражио да се покупи 70—80 бајрака *серденгечдија*, сваки бајрак по 50 људи. Но тај се број не скуп, 76 јењичарских ага и бајрактара разви бајраке и с бубњевима и свиралама скупљаше добровољце уз рамазанске ноћи (9. јануара — 8. фебруара) 1769. Ниједан не скуп више од 15—20 момака, те тако 16. априла оде на Русију око 1200 људи. — У прво су вријеме стизале с бојишта повољне вијести о турским побједама, нарочито од опседнутог Хотина, па се муслимански свијет у Сарајеву врло радовао. Чињена су тродневна весеља са пуцањем из топова. Али су војници који су стизали с бојишта казивали да је то све било измишљено. Послје су долазили још црњи гласови, па када су Руси дошли до Дунава, у Сарајеву је настала таква малодушност и страх, да се свијет бојао да неће Руси, ако се Дунав смрзне, доћи и до самог Цариграда. У Босну су и даље стизали фермани да се купи војска, и сарајевске су аге и даље развијале добровољачке бајраке, али одзив није био велики. Узрок је што није било одушевљења, и што су јењичарске плате из Цариграда неуредно стизале. Још више се свијет озловољено када је у јулу 1771. дошао ферман да се од народа узима у новцу *ратна помоћ* (сефери-имлалије). Томе су се противиле и Сарајлије и сељаци, и то не само у сарајевској нахији, него и у височкој и фојничкој. Власт је поступала врло општро, да се свијет склони на плаћање. Многи је коловођа ове опозиције удављен у сарајевској

²²⁹ Податке о иконографији од 16—18. вијека дао ми је сарајевски професор г. Бобо Мазалић. Исто тако ми је обратио пажњу и на друге гране умјетности и умјетничког рада у Сарајеву. Нека му је на том усрана хвала. Своја онажања о иконографији изнио је он и у свом чланку *Портре сарајевског митрополита Пајсија*, „Гласн. Земаљ. музеја“, 1932.

тврђави, да би се свијет заплашио. Тако је власт сломила народни отпор. У овоме су се рату дизали на војску и хришћани. Много је Сарајлија оставило своје кости на бојном пољу.

Још су више муке поднијеле Сарајлије у рату 1787—1792. Чим је руска савезница Аустрија 9. фебруара 1788. објавила Турској рат, стигао је девет дана касније на поштанским коњима, без музике, пратње и хехаје нови босански везир у Босну. У Сарајеву се одмах развише 32 бајрака. Но како је затребало још војске, теллал је викао да иде на војску свако, ко је год способан. Башескија рачуна да је у љето 1788. било на војсци 3000 Сарајлија. Сарајевски су се војници налазили у логорима код Островице, Дубице, Градишке и Бијељине, а нешто их је било и уз везира у Бањој Луци. У Сарајеву се то добро осјећало. Ради бојазни од крађа организују се млади момци да по ноћи чувају махале од лопова. Уз пратњу бубњева и уз узвике: *Јекдур аллах* (Бог је један), ходали су они по махалама уз рамазанске ноћи (мјесеца јуна). Велика ватра, која је тога љета спржила сарајевску чаршију, затим оскудица радне снаге и скупоћа били су узрок што је сиромашни свијет, чији су хранитељи отишли на војску, много патио. Ратна помоћ је узимана десетак пута од свих који су остали код куће, а нису били неспособни за војску. Војска код Дубице је такођер подносила много муке због нереди, оскудице и непријатељског успјеха. Докле год је рат трајао позивани су људи под оружје. Имами су по махалама пописивали људе, једни да иду на војску, а други да остану код куће. Пописе су предавали јењичарском аги. То је тако трајало све до примирја (мај 1790), које је свијету објављено царским ферманом.

Сарајевска тврђава, бивши далеко од бојних поља, није играла никакве улоге. Како није била саграђена солидно, морала се више пута поправљати: 1777,²³⁰ 1782. и 1786. На поправљање је дизан народ кулуком. Излазило би по 10 махала у јутру и радило 4—5 сахата.

Од времена до времена су долазиле заповијести из Цариграда да се инспицирају тврђаве по Босни и Херцеговини. Таква једна заповијест је изишла 1782. год., па је у сарајевску тврђаву отишла једна комисија, у којој су били муселим Дервиш-Мустафабег Ценетић, кадија Омер-еф., мутевеллија Хусрев-бегова вакуфа Ахмед-еф., трговац Мустафа Бешлија и још неки угледни људи и еснафске хехаје. Заједно са дыздаром Мехмедагом прегледали су све шта има и то су пописали. Попис је суд заједно са иламом послао у Цариград 16. фебруара 1782.

²³⁰ Становништво је, зато што је тврђава била у рђаву стању, замолило Порту да се тврђава поправи, нешто на народни трошак, а нешто на државни. Ради тога изиђе ферман 24. сафера 1191 = 5. априла 1777. а грабење започе 31. маја 1777. Камен за поправак плаћен је по 7 пара на товар, а креч по 20 пара. Зидарске наднице су биле по 14, а надничарске по 7 пара.

Исто тако је тврђава почесто била снабдијевана оружјем и муницијом. У августу 1783. послан је из Цариграда барут за босанске тврђаве. Од тога је узето 100 кантара и предано сарајевском дыздару. Неколико мјесеци доцније послано је из Цариграда топова и муниције. Један дио — 7 топова разног калибра, 875 топовских бунлета и других потреба — задржано је по царској заповијести у Сарајеву и 7. децембра 1783. предано дыздару.

Три године доцније стигао је у Сарајево нови везир Селим Сирри-паша, па је прегледао тврђаву и нашао у рђаву стању и њу и топове. Стигоше у Травник изда 19. цемазијул-еввела 1200 = 12. марта 1786. бујрулдију. У њој он Сарајлијама пребацује што су запустили тврђаву. Још за вријеме Абдуллах-паше (1783) послани су, вели он, из Цариграда топови. Он их је сада нашао гдје још леже демонтирани, па се не би могли употребити да употребају. Увјерио се да табије нијесу испуњене. Заповиједа да се топови монтирају, а табије испуне. Тога ради шаље у Сарајево једног неимарбашу и једног бина-емина. Чим они дођу нека се почне извршивати везирова наредба. Нека се том приликом поправи и дыздарева кућа и месцид у тврђави и кровови на кулама.

Ово је све извршено до краја мјесеца јула. Рачун од трошкова, који су износили 1540 гроша, послан је преко суда везиру.

Одмах у новембру стигло је из Солуна у Сарајево 1000 кантара барута и 500 кантара олова. По Портиној заповијести задржано је у Сарајеву 150 кантара барута и 50 кантара олова, па одвучено у тврђаву и предано дыздару.

Војнички сталез сарајевског краја представљали су регуларни војници, *спахије* и *јењичари*, а нерегуларни су купљени по потреби од случаја до случаја.

О *спахијама* је било говора напријед. Мислим да од оних раних времена 16. вијека па до 18. у њиховој организацији није било промјена, бар не битних. Али је већ од 16. вијека почео попуштати ред и војничка стега, понајвише кривицом везира, тимарских тефтерлара и алајбега. То је овога времена дало повода султану да 1777. год. изда ферман којим намјерава увести ред и дисциплину. Опазило се, вели се у ферману, да се врше злоупотребе у држању и давању тимара. Одавно се чине те злоупотребе. Заими и тимарлије не иду по дужности на војску, него остају код куће да се баве приватним пословима.²³¹ То могу чинити само зато што полмићују везире и алајбеге, јер ови добрим заимима и тимарлијама одузимају тимаре, а дају их за новац неистојим људима. Или уписују тимаре на фангиране личности, па у име њихово узимају тимарске приходе себи. Не-

²³¹ Код Башескије има један примјер ове врсте. У мају 1769. биле су одређене босанске спахије да иду чувати Никшић. Али се они стадоше томе противити под изговором да ће им пропасти љетина, ако оду од куће.

ке тимаре дијеле на три дијела и дају их тројици људи или састављају по три тимара у један и дају га једном човјеку.

Јењичара је било у Сарајеву много. Год. 1164 = 1751. било их је у Сарајеву 961 човјек. Један дио их је био уписан у царске тефтере. Ти су се звали *есамели* (тј. по имену уписани). Они су добијали од државе плату. Непописани су били њихови *јамаци* (замјеници) и нису добијали никакве плате, него су се бавили занатом и другим пословима у вароши. У ратно доба су се уписивали у добровољце под разним именима, као *далкилицы*, *сејмени* и *серденгечдије* и тада су добијали плату по 10 гроша на мјесец. И уписани и неуписани били су разврстани у *орте* (одред), којих је у Сарајеву било неколико. Мислим да пијеле орте нису биле у Сарајеву, него да су поједине њихове јединице биле деташиране у друга мјеста Босне и Херцеговине. Башескија на више мјеста спомиње редне бројеве орта. Једне он зове *буљуцима*, друге *цематима*. По њему биле су у Сарајеву буљуци 10, 11, 17, 19, 25, и 29, а цемати 41, 43, 45, 50, 52, 67, 68, 96, и 97. Чини ми се да је највише војника било од 10. буљука, и од 45. и 97. цемата. Год. 1767. једна орта 96. цемата премјештена је из Сарајева у Адакале. Год. 1768. дошла је однекад једна орта у Сарајево, а из Сарајева, оде 96. орта у Озију.

Јењичари су били врло моћни, па је везир често пута био потпуно немоћан према њима. Год. 1758. поставе јењичари свога *сердара* у Стоцу. То не би право столачком капетану, па затражи од везира да се сердар уклони. Јењичари то не дозволише. Још се јаче види везирова немоћ у другој ствари. Средином 1796. хтједе везир Хусамуддин-паша обићи Гацко, Столац и Мостар, па затражи дозволу од сарајевских јењичара, обећавајући да ће им послати њихове плате. Но сарајевски јамаци и други поруче му да они не могу допустити да он чини зулуме, а плата се они одричу. Затворе чаршију за 3—4 дана и договоре се да направе махзар.

Крај овакве везирове немоћи трпјели су много појединци и сиротиња од силедија. Насиља су најчешће вршена да се дође до новаца. Тако је нпр. почешће практиковано да се, преко обичаја, осуђени вјешају о врата цркве или синагоге. Иначе су се овакве јустификације вршиле на Царини (данашња Илиџанска станица код духанске фабрике). Да час прије скину биједу с врата вјерске су општине, православна и јеврејска, давале муселиму и мулли новаца — а за тим су ова двојица и ишла — да се објешени што прије скину с врата. Ради оваквих случајева општине су се жалиле везиру и овај је то забрањивао, но вјешање о вратима се понављало и касније.

Незадовољство немуслимана изазивали су и прописи турских власти о ношењу одијела. Таквих прописа, бар када су у питању разни сталежи, било је и у хришћанским државама, а турске власти нису дозвољавале ни муслиманима да се одијевају како ко хоће. Једну такву наредбу објавио је теллаал год.

1768. Њом је било хришћанима и Јеврејима забрањено носити жуте местве и папуче, него су могли носити црне. Сличну наредбу је издао мулла 1778, само што се ова наредба тицала само Јевреја. Још им је било забрањено носити црвене чакшире, па су их они извртали на наличје. Иако су се наредбе оснивале на шеријату и на царским заповијестима брзо су се оне забрављале, па су се морале обнављати. Год. 1794. везир Хусамудин издаје једну наредбу о одијелу. У њој се вели да су одијело и обућа зелене, бијеле, жуте и црвене боје ношња муслиманска и јењичарска. Дуги калпак, дал-фес (високи или дуги фес), гуњ загарија и обућа од кајсара су нарочита јењичарска ношња. Љубичаста, модра и црна цока, црне чизме и постоле и црно одијело су ношња хришћанска. Осим тога хришћани и Јевреји могу носити плаве чизме, местве и папуче.

У вези с овим споменућу још једну наредбу о одијевању, али друге природе. Под крај 18. вијека, а може бити и прије, почео се свијет у Сарајеву одијевати раскошно. Трговци су добављали из Млетака скупоцјене штофове и продавали их, наравно, скупо. Свијет се упропашћавао, јер мање имућни људи нијесу хтјели да заостану иза богаташа. Суд пошаље везиру илам од 9. зилхицета 1210 = 15. јуна 1796. и замоли га да једном бујуруддијом забрани увоз скупих штофова и да казном запрјети свакоме ко купи штоф скупији од 10 гроша на аршин. Везир то и учини одмах. 19. зилхицета = 25. јуна изда бујуруддију у том смислу.

Старјешина сарајевских јењичара био је *јењичарага*. Он је био заповједник над јењичарима у 19. кадилуку. Личности, које су биле на том положају мијењале су се врло често. Јењичарага је имао свој двор, који је народ звао *агина катија*. Уз јењичарагу је био *кол-хеџаја* као старјешина јењичарских стража, које су крстариле по вароши, нарочито ноћу, па одржавале ред. У присуству кол-хеџајину су вршена даљења криваца муслиманске вјере у тврђави. Немуслимати су вјешани и набијани на колац на Царинама. И кол-хеџаје су се мијењале брзо. Још су били неки заповједници из јењичарског реда, звани *ха-сеџија* и *турнаџија*, али ми њихове функције нису познате.

Јењичарске плате су долазиле из Цариграда, али врло неуредно, увијек по коју годину доцније него што су требале доћи. Једанпут су биле заостале 19 година (плаће од 1189. хидретске године, које су стигле 1208). Због тога је наравно било великог незадовољства и нерасположења за војевање. Више пута су и јењичараге на непоштен начин задржавале за се и оне плате које су стизале. Народ се због тога чешће пута жалио у Цариград, а који пут се и бунио, те бацао у тврђавски затвор непоштене аге. Један је јењичарага на такав начин утајио 30 кеса (15.000 гроша). Многи је ага, осјећајући се крив, морао по ноћи бјежати из Сарајева, да сачува главу и благо од извараногa свијета.

Зато није ни чудо што је у народу било великога незадовољства против свих заповједника, покрајинских и централних у Цариграду. Рекао бих да народно незадовољство није мимоишло ни самог султана. Карактеристичне су Башескине забљешке о овоме. По њима се види, како су царски одметници, Махмуд-паша Бушаталија и Пасван-оглу, уживали велике симпатије код сарајевске масе, тобож као сиротињски пријатељи, који не тлаче народ, већ га бране од изјелица. Такво расположење влада, вели Башескија, и у другим царским покрајинама. Међутим улема и друга господа није била истог мишљења, али је зато народ био против њих. Особито је јако било народно нерасположење против кадијских породица. Њих и њима сличне назива Башескија *кадиџи*.

Сумња је падала и на самог султана. У Сарајеву се вјеровало, да је губитак Београда, кога су Аустријанци узели од Турака 1789, хотимице проузрочен, јер је султан хтио да га се ријеша пошто-пото, зато што му је Београд правио великих неприлика за посљедњих 50 година (1739—1789). И Наполеонов улазак у Египат 1798. сматран је у Сарајеву као посљедица споразума између султана и Наполеона.

При оваквом расположењу код масе према представницима власти и крај слабога њихова угледа и моћи разумљиво је што су у Сарајеву избијали више пута немири. Највећи и најдуготрајнији су били они између 1747. и 1757, о којима је било говора раније. Оваквих нереда одонда није било више, али је било мањих тумулта, изазваних везирском безобзирношћу, народном тврдоглавошћу и разузданошћу и сиротињском невољом.

Почетком 1757. пошаље везир *Сопасалан Фамил-паша* мубашире да покупе неке порезе. Фојничани се одупру и потуку се с њима. Онда Фојничани оду у Сарајево, па се договоре са Сарајлијама, те обадвоји оду у Фојницу и ударе на куће оних Фојничана који су били с везирове стране. У прољеће крене везир у Високо да тахсили (скупља) „неке јаспре необичајне“, како вели хроничар фра Боно Бенић. Везирова војска се укочи у Високом, а некакав Оррозпаша — тако га зове Бенић — скуп нахију и добави из Сарајева неколико стотина цоспенди (?), па заједно ударе на везирову војску и разбију је.

Год. 1769. почеше се писати баше у серденгечдије и развише се, вели Бенић, бајраци у Сарајеву при крају јануара и рекоше да је било 120 бајрака. Башескија каже да је почетком 1769. или мало прије дошао у Босну турнаибаша од царске стране са 5 чауша, па се пописа 70—80 серденгечдијских ага, од којих ће сваки о свом трошку довести у царску ордију по 50 момака. Стиже и царски ферман, који забрањује да војска свијету чини зулум. Ферман објавише свима ратницима. У то вријеме дође и рамазан (9. јануар — 7. фебруара), па почеше уз свирку и бубњеве ноћи узимати бајраке и они људи од којих

се томе нико не би надао. Први узе бајрак *Сулејман-ага Инце-бајрактар* и постаде *баишага* (главни ага). Иначе су узимали бајраке људи мањег угледа, а ријетко који са познатијим именом, као Х. Абдија Колош и брат му Осман-бајрактар, Х. Мугаја Делалић од 10. цемата и Шећо-бајрактар Зелентур²². Свега их је било 77. Иако је ферман забранио зулуме, Бенић прича о многим насиљима, која су вршена у сүтјеском, височком и сарајевском крају, па и у самом Сарајеву. Први почеше чинити зулуме Височани у сүтјешком крају, нарочито фрањевачком манастиру у Сүтјесци. Ту су чинили свакојака зла: парали шимлу с кровова, палили врата на манастиру, пуцали из пушака у прозоре и дан и ноћ, бацали главње по стрехама, да се манастир упали. А од власти не би помоћи ни из Сарајева, ни из Високог. Изгредници изобијаше штале и одведоше коње. Отимали су и од богатијих муслимана. То се догађало стога, вели Бенић, што су се уписали у војску све најгори. Чинили су зулуме и сарајевским трговцима, од којих су отимали коње. Пријетили су убиством, а једном Сарајлији одсјекоше руку. Неки Сандалага (по Башескији Санда син Мухарремов од 10. цемата или Халилага Сандабеговић) узео од сүтјешког манастира 16 гроша. Исто Салих Терзи-бајрактар (по Башескији Салихага терзија од 50. цемата) и Јошић. Сва тројица су из Сарајева.

Зулуми око Сүтјеске и по путевима трајали су и у марту. Фратри не смједоше ићи на цулус везиру. Мучно је, вели Бенић, ићи у Сарајево, гдје толики свијет гине по сокацима и путевима од башинских зулума. Зулуми престадоше када серденгечдије одоше 12. априла. Њихове аге нијесу водиле по 50 људи, него само по 14—20. Бенић их зове *сејменима* и вели да су отишли 4. маја.

У прољеће 1770. год. због силних киша, великога блата и сњегова по планинама био је довоз хране у Сарајево слабији, па у мају поскупи масло, свијеће и друге животне потребе. Истога времена је Сочићу и другим целепчијама било због војске забрањено куповати говеда у видинском вилајету и у Влашкој. Они су имали скупљено нешто ситних говеда у Сарајеву, која су покуповали по Босни за сарајевске потребе. У Сарајеву се прочу да они хоће та говеда да извезу. Народ, да би то омео, одржа неколико зборова и затражи да кадија пошаље представку на везира о тој ствари. Како је кадија Омер-еф., зет муфтије Мехмед-еф. Свраке, био Сочићев пријатељ падне на њега сумња да се код везира заузимао за свога пријатеља, а за Сарајлије да је рекао да без основа клеветају Сочића. У томе је био искрсло и муфтијско питање. Бивши муфтија Мехмед-еф. Фојничанин је при промјени на шејхулисламском (муфтијском)

²² Ово име се код Башескије може читати и Зелентор. Нашао сам у *Насељима срп. земаља књ. I*, стр. 155. спомен на неког спахију Зелентаревића (уз Ужича) у Доњој Краварици у Доњем Драгачеву, чија је караула била испод Вукића брда.

положају радио да се Сврако дигне, а он да постане сарајевски муфтија. Обадвојица су имали своје странке у Сарајеву. Сврако направи махзар како је народ за њега, а не за Фојничанина. Тај акт мухурлејсаше његови пријатељи из кадијског и имамског сталежа. Враћајући се из Цариграда натраг, Фојничанин умре на путу. Тада се деси те једнога дана дође под липу у дворишту Бегове џамије 4—5 жена и стаде иза намаза народу помагати: „Ми смо сиромашне, а свијеће, масла и мяса нема; што има скупо је. Камо уредбе шехерских ајана?“ Народ се на то дигне испред џамије и крене суду. Мулла-еф. је био тада у Травнику, па га је заступао наиб *Мустафа-еф. Хаџимусић*. С њиме је у мешџеми било неколико кадија и башескија. Народ на њих нападне и ногама изломи пештахт. Одатле гомила оде, псујући ајане ријечима које су јој год долазиле на уста. Викало се: „Камо мито што сте га примили од целепчија и мумџија? На сриједу махзар против Мехмед-еф. (Фојничанина)! Ко га је саставио? Ко је начинио махзар да се убије тај јунак (Фојничанин)? У кога је, нека га покаже!“ У томе наиђе јењичарага, кога гомила поче ружити. Млађарија из гомиле стаде се хитати камењем на отворене дућане, па се чаршија затвори. Из гомиле се увијек чују гласови: „Камо махзар? Камо мито?“ Сјутрадан, у недјељу, чаршија се опет отвори и поче седмични пазар. Али опет добоше жене и млађарија, те се свијет с чаршије разиђе вичући: „Нека се покаже махзар о убијству Мехмед-еф., који није био ништа крив!“, жене и млађарија нападно на куће младога аге, које су биле према Хусрев-беговој бањи.²³ Друге није било, него су нобетчије (стражари) донијеле махзар од муфтинине куће и бациле га кроз прозор на улицу. Код аге су били у посјети неколико ага, ајана и угледних башескија. Да би сачували агина врата и да престане ружна дрека и да би истјерали неколико жена и млађарије, који су били продрали у једну собу, кулукчије (стражари) испале једну-двје пушке и батинама растјерају жене. Растјеране жене оду у двориште Цареве џамије, да јаве чаршинлијама шта је било. Одмах сви нападну на агину капију и поразбијају прозоре. Аге, које су се ту затекле, препадну се, па преко зидова пређу и утекну. Због тога страха врло се осрамотише пред свијетом. Поред све хуке и буке ипак нико не погибе.

Скупштина и немира било је у Сарајеву и 1771, када је био расписан данак *ратна помоћ (сефери-имдадије)*. Иако је овај данак био незаконит, јер је био заведен у несагласности са ранијим сарајевским привилегијама (муафијет), Сарајлије се ипак мало по мало стишаше и присташе. Сарајевска нахија се дуже одушпирала, али приста и она. Но да се свијет склони на плаћа-

²³ Јењичарагина кућа је била на мјесту гдје се сада налази католичка катедрала. Лице јој је било окренуто према бањи. Госп. Мухамед Браво мп је казнивао да су ту нађени неки стари темељи, када су копани темељи за катедралу.

ње, морале су се употребијети најоштрије мјере. Ради тога је пред Божић 1771. дошао из Цариграда *Алијага*, кул-ћехаја, човек врло строг. Он је добио велико овлашћење и донио са собом *катал-ферман* да може извршивати смртне казне. Када он дође, препаде се свијет по Сарајеву и по осталој Босни, нарочито зликовци, који се одмах умирише. А не могаше се вели Бенић, до сада живјети од њихова зулума. Неки, најкривљи, разбјегоше се. Кул-ћехаја посмица много људи у сарајевској тврђави, малих и великих, не питајући ни мулле, ни икога. Башама забрани носити ножеве за појасом. Посмица ајане у височкој и фојничкој нахији и још којекуда. Сва се Босна умири, па ни есамели јењичари не смједоше више чинити зулума. Крштеном свијету не учини никаква зла, нити смаче икога од њих. Мито није примао. Говорио би: „Мој господар, султан, дао ми је новаца више него што ми треба“.

Ни оваквих, ни икаквих других немира није било почетком 1774. године када су се писали *дал-килице* — Бенић их зове *баше далкилице* — који од оружја нису имали ништа друго до малу пушку, нож и сабљу. Под сваком бајраком их је морало бити 120 људи. Сви су били пјешаци. Рачуна се да их је уписано у Босни и Херцеговини 12.000 и сваки доби бакшиш (или путни трошак) од 50 гроша. Не учинише никоме никаква зулума. У Сарајеву их се уписа више него што је требало, 8 бајрака, и то од 10—97. џемата по два бајрака, а по један од 39, 40, 50. и 52. џемата. За њихову попутбину и друго наметну се на Сарајево ратна помоћ по 30—60 гроша од имућних и мање имућних. Дал-килице одоше из Сарајева у фебруару.

Сарајевски се свијет још једанпут мало јаче усколебао год. 1792. Јењичарага удави без кадине посланице (мураселе) једног младића, који је био познат као јунак. Разјарена свјетина узме мртваца, па га однесе на агину капију. Ту поломи сва врата и хтједоше побити 5—6 људи који су се ту били затекли, међу њима башчауша и колћехају. Али се све сврши на томе што свјетина разграби нешто агиних ствари у вриједности од 100 гроша. Овај је догађај јављен у Цариград и оптужено је 11 грађана. Ради тога дође из Цариграда ферман да се она једанаесторица погубе. Овим послом је дошао из Цариграда и један загарџбаша. Но осуда се не изврши, јер мулла посла илам и махзар, у којима извијести како су она једанаесторица добри људи, па им се кривица опрости.

Дошло би до немира и 1794, да власт није одмах иступила енергично. 9. рамазана 1208 = 10. априла 1794. изиђе ферман да се у Босни и Херцеговини попишу овце и козе, па да се од народа узима порез на њих, на сваку главу по 1 пару, а на јагњад и јарад ништа. Тај се порез звао *чибук*. Ово је био нов порез, каквог није било прије. Порезу се одупријеше јењичари и њихови јамаци, нарочито серденгечдијски ага Омер, столачки ајан Хусејин и сарајевски јењичарага Мемиш. То буде јављено у Ца-

риград, па 9. ребијул-еввела 1209 = 4. октобра 1794. буде ферманом заповјеђено, да се, ради одржања мира, Мемиш-ага интернира у Бустендил, а Омер-ага у Криву Ријеку (Егридере). Тако се нимири угушише одмах у почетку.

7. ОТПОР ПРОТИВ РЕФОРАМА

Почетком 19. вијека сарајевска се нахија састојала од 20 џемата: Бутмира, Кијева, Пресјенице, Ледића, Трнова, Зијамета Црне Ријеке, Пали, Мокрога са Боговићима, Криве Ријеке, Средњег, Читлука Црне Ријеке, Ракове Ноге, Даштанског, Вогоште, Нахорева, Кулијеша, Раковице, Хаџића, Дрозгометве и Пазарића. Нахији су припадали још село Лука и читлук Жеравице.

Ратови и куге прошлога вијека прориједили су муслимане у овом крају. На пушта селишта дошли су кмети православне вјере из Херцеговине и Бос. Крајине и католици из Херцеговине и Далмације. Какав је био бројни однос међу конфесијама није ми познато. По Башескији, ако му је рачун тачан. 1788. у Сарајеву и у његовој нахији није било крштенога свијета више од једне петнаестине. Међутим, почетком 19. вијека, по рачуну једног Француза, било је у самом Сарајеву народа православне вјере 1/4 од свега становништва, а јевреја 200 породица.

Народ у нахији давао је спахијама, агама и држави разне данке. Спахијско давање овога времена било је исто као и прије, састојало се од ушра и русума. Средином овога вијека давање агама износило је једну трећину од житнога прихода, али је ага давао кмету земљу, зграде, алат, волове и сјеме. Кмет је давао дакле само радну снагу, а остајале су му 2/3 од жита.

Држави је народ давао *харач*, *вергију*, *казанију* и *хамрију*. По једној вијести из 1806. харач је износио 3 гроша. То је сигурно харач најниже категорије, који је баш овога времена, по *Наттегу*²⁴, износио 2 1/2 гроша. Но од харача су се могли опростити и немуслимане у случајевима да на који било начин врше војничку службу. Тако је нпр. неки Стојан из махале Чекркчи Муслихудићин у Сарајеву ишао на војску у Србију као слуга ордијског кадије, и када је ради тога затражио да буде ослобођен од цизије (харача), везир га је ослободио бјурџулијом од 8. септембра 1806. Други је случај неког Саве сина Беткова из села Которца. Он је био војник, ваљда коморџија, па је био и рањен у руку. И њега је везир ослободио 18. децембра 1806. Не знам како су прошли оних 120 људи од раје из сарајевског краја, који су по везировој заповијести од 3. августа 1811. морали ићи на војску, да копају шанчеве.

Вергија или *порез* разрезивана је на куће према њиховом имовном стању. Муслимани овога краја нијесу је плаћали. Вер-

²⁴ Joseph von Hammer, *Des osmanischen Reichs Staatsverfassung und Staatsverwaltung*, књ. 2, стр. 151.

гија је употребљавана за административне трошкове, а тек нешто мало за војску. Плаћана је у двије полугодишње рате зване *таксит*. Један таксит из 1809. године износио је за сарајевску нахију 11.920 гроша.

Хамрија је узимана од немуслимана за право трошења вина у кући, макар се вино никако не трошило, а *казанија* за печење ракије.

Поред данака у натури (спахијама и агама) и новцу (држави) народ је сносио и *ангарије*. Када су вршене поправке на граду, народ је учествовао на њима кулуком. Када би пролазио везир или који други виши чиновник, или пролазила војска и за војне потребе сарајевски кадилук је морао приправити један оброк и дати коморске коње од једне границе кадилука до друге. У оваквим случајевима је народ кулуком морао поправљати друмове и мостове. Наравно то су били слаби поправци, јер су иначе друмови, као и друге многе јавне корисне ствари, били остављени дарежљивости појединаца. На овај је начин била поправљена *Али-пашина ђуприја* у Сарајевском пољу. Она је била сва од дрвета, па се морала поправљати често. Неки *Х. Мехмед Грбава* остави једну трећину свог имања, да се овај мост направи како треба. Мостобране саградише од камена и ђуприју довршише у прољеће 1804. год. Сав трошак изнесе 11.671 грош.

На главним друмовима у размацима од 40—50 км. биле су саграђене *мензилахане*, станице за мијењање коња службеним и приватним путницима, који су морали брзо путовати. Њима су се служили највише државни курири (татари). Народ по кадилуцима се морао старати за издржавање мензилхана. На мензилханима су стајали у приправи одморни коњи, да путници могу оставити уморне коње, које су узели на ранијој мензилхани, а овдје узети друге, одморне, да одмах наставе путовање. Човјек који је држао коње у приправи звао се *мензилџија*. Он је за коње наплаћивао таксу. Од државних курира је узимао за један сахат пута по 10 здравих акчи, а од других по 10 пара, што износи трипут више. На Босанском друму око Сарајева биле су мензилхане у Прачи и у Јеховцу код Брестовског. Обадвије дакле у туђим кадилуцима, рогатичком и фојничком, али у сарајевском мулалуку. Између њих је била мензилхана у Сарајеву. Ферманом од 25. зилхиџета 1235 = 5. новембра 1817. повишена је мензилска такса за приватне путнике, били они и државни чиновници, на 18 пара и изрично је речено да првенство у послузи коњима имају државни курири, па тек ако њима коњи не требају, могу се послужити други.

У сарајевском су крају, како је и прије било речено, вршили полицијску службу *муселими*, који су се брзо мијењали. Ни за ово вријеме не да се утврдити цијела њихова листа. Познати су само ови:

Х. Ахмед-бег Палош

Зејнилабидин-бег Соколовић до 29. XI 1804.

од 29. XI 1804. Х. Ахмед-бег Палош, па оде на војску 20. VIII 1805, а замијени га

Фејзуллах-еф. Хусејинфендић

Х. Ахмед-бег Палош, па оде на војску 2. VI 1806.

од 2. VI 1806. Зејнилабидин-бег Соколовић до 1. III 1807.

од 1. III 1807. Х. Ахмед-бег Палош, потврђен наново 7. II 1808, умро у децембру 1810, а муселим постао син му

Дервиш Мустафа-бег Палош

1811. и 1812.

Мустај-бег (Палош?)

Омер-бег Бабић до 19. II 1818, па потврђен наново 19 II 1818, умро је у мају 1821.
од маја 1821. Мехмед-бег, син Омер-бегов.

Бујурудија којом је за муселима постављен Дервиш Мустафа-бег Палош врло је интересантна, јер се у њој каже какав треба да је муселим, тј. да буде праведан, са сваким да живи лијепо, да пази на шеријат иканун, сиротињи и раји да не чини злума, а у тешким пословима, када је тешко донијети одлуку, нека се обраћа везиру.

Војничка служба по дужности падала је, као и досада, у првом реду на спахије и јењичаре. Али како правих јењичара није било много, позивани су њихов јамаци да се уписују у добровољце.

Осјећај за дужност није био развијен код свих војника нашега краја, премда је пријећено и казнама ради занемаривања војних дужности. Тако је нпр. год. 1809. босански алајбег Ибрахим пријавио Ебубећира, спахију села Зеника, да се више пута није одазвао алајбегову позиву на војску. Зато алајбег предлаже да се тимар одузме Ебубећиру, па да се даде Сејфуллаху, за кога јамче 2 заима и 10 других спахија да је достојан и заслужан. Везир је бујурудијом од 5. новембра извршио ту промјену.

Бјекство из пјешачких редова било је још чешће, иако се бјегунцима пријетило да ће им се куће попалити а они сами бити кажњени смрћу. Као и многе друге пријетње и ова је остајала обично неизвршена, јер се бјежање настављало и послије. У једној бујурудији од 7. августа 1813. се напомиње да су многи војници пјешаци побјегли кући, па се кадији заповиједа да бјегунце врати. Који не хтједну, нека их посијече, а главе им пошаље везиру.

Војске које су пролазиле кроз сарајевски крај нијесу ишле кроз варош, него су је заобилазиле. Обично су ишле кроз Читлук Црну Ријеку и кроз Зијамет Црну Ријеку.

Ових времена док је трајао Карађорђево устанак показала се узнемиреност и код босанске раје. Француски конзул у Травнику Давид вели да је сав народ православне вјере у Босни под сумњом. За сарајевске хришћане вели он да везир у њих толико сумња да ће их неколико угледнијих довести у Травник да ту живе, да су му на очима.

С тим сумњама је у вези и ферман од 9. сефера 1222. = 18 априла 1807. У њему се заповиједа, да се прегледају рајинске куће и цркве, да нема оружја. Ако се нађе, нека се одузме, па прода муслиманима, а новац даде власницима оружја. У ферману се каже да је то стари обичај који се практикује често.

Исти француски консул Давид извјештава своју владу 29. марта 1811. да је добио писмену вијест да су муслимански шефови држали велики збор о томе какве ће мјере предузети против православних у Сарајеву. Најприје су им наметнули тешку ратну контрибуцију, а Јеврејима врло лаку. Затим су затражили да се сви ујамче један за другог, а владика да јамчи за све њих. Даље, да ће владику и главне људе метнути у тврђаву под стражу од 500 јењичара докле год траје рат, и да ће их све побити, ако се јави и најмањи знак побуне или споразума са непријатељем.

Са бунтовним покретом једва да ће имати какве везе хајдучија у сарајевском крају, јер су хајдуковали и хришћани и муслимане. Год. 1806. показаше се хајдучи у Бутмиру, Пазарићу, Дрозгометви, Кулијешу, Раковици, Вогошти, Нахореву, Читлуку Црној Ријеци, Даштанском и Хацићима. Пљачкали су и злостављали људе. Мустафа-ага Поздерац доби заповијест да узме 15 људи, па да хајдуке похвата или побије. Но, од овога, чини ми се, не би никакве користи, јер се и год. 1807. говори о хајдучима у селима Кривој Ријеци, Бргулама, Цевљановићима и Хацићима. Једни су упали у село Хоћевље, па побили доста свијета. Ови су хајдучи били хришћани. У новембру те године добију заповијест јењичарски ага и кадија да хајдуке похватају и казне.

Једна потјера за хајдучима била је и 1809. Одредили су се били Ахмед Басор, Салих Хило, Дервиш Прцало, Лобић, Дундић, Талиревић, Башчаушевић, Ибрахим Јашаревић, Салих Суша и Салих Цакула. Ово су били, како се вили, сами муслимане. Западали су за друмове, па дочекивали путнике, пљачкали их и убијали. Сарајевски мулла изда 9. фебруара 1809. илам да се доведу живи или мртви.

Год. 1811. настао је у Босни прави бунтовнички покрет. У форми хајдучије било га је и у сарајевском крају. За сузбијање одређено је 200 пандура.

Због честих разбојништва, крађа и паљевина у цијелој покрајини везир нареди 3. маја 1820. да се сви становници, муслимане и хришћани, ујамче један за другог. За кога се не нађе

јамац нека се пријави власти да се на њега пази. Овога пута се уведоше и путничке исправе, које су кадије морале писати свијету бесплатно. По друмовима су били постављени нарочити чиновници који ће контролисати имају ли путници исправе.

Поред терета и невоља које су долазиле од дужности војевања било је и других. Неколико година, почевши од 1802, биле су неродне. 1802. год. суд је замолио везира да отвори државне амбарове, да из њих народу даје жито јефтино. Везир је то и учинио. Год. 1803. био је, вели се, шиник пшенице 40 гроша. Рбава је била 1814. година, па је негдје продавано жито по цванцику.

Год. 1813. почела је морити кућа. Испрва је била јака, па је послје ослабила. Али је морила и у 1814. и 1815. години. Све три године је морила и по Сарајеву.

Од локалних невоља споменућу велику ватру од год. 1803. или 1804. Погорила је готово сва чаршија и много кућа изокрла. Год. 1823. горио је Зимилук.

Једна биједа друге врсте заделиса је Сарајево 16. априла 1805. Тај дан пред мрак изли се над вароши јака киша, праћена грмљавином. Један гром удари у кулу у тврђави, гдје је држан барут. Експлозија разнесе кулу и знатно оштети и друге куле и градске зидове. Сарајево оста без барута, па се сутрадан састаше варошки прваци у суду, гдје кадија састави илам о догађају и затражи од везира барута. Више од године и по оста кула непоправљена. На жељу сарајевског грађанства изиђе ферман да се кула гради. Трошак да сноси Сарајлије у једној трећини, другу да даду други кадилуци, а трећу држава. Везир објави садржај фермана 14. новембра 1806. Друге поправке на граду као да нијесу вршене овога пута. Темелитије је град поправљен 1816. под надзором државног неимара Халил-еф.

У сарајевском је граду било увијек подоста оружја и муниције. Од времена до времена су фермани наређивали да се ратни материјал свих градова комисијски прегледа. У фебруару 1824. изишла је таква једна заповијест. На основу ње прегледан је сарајевски град 18. јуна. Нађене су ове количине оружја и муниције:

- 24 мала и велика топа
- 12 кумбара
- 250 граната
- 19.635 малих и великих топовских зрна
- 774 пушке
- 670 сабаља
- 5.650 ока барута
- 53 сандука фишека.

Од своје политичке важности, коју је имало од давних времена, Сарајево није изгубило ништа. Оно је било и овога

времена једна сила, којој везир једва да је могао шта учинити. Француски конзул Давид вели 1808. да је Сарајево олигархијска република, која хотимице ради све оно што везир неће, и не признаје везирске власти. Други француски извор овога времена вели да везир нема угледа, него се Босном управља по схватању и жељама сарајевских становника, који су увијек у опозицији према везиру. У Сарајеву станују најауторитативнији људи и богати и моћни бегови и аге. Сарајево је република без шефа, без сигурне владе, гдје нико не заповиједа и нико не слуша, али се сви слажу када треба непослушати везира. Па као да им ни то није било доста, хтјелаше да везира имају потпуно у својим рукама, те га у љето 1809. позваше да се стално настави у Сарајеву. Али то везир не хтједе учинити, него им поручи да ће то учинити онда када му покажу ферман који то наређује.

Новац који је курзирао по Сарајеву био је турски и страни. Као и прије, златни новац је стално скакао у вриједности, али и сребрни. Држава је често издавала наредбе да се курсеви не дижу, али то није помагало. Турска је и сама ковала и стављала у промет нове врсте новца, као *цихадије*, цијеле и половине год. 1810, *адлије*²⁵, цијеле, половине и четвртине 1825. и *махмудије*. Како су курсеви расли, и како је новац циркулирао, показује доња табела. Вриједности су изражене у грошима.

У сарајевској трговини настао је преокрет од почетка Карађорђева устанка. Роба која је ишла из Турске за Аустрију морала је заобилазити долину ријеке Мораве, па ударити Босанским друмом кроз Сарајево. Брод постаје важна трговачка тачка. Транзит кроз Сарајево још се више повећао када је Наполеон 21. новембра 1806. издао декрет да се европски континент затвори за трговину и промет са Енглеском. Колонијал и памуци за средњу Европу окренули су сада кроз европску Турску. Још више се разви робни транзит кроз Сарајево када 1809. Наполеон од отетих аустријских земаља створи Краљевину Илирију, која је граничила с Босном. Костајница постаде важна трговачка тачка, јер један дио промета скрену на њу. Французима је било много стало до трговачких веза с Босном и до транзита преко ње. Преко Босне је ишла и француска пошта, која је ишла на Костајницу, Бању Луку, Травник, Сарајево и даље за Солун и Цариград. У Сарајеву је била једна поштанска станица. Зато је француски конзул у Травнику Давид преко босанског везира Ибрахим Хилми-паше, с којим је био у пријатељству, израдио да се главни друм за Костајницу одржава у бољем реду и да се саграде и поправе ханови и мензилхане.

²⁵ Адлије су се одмах појавиле и као фалсификати. Због тога су трговци претрпјели много штете. Фалсификате је народ прозвао *колоктре*.

ВРСТЕ НОВАЦА	Г О Д И Н Е							
	1805.	1809.	1810.	1811.	1814.	1818.	1820.	1825.
шпански златник (6 мањих у једном)	—	—	—	—	—	—	104	—
Медарија крменџија (3 у једном) или луџа	—	—	—	—	32¼	—	—	—
двострука маџарија или луџа	—	—	—	—	21½	—	—	—
руми или махмудија	—	—	—	—	—	—	—	28
јаадуз или руџа	8½	10	—	12	13	—	15½	21
маџарија	—	9½	—	11½	12½	—	15	21
крменџија	—	—	—	—	—	—	14¼	—
фундук	8	9	—	10	11	—	11	15½
адлија (цијела, половина и четвртина)	—	—	—	—	—	—	—	2½
зеримахбуб стамболски (цео и половина)	5½	6¼	—	7½	8	—	8	—
зеримахбуб мисирски (цео и половина)	4½	5½	—	6½	7	—	7	9¾
џихадија (сребрни новац од 8 драма, цијели комади и половине)	—	—	—	52½	—	—	—	—
талири (реали, диреклије, орлаши, крсташи, карловци	—	—	—	5¼ до 5¾	—	6	6½	9½
итд.)	3½	—	—	5	—	—	—	—
карагрош	—	—	—	5	—	—	—	—
руџија (¼ фундука)	—	2½	—	2¾	2¾	—	2¾	—
јузлук (сребрни новац)	—	—	—	—	2	—	—	—
иџидук	—	—	—	—	—	—	—	—
франџика	—	—	—	—	—	1	—	—
маријаш	—	—	—	—	—	¼	—	—
пола маријаша	—	—	—	—	—	½	—	—

Француска трговина је чинила напоре да Аустрији претолме босанске пијаце. Многи су Французи путовали Босном. У Сарајеву је био нарочити *Француски хан*. Неки *Жак Фресине* отвори трговачку радњу у Сарајеву, гдје је продавао француску робу, коју је добијао у комисију.

Због навале робе преко Босне осјети се оскудица у кириџијама, па се дадоше на кириџилук и они који то прије нису радили. А то је имало рђавих посљедица. Праве кириџије су били честити људи, који су повјерену им робу чували и доносили је на мјесто опредјељења у исправну стању, јер су робу сма-

трали светим аманетом. Али се и Енглези, којима су биле затворене пијаце у Западној и Средњој Европи, дадоше на трговање с Турском. Њихови агенти нису могли бирати кириџија, него су товари повјеравали свакоме, само нека роба иде. Лакоумношћу енглеских агената изненађене кириџије престадоше се владати поштено, па почеше успут поткрадати товари. Неки су нпр. давали оку крадене кафе или шећера за оку јечма. Законих нису прогонили, па се дадоше на крађу и поштене кириџије.

При свему томе трговина памуком и колонијалом била је врло рентабилна. Особито је памук био врло тражена роба. Велике караване коња и камила долазиле су из Солуна, па преко Сарајева ишле за Брод и Костајницу. Год. 1808. прошло је кроз Босну више од 20.000 товара памука, а 1812. год. само за Костајницу више од 21.000 товара сама памука. Сарајево је било стовариште за сву робу која је ишла у Брод, Костајницу и Сплит. Зато су сарајевски ханови били пуни робе. Транспортна кириџа била је врло скупа. За транспорт памука од Солуна до Сарајева узиман је на оку по 1 талир. Али је и то подносило трговцима, јер су цијене памуку биле велике, па и добитак врло велики. Једно вријеме је у Трсту плаћан памук на оку по 12—13 форината. Но, год. 1808. дође до кризе и трговачких падова. Памуци, који су прије куповани у Серезу по 60—70 пара на оку, скочише на 6—7 гроша (9—10 франака), а у Трсту им је била цијена, како је горе речено, 12—13 форината. То намами трговце па преплавише триџанску пијацу памуком. Зато му цијена паде и нагло и врло ниско. Трговци претрпијеше велике губитке. Ваљда је овом приликом потпуно пропала једна богата трговачка кућа, па је њен један члан умро као пуки сиромашак у хамурлуку у Лонџиној екметџиници у Чаџику. Богати су трговци у Сарајеву били *Селаковићи*. Њима је долазио силан памук. Караване коња су биле тако дугачке да су први коњи стизали у Ташлихан, док су задњи били на царини на Алифаковцу. Памуком су радили и *Будимлићи*.

Али ова трговина није донијела среће народу. Користили су се трговци, кириџије и ханџије, а мало ко други. Због скупе кириџе престаде експорт босанских сировина, јер их није подносило слати. Поред тога Ђумрукџије су тражиле непрописно велике Ђумруке, а с њима је био у споразуму и сарајевски мулла. Француски конзул Давид је био најпослије принуђен да тужи муллу, па овај буде збачен. Давид је иступио и против непоштених кириџија, па су ови били хапшени, окивани у ланце и коњи су им продавани, да се намири штета од крађа. Али ни то није помогло, јер након прве строгости олабавише судови. Ради тога би трговац *Жак Фресине* принуђен да затвори своју радњу у Сарајеву у септембру 1813.

Но сарајевски трговци у Сарајеву су радили и даље. Просјечна цијена памуку у Сарајеву била је 4 гроша.²³⁶

Сарајевску трговину су имали у рукама Јевреји и трговци православне вјере. За њих 1809, вели консул Давид да су једини трговци који воде трговачке послове на европски начин и једино се с њима може сигурно трговати. Они лично иду у Беч, Трст и Млетке, купују робу и дају обавезе на европски начин. Муслимани раде само оријенталном робом. Богати муслимани дају свој новац Јеврејима и зајам. Импортна роба је долазила преко Брода и Сплита а доцније и преко Костајнице. Због рата је Сплит слабо радио. Зато се с Млещима није трговало, него само с Трстом и Бечом. Ваљда из трговачке зависти, дубровачки су трговци сплеткаралли против Јевреја и тужакали их властима у Босни да они подржавају издајничке везе са Французима. А истина је била само да су неки Јевреји консулу Давиду и другим Французима били тумачи и носиоци писама. Али су те услуге чинили само за то да се препоруче Французима, како би без сметње могли подржавати трговачке везе са краљевином Илиријом.

Намет, што су га сарајевски Јевреји у 18. вијеку морали плаћати млетачкој републици, па је онда са пропашћу републике престао, уведен је опет око 1814. године.

Узгред ћу споменути да је на сарајевској чаршији наплаћивана нека такса од продане робе, која се звала *бац-пазар*. Приход од тога даван је у закуп, а закупник је онда имао да гледа како ће наплаћивањем таксе извући закупнину и свој добитак. Бак-пазар је још од год. 1785. припадао жени принца (доцнијег султана) Селима, која се звала Таби-Сафа, и двојици браће *Цина*, Хусејин-аги и Мехмед Бећир-еф. За 32 године Цине нијесу свиђале рачуна са султанијом, нити су јој слали новац. Год. 1817. дође царска заповијест да се то учини, те Цине саставише рачуне и послаше султанији 1600 гроша.

Како су се муфтије ријетко мијењале — обично због старости или смрти — првих десетина година 19. вијека муфтијску је службу вршио *Али Шаћир-еф. Чесрија*, син бившег муфтије. Муфтијом је постао 1218. (1803/4). Становао је у махали Бемалуши. Прије муфтилука оженио се у фебруару 1799. шерифе-Зулехом, кћерју Фејзуллах-еф. Шерифије, а удовицом Х. Мустафе Бешлије. С муфтилука је дигнут 1243. (1827/8), а умро је 1832. Муфтијом постаде *Мухамед Шаћир-еф. Мујидовић*, Сарајлија.

Пословима православне цркве у Босни (осим зворничко-тузланског санцака) управљао је послвије смрти (1802) митрополита Пајсија митрополит *Калиник*, постављен избором синода

²³⁶ Др Мих. Гавриловић, *Истиси из француских архива*. Др Васиљ Поповић, *Трговина Будимлића у првој половини XIX столећа*, Народна старина, св. 14.

цариградске патријаршије и султановим бератом од 18. новембра 1802. Због својих и патријаршијиних доходака он се завади са народом. По берату он је имао да прима од народа по 12 акчи од сваке куће за патријаршију и исто толико за себе; од свештеника за патријаршију и за себе по један дукат. Међутим, он се тога није држао, него је уз помоћ турских званичника узимао по 20 пара од свакога човјека. Када ко умре за свештеничку пратњу узимао је по 40—50 гроша. Но било је случајева гдје турски званичници нису двозлавали да Калиник узима толико. Он се због тога потужи у Цариград, па због тога изиђе 28. маја 1804. ферман који заповиједа кадијама да званичницима забране да Калинику сметају при наплаћивању осмртнина, вјенчаница, такса за крштење и друго, него да митрополиту у томе морају ићи на руку. Но и народ се тужио на Калиника те је прије него што је изишао ферман, кадија сарајевски издао мураселу, у којој Калинику забрањује од народа узимати више него што му је дозвољено бератом. Како се ствар свршила није познато. Године 1808. у фебруару отишао је Калиник неким послом у Цариград, па га је замјењивао зворнички митрополит Евгеније. При Калинику је једно вријеме био хроепископ Венедикт Краљевић. Калиник умрије 1816. године.

Бератом од 24. октобра 1816. буде постављен за митрополита *Венијамин*, који је управљао дабробосанском епархијом до смрти 1834.

Јевреји год. 1815. изабраше за рабина *Мозе Данона*.

Покрет за ослобођење у Србији увукао је и сарајевски крај у ратни вртлог.

Већ 15. маја 1804. доби босански везир *Ебубећир* из Цариграда заповијест да иде стишавати спор између београдских јамака и смедеревске раје. Он се одмах кренуо из Травника у Сарајево, гдје је 18. маја у пољу развио свој бајрак с туговима. Из ордије под Сарајевом затражио је да му се из 19. босанских тврђава пошаље нешто тврђавских војника, од сваких шест по један. Сарајевска посада је била врло мала, па му је дала само једнога војника. Добивши те војнике Ебубећир крене из Сарајева 30. маја.

Кад његова мисија није успјела, него се устанак раширио и на онај дно зворничког санцака који је лежао источно од Дрине, из зворничког санцака заискаше 18. јула помоћ из остале Босне, па и из Сарајева. Ебубећир дође у Сарајево истом 29. новембра.

Турска је, видећи да се буну у Србији не може угушити, наумила да Србију нападне са неколико страна. Хафиз-паша је имао ударити од Ниша, а Босанци од Ужица. Србијанци су, прије него је дошло до нападаја, ударили на Ужице и узели га 1. августа 1805. Из Босне се спремао помоћ Ужицу, али дође доцкан. 3. августа су Сарајлије ријешиле да покупе 10 бајрака војске, сваки бајрак по 50 момака, и хтјели су да тој војсци

буде старјешина *јењичарски ага Мемиш-ага Мачковић*. Они заишту од везира дозволу за то и везир им то одобри 13. августа. Оних 10 бајрака су покупили ове аге: Мехмед-ага Ужичанин, Салих-ага Лепир, Мехмед-ага Казанџија, Мехмед-ага Колџо. Х. Дервиш-ага Јабучар, Мехмед-ага Горо, Фејиз-ага Влахињић, Авд-ага Касабаш, Ибрахим-ага Кешко, Мустафа-ага Кркбеш. Како је Ужице већ било изгубљено, Мемиш-ага није ваља да ни ишао даље од Вишеграда. А кад је у томе и Хафиз-паша био потучен, везир 4. септембра дозволи Мемиш-аги да се врати у Сарајево.

Међутим је из Сарајева била затражена помоћ и против Дробњака, који су се били побунили. Негаје послѣје 18. септембра сарајевски муселим Х. Ахмед-бег Палош одведе неколико стотина војника против Дробњака. Ради дробњачке буне, која није била угушена, сазове везир диван, али му не добоше позвани људи из Сарајева. Он их позва наново 13. октобра. На диван оде мударрис Мехмед-еф. Хајрић. Диван закључи да војска крене иза Бајрама, који је тада падао на 23—25. децембра. Чини се да војска није отишла ни по Бајраму. Везир 6. јануара 1806. сазове опет диван. У Сарајево поручи да му добу двојица од улема и кадија, а тројица од баштурнаџија, хасеџија и серденгечдијских ага. Два дана доцније пише у Сарајево везиров хеџаја Ибрахим Решид-еф. замјенику сарајевског муселима да, због договора о буну у Дробњацима и Морачи, добу у Травник од ешрафа и мударриса Мехмед-еф. Хајрић, Мухамед-еф. Аликадић, Мустафа-еф. Мутевелић, муфтија, некибулешратов замјеник и још неколицина од имама, хатиба и улема.

Ови дивани су без сумње расправљали и о мјерама које је Турска хтјела предузети против Србије у прољеће 1806. Да би предузео Турке док се још не буду спремили, Карађорђе предузеве почетком 1806. офанзиву, углавном са успјехом. Капетан Радич Петровић није имао успјеха у новопазарском крају, јер су га сузбили Босанци. Али је војвода Милан Обреновић продро до Мокре Горе и Вишеграда. Ваља да је због овога везир издао заповијест 25. јануара 1806. да босански алајбег Ибрахим-бег покупи под свој бајрак спахије босанског санџака, па да их води да чувају вишеградски кадилук и мост на Дрини.

За храну војсци, која је имала ићи на Србију, чиниле су се припреме. Заповјеђено је да се скупља жито из приватних амбаров. 11. марта изда везир наредбу да сарајевски ешреф, улема и оџачке аге, које имају својих земаља у нахији Неретви, пошалу своје људе тамо да скупљају жито. Скупљено жито да шаљу Вишеграду и предају *незел-емину*, који ће им дати признанице. Нешто раније је одређен за тајинског помоћника другом вишем чиновнику Х. Ахмед-бег Корча, спахија из сарајевског краја и хатиб босанске тефтерхане. У послу скупљања хране за војску постављен је 11. априла Сарајлија Нуман-бег Абдулкеримефендић, мутеферика босанске тефтерхане. Дужност му је била да скупља храну у кладанском крају.

У марту 1806. умрије у Травнику везир *Мустафа-паша Смајилпашин*. Султан ферманом од 20. мухаррема 1221 = 10. априла 1806. постави Босни за везира *Хусрев Мехмедпашу* и даде му Херцеговину као арпалук. Када су почеле војничке операције на босанској страни упути везир сарајевског муселима Х. Ахмед-бега Палоша с војском Вишеграду и Ужицу. Ахмед-бег оде из Сарајева 2. јуна. Но прије њега је отишао из Сарајева у ужички крај неки Ордага, кога Србијанци разбију код Пожеге 3. јуна.

Босанска главна војска се скупљала у шабачком крају. Ову војску Србијанци разбију 13. августа код Мишара. Али се држао град Шабац. Зато босански везир заповједи 22. августа да се у Сарајеву скупи што више војске, па да иде у главну ордију према Шапцу. Чини се да је одзив био слаб, јер су бјежали на траг и они војници који су већ били отишли на војску. Не могући Шапцу помоћи, везир дозволи босанској војсци у Шапцу да преда град Србијанцима, што и учинише 7. фебруара 1807.

Због рата са Русијом и са руском савезницом Србијом изда султан ферман у марту да се војска купи. У смислу ферманског наређења босански везир изда концем марта бујурулдију да се у Сарајеву развије 9 серденгечдијских бајрака. Аге, који ће развити бајраке, да буду богати људи, а војници да су здрави и добро наоружани. Три бајрака да иду Вишеграду, а шест их Новој Вароши. Серденгечије одоше из Сарајева убрзо иза 9. маја. По турском ратном плану ваљало је са босанске стране чинити притисак на Србију. Зато када је у јулу изашао и други ферман за дизање војске преко Србије, па да се из 19 кадилука, који потпадају у јењичарским пословима под сарајевског јењичарагу, скупи 120 бајрака серденгечдија по 120 људи, сазове босански везир диван средином јула. Из Сарајева позва Хајрића, Мехмед-еф. Аликадића, некибулешрафа, муфтију, јењичарског агу, Мухаррем-агу (турнаџиског агу), Фејзуллах-агу, Ибрахим-агу (хасеџијског агу), Абдуллах-агу (серденгечдијског башагу) и још неколицину других. Иза тога, 18. јула, јави везир да ће доћи с војском у сарајевски крај, па нареди да му се у сарајевском кадилуку приправи за војнике 1000 ока хљеба и 500 торби јечма, а друго ништа. Везир забрањује да се то отима од раје. Саријлије не хтједоше чекати док везир дође, па га замолише да им дозволи поћи раније. Он им 20. јула дозволи, али заповједи да 10 серденгечдијских бајрака иду Новој Вароши, да чувају тај крај, а 2000 људи да иде Вишеграду.

У години 1808. се мировало али је рат настављен 1809. Из Сарајева је послана помоћ Старом Влаху и Пријеполу. Скупљено је 13 серденгечдијских бајрака по 120 људи. Аге су им биле Мехмед-ага Туло, Мехмед-ага Очактан²⁷, Салих-ага Х. Га-

²⁷ Очактан је умро почетком новембра 1810. Ваља да је умро без насљедника, те је држави од његове оставштине припало 100.000 гроша.

занферовић, Мустафа-ага Тахмишчија, Ибрахим-ага Зиадић, Мустафа-ага Скако, Мустафа-ага Тузло, Х. Сулејман-ага Аџемовић, Вејсил-ага Имаретлић, Фејзуллах-ага Х. Шабановић, Мехмед-ага Манџо и још двојица. Мехмед-ага Туло им је био башага. 15 маја 1809. или који дан прије одоше они Новој Вароши и Сјеници.

Доцније, 9. децембра, позва везир јењичарагу у босанску ордију. Заповједи му да скупи све турнаџбаше, хасеџије, серденгечдије, аге и бајрактаре и све јењичаре, који су способни за рат, па нека их доведе у Доњу Тузлу.

На прољеће 1810. опет се Босна спремала на Србију, па је везир чинио све потребне припреме. 22. марта 1810. засједавао је у Травнику диван. Закључено је да се дигне једна војска, која ће остати на окупу 6 мјесеци. Војска ће се тако покупити што ће све два војника опремити трећег. И у Сарајеву је тако учињено. Старе и нове серденгечдиске аге одведоше војску Зворнику, а 5 нових бајрака оде Новој Вароши. Ова је војска скупљена доста касно, те отпремљена на бојиште истом у августу.

И догодине је диван у прољеће (8. априла 1811) тражио да Сарајлије дижу војску. Да од баша регрутују 1500 људи. Да ли је то извршено није ми познато. Везир 30. маја пита Сарајлије гдје су оних 5 бајрака из Сарајева и његове назије, које су они жељели покупити и од везира искати одобрење за то.

За поход на Србију 1813. год, чиниле су се војне припреме и у Сарајеву. На измаку мјесеца јуна пописа се у Сарајеву 18 бајрака серденгечдија, под сваким бајраком 120 људи. Они изабраше за башагу Мемишагу Мачковића и преко Гласница одоше на Орлово поље у ордију.²³⁸

Нови везир Али-паша Деренделија требао је стићи у Сарајево 5. маја 1813. У сусрет му изиђоше великодостојници из Сарајева на Козју ћуприју. Тамо је био направљен један павиљон (кјоск), пред којим је паша требао сјачати с коња, па да га ту поздраве и послуже га кавом и шербетом. Али он не сјача и рђаво прими Сарајлије рекавши им: "Ја сам уморан и хитим у Сарајево. Никако нећу да примим ваше каве, нити ми је угодно поклонство људи оне вароши која се рђаво показала према пријашњем везиру (Ибрахим-Хилмипаши) и није се устручавала забранити му да преноћи у вароши".

Ове ријечи запрепастише Сарајлије и они се журно вратили. Везир се крену у Сарајево пола сахата иза њихова одласка. Пратња му није била врло велика. У њој је био мулла, јењичар-ага, везирови дворјани и 1200 Арнаута. Водио је са собом и два

²³⁸ У једној пјесми, која је опјевала одлазак ове војске, описује се јењичарско мирнодопско и ратничко одијело. Као мирнодопско означају се *златне поше, ал-бињшиш, ага-шалваре и кајсарлије* (ваљда фирале од кајсара). Као ратно одијело се означају *ћиверице* (капе), *загарије* (гуњеви), *газанице* (пеленгаће од костријети) и *опанци кашилије*. У истој пјесми се спомињу и конаци овим редом: Соколац, Касаба, Зворник, Брањево.

велика топа, што је уплашило Сарајлије, јер до тада ниједан везир није долазио с топовима.

У Сарајеву, гдје је све било уплашено, говорило се да се везир неће задржати дуже од 3 дана. Али је он сам говорио да ће у Сарајеву остати 6 мјесеци.

Дан-два доцније двојица његових каваза нападоше на двојицу Сарајлија, па их одведоше и сваком ударише по 200 бати-на. Када је казна била извршена, изиђе везир из своје собе, па се као тигар баци на она два јадника, стаде их ударати и газити ногама пријетећи им ножем, који је био извукао.

Везир је био нешто љут и на Јевреје, или је био лаком на њихов новац, па се очекивало свашта. Њихове је главне људе тих дана похапсио. За везира се вели да је врло суров и да је починио доста зала улазећи у Босну. Сада су Сарајлије жалиле за пријашњим везиром, кога су клеветали у Цариграду.

Везир у Сарајеву похапси много људи и удари на Сарајлије велику контрибуцију. Једни веле 100 кеса, други 1500.

О овим глобама Мувекит прича друкчије. Он вели да је велики везир Хуршид-паша био љут на Босанце зато што су, када је прегажена Србија, уништили у Београд прије њега, па им се жељео осветити. Зато је употребио Деренделију, који му је био неки сродник. Деренделија је, вративши се из Србије, почео ударати глобе на Босанце. Сарајлијама је пребацивао неке измишљене кривице, но ови не дадоше новаца. Деренделија им онда припријети. Он им је пребацивао да у предграђу њихове вароши има механа гдје се муслимани састају са немуслиманима, и да пијане руље праве експесе, да се по ноћу састају у бунтовничким кућама, да не респектују султанов ферман о новчаном курсу, па новац у Сарајеву курзира у већој цијени него што је прописано. Ако се тога не прођу, вели им везир, он ће наредити да се смакне сваки, био он војнички часник или кадија. Сарајлије су то све одбијале као клевете. Везир тужи Сарајлије Порти. Велики везир Хуршид пријави ствар султану, који изда ферман, у ком пребације Сарајлијама што се неовлаштено мијешају у државне послове, чине насиља, праве опозицију свему што власт предложи.

Сарајлије на то направе султану махзар против везирових зулума и пошаљу га у Цариград по неком Кари Отлакчији и Мула-Салиху Мензилџији. Када њих два стигну у Цариград са зна за њих Хуршид, па удеси да махзар не дође у руке султану и нареди да се њих двојица ухапсе. Али буде ухаћен само Каро, а Мула-Салих утече помоћу једног чиновника Босанца, неког Бећир-еф.

Сазнавши босански везир за махзар одлучи осветити се Сарајлијама. Договори се са Сулејман-пашом Скопљакком, те овај дигне војску из Скопља и крене на Сарајево. Али и Сарајлије дигну војску, па побу на Деренделију и Сулејман-пашу. Војске се сусретну код села Брезе и Крушчице, између паланака

Бусоваче и Витеза, и побију се. Сарајлије надбију везира, па он са Сулејман-пашом утече према Јајцу, а Сарајлије унибу у Травник. Ту опљачкају и разоре везирске конаке, па се врате.

Дознавши за то султан затражи да му се ствар разјасни. Увјеривши се да је свему крив велики везир Хуршид-паша свргне га 28. фебруара 1815. и даде му везирство у Босни. Сулејман-пашу постави за команданта у Београду. Деренделију је народ у Босни назвао Хојта-паша.

Год. 1815. узме јеврејска општина за рабина *Мозе Переру*, који послје 15 година службовања побе у Палестину, али се на путу разболи и умрије у Стоцу.

Када је у Србији настала друга буна, Босанци су Хуршид-пашу, због мржње на њега, слабо помагали војском. Султан у једном ферману из друге половине августа 1815. кори Боснаце што не шаљу војске Хуршиду. 27. октобра 1815. Хуршид буде дигнут с Босне, па постављен *Сулејман-паша Скопљак*.

Чини се да су Сарајлије са Скопљаком живили у миру, а исто тако и са његовим наследицима *Морали — Бећир-пашом* и *Дервиш — Мустафа-пашом*.

Али је планула буна против *Мехмед — Ружди-паше*. Но нијесу јасни узроци зашто је дошло до тога. Прави је узрок, чини се, везирова лакомост и жеља да се награби новаца. Везир стиже у Сарајево у првој трећини мјесеца октобра 1819. По једној верзији похпси он неколико Јевреја и хришћана у намјери да их откупом из тамнице оглоби. Други Јевреји и хришћани потуже се суду и оброте се угледним муслиманима за интервенцију код везира у корист похпшених. Кадија Хатибовић пошаље везиру депутацију угледних сарајевских муслимана. Када депутација стиже пред врата везирова конака, послуга је дочека ватром из пушака, те се депутација врати. На прасак пушака затвори се чаршија. Тада угледни муслимани оду опет везиру и кажу му све. Везир тада видје да би ствар могла испасти зло по њега, па пусти похпшене, не би ли се свијет умирио. Кривицу хтједе свалити на свога ђехају, кога одмах прогна, и поче се спремати да иде у Травник. Но Сарајлије му не дадоше отићи. Сарајлије су се бојале да ће везир ствар приказати Порти лажно, па би они могли страдати. Да би се осигурали од тога, они затраже од везира писмену изјаву да је он сам крив овој узбуну. Док то не учини неће га, рекоше му, пустити да иде. Везиру то наравно није било по вољи, па је преговарао 5—6 дана, али напосљетку не имаде куд, него код суда даде затражену изјаву. У њој он признаје да је Сарајево било мирно када је дошао, да су му грабани приправили све што је у обичају када долази везир, као стан, ћумур и друге потребе, и да су му одали сваку почаст. Ја сам, вели он даље, поступио незаконито, што сам ухпсио неколико хришћана и Јевреја и мучио их. Па онда прича све даље како је било и вели да Сарајлије нису ништа криве, јер нијесу урадиле ништа, што је против султанове

воље и његове (везирове) личности и воље. Изјава је датирана 3. мухаррема 1235. = 22. октобра 1819.

Ради тога везир буде дигнут 8. децембра 1819, а постављен *Али Целалуддин-паша*, човјек опоре нарави, безобзиран и немилосрдан. Чини се да је у Цариграду с нарочитом намјером он изабран за босанског везира. Што је све починио није ми познато, али је у Босни задуго остао у рђавој успомени овај везир, кога су звали *Целалија*. Уз њега је пристајала моћна сарајевска породица *Џинђафића*.

Како је строго поступао нека послужи овај примјер. Због непоковања законима и везириновим наредбама буде затворено у сарајевску тврђаву 12 рогатичких спахија. Од њих неколико утече једне ноћи и то Алија Редовић и Мустафа Џино из цемата Годомиља, Гази-Мустафа, Мехмед Каница и Дервиш Капо из цемата Сочица. Доказа се да су подмитили диздара, те их је он пустио. 22. јануара 1821. везир бујрулдијом заповједи да се диздар смакне. У Сарајеву, рекао бих, није смакао много људи, али јест у провинцији. Од Сарајлија погубио је Ахмед-бајрактара Фочу.

Сарајевски муфтија *Шаћир-еф.* замјери се свијету због велике своје лакомости, па га замрзише и затражише из Цариграда да се дигне. Тако и би, а шејхулислам меншуром од 12. цемазил-ахира 1236. = 17. марта 1821. постави за муфтију *Мехмед-Шаћир-еф. Мујидефендића*.

Овога времена је било у Сарајеву неколико људи који нису хтјели слушати ни царева, ни везирове заповијести. То су били баштурнација *Х. Цаферага син Зулфикаров* из махале Шејха Ферраха, београдски исељеник и серденгечдија *Чучук-Мехмед-ага* из махале Чохаци-Сулејмана, башага *Абдуллахага* и *Пињо-бајрактар* из Цареве махале. На дивану код везира се закључи да се казне. Чим се вратише из Травника оне Сарајлије које су биле на дивану, *Х. Цафер-ага* буде ухваћен, затворен у тврђаву и смакнут. За остале се заузеше Сарајлије, па код кадије саставе арз и илам за њихово помиловање. И то тако да Пињи бајрактару и башаги буде опроштено, али башага да иде у Видин у прогонство. За Чучук-Ахмеда се и не заузеше, јер га је нестало. Везир 8. октобра 1822. изда бујрулдију, у којој вели да се са предлогом не слаже, јер су сви заслужили смрт, али ће издати нарочите бујрулдије, за Пињу да му се опрашта, а за башагу да иде у Видин. Мало послје нађе се Чучук-Мехмед, па га погубише, а оној двојици би како је везир рекао.

Пред крај Целалудинова везировања би смијењен сарајевски јањичарага *Смаил*. Он се није владао јењичарским редом, па зато буде свргнут 19. фебруара 1823. и прогнан у Димотику. Његово мјесто заузе неки *Садикага*.

Још од *Деренделина* времена су се неки људи били уздигли хвалисањем и истицањем своје личности, памети и тобожњих заслуга. Они су тражили да им свијет одаје незаслужено пошто-

вање и тешко би било ономе који то не би чинио, а још горе ако би их багателисали. Овакви су упропастили једног младог човјека, неког Ахмед-бајрактара из махале Сарач Х. Хајдара, који је био велики јунак, па га је зато свијет звао *Див Ахмед-бајрактар*.

Овакви су послуже дозлогрдили цијелом Сарајеву, јер су се дочекали власти, па су је злоупотребљавали ослањајући се на своје присталице у Сарајеву. Друга странка, не осјећајући се доста јака да им отме власт, потужи се на њих везиру. У махзару, који послаше везиру, веле они да се једна група људи још прије 8 година, за Деренделина времена, прогурала у прве редове сарајевског грађанства. У групи су сарајевски муселим *Омербег Бабић*, а послуже смрти му син његов *Мехмедбег*,²³⁹ синовни сарача *Џинџафе Мустафа-бајрактар* и *Абди-бајрактар*, који су били ујаци *Мехмедбега Бабића*, *Мустафа-ага Буловић*, оцачки *Ћатиб Хоџа-Мустафа*, *Ибрахијага Шеро*, *Булбул Х. Ибрахим Халачевић*, чизмеџија *Х. Алијага Ватрењак*, *Х. Абдуллахага Кркбеш*, *Салих-бајрактар Рустемовић*, *Ибрахијага Аџемовић*, *Сулејман-чауш Чорбација*, *Ахмед-бајрактар*, хафиз *Вели-бајрактар* из *Сумбулмахале*, сарачки калфа *Х. Ахмед Лепир*, *Мустафа-ага Сака* из махале *Топала Ејнехана*, сарач *Хамид-бајрактар* зван *Бенџага* родом из *Сјенице*, *Алијага Бемерлија*.²⁴⁰ У махзару се вели да су ови поуклањали честите људе, па се сами дочекали власти. Набавили су 500 лажних мухура, да их по потреби ударају на службене и неслужбене списе. По провинцији су протурали лажне гласове. Завели су народ и унијели смутњу међу свијет, изазвали немире, те се због тога пролило много крви и доста угледних људи изгинуло. Сином су нагонили свијет да мухурлеисава лажне махзаре и писма, која су слали у Цариград. На основу таквих махзара већина угледних људи је на неправедан начин кажњена. Одупирали су се везирима, о њима слали лажне вијести у Цариград, па су неке дигли с везирства. Покојног *Ружди-пашу* су са срамотом протјерали из Сарајева. У више од 100 случајева они су узимали у заштиту људе који су кроз ових 8 година вршили убиства за која их је требало казнити. Они су више поштених жена обешчастили.²⁴¹ По улицама

²³⁹ Бабићи су с Гласинца. Били су заими и алајбези спахија босанског санџака. Други син *Омербегов* је био *Мустафа*, који је живио у Сарајеву и доцније добио пашински ранг.

²⁴⁰ По *Ranke*-и неки од ових, а можда и сви, били су присталице *Целалуддин-паше*.

²⁴¹ Негађе давно, али свакако у првој поли 19. вијека догодило се једно страшно нејдело. Више жена сарајевских угледних хришћана било је позвано једној угледној хануми у селу *Храсном* код Сарајева. Тада су однекле дошли неки муслимани и обешчастили хришћанске жене. О томе је била спјевана и једна народна пјесма, но већ је поодавно заборављена. Може бити да овај догађај пада у вријеме вршљања ове странке.

и хановима су чинили свакојака неваљалства. Тиме су народ унизили као да је њихово робље.

Везир *Сирри Селим-паша* је ову тужбу једва дочекао и ослањајући се на тужилачку странку с лакоћом је протјерао све оне. Но они се обрате султану, приказујући себе невиним и молећи султана да им дозволи повратак у Сарајево. Противници њихови направише такоер преставку султану молећи га да онима не дозволи повратак у провинцију. А ако је већ издао ферман у том смислу, моле султана да га опозове. Специјално за Бабиће веле да је сву земљу обузимао немир и узбуна када је који од њих био муселим. Зато моле да се од сада не поставља за муселима ни један Бабић.

Своју молбу противници Бабића и њихове странке послаше у Цариград по нарочитом човјеку. Султан молбу уважи и изда ферман 15. рамазана 1238 = 26. маја 1823. у том смислу. У томе су се Бабић и његови људи били већ повратили у Сарајево. Примивши ферман везир изда неколико бујурудлија ради њихова изагнања. Али из непозната разлога извршење буде одгођено. Везир онда изда и по трећи пут бујурудлију, па се свих 18 оних прогна у Румелију. Другу бујурудлију пошаље њима осамнаесторици. Заповиједа им да иду у Румелију, а кадија да им изда пасоше. Власти заповиједа везир да их силом прогна, ако не хтједну ићи сами. Буду ли се и тада противили нека их погубе. До тога није дошло, јер су ови, видјевши да нема шале, отишли у скадарски санџак у Бијело Поље, да буду близу Босни. Но двојица ипак не одоше, Булбул Х. Ибрахим и Сулејман-чауш Чорбација, него се сакрише. Али Булбула набоше брзо, па га погубише. Х. Алијага Ватрењак се разбоље у Горажду и оста да се лијечи. Али умрије ту у августу 1823.

Склонивши се у Бијело Поље прогнаници не хтједоше мировати него стадоше преко својих пријатеља у Босни радити да се поврате. Дознавши за те смутње везир изда оштру бујурудлију на прве људе у Сарајеву. Он им пријети да ће му они одговарати, ако се прогнаници врате. Но прогнаници набоше помоћи на другој страни. Придобију за се сребрничког мутесарифа, па пређу границу и одмах почну злостављати свијет. Везир тада заповиједи да се скупи подоста војске у Вишеграду, Рогатици и Кладњу, а из Сарајева дигне војску из јењичарских редова. За команданта постави алајбега *Ибрахимбега бујурудлијом* од 27. септембра 1823. У бујурудлији му заповиједа да иде с војском на Сребреницу, да ту нападне бунтовнике који ремете мир. Нека их похвата, живе или мртве. Кога ухвати жива, нека га окује па пошаље дивану у Травник. Не хтједну ли се предати, нека их нападне и исијече, а главе нека пошаље везиру. Ко им буде помагао нека и њега пошаљу дивану.

Но они и не сачекаше алајбега у Сребреници, него утекоше у Бијело Поље. Ту остадоше, па су понеки пут узнемиравали свијет. Зато ваља и додијаше Бјелопольцима, те их ови ту-

же. На њихову тужбу нареди Порта 7. новембра 1823. да Мехмедбег Бабић, серденгечдија Бул-Мустафа, Бенџ-Мустафа, Ибрахим Аџемовић, Алија Чемерлија, чизмеџија Х. Абдуллах и сараџ Абдулхамид иду у Филиппопољ. Џинџафићи Мустафа и Абдија, Х. Салих Рустемовић, хафиз Вели-бајрактар, сараџки калфа Х. Ахмед, Хоџа-Мустафа и Ибрахим Шеро да иду у Татар-Пазарџик. Из Бијелого Поља их одведоше под ескортом, да не би утекли. Прије него стиже ова заповијест умријеше у Бијелом Пољу Мехмедбег Бабић и сараџки калфа Х. Ахмед.

Досадањи догађаји, иако нијесу давали слику срећених прилика, превише су ситни и незнатни према ономе што је чекало Босну и Сарајево у најближој будућности, када су се у Цариграду одважили да изведу реорганизацију војске. Како су томе били главна сметња јењичари, њихова је организација укинута. То је учињено у јуну 1826.

Укидање јењичарског оцака и уништење јењичара у Цариграду изазва у Босни страховито запрепаштење и огорчење. У томе дође у Сарајево 1. јула 1826. нови везир *Беленли Х. Мустафа-паша*, човјек врло строг и немилосрдан. Проборавивши у Сарајеву три дана, отпутова у своју резиденцију Травник. Десети дан по његову доласку у резиденцију дође из Цариграда преко Сарајева у Травник царски капиџбаша *Мехмед-ага*, који донесе ферман о укидању јењичара. Ферман је издан средњих дана мјесеца зилкадета год. 1241 = 17—26. јуна 1826. У другом тексту се спомиње да се укида јењичарски ред војске и да се бришу имена *јењичар* и *јолдаш*. На другом се мјесту вели, да многи јењичари имају на руци тетовиран број 75 и крст. Забрањује се титула *загарџбаша* и укида се *турнаџилук* и *сердарлук*. Морају се покупити јењичарски котлови и гајтани са униформи, па их ваља депоновати у тврђаве.

Везир не смједо сазвати у Травник босанске нотабле да им прочита ферман, него без икакво договора и с ким прочита ферман, па свргне јењичарског сердара травничке нахије и узме травничку тврђаву. Овај поступак наново узбуди све темпераментне људе, какав је био и сарајевски јењичарага *Кара-Алиј-ага Рушчуклија*. У договору са турнаџијом Фејиз-агом и са 32 аге и 18 бајрактара започе јењичарага узбуњивати народ. Кадије, улема и други разборити људи су их одвраћали од тога, али они не само што их не послушаше, него их још на најгрубљи начин ругањем и пријетњама устрашише, те се ови измакоше и престаше се мијешати у то.

Видећи да је ствар озбиљна, везир пошаље царског капиџбашу у Сарајево, да ферман прочита и опозицији, и пошаље у Сарајево за муселима свога шуру *Батал-агу*, да кажњава непокорне. Заједно с њим пошаље ланца и букаџија. Капиџбаша дође у Сарајево 15. јула. Зато што је то био дан уочи Бајрама, па је сваки био забављен бајрамским припремама, није се ферман могао прочитати. Само га је мешџемски ђатиб Мухаммед-

-Хилми-еф. Таллалагић завео у сиџил, а читање се одгодило до иза Бајрама.

По Бајраму се сазва сав народ на збор на Мусаллу, па му се прочита ферман и дадоше му се добри савјети. На збору буде свргнут јењичарага Рушчуклија и донесоше се закључци о енергичним мјерама. То све учини испрва јак утисак на јењичаре. Но како су они у Босни били најјача организација и били су врло поносни, не одусташе они од опозиције. Неколико хиљада узрујаних људи скупи се у дворишту Цареве џамије и по улицама око ње. Ту се закључи да се на све стране пошаљу циркулари са предлогом да сви траже да се свргне Батал-ага и Мехмед-ага, а Рушчуклија да се опет постави за јењичарагу. У циркулару се пријети смрћу свакоме ко им се не би хтио придружити.

Мало доцније се организова опозиција и у Травнику. Намјера јој је била да поткопа углед везиру. Сарајевској се опозицији придружише од улема *Али-еф. Мостарац*, *Абдуллах-еф. Абација* и *Х. Ибрахим-еф. Коркут*. Њих тројица повратише опозицију и оне људе који су већ били пристали, да се покоре ферману. У Сарајеву је одржано више конференција и донесен закључак да се из свих кадилука позову по 2 човјека на договор у Сарајево, гдје ће се саставити султану представка са молбом да опозове ферман о укидању јењичара.

2. октобра 1826. дођоше у Сарајево из 32 кадилука по 2 човјека. Њима се придружише од Сарајлија сви који нијесу били разборити и промишљени. Конференција скупљених представника састави махзар и илам, па их послаше капиџбаша Мехмед-аги, да их понесе у Цариград. У махзару су рекли ово:

„Султани Османског Царства, које ће вјечно трајати, основали су прије 300 година јењичарски кор. Сада, када је неколико јењичара починило недостојна дјела, донио нам је царски капиџбаша Мехмедага ферман, који заповиједа да се цијели јењичарски кор растури. Ферман је прочитан пред свима нама. Ми смо се помолили Богу за срећу Османског Царства и за добро Његова Величанства султана. Што се догодило (немири јењичарски) у главној вароши Османског Царства, догодило се без нашег знања и олобрења, и ми у томе нисмо никако учествовали; штавише, нисмо за то ни знали. Ми смо се увијек владали како заповиједа Куран, па смо тако царству учинили добрих услуга. Никада нисмо радили што је противно закону. Нисмо се никада огријешили о послушност и сигурно је да то нећемо чинити ни у будуће. Ми, слуге Вашег Величанства, борили смо се без престанка са непријатељима, који се налазе око нас. С једне стране с царем аустријским, а с друге стране са Црногорцима и њиховим друговима Брђанима. Па смо се борили са Србима 15 година. Ми смо имали шехида и жртава на хиљаде. Жртвовали смо и крв и имање служећи вјерно. Док се Београд освојио ми смо се исцрпили и потпуно осиромашили,

па је несумњиво да би било тешко борити се с каквим непријатељем, ако би сјутра на нас ударио. Ми молимо и преклињемо најпонижније, да и даље остану у Босни јењичарска права, како су била и прије. Молимо да нас не унесрећавате. Молимо да се спријече зулуми, које трпимо ми и наша дјеца. То све нас је натјерало да поднесемо ову заједничку молбу. А како ће даље бити, зависи од милости, благовољења и правде Вашег Величанства."

У Цариграду, гдје је горња представка доиста стигла, нису имали намјере освртати се ни на што, него су предузимане најенергичније мјере да се јењичарска војска укине по цијелом царству, а да се мјесто ње уведе регуларна војска *низам*.

Из Цариграда послаше у Босну двојицу људи од улема, *Ахмед-еф. Прилићанина* (Перлепели) и мукатацију *Ариф-бега*. Они добише инструкције како ће народ у Босни увјерити о добрим намјерама и умирити га. Њих двојица су требала отићи најприје у Београд везиру Абдурахману и с њим се договорити. Дошавши у Нови Пазар 24. октобра, стиже их вијест из Цариграда да се догађајима у Босни не даје велика важност, јер је већина мирна и везир да је придобио неколико виших функционера, да опрезним мјерама ствар уреди на миран начин. Ради тога је зворнички капетан Мехмедбег добио титулу миримирана и дана му је управа зворничког санџака. Пребошњи санџакбег Зулфикар биће му подређен.

Ахмед-еф. и Арифбег не кренуше никада даље од Новог Пазара, него одатле писаше сарајевској улеми, Алијаги Рушчуклији и муселиму, савјетујући им да народ умирују. Када писма стигоше у Сарајево, скупи се свијет пред Царевом џамијом, гдје се писма отворише и прочиташе. Ту им саставе и одговор и позову их да дођу у Сарајево, да кажу у каквој мисији долазе. Примивши сарајевски одговор они се уплаше, те не оду у Сарајево, него пишу замјенику сарајевског мулле. У писму веле да се у јењичарском питању не налази ништа замашно. Ради се само о томе да се искоријени име *јењичар*. Моле муллина замјеника да свијет уразумљује и стишава. Писмо је писано 4. новембра 1826. Муллин замјеник *Хусејин Хамид-еф.* саопшти народу садржај писма врло опрезно. Но ни од тога не би никакве користи. Опозиција ријеша да остане при свом. Опозиционари закључише међу се савез и уговор да ће се послужити силом против свакога ко им се буде противио. Уговор им написа, силом приморан, судски ђатиб Хасиб-еф., а они га сви мухурленасше. У уговору стоји ово:

„Оних срећних пејгамберових времена и за вријеме халифа праве вјере и за пријашњих османских владара овако се шта није догађало, као сада што се уводе незаконите ствари, које с тога нису законите што су против Курана и божјих заповијести. Сви који се налазе у нашој земљи, сав варошки ајан, од-

лична улема, вајизи, џемијски службеници, шејхови, тимарлије, заими, јењичарски ага, баштурнације, хасеџије итд. закључују уговор, по коме су одлучили не признати неправедне предлоге и нове одредбе, којих прије није било. Ми ћемо у сваком случају крвљу и имањем чувати добро земље. У сваком ћемо се случају владати по шеријату и свом се силом заузети, да се одржи мир и ред у земљи. Нека нас Бог сачува да се нађе ко који ће радити против овога што смо уговорили. Такав нека је од Бога проклет! На основу тога смо створили овај уговор и уписали га у сицил 17. ребијул-ахира 1242=18. новембра 1826."

Сарајевски јењичари и њихове присталице разаслаше писма на све стране, у сваки кадилук. На то им се придружише ајани од Фоче, Пљеваља, Рогатице, Вишеграда, Бирча, Тузле, Бијељине, Грачанице, Тешња, Жепча, Зенице, Травника, Скопља, Ливна, Мостара, Гацка и Невесиња. Сваки од њих придоби народ свога краја. Они одговорише у Сарајево да се придружују и да чекају инструкције што ће радити. Сарајлије им послаше инструкције. Становници кадилука Пријепоља, Новог Пазара и Зворника поручише да не пристају уз њих, јер су увјерени да ће покрет рђаво свршити. Нарочито је Ејуб-паша из Новог Пазара осуђивао бунтовни покрет, па је одвраћао Сарајлије од тога. Султанову наредбу је он разумио тако, да се у њој не ради ни о чем другом, него само да нестане имена *јењичар* и *јолдаш*. Ејуб-паша им савјетује да тако обавијесте народ.

Но Сарајлије не уважише ничијег савјета, него напротив, закључише да Зворничанима отму њихову тврђаву. Зато послаше неког Мехмед-башу, да он од сарајевских пријатеља у Зворнику сазна како би се најлакше могла узети тврђава. Вођа сарајевских присталица у Зворнику *Адем-буљугбаша* поручи да треба из Сарајева послати 100 људи њему као појачање. Но његова писмена порука није била тачна, јер је на њој било 29 лажних мухурова. Поруку донесе у Сарајево Мехмед-баша. Сарајлије одмах почну купити војску и упиташе Адем-буљугбашу у ком правцу треба војска да иде и ко ће је хранити.

Требало је да ово писмо мухурлену сви угледнији људи. Зато позваше у Беглук, гдје су држали договоре, кадије и улему. Најприје понудише једнога од ешрефа, кадију Салих-еф. Араповића, да он први влади мухур. Он одговори да по закону и рангу први мухур треба да буде ешрафског ренса, *некиба Муштафа-Нурулдин-еф. Шерифовића*, за њим других кадија од ешрафа, па онда од улеме. Зато са скупа из Беглука послаше Нурулдин-еф. писмо по налчацији Абди-бајрактару и по теллалу Ахмед-бајрактару. Прочитавши писмо рече Нурулдин-еф. да је гријех писати такво писмо и слати војску. То је буна против царске владе. О томе важном питању ваља добро промислити. Када бајрактари то чуше, они и лакоумни народ, који се био искупио, рекоше да је писмо написано са народним знањем и пристанком, па га он мора мухурленасати. Некиб им одговори:

„Ви мене не разумијете, а ја нећу мухурлеисати“. Тада га почеше злостављати. Он онда заповиједи да му се донесе аван, па у авану стуче мухур и рече: „Свој сам мухур ево стучао и идем у царски град (тврђаву)“. Појахавши коња пође у тврђаву.

Бајрактари се врате у Беглук и кажу све како је било. Онда се скупи лакоумни народ у Цареву цамију, па заповиједи да се чаршија затвори и сазове скупштину револуционарних људи. Бунтовници узму ријеч и саопће народу, да некиб није хтио мухурлеисати писмо и да је отишао у тврђаву. Тада се руља крене Бијелој табији, да доведе некиба. Њих 140 оду тамо, па ухвате некиба и поведу га пјешке у скупштину. Успут су га злостављали. Од старачке немоћи и злостављања он је једва ишао. Када с њим добоше до Јековачке табије убију га ту камењем. Да би заплашили друге, у које су сумњали, нанијеше камења пред њихове куће и дућане. Ово се догодило у суботу 6. јануара 1827.²⁴²

Исти дан када је погинуо некиб стигла су писма скадарског мутесарифа Мустафа-паше сарајевском муселиму и другим угледним људима. Он им савјетује да послушају царску заповијест.

Сјутрадан се опет састадоше коловође, па позваше угледне људе и натјераше их да ударе мухуре на писмо, а затим послаше војску Зворнику.

У овим догађајима показао се везир Беленли Мустафа-паша неспособан да угуши немир. Зато је дигнут с Босне 22. децембра 1826, још прије него што су настали у Сарајеву прави немири. Везирство на Босни доби београдски мухафиз Абдулрахман-паша, који ће својом строгошћу умјети угушити немире, бар привремено.

Добивши везирство на Босни, Абдулрахман није могао одмах поћи у Босну. Истом средином јануара 1827. дође у Зворник, гдје 16. јануара издаде бујурудију, којом за сарајевског муселима постави *Омер-агу*, свог кафтанагу. Султан је Абдулрахману дао велико овлашћење и ставио му на расположење доста војске из Румелије. Још је заповјеђено мутесарифима од Скопља и Призрена да га сваки од њих помогне са 1500 војника, мутесариф од Врања са 2000, а алапахисарски (крушевачки) са 1000 војника.

Уз Абдулрахмана је пристао зворнички мутесариф Мехмед-бег Фидајић, а у ордију везираву добоше и сарајевски изгнаници, браћа Цинџафићи, Мустафа-ага Буловић и други.

Послије некибова убиства настадоше свађе међу бунтовницима. Када се чуло да се Абдулрахман приближује Зворнику, утекоше они војници што су их Сарајлије недавно биле посла-

²⁴² О погинућем некибовој спјевао је тарих сарајевски муфтија Шахир-еф. Муџидовић, који у пријеводу гласи: „Сејид Мустафа постаде шехид за Махмуда. Покојникова смрт би узрок разговора у народу и пометње међу бунтовницима“.

ле. У Сарајеву се сав свијет уплаши. Везир посла бујурудију на кадију, муфтију и на улему, која стиже у Сарајево 28. јануара. Народ буде сазван пред мешћему, да му се прочита бујурудија. У њој везир вели отприлике ово:

Када је дошао из Београда у Шабац, дознао је да је убијен Нуредин-еф. и да неки људи иду по кадилуцима да буне народ, па се свијет већ почео и спремати да му (везиру) не да у Босну. Он није, вели, још стигао на своје мјесто, па се не може ни рећи да је коме учинио какво добро или зло. Али Београд зна да он није чинио никаква зла, него напротив, да се очински старао. Позива да му из сваког кадилука дође по један или по два поуздана човјека. Он ће се у Зворнику задржати неколико дана. Тражи да му се из Сарајева пошаљу 2—3 човјека.

Сарајлије му одговоре 2. фебруара. У одговору кажу да нико није крив за некибову смрт, јер је он умро напрасно. Бране и оне који су ишли у Зворник. Нису они ишли, веле, ни у каквој злој намјери, него на договор у важним пословима и већ су се вратили. Не спомињу да ће кога послати, него веле да везира очекују у Сарајеву, да се с њим договоре о свему.

Бунтовници се опет састану у Беглуку и закључе да се дигне нешто војске. Али су се на том састанку неки шапатом договарали да се честити и мирни људи састану у петак у тврђави на Вратнику.

9. фебруара, у петак, састадоше се они пошто су клањали и затворили дућане. Састанак је био пред цамијом Касап-заде Х. Ибрахим. Позвани су били и кадије и улема и ешраф, па су и дошли. На скупу пред цамијом постави се питање шта сада треба чинити. Улема рече да се треба покорити султановој заповијести. На то свијет рече: „Ми се покоравамо“. Али неки чизмеџија, бајрактар Булић, стаде сада викати на кадије и на улему и покуша да свијет поведе за својим опозиционим мишљењем. Улема, кадије и разборити грађани се дигну и повуку се у унутарњу тврђаву (Бијела табија), гдје се затворе.

Сјутрадан у суботу напишу они позиве угледним људима да дођу у тврђаву и позиве пошаљу по Шахир-еф. Муџидовићу и по мешћемском ђатибу Хасиб-еф. Но позвани не добоше тај дан, него у недјељу. Пошто су се посавјетовали и договорили, рекоше и позвани да ће се покорити султану. Одмах одатле оде неколико људи да с агине капије донесу у тврђаву *бабе* (?), а из касарне *казане* и *чапразе* (гајтане са хаљина). Носећи ове ствари изиђе им на сусрет неколико опозиционара, али не могоше спријечити да се ствари однесу у тврђаву. Казане оставише у магацин од мунџије, а чапразе послаше Абдулрахману у Зворник. Они се опет затворе у тврђави, одакле везиру пошаљу писмо са датумом 15. рецеба 1242 = 12. фебруара 1827.

У писму криве царског капиџбашу Мехмеда, да је далеко био забразно, јер је тражио да се испуне и неке незаконите ствари, о којима није било говора у ферману. Он је народу при-

јетио, па се свијет уплашио. Када је дошао у Сарајево, народ није разумио шта он хоће. Али су разумјели паметнији људи, и уразумили су и друге, да султан не тражи ништа нарочито ново, па су се сви покорили ферману, покупили су казане, а везиру послали чапразе, да их он шаље у Цариград.

17. фебруара, у суботу, стиже у Сарајево везиров делибаша Али-бег и Али-бег Фидајић са 1000 војника. У недјељу дође везиров кафтанага Омер-ага са муселимском бујурудлијом. Он је био раније, како је напријед споменуто, постављен за сарајевског муселима, али не смједе доћи у Сарајево прије него што дође и војска. Они што су се били затворили у тврђаву изиђоше и одоше својим кућама.

Везир је још био у Зворнику. Он позове из Сарајева Ибрахим-агу Бакарију, Фејзуллах-агу Турнацију, Мустафа-агу Тахмишчију, Вејсил-агу Имаретлију, Х. Абдуллах-агу Кобића, Абдуллах-еф. Фочу и Абид-еф. Чохацију. Они побоше у Зворник 6. марта. Сјутрадан, у уторак, бише ухапшени јењичарага Алиј-ага Рушчуклија, Ибрахим-бајрактар Пињо, Мустафа-ага Бакарија, Тахмишчијин брат Сулејман-ага, Х. Абдага Милошевић и још неколицина, па их оковаше и послаше у Зворник. Ови сугитну оне што су дан раније пошли у Мачковцу, па и они буду повезани. 9. марта везир посијече Ибрахим-агу Бакарију, браћу Тахмишчије Мустафу и Сулејмана, Фејзуллах-агу Турнацију, Х. Абдагу Милошевића, Ибрахим-бајрактара Пињу и Алиј-агу Рушчуклију. Одсјечене главе везир посла у Цариград. Мустафа Бакарија, који је најприје био осуђен на прогонство у Видин, буде такођер посјечен. Многе везир прогна из земље, али многе и пусти.

24. марта, у петак ујутру, пође везир из Зворника и стиже у Сарајево заједно са Месудагом. У исто вријеме стиже и скопски мутесариф са много војске.

Абдуллахман постави Али-бајрактара Мајдоноса и Бекташ-агу за колџибаше у Сарајеву. Свакоме даде по 100 сејмана. Још везир заповједи да се од крајишке војске пошаље у Сарајево 300 људи под командом Хасанага Пећког.

Везир самовољно погуби и прогна много свијета. На дан прије рамазана, 28. марта, нареди да се више људи дигне из њихових кућа и дућана, па их затвори у тврђаву. Прве рамазанске ноћи посијече двадесетпаторицу, а њихова тјелеса стави пред тврђавска врата. Исте ноћи би посјечен и неки Шахдан-ага Травничанин са својим пријатељем. Они су били задржани у кафтанагиној кући. Њихова тјелеса изложише пред цамијом на Атмејдану. У Сарајево су довођени људи и из других кадилука, па хапшени и губљени. Везир је овако, почевши од прве рамазанске ноћи, па све до уочи Бајрама, наређивао да се сва-

ку ноћ погуби по 10—20 људи²⁴³. Више их још прогна из земље. Само је Мула-Салихагу Шишића и Х. Осман-агу Сабараша за-точно у Врандук.

Сваки пут када би требало кога оковати и прогнати, долазио би Алибег Фидајић на коњу, да своје очи, како вели Мувекит, наслађује муком и срамотом ових јадника. Око њих би он обигравао на коњу и сладио би се.

Послије рамазана преста везир смицати, али цијелом народу удари тешке глобе. У комисији за глобе су били Сејфуллах син алајбега Лутфуллаха Дукатара, Х. Абдага Кобић, Х. Абдага Катић, бајрактар Ибрахимага Горо, Хромић, Бисеровић и Х. Махмуд-ага Танковић (Инцебел-заде).

Они су према имовном стању одређивали глобу од 50 до 50.000 гроша према службеном курсу. Глобе су често пута премашивале имовно стање глобљених, зато многи бише потпуно упропашћени, а многи су глобе плаћали у ратама много година.²⁴⁴

Зато што су кафане биле скуп и легло бунтовног свијета, нареди везир 18. априла да се многе сарајевске кафане сруше, а у многима да се раскопају кахвени ошаци.

Част некибул-ешрафа доби Мехмед-Фадил-еф., син погинулог Нуруддин-еф., меншуром цариградског великог некибул-ешрафа од 1. шевала 1242 = 28. априла 1827.

Абдуллахман је имао намјеру пренијети везирску резиденцију из Травника у Сарајево. Зато упути представку у Цариград да се дозволи грађење везирске палаче у Сарајеву. У мјесецу јулу изда султан ираду о тој ствари. Другом ирадом из мјесеца октобра заповједи царском неимару Мустафа Сејид-аги да изабере мјесто за палачу и да изради планове. Мустафа дође у Сарајево 26. децембра. Но од грађења не би ништа овога пута.

Зато што су чиновници, када путују, узимали од народа храну бесплатно или је плаћали испод праве вриједности, изиђе овога времена наредба да чиновници народу морају плаћати храну за се и пићу за своје коње. Плаћаће јечам по 6, сијено по 2, хљеб по 8, овчије месо по 12, а говеће по 10 пара на оку.

²⁴³ Кажу да се Фадил-еф., сину убијеног некиба Нуруддин-еф. Шерифовића, учинило да су и оволике жртве биле премала казна за убиство његова оца. То је једва доста казне за његова оца папуче, веле да је он рекао.

²⁴⁴ Мувекит прича ову zgodну анегдоту. „За мога времена живио је Мустафа-ага Пиринчанија, коме је била наметнута глоба од 40.000 гроша. Због глобе он није могао више трговати, него је живио од свог непокретног имања. Сједио је у једном од својих дућана, али у празну дућану. Када би му који пут требало унићи у магазу, која је имала врата од два каната, он би отворио само један канат, па би се онако дебео, какав је био, једва провучао у магазу. Људи би га питали: „Ага, зашто не отвориш и други канат да лакше прођеш?“ Он би им одговорио: „Овај ми је један канат затворио везир Абдуллахман. Ако дође још један такав валија, мораћу затворити и други канат.“

У години 1828. требало је за гарнизоне у Београду, Шапцу, Соколу и Ужицу покупити у Босни 2600 војника и прибавити од народа новац за њихово издржавање. Када се новац купи, одреди везир *Алијагу Бемеулију* и *Абди-бајрактара Бичакчића* у Сарајеву да они изврше попис војске која ће ићи на зборно мјесто на Орлово поље код Јање. При попису су учињене неке погрешке, па се свијет у Сарајеву и у Високом узруја. Затим се чу да везир не дозвољава да Сарајлије и Височани иду заједно, него одвојено и другим путевима. Ово још више раздражи и Височане и Сарајлије, па започеше поруке и договори међу њима. Договорише се да раде овако. Када Височани крену, нека не иду оним путем који им је одређен, неко нека се упуте право у Сарајево. Ако их ради тога везир хтједне казнити, Сарајлије ће их бранити.

Тако и би. Када се диже и опреми 5—600 војника из височке нахије крену они у Сарајево, иако им је било заповједено да иду другим путем. Чувши везир за то не би му драго, јер се бојао да Височани немају каквих сакривених намјера. Везир је већ био прије смањно војску, па се бојао да се неће моћи бранити ако дође до чега. Зато он сазва на договор угледне Сарајлије и више чиновнике да се с њима посавјетује шта ће се чинити. Знало се да ће Височани приспјети као сјутра, па се на договору код везира закључи да се у пољу ниже Царине а према Грбавици разапне везиров свечани чадор. Везир да дође тамо са свим вишим вилајетским чиновницима и најугледнијим Сарајлијама, па да сви покушају умирити Височане и склонити их на повратак. А ако Височани не хтједну пристати на то, да их присили народ из Сарајева, који треба да дође са сакривеним оружјем. Сејмени овај закључак казаше махалским имамима са заповијести да они кажу својим махаланима нека сваки дође сутра у поље и нека понесу оружје.

Сјутра, у петак, 19. јула 1828, све се изврши што је уговорено. Везир, чиновници, угледне Сарајлије и народ чекали су код чадора Височане. Када се они показаше, везир им пошаље у сусрет неколико људи да их одврате од даљег примцања Сарајева. Но Височани не послушаше, него кренуше напријед према чадору, па кад ту стигоше уставили се. Везир се разљути, па заповједи да му доведу неколико бољих војника, које он изружи, а својима заповједи да их побију. Тада се из гомиле чу глас: „Народе Мухаммедов, зар ћемо то трпјети?“ Те ријечи прихватише и други, па настаде вика, кроз коју се чу и покоја пушка. Како се пуцало увис, нико не би рањен. Везир и његова пратња поплашише се па пустише ухваћене Височане. Везир брзо појаха коња па утече у Сарајево. Многи чиновници заборавише и своје коње, те утекоше пјешке, сваки својој кући. Но њих није нико гонио, нити је ико пуцао за њима.

Дошавши у свој конак, везир је дрхтао од љутине, јер је био понижен и осрамоћен. За све су му биле криве Сарајлије,

па им се хтједе осветити. Он заповједи топчијама да извуку топове пред конак на мејдан и да пуцају на варош. Али топови не учинише никакве штете, само што раздражише народ, који се враћао из поља. Како су били сви под оружјем побоше на конак. Видећи да топови не дјелују, заповједи везир бимбаши Мехмедаги да иде у тврђаву, па да одатле бомбардује варош. Када овај побе са својим људима, сусрете га између Цареве Њуприје и Базрбана силан народ. Одмах започе бој, у коме Мехмедага, погођен из пушке, паде мртав. Његови се војници повукоше, али се бој настави. Везирови војници су пуцали из конака с прозора и са мунаре Цареве џамије на народ, а народ на њих иза ћошка, из буцака и са мунаре Брдо-џамије.

Препуцавање је трајало 10 дана. Опсадни појас око везира је бивао све ужи. У Сарајеву се не нађе нико да му помогне, јер је свакоме учинио какво било зло. Синови Хасан-аге Пећког пребоше на народну страну. Везир је био у очајну положају, а изгледа никаква да ће се извући. Зато пошаље сарајевског муллу Ахмед-еф. Прилиплићанина у народ, да сазна шта свијет мисли даље чинити. Мулла народ одговори да је опћа жеља да везир иде у Травник, гдје и јесте права везирска резиденција. Мулла упита хоће ли народ пустити везира да слободно оде из Сарајева. То народ обећа. Затим 5—6 угледних Сарајлија оде с муллом у конак везиру, да му кажу шта народ жели и да га увјере да може слободно отићи. Везир пристаде и оде сјутрадан, у понедјељак 29. јуна, са цијелом својом пратњом у Травник.

Да ли због овог догађаја, или због нечег другог, Абдурахман буде дигнут са босанског везирства 18. августа 1828. Султан је, међутим, још прије поклонима и титулама наградио све оне који су помогли да се босански немири угуше. Сарајлијама је опростио све кривице што су их починили у јењичарским немирима. Ова благодат султанова била је, чини се, изнуђена догађајима спољне политике и ратом с Русијом, јер је султану било много стало до тога да народ у Босни буде миран. Ваљда с тога се није Сарајлијама узело за зло ни што су протјерали Абдурахмана.

Абдурахман је свргао сарајевског муселима *Осман-бега Ценетића*, али је на то мјесто поставио опет једнога из исте породице, *Мехмед-бега Ценетића*. Када је ово било и шта је било од првог *Абдурахманова* муселима *Омераге*, није познато.

Отпор против реформи, какве год природа оне биле, није престајао у Сарајеву. Улема се није хтјела склонити да носи реформно одијело. Шејхулисламу у Цариграду дође пријава да сарајевски муфтија *Мухаммед-Шахир-еф. Мујидовић* и још неколико њих неће да носе прописану *имаму* (турбан), него још и сада носе *кауке*, који су били у обичају јењичарских времена. Пријаву је поднио босански везир *Морали Намик-паша*. Шеј-

хулислам Абдулвехаб-еф. је писао сарајевском суду и сарајевској улеми. Из писма се види да су већ свуда кадије, мударри-си, софте, хатиби итд. носили имаму, само су она неколицина Сарајлија остала при кауку. Због тога шејхулислам проглашује да је сарајевског муфтију свргао. Писмо носи датум задње трећине зилхиџета 1245 = 13—21. јуна 1830. У вези са овим везир посла бујурудију, у којој наређује да кадија сазове улему и народ. Они нека изаберу згодну личност за муфтију и нека у шејхулисламовој менштури, коју везир шаље заједно са бујурудијом, на празно мјесто ставе име изабраног муфтије, па онда да изабраном предају менштуру.

Но, свргнути је муфтија код народа и улеме у Сарајеву имао велики углед и симпатије, па ови не хтједоше бирати другог. Када се и Мухаммед Шафир-еф. покори, па скиде каук и натаче имаму, народ замоли да он и надаље остане муфтија.

Год. 1830. поста рабин *Мајир Менахем Данон*, који 1839. оде заувјек у Палестину.

16. децембра 1830. постави везир за *ислам-забита* у Сарајеву *Абдуллах-агу*, који је и прије имао то звање.

Од свога доласка везир Морали-Намик је био противник сарајевског муселима *Емин-бега Ценнетића* и више је пута кушао да га дигне. Али то није могао, јер је народ био за *Емин-бега*. Напосљетку се везир одлучи, па га сврже, а на његово мјесто постави неког *Абдуллахагу*. То увриједи Сарајлије. Многи се дућани позатвараше, а неколицина их оде кадији да им састави махзар и арз на везира, како народ неће новог муселима, већ тражи да се врати *Емин-бег*. Кадија то учини. Везира то разљути, па 15. јануара 1831. пошаље кадији бујурудију, којом јавља да је *Абдуллахагу* свргнуо и да му заповиједа да одмах иде из Сарајева. За *Емин-бега* вели Сарајлијама да га неће никада потврдити за муселима.

Но како у Сарајеву није било згодније личности од *Емин-бега*, а ваља да је био и какав други разлог, диван послје пристане да *Емин-бег* буде муселим. И везир пристане на то, па у првој трећини мјесеца априла 1831. изда бујурудију у том смислу. Али заповиједа да се казне петорица Сарајлија, некибул-ешреф *Фадил-еф.*, *Осман-бег Ценнетић*, *Дервиш-бег Бабић*, *Хацибајрактар Капић* и *Х. Салих-ага Теллаловић*. Њима нека суди суд што су изазивали немире, а у друге нека се нико не усуди дирати.

Али одмах затим диван нађе да треба казнити још двојицу Сарајлија. На дивану је подигнута тужба против *Мехмед-заима Халилбашића* и *Абдулаха Циџића* због отпора према власти и рђавих дјела. На дивану је било и Сарајлија који су свакако могли послужити као свједоци. Како је кривица ове двојице била доказана, диван закључи да се обадвојица прогнају из провинције. Закључак је саопштен кадији, муселиму и другим у

Сарајеву бујурудијама од 13. априла 1831. Адресатима се заповиједа да изврше дивански закључак.

Под изговором да су у земљама окол Босне избили немири, па Босну ваља чувати, диван у априлу закључи да се у Босни организује војска. У ствари ово је био покушај да се у Босни уведе регуларна војска, *низам*. Диван закључи једногласно да сваки кадилук према својој величини и броју становника попише и наоружа сразмјеран број војника, а сваки санџак из сваког *каида* да стави по једног спахију под команду његова алајбега. Војници нека се 27. маја скупе у Новом Пазару, а спахије да иду, што прије могу, у Сјеницу под везирову команду.

Прије него што се скупљање војске имало извршити, везир у двије бујурудије, од 21. до 23. априла, изда заповијест да се у сарајевском кадилуку одмах скупи 800 војника, да се наоружају и да их на одређени дан муселим *Емин-бег* доведе у Нови Пазар.

Наравно, ове су наредбе биле свијету несимпатичне, али је било и разлога личне природе, због којих је дошло до сукоба између Сарајлија и везира. Везир је био омражен по свој Босни због нове униформе, феса и европског одијела. Његов карактер га такође није могао учинити симпатичним, јер је био непостојан и није био човјек од ријечи. Он је мрзио Сарајлије и често је, вели се, кажњавао и невинне људе.

Сарајлије не хтједоше скупити оних 800 војника, него само 4—600, и не кренуше к Новом Пазару, него према Травнику. То је била отворена непослушност и бун, којој је узрок било ово:

У Босни се сазнало шта се намјерава са дизањем војске. Знало се да султан хоће мјесто јењичара да уведе *низам*. Босна је била противна томе и намјеравала је одупријети се. Да буду за отпор спремни, босански су се прваци договарали и склопили су савез са скадарским везиром *Мустафа-нашом*. Но многи угледни људи из Херцеговине не хтједоше приступити споразуму. И везир је позиван да се придружи босанском отпору. Наредба травничког дивана је схваћена као почетак организовања регуларне војске. Да се организација низама осујети и да се везир натјера да пристане уз опозицију, побоше сарајевски војници на Травник. Везир им се одуприје, али га Сарајлије разбише у боју код *Пироте* изнад Травника и ухватише га. Везир се тада привидно покори. Но прије је он већ јавио у Цариград да се у Босни спрема отпор. У Босну стиже глас да султан шаље на Босну великог везира *Мехмед-Решид-пашу* с војском. У Босни се већ почела купити војска. Везир је био постављен од опозиције за војног команданта ове војске, али му је наређено да пресели у Сарајево. Поражен код *Пироте*, поведен је он у Сарајево негдје прије 31. маја. Дошавши у Бусовачу, *Мустајбег Дувњак* и алајбег *Малкоч* му покажу пут којим ће бјежати, те он

утече у ноћи и преко Дувна оде у Столац Алијаги Ризванбеговићу.

Када је план са везиром Морали-Намиком тако пропао, босански великаши изабраше за команданта босанске војске Хусејин-капетана из Градашца.

Пратња Морали-Намикова, сазнавши за његово бјегство, оде у Сарајево. Тамо покупи неколико стотина војника из сарајевског кадилука, наоружа их и посла на Косово под командом Х. Салих-аге. Ови успут поведоше и војнике из других кадилука што су били на путу којим су ови војници пролазили. На Косову босанска војска разби великог везира.

Они који осташе у Босни обратише највећу пажњу Морали-Намику и херцеговачким беговима, који су остали вјерни султану. Кајмекам Намиков Ахмед-бег добије од босанских великаша који су још били у Приштини вијест да је Намика султан свргнуо и да Ахмед-бег треба све да преузме да се Намик истјера из Херцеговине. Ахмед-бег се онда договори са великшима који су остали у Босни да се скупи војска, која ће са разних страна поћи па се састати у Невесињу, одакле ће ићи на Столац. Сарајлије скупише такођер војску, па је послаше Невесињу. Дошавши сарајевска војска у село Ледиће у трновском крају стиже јој глас да је у ноћи 31. августа била у Сарајеву велика ватра, која је спржила сву чаршију и много кућа и ханова. Нешто се војске одмах врати у Сарајево.

Нешто раније је једно сарајевско одјељење заједно са пристиглим зврничанима отишао преко Фоче у Гацко. Ову су војску предводили Дервиш-бег Турханија и Мухаммед-бег и Сулејман-ага Плиске. Ишли су на Смаил-агу Ченгића. Овај их дочека и разбије на седлу Брњу у Горњој Кокорини. Већину их зароби.

Враћајући се као побједник с Косова сврати се Хусејин-капетан у Сарајево око 15. септембра и одсједе у кући Ахмед-аге Златара.²⁴⁵ Сродник Ахмед-агин Мустафа-ага Златар био је Хусејин-капетану најбољи пријатељ и помоћник. Ради Хусејинова пријатељства диже се Мустафа-агин углед и Сарајлије, хтјеле не хтјеле, пристадоше уз њега.

Негдје одмах првих дана цемазиул-еввела 1247 = 8—17. октобра 1831. изабраше босански великаши Хусејин-капетана за босанског везира. Као везир Хусејин стаде постављати на важна мјеста своје поуздане људе. Од Сарајлија је Мухаммед-бег Турханију постави за гатачког муселима. Но Гацко је ваљало најприје отети од Смаил-аге. Турханија пође с војском на Гацко, али га Смаил-ага разби код Цернице. Турханија се затвори

²⁴⁵ Та је кућа могла бити на оном комплексу земљишта гдје је сада зграда филијале Хипотекарне банке и неколико околних кућа. Тај се комплекс и иза окупације звао *Златарева башча*. На башчи у њеном западном крају била је једна лијепа стара кућа, у којој је иза великог пожара од 1879. становао Петракија Петровић.

у тврђаву Кључ. Видећи да се ту не може држати, затражи од Смаил-аге да му даде слободан пролаз. Добивши то изиђе из Кључа и оде из Гацка.

У првој поли мјесеца децембра оде нови везир Хусејин-паша из Сарајева у Травник. У Сарајеву остави као свог замјеника Мустафу Златара.²⁴⁶

За љубав везирства Хусејин-паша је био вољан да се покори султану, па да уведе регуларну војску са новом униформом, али нису били вољни други, па он одуста од тога и стаде се спремати на отпор. На Босну је кретала војска од 30.000²⁴⁷ под командом именованог босанског везира Кара-Махмуди Хамди-паше. Један мали одред босанске војске пође му у сусрет и дође до Бањске на граници босанске провинције. Сарајевске војнике овога одреда предводио је Бекташ-ага Дурак. С војском оде и сарајевски муселим Емин-бег Џенетић. За муселимовог замјеника буде постављен 20. априла 1832. Х. Мустафа-ага Шимбељ. Златар оде с војском у Херцеговину.

Разбивши мали босански одред код Бањске, Карамахмуд пође даље. Заобиђе Хисарцик (Милешеву), Хасан-бег Сијерчић, Хусејин-пашин хеџаја, био је одређен да чува прелазе на Дрини, али он без боја пусти Карамахмуда да пређе преко ријеке.

Златар је неколико пута разбио Херцеговце у Невесињу и Дабру и опсео Столац. Но чувши да се Карамахмуд примиче Сарајеву, дигне опсаду и крене до помаже Хусејину. Овај је био одлучио да Карамахмуда дочека на Витезу.²⁴⁸ Ту даде Османлијама јак отпор. У томе су одмах по Златареву одласку кренули према Сарајеву Алиј-ага Ризванбеговић и Смаил-ага Ченгић. Један одред босанске војске дочека Херцеговце у Зијамету Црној Ријеци, али брзо узмаче. Ово је неповољно дјеловало на главну босанску војску, па се Хусејин и Златар повукоше до Злог Ступа. По Ранке-у Хусејин се на Злом Ступу борио необично храбро. Исто тако и Али-паша Фидајић, под којим је тај дан погинуло осам коња. Да су и други тај дан тако вршили своју дужност, Карамахмуд би био тотално потучен. Али су други чекали како ће се бој свршити, па нису хтјели својим учешћем у борби ријешити битку у босанску корист. Па ипак је Карамахмуд имао силне губитке, и веле да је једнога момента помишљао на узмак. Тада су му дошли у по-

²⁴⁶ По Мувекиту Златари су из трновске нахије у сарајевском кадилуку. Мустафа-агин отац звао се Хусејин, а дјед Хасан.

²⁴⁷ По Мувекиту је Карамахмуд водио 70.000 војника, а по Ранке-у 30.000, од којих је било 12.000 регуларне војске, а 18.000 Арнаута.

²⁴⁸ Мувекит вели, да је бој био на Палима, а по Ранке-у се борба водила на Витезу. Како ми се положијаи на Витезу чине стратешки бољи одлучио сам се за Ранке-ову верзију.

моћ Херцеговци²⁴⁹. У боју на Злом Ступу погинуо је сарајевски муселим Емин-бег Џеннетић. Бој је био 2. јуна.²⁵⁰

Карамахмуд не униће исти дан у Сарајево, него преноћи пред њим. Али тога дана унибоше Херцеговци. Сарајлије склонише жене и дјецу у тврђаву па се разбјегоше. Хусејин и Златар, који су разапели чадоре на Бакијама, сачекаше ноћ, па по ноћи одоше к сјеверу. Златар поведе са собом и породицу.

Сутрадан, 3. јуна, Карамахмуд с војском заобиђе Сарајево, па разапел чадоре у пољу пред вароши.

Карамахмуд је био човјек лијепе ћуди, благ и милостив, па не учини народу никаква зла. У војсци, и код момчади и код официра, заведе строг ред и дисциплину. Вели се да су неки рђави људи саставили списак оних људи који су заслужили казну. Узевши тај попис у руке Карамахмуд га подера. Свакако на његов предлог султан 31. јула прогласи свечано да опрашта свем народу у Босни и Херцеговини.

Али су наравно извршене промјене на вишим мјестима. За муселима, мјесто које је смрћу Емин-беговом и онако било упражњено, не постави ни једног Сарајлију, него човјека из своје пратње, неког Муса-агу. Истог дана диже сарајевског мулау, па постави на мулалук Мехмед-Фадил-еф. Али привремено, док му не дође меншуре од некибул-ешрафа.

Бујурудијом од 21. јула конфискова покретно и непокретно имање Мустафа-аге Златара. Покретно ће се продати и употребити за издржавање војске, а непокретним ће један куратор управљати за државни рачун. Извршујући заповијест бујурудије, роба и покућство продадоше се лицитацијом на суду 27. јула у присуству муселимову и куратора тутунције Хусејин-аге.

Конфисковано је и имање погинулог муселима Емин-бег. За куратора његове масе постављен је нови муселим Муса-ага.

О Хусејин-паши Градашчевићу су се проносили гласови да је последице пораза покупио силан државни новац и пренио га у Аустрију, гдје се склонио. У то је вјеровао и Карамахмуд, па се обратио преко владе у Цариграду аустријским властима с молбом да ту ствар испитају. Из Аустрије је послан у Цариград одговор да је Хусејин-паша сријемском генералу рекао да није ништа однио и дао је генералу попис од свога новца, драгоцјености, одијела и покућства, које је остало у везирским конацима у Травнику. Тај попис је добио Карамахмуд. Он ради тога у војсци на Сарајевском пољу изда 17. септембра 1832. бујурудију на травничког кадију и муселима, да истраже шта је било од новца. Према попису остало је у Травнику новца:

јалдуза дуката по 36 гроша	12.000
старих и нових златника	40.000
стамболских златника	2.000
алжирских и мисирских златника	1.000
рубија од фундука и од адлија	5.000
страних махмудија	3.000
адлија	4.000
фундука златника	700
реала	11.500
хајрија	20.000

Ствари, које су остале у Травнику, пренесене су у Сарајево и продане за 59.000 гроша у државну корист.²⁵¹

Доцније, у новембру, дигао је султан ове конфискације и опростио кривице, али људи није пустио у Босну.²⁵²

Одмах у почетку Карамахмуд одлучи да не резидује у Травнику, него у Сарајеву. Ради тога што је Блук био стара неподесна зграда, морали би се у Сарајеву градити нови пашински двори (пашакапуси) на згодну мјесту и у тврђави једна касарна за 1000 војника. У том смислу везир пошаље Порти представку, на коју дође одобрење за грађење. Двори се почеше градити на *Горици*, изван сарајевске територије, 14. јула 1832. Са свију страна добоше дунђери и други мајстори. Радило их је 185 дунђера, каменара и надничара. За 114 дана, тј. до 5. новембра, саграђена је службена зграда (паша-капуси), а иза тога женско одјељење и око њих унаоколо зид од камена, дугачак више од пола сахата (?), како вели Мувекит. По зиду су биле куле, капије и стражарнице. За наднице и гвожђарију потрошено је 520.709 гроша. То дадоше сви босански и херцеговачки кадилуци.

Прије него што је угушена прошла босанска буна, султан је објавио рат свом непослушном вазалу, египатском кедиву Мехмед-Алији. Египатска војска је потискивала турску, па је кроз Сирију упала у Малу Азију. Султан заповједи да му се из Босне пошаље војске, пјешака и спахија у ордију на Пловдивском пољу. Из сарајевског краја и из нахија Високог, Фојнице и Прозора оде 500 војника, које одведе неки Лутфуллахага. У боју код Коње 21. децембра 1832. египатска војска побиједи турску и један аио је зароби. Међу заробљеницима је било и Босанаца.

Карамахмуд све вријеме свога везировања провео је у Сарајеву. 24. јуна 1833. буде дигнут, а послан *Давуд-паша*, који

²⁴⁹ Leopold Ranke, *Die letzten Unruhen in Bosnien 1820—1832. Historische Zeitschrift*. БД. II, 1833, стр. 277—278.

²⁵⁰ Једно Карамахмудово писмо из села Љубогоште (Љубогоство) има датум 2 јуна. Ј. Јеленић, *Извори за повјест култур. рада босанских фрањеваца*, „Гласник Земаљ. музеја“, 1913, стр. 50.

²⁵¹ Риза Мудеризовић, *О благу Хусејин Капетана Градашчевића* итд., „Гласник Земаљ. музеја“, 1927, стр. 215—220.

²⁵² Градашчевић је умро почетком 1833. у Цариграду. Златар се вратио у Сарајево и умро је 29. фебруара 1863. Укопан је у гробљу код намије у Мједеници.

стиже у Сарајево 26. септембра. Њему се не допаде мјесто гдје су били везирски конаци, јер је било далеко од средине вароши. Зато и не одсједе ту, него у кући Мустафа-аге Златара и остаде у њој.

Муселимлук Фадил-еф. Шерифовића, који је био и неки бул-ешраф, протегну везир 14. новембра и на нахије Фојницу, Неретву и Прозор. Фадил-еф. сроди се са Хусејин-капетановом породицом. Хусејин-капетанов брат Осман-паша Градашчевић ожени се Фадиловом сестричном.

У год. 1834. умрије сарајевски митрополит Венијамин.²⁵³ Бератом од 9. октобра 1834. буде постављен *Амвросије*.

У Сарајеву је дуже времена владао мир, па неко вријеме нема никаквих вијести. Једна новина је уведена 3. новембра 1834. Везир заповједи да се на мунари Цареве џамије развија бајрак сваки дан у подне, када је вријеме клањању, а у ијиндију да се диже. То је стога да свијет зна када је вријеме од ова два намаза. Тај је обичај био у већини турских вароши, само га до сада није било у Сарајеву. Бригу око развијања и скидања бајрака водиће мујезин и каим Салих-калфа, коме је за то одређен хонорар од 100 гроша на годину.

Давуд-пашу диже Порта с Босне 13. јула 1835, па посла *Мехмед-Салих Веџихи-пашу*. Његов ђехаја *Ахмед Бахри-бег* стиже у Сарајево између 6. и 15. августа. Њему се такођер не допадоше двори на Горици. Ваљда по налогу везиру и Портину поправи он Беглук, да везир може становати у њему. На повратак потроши 256.000 гроша.

Одмах иза ђехајина доласка удари једне ноћи (16—24. августа) гром у барутну кулу у тврђави. Куће што су биле близу срушише се. Камење је летјело на пола сахата даљине. При том погибе петнаесторо људи, жена и дјеце.

Веџихи-паша стиже у Сарајево између 14. и 22. октобра. Он диже са муселимлука Фадил-еф., па постави босанског алајбега Мустај-бега Бабића²⁵⁴. Фадил-еф. постави за муллу и прибави му менштуру.

Везир позва к себи у Сарајево босанске прваке. Пошто је с њима одржао диван пусти их кући. Само задржа бањалучког муселима *Абдуллах Хифзи-еф.* *Бумишића* и тимарског тескерацију *Мустај-бега Дувњака* из Травника. Њих двојицу удави у хазни.

²⁵³ Православна општина није била задовољна с њим. Чини се да се мијешао у црквене и школске послове колико није требало, и тражио да му се даје и оно што му не спада. Због тога се општина с њим и процесовала.

²⁵⁴ Мустај-бег Бабић био је син сарајевског муселима Омер-бега. Мустај-бегова жена Фатма-Каните била је кћи богатог Хомарије. Кћи Мустај-бегова Мулија-Мерјем удала се за Али-бега Џенетића, сина Осман-бегова из махале Чохаџи Х. Сулејман, а кћи Шемса за Омер-бега Шерифију.

Али се тада догоди нешто непредвиђено. У нечијој кући близу Беглука изби ватра. У Сарајеву је био стари обичај да одмах опали из пушке онај који први спази ватру. Онда са других страна пуцају и други из пушака. Тако би и овога пута. На глас прве пушке одговорише и друге из других улица и махала. Не знајући шта је, везир помисли да су Сарајлије пошле на њега због убијства оне двојице. Смирио се када су му рекли шта је.

15. јула 1836. доврши се поправљање мевлевијске текије на Бембаши, која је била врло оронула. Поправак је изведен о везиру трошку. У авлији се направио шадрван са фискијом (водоскок), а око шадрвана ћошци и софе. Уз текију се сагради лијеп месцид са дрвеном мунаром. Шејху *Лутфуллах-еф.* изради берат, којим му се даје овлаштење да у месциду клања џуму и Бајраме. Како је месцид био врло близу Миљацке сруши га једном приликом поплава.

Арбански башибозуци, које је довео Веџихија, убише једнога дана у Трговкама (Пазарбуле) једну жену и једног човјека, неког Бећировића. Одмах се узбуне чаршинлије, па затворе чаршију и Арбанасе испребијају сохама и цјепаницама. Ова се узбуна некако стиша па се чаршија опет отвори. Али одмах за тим везир посла *Хасан-агу Зубовића*, да ухвати једног од оних, који су свијет наговарали да чаршију затвори, неког *Мехмед-еф. Кадриновића*, Височанина, који је живио у Сарајеву. Хасан-ага пође с војницима према Мехмед-ефендијину дућану у Кујунцилук. Дошавши ближе види да Мехмед-еф. има уза се оружја. Зато прође мимо дућан не дирнувши у њега и јави везиру шта је и како је. Али се везир не прође своје намјере, него пошаље бимбашу *Каранфила* да он ухапси Мехмед-еф. Овај оде да то изврши. Приступивши Мехмед-еф. да га ухапси, овај прихвати за оружје па једном Арбанасу одсијече руку и утече. За њим припуцају Арбанаси, али не убију њега, него неког Јеврејина теллала, који се звао Тоска, и ране Мула-Салиха Мехалију.

На пуцање пушака чаршија се опет затвори. Народ затражи од везира да Арбанаси не станују у вароши. Видећи да се завада између Арбанаса и Сарајлија неће стишати, био је везир у немалој неприлици. Свађу стишати није могао, а ни Арбанасе дићи из вароши. У сто добрих му часа дође колера, која се тада појави у Сарајеву. Узевши то за изговор, а ваљда се и сам препропао болести, он се негдје у јулу или септембру 1836. диже из Сарајева па пресели у Травник.

По једној вијести колере је било по свој Босни и Херцеговини. У једној биљешци се вели: „Да нас Бог сачува болести колере, горе од куге“. По тој истој вијести умро је од ње у Сарајеву 525 душа.

Неколико мјесеци доцније, у првој трећини мјесеца децембра, пописао се од Босанаца 2 табора (батаљона) регуларне војске. Сарајевски крај даде 200 војника.

Мустај-бег Бабић, који је био *миралај* (пуковник) *сувари-редифе* (резервне коњице) босанског санџака и сарајевски муселим, буде наново потврђен у муселимаку и у августу 1836. одликован чином *мириливе* (дивизијског генерала). У исто вријеме буде и *Фадил-еф. Шерифовић* унапријеђен у ранг *миралаја* херцеговачке и зворничке сувари-редифе и доби муселимак у Дервенти, Градашћу, Грачаници и Маглају.

Једна празновјерица уплаши силно свијет у Сарајеву на измаку 1837. или мало доцније. Пронесоше се гласови да су се у многим кућама показали цини. Нарочито су, веле, биле честе њихове приказе у кући Х. Абди-бајрактара Џафића и трајале су дуго времена. Да се свијет смири добави власт хоће записиваче и попове, који записима, врацбинама и молитвама тобож смирише цине.

Год. 1839. постаде сарајевским рабином *Мозе Перера*, који десет година доцније оде такођер у Палестину, да се више не поврати.

Велики реформни акт *Танзимати-хајрије* султана Абдул-Мешид не остави дубока утиска у Босни. Ваљда се испрва није добро ни знало за његов садржај, или се није вјеровало да ће се изводити у пракси.

Сарајево се више интересовало локалним свађама и ситним завистима тјесногрудих својих великаша, који су за собом водили читаве странке.

Најприје се Сарајево занимало случајем *Мехмед-Заима Халилбашића*. Он се ожени сестром Мустај-паше Бабића, па је послје пустио. Шура га је због тога замрзео и, нравно, тражио или чак и стварао прилику да му се освети. Везиру стиже пријава да Халилбашић ствара смутње. Сав је свијет вјеровао да је то Мустај-пашина сплетка. Везир заповједи да му се Халилбашић доведе у Травник. Мора да Халилбашић није био без кривице, јер не оде у Травник, него утече. Бујрулдијом од 5. марта 1840. заповједи везир да му се Халилбашић добави жив или мртав. Није ми познато како се ствар свршила најпослије.

Много је веће димензије узела и имала је врло тешких посљедица свађа између *Ахмед Муниб-еф. Глобе* и *Х. Осман-бега Џеннетића*. Глобо је био заступник мутевеллије Гази-Хусреф-бегова вакуфа. Њих двојица, Глобо и Џеннетић, су били и у сродству, а завадише се ни око шта, око једне кућице у селу Вучјој Луци. Њихови пријатељи, мјесто да их стишавају и мире, још су их више распаљивали. Омраза је расла из дана у дан, а број њихових присталица који се за то интересоваше све се више множио. Сарајевски муселим Мустај-паша не само, што их није хтио мирити, него је и сам постао партизан Х. Осман-бега Џеннетића. Глобо је био дарежљив, гостољубив и пријатељ уживања, па је зато имао доста својих присталица. И једна и друга страна осјећала се доста јака, па није била склона погодби и измирењу. Најпослије спор буде пријављен везиру, па их

он обадвојицу позове у Травник, да сваки брани своје становиште на дивану. Глобо је међутим сазнао да је у пријави кривица свађена на њега, па се бојао да ће осуда испасти криво по њега. Зато не оде у Травник ни он, нити ико од његових људи. Штавише, они наговорише свијет да затвори чаршију. Муселим Мустај-паша се уплаши, па крадом изиђе из Сарајева и упути се у Травник да обавијести везира.

Везир изда бујрулдију 6. августа 1840. у којој опомиње и савјетује завађене и узбуђене Сарајлије. С бујрулдијом пошаље једног агу са свог двора и травничког кадију *Хафиз-Салиха Реџаи-еф. Узунџића*, Сарајлију, да и они лично стишавају свијет. Стигавши у Сарајево позову они к себи неколико људи, отворе бујрулдију и прочитају им је. Везир у бујрулдији забрањује одржавање скупова и кварење мира. Упућује сарајевски свијет на редован судски и административни поступак. Ако га, вели, не послушају, доћи ће сам с војском и топовима, па пронаћи кривце и казнити их не дирајући у поштене и мирне грађане. У том су смислу говорили и везирови изасланици. Савјетовали су да Глобо са својима оде у Травник. Глобо је био склон да иде, али му не дадоше његови људи.

Када се везирови изасланици повратише и рекоше шта је било, везир се поче спремати, да с војском иде на Сарајево. Коловође у Сарајеву распалише свијет и наведоше га да се одупре везиру. Они подбодоше и народ фојничке и височке нахије, те им се и ови придружише. Створише план да не чекају везира, него да га они први нападну и побоше на Травник. Мирнији и опрезнији људи у Сарајеву повукоше се. Многи одоше на своје читлуке у околини. Од оних који побоше на Травник многи усупт добоше себи, па се вратише у Сарајево. Зато их на бојиште у паланку *Витез* не стиже много. Близу Витеза код моста *Дивјака* на Лашви пробише се с везировом војском и носе се с њом 1—2 сахата. Али не могоше одољети, него узмакоше натраг. Везир тада крене на Сарајево и стиже на Сарајевско поље 21. августа 1840. године, гдје разапе чадоре.

Сви који су били криви разбјегоше се и посакриваше. Глобо с пријатељима утече у Дубровник. Везир сазва народ и општро га укори, а 41-човјека из чаршије ухапси. Од осталог свијета узме писмену обавезу да ће државној каси платити 500.000 гроша, ако и послје ко буде стварао немире и противио се власти, а народ га не ухвати и не преда везиру. Похватане окова и посла их у прогонство у Румелију.

22. августа изда везир кадији наредбу да он (кадија) и везиров мубашир уз асистенцију угледних људи попишу кућни намјештај, читлуке, куће, дућане, башче, млине и све остало што имају бунтовници. За сваког појединог нека се направи посебан списак. Спискове нека пошаљу везиру, а заплаћеним имањем нека управљају поуздани људи. Из конфискованих имања ће се

платити држави оно што су бунтовници узели из тврђаве, и трговцима од којих су узимали жито и друге потребе.

Конфискована су имања *Ахмед-еф. Глобе*, као главног кривца, и њихових помоћника *Рашид-еф. Аликадића, Х. Салих-еф. Панце*, занима *Шир Осман-бега, Х. Ахмеда Кркбеши, Х. Мурата Сјеничака*, пријашњег башаге *Х. Салиха* и *Мула-бајрактара Булакчије*.

Зато што се ни муселим Мустај-паша Бабић у овом спору није држао како треба, диже га везир 24. августа, па га постави за бањалучког муселима. У Сарајево дође за муселима *Фадил-паша Шерифовић* и доби још муселимство у нахијама Вишеграду, Рогатици, Високом, Фојници, Неретви и Прозору. Овога пута је постао мирлива.

Везир иза тога, 28 августа, изда амнестију Сарајлијама. Из амнестије изузима приличан број људи, који су осуђени на прогонство у Малу Азију и Румелију, али нијесу похватани. То су у првом реду они чија су имања конфискована, па онда ови: *Осман син башаге Х. Салиха, Салих Хаџић, Х. Салих Теллаловић, Салих-ага Враго, Салих-ага Коштро, Мустафа Табугчија, Х. Мустафа Шимбељ, Дервиш-Мустафа Бумрукчија, Мехмед-бајрактар Саханија, Мустафа-бајрактар Врето* и његов брат, *Сулејман-ага Машић, Сулејман-ага Мачковић, Х. Осман Реповац, Мустафа Талиревић, Салих Терзија, Мехмед бербер, Мустафа Жуна, Мехмед-ага Чајничанин, кујунџија Осман, Ахмед Цидо, Јашар Смајкановић, Ибрахим Грачаничак, бербер Х. Абди-бајрактар, Осман Муждеџија, Х. Ибрахим Бурек, Алија Цаферовић, Казаз Цицо, Хаџи-бајрактар Слинић, чизмеџија Дервиш Борчак, ханџија Смаил, Лутфуллах-ага Ђурчић, Мустафа Муминефендић казаз Алија Арнаутовић његов брат Салих, терзија Ибрахим, Фејзија Хаџиомеровић, Салих Мехалић и Х. Пашанбајрактар Пињо*.

Исти дан везир постави *Х. Осман-бега Ценнетића* за замјеника мутевеллије Гази Хусрев-бегова вакуфа. Сјутрадан. 29. августа, крену везир у Травник.

Од горе споменутих бјегунаца неки су утекли у Гацко Смаил-аги Чентићу. Када је Смаил-ага ишао у Дробњак пратили су га и они и заједно са Смаил-агом су погинули на Мјетичку у октобру *Х. Паппин-бајрактар Пињо, Сулејман-ага Мачковић* и *Салих-ага Хаџић*.

Вецихија буде дигнут с Босне 28. септембра 1840, а постављен београдски мухафиз *Мехмед Хусрев-паша*. Овој промјени су биле узрок честе тужбе на Вецихију. Тако су Глобиновци, прије него што су кренули с војском на њега, послали тужбу у Цариград. Присилјавали су и угледне људе других вјера да ударају своје мухуре на тужбу. То су морали учинити и гвардијани манастира Крешева, Фојнице и Сутјеске, па чак и викар бискупа фра Рафе Баришића и сарајевски митрополит Амвросије.

Дошавши у Травник 18. октобра нови везир позва мало доцније све покрајинске прваке, па им 21. новембра прочита Танзимат и стави им до знања да ће свако бити кажњен ко се танзиматским реформама буде противио. Сјутрадан, 22. новембра, посла по свом аги, *Х. Мус-аги*, и по свом капиџбаши два штампана примјерка Танзимата у Сарајево са наредбом да се јавно прочитају народу.

Већ прије се Глобо са друштвом повратио у Сарајево. Везир их приватном бујурудлијом позове к себи, јамчећи им да им неће ништа учинити. Они се не поуздаше у то, па су се стали извињавати да не могу сада доћи. Везир је 10. новембра управио службену бујурудлију улеми и другим угледним Сарајлијама, у којој опет позива Глобу и друштво му. Али сада пријети не само Глоби и његову друштву, него донекле и осталим Сарајлијама, да им неће бити добро ако Глобо са својима не дође. Тада ови не имадоше куд, него одоше. Када стигоше у Травник, везир их задржа, па их 30. децембра 1840. посла у Цариград да им се тамо суди.

Нешто прије, 2. децембра, диже везир *Фадил-пашу Шерифовића* са сарајевског муселимука, па постави *Х. Јакуб-бега*, миралаја босанске сувари-редифе.

Против Вецихије, док је био везир у Босни, ишле су, како је напријед речено, народне тужбе у Цариград. Но при испитивању предмета констатовало се да је и народ чинио штошта што није било законито. Иако је Вецихија због тужби био дигнут, ствар тиме није легла, него се водила и даље, па је требало испитати цио комплекс питања. Ради тога је послан у Сарајево један одличан чиновник, неки *Селим-бег*. Он стиже у Сарајево 8. јануара 1841. и састави једну истражну комисију. У њу убоше *муфтија Мехмед-Шаћир-еф., Мустафа-еф. Гачанин, Абдуллах-еф. Фочо, Х. Салих-ага Пањо, Х. Абдага Зафранија, Х. Омер-ага Прозорац, Х. Омер-ага Ковач, Ахмед-ага Шахинагић, Х. Абдага Слобода, Дервиш-ага Х. Ибрахимовић, Осман-ага Сочо, Мујага Х. Хрустановић, Хамид-ага Сарач, Х. Абдага Цаферовић (Цафић), Сулејман-еф. Побрић, Салих-ага Иблизовић, Мухаммед-ага Кутијар, Салих-ага Враго, Х. Салих-ага Теллалић, коњанички бимбаша Мехмед-бег Ценнетић, Мехмед-Заим Храсница, Абд-ага Колџо, Мухаммед-ага Имиширија*. Њих везир 28. јануара потврди за чланове управног вијећа, које се назва *вудухимемлекет-мецлиси* (Вијеће покрајинских нотабла). У споразуму с њима имало се управљати покрајином. Први посао кога су се латили била је истрага ради које је дошао горе споменути Селим-бег из Цариграда. Тим су се они бавили 10 мјесеци. Шта су свршили не зна се. Селим-бег отпутова из Сарајева 26. новембра 1841.

Везирски конаци на Горици изгорјеше 19. марта 1841. Данаас им се ни за траг не зна.

Сарајевски митрополит *Амвросије* био је добар човјек, па ипак је, чини се, дошао до неког спора између њега и право-

славне општине у Сарајеву. Спор је настао око неких уредаба што су их увели митрополити, који су били прије Амвросија. Он се према општини показао врло попустљив, па јој је учинио неколико уступака административне и новчане природе, што је све изнио у једном акту од 13 (25) јула 1841, кога је потписао.

У акту Амвросије обећаје да се неће мијешати у ред у цркви, да неће ни постављати ни дизати сарајевске парохе преко воље општинског одбора, да се неће мијешати у школске послове и у постављање учитеља, да неће уводити ништа што се тиче општине док се не споразумије бар са шесторицом угледних људи, дозвољава им да га туже патријаршији ако учини ишта што није у реду.

У другом дијелу обавезе одриче се неких својих прихода, које је увео његов претходник Венијамин. Прво, да му општина више не даје 30 гроша годишње у име конака. Друго, одриче се у корист цркве 100 драма зетина и неколико свијећа, што је до сада добијао сваке недјеље. Треће, поклања сарајевским паросима приход од миросања (миропомазања), као и неког дијела од дарова на јеванђеље.

Иако је општина писала патријаршији да је с њим задовољна, ипак га је патријаршија дигла, па поставила дотадањег самоковског епископа *Игњатија*, кога султан потврди бератом од средњих дана мјесеца шабана 1257 = 28. IX — 8. X 1841. Год. 1847. обвеза се Игњатије давати школи помоћ од 100 форинта годишње докле год буде дабробосански митрополит.

У првој половини 1841. извршено је једно незапамћено злочинство, које је морало потрести сав свијет у Сарајеву. Један поквареношћу до звијери избезумљени човјек га је извршио на својим најближим.

Овога времена живјела је у Бемалуши *Мерјема*, удовица *Мустафа-бајрактара Морњаковића* са 4 сина и једном кћери. Синови *Авдија*, *Ибрахим* и *Сулејман* и кћи *Атија* били су одрасли, а четврти син *Џафер-Мехмед* био је малољетан. Ибрахим и Сулејман били су поштени момци, који су радили о занату и гледали кућу, а Авдија је био одан пићу и развратну животу, па се дружио с лолама. У фебруару 1841. оду Ибрахим и Сулејман на свој читаук у крешевској нахији. Увече 20. фебруара запије се Авдија са својим друговима у једној кафани у *Жабљаку* у махали *Хаџи Идрис*. Другови су му били неки *Мустафа*, зван *Кркјалан*, родом из Београда, *Ахмед Шахмановић* и *Бајро Топал*. Када су се напили поведе их Авдија својој кући. Дошавши тамо увуку се они кришом у кућу, па унићу у собу гдје је спавала *Мерјема* са *Атијом* и *Џафер-Мехмедом*. Авдија својом руком заколе матер, а *Мустафа* и *Ахмед* оно двоје. Бајро им је свијетлио. Онда покупе по кући ствари и посакривају их.

Иза тога они су ту ноћ и сивтрашњи дан провели притајени у кући. Када је пао мрак они се искраду из куће и разиђу се. Авдија оде у *Јакуб-пашину* махалу сестри *Фатими*, која је била

удата за кујунџију *Мухарремагу Кумашина*. Преноћивши код сестре, пође он ујутру својој кући. Правећи се свему невјешт, закуца на кућна врата, па када му, наравно, нико није отворио, оде он у кућу првих комшија, синова *Ахмед-аге Новалије* и упита да му није ту мати. Када му рекоше да није, пребаци се он преко комшијског зида у своју кућу. Мало послје зачуше комшије његову кукњаву, у коју је ударио претварајући се. Кукајући успут оде он кадији, па пријави ствар. Кадија пошаље људе да изврше извиђај. Упитан да ли не сумња на кога, Авдија потврди двојицу дунђера, који су недавно радили у његовој кући. Али дунђери доказаше да нису криви. Тада и сарајевски муселим поведе истрагу. Пошто је испитао становнике онога краја, сумња падне на Авдију, те га муселим ухапси. Онда Авдија призна све и прокаже своју сукривце. Суд донесе пресуду и посла је у Цариград правосудном сенату, који је потврди. Шејх-ул-ислам тада изда фетву, на чијој основи изиђе ферман да се сви кривци у присуству сродника убијене чељади смакну, Авдија пред својом кућом, а *Мустафа* и *Ахмед* на чаршији.

Ферман стиже у Сарајево 4. августа. Авдију погубе пред кућом, гдје је извршено злочинство, *Мустафу* на *Башчаршији*, а *Ахмеда* пред *Миннетовића* цамијом (сада вакуфска управа). Бајро буде послан у оковима на робију. Извршењу казне присуствовао је и везир, који је дошао из Травника. Три-четири дана иза тога везир се врати.

По статистичким подацима некога *Мехмеда Мествице*²⁵⁵ из хиџретске године 1257 = 23. фебруара 1841 — 11. фебруара 1842. било је тада у Сарајеву и у сарајевској нахији породица (кућа) и мушке чељади у њима како показује ова табела.

У Сарајеву:

муслиманских кућа 2572 и соба²⁵⁶ 7, а у њима мушке чељади 5484

правосл. и катол. кућа 552 и соба 103, а у њима мушке чељади 1573

²⁵⁵ Није ми познато како је Мествица дошао до статистичких података. Он их је исписао у једну књигу, у којој је по конфесијама и махалама навео све кућу по кућу, а у њима сву мушку чељад по личном имену. Из те књиге повadio је пријашњи кустос Земаљског музеја у Сарајеву г. Дервиш М. Коркут горе изнесене податке и љубазно ми их уступио, на чему му најсрдачније захваљујем.

²⁵⁶ Под собама имају се, мислим, разумијевати станови сарајевске сиротиње, која је становала у пространим кућама, које су биле раздијељене на мале станиће од једне собе и кухиње. Исто тако су се у горе споменуте собе, ваљда, рачунале собе по хановима (нпр. Ташлихан) и бећарицама, у којима су становали самци трговачког и занатлијског сталежа.

јеврејских кућа 182 и соба 25, а у њима мушке чељади 715
циганских кућа 61 а у њима мушке чељади 110

У сарајевској нахији:

муслиманских кућа 682, а у њима мушке чељади 1948
православних и католичких кућа 851, а у њима мушке че-
љади 2760
циганских кућа 9, а у њима мушке чељади 27

14. јануара 1842. године дигне везир муселима Јакуб-бега,
па на његово мјесто постави коњаничког миралаја *Ариф-бега*.

Под Веџихијом су спахије свих 7 босанских санџака биле
раздијељене на 4 алаја (пука), који су се звали *босански*, *хер-
цеговачки*, *клишки* и *зворнички*. Војска се звала *сувар-редиџе-
асакери* (војска коњаничког домобранства). По новом реглама-
ну (низам-цеди) њихови су официри били *мири-лива* (диви-
зијски генерал), *мири-алај* (пуковник), *кајмекам* (потпуковник),
бинь-баша (мајор), *кол-ага* (капетан I класе), *јузбаша* (капетан II
класе) *мулазим* (поручник), *чауш* (наредник) и *онбаша* (подна-
редник). *Мири-лива* босанског и херцеговачког алаја био је већ
од августа 1836. Мустај-бег Бабић, који се од тада звао Мустај-
паша. Год. 1840. исто тако је произведен за *мири-ливу* клишког
и зворничког алаја *Фадил-еф. Шерифовић*, који се од овога вре-
мена зове *Фадил-паша*. Ова коњичка војска морала се вјежбати
сваке године по 2 мјесеца. Прве су вјежбе биле 1841. За 1842.
били су позвани на вјежбе за 10. јуна до 7. августа алаји босан-
ски и клишки у Травничко поље, а за 8. августа до 5. октобра
зворнички и херцеговачки. Ко не би дошао губио би тимар.

10. јула 1842. изби пожар у Абацилук, који захвати и око-
лину надалеко, те изгорје много дућана и кућа. На гариште изи-
ђе комисија, да процијени штету. Она нађе да је изгорјело 3079
дућана, магаза и занатлијских соба и 88 кућа и ханова. У роби
је било штете 6.532.400 гроша.

3. јануара 1843. буде дигнут муселим *Ариф-бег*, а постав-
љен *Фадил-паша Шерифовић*.

Овога су времена укинута *поштански татари*, па уведена
пошта, која је ишла редовно једанпут недјељно у одређени дан
из Сарајева у Цариград, а тако исто је долазила из Цариграда
у Сарајево сваке седмице у одређени дан. За пут у Цариград и
натраг требало јој је 11 дана. Пошта је носила не само државне
пошиљке, него и приватне, за које је наплаћивала таксу према
тежини и према дужини пута.

Почетком новембра 1843. дигнут је с Босне *Мехмед-Хусрев-
паша*, а постављен *Мухендис Мехмед-Бамил-паша*, који дође у
Травник 27. децембра.

У другој поли мјесеца јуна 1844. дође у Сарајево правил-
ник за *мурур-тескере* (пасоше). Нијесу их морали имати они

који путују из једног мјеста у друго у истом кадилуку, него
они који путују из кадилука у кадилук и у иностранство. За
путовања у државним границама плаћаће се за тескере такса
од 6 гроша, а за путовања у иностранство ће се плаћати такса
од 40 гроша. Тескере ће вриједити годину дана. Оне више нису
биле писане руком, него су били за то нарочити бланкети са
купонима.

Овога времена позва велики везир у табор румелијске ор-
дије неколико угледних и разборитих људи из Босне ради неког
посла. Из Сарајева одоше *Осман-ага Сочо*, *Лутфи-бег Палош* и
Х. Авдага Кобић.

У јануару 1845, или мало прије, би дигнут с Босне *Мехмед-
Бамил-паша*, а постављен *Осман-Нурпаша*, који стиже у Са-
рајево 8. јануара, па иза неколико дана оде у Травник.

У овој години избише неки немири у Крајини. Везир наре-
ди муселиму *Фадил-паши Шерифовићу*, да Сарајлије писмено
посавјетују Крајишнике да се смире. Сарајлије написах писмо
и послаше га у Крајину по имаму Цареве џамије *Хафиз-Осман-
еф. Мајданцу* и по двојици *Соча*, *Осман-аги* и *Х. Омер-аги*.
Свршивши лијепо посао у Крајини, повратише се они у Сара-
јево 18. јуна 1845.

У Сарајеву је било неколико људи од мудариског и дер-
вишког реда који су живјели сиромашно. Султан им одреди
неку помоћ, а везир упути сваком од њих бујурџдију од истог
датума, 15. реџеба 1261 = 20. јула 1845. Помоћ добише: мудар-
ис *Бумишића медресе Х. Мехмед Тахир-еф.*, муалим Царева
мектеба *Х. Осман-еф.*, турбедар код Једилера *Абдул-Кадир-еф.*
шејх Мустафа-Ашик-еф., стари болесни *Мула-Ибрахим Таракчи-
ја*, шејх мевлевијске текије *Лутфулах-еф.*, постнишин *Ајниде-
детове текије шејх Ибрахим*, кадријски *шејх Мустафа-еф.* и
Салахууддин-баба из *Х. Абдијне махале*. Помоћ је износила од
10—150 гроша мјесечно. Задњој четворици је ранија помоћ ово-
га пута била повишена.

У августу ове године оде сарајевски муселим неким послом
у Цариград, па му се постави за замјеника *Абдуллах-Рашид-еф.*
Џунић.

17. септембра забрани се писање свих исправа, осим ила-
ма и хушета, на обичној хартији, јер се заведоше за те посло-
ве нарочите државне хартије са жигом у врху. У жигу је била
означена такса према вриједности предмета (нпр. продаја куће)
о коме се пише на листу. Ове се хартије уведоше 20. октобра.
Звале су се *евраки-сахихе*. Послије су се морали и хушети и
илами писати на оваквој хартији.

Нови везир *Х. Халил-Бамил-паша* скиде сарајевског му-
селима *Фадил-пашу Шерифовића* 18. марта 1846, па постави за
муселима *Мустај-пашу Бабића*.

Негађе послѣ 27. априла образован је један меџлис²⁵⁷, чија ће дужност бити да свиђа и отправља неке државне послове који се тичу Сарајева. У меџлис унѣшоше *Хасиб-еф.*, *Х. Мухаммед-еф.*, *Теллалаџић*, *Х. Осман-бег*, *Ценнетић*, *Мехмед-Заим-бег*, *Халилбашић*, *Мухаммед-ага* и *Мустафа-ага* *Зилџић*, *Салих-ага* *Рагибовић-Враго*, *Х. Абдибајрактар* *Џафић*, *Ибрахимага* *Х. Муратовић*, *Хусејин-ага* *Машић*, *Салих-ага* *Жига*, *Мухаммед-ага* *Кутуџар*, сарач *Хамид-бајрактар*, *Мухаммед-ага* *Раџић*, *Х. Абди-бајрактар* *Слобода*, *Х. Абди-бајрактар* *Зафранија*, *Х. Омерага* *Демирџић*, *Мула-Азмед* *Шахинаџић*, *Мухамед-ага* *Буреџија*, *Мухаммед-ага* *Новалија*, *Осман-ага* *Сочо*, *Дервиш-ага* *Х. Ибрахимовић*, *Абдага* *Бемерлија*, *Салих-ага* *Иблизовић*, *Јунуз-ага* *Делаџија* и *Х. Смаил* *Демирџић*.

Бујурџијом од 9. зилхиджета 1262 = 28. новембра 1846. нареди везир да и муселими морају носити реформно одијело — фес, сетру (капут) и панталоне — као и војници. Исто тако заповједи да се више не употребљава титула *капетан*.

Турска је у овој години увела неке замашније административне реформе. У Цариграду је образован од највиших државних функционера *Државни савјет* (шурат девлет), а у провинцијама *провинцијски*, *санџачки* и *кадилучки меџлиси*.

У Бони се основа *Провинцијски меџлис* у Травнику, гдје је резидовао везир. Меџлис је имао свог предсједника и 10 изабраних чланова. Предсједник је везиров хџаја. Као вирилин чланови по достојанству припадали су меџлису кадија и муфтија. Сједнице су се имале држати 2—3 пута недељно. Чланови ће долазити у Травник наизред по 3 мјесеца.

У санџацима се образоваше *меџлиси* или *шуре*, које су имале свог предсједника и 7 или 9 чланова. Вирилин чланови су кадија и муфтија. Предсједник је био муселим.

Кадилучки меџлиси су имали предсједника, као вирилица кадију и 4—6 чланова, према величини кадилука. Предсједник је био кадилучки старјешина (казан-забит).

О вијећањима и закључцима водиће се записници. Списи, што их буду вијећа издавала, неће се звати *илам* и *махзар*, него *мазбата*. Акта ће при крају потписивати најприје предсједник, па кадија, муфтија и редом даље остали чланови вијећа. Акта, која шаље најниже вијеће Државном савјету у Цариград, морају се слати најприје санџачком, а ово покрајинском вијећу, одакле се достављају Државном савјету. То вриједи и за акта санџачких вијећа.

Пријашњи *Меџлис-вуџух* у Сарајеву постао је сада сувишан, те буде распуштен, а мјесто њега се образова по новој уредби *шуре*. Предсједник јој је био муселим *Мустај-паша Бабић*, вирилини чланови тадањи кадија *Абдурахман-Есад-еф.* и муфтија *Мехмед-Шаћир-еф.* Из народа су постављени *Хафиз-Салих* *Ре-*

²⁵⁷ Ово је био *меџлиси-вуџух*.

џаи-еф. *Узунић*, *Ахмед* *Муниб-еф.* *Глобо*, *Мехмед* *Хасиб-еф.*, *Х. Мухаммед-Хилми-еф.* *Теллалаџић*, *Х. Осман-бег* *Ценнетић*, *Мухаммед-ага* *Зилџић*, *Салих-ага* *Рагибовић* и *Х. Абдуаллах-бајрактар* *Зафранија*.

14. марта 1847. дигнут је с муселимлука *Мустај-паша* *Бабић*, па опет постављен *Фадил-паша* *Шерифовић*.²⁵⁸ Бабић доби муселимлуку у кадилуцима Маглају, Грачаници, Градашцу и Дервенти.

Почетком јула дигнут је на своју молбу везир *Памил-паша*, те мјесто њега дође *Бенгелзаде* *Мехмед-Тахир-паша*, човјек врло строг, који одмах поче гонити зликовце по Босни.

На измаку новембра дође у Сарајево *евкаф-мудир* (вакуфски директор) *Хасан-Шевки-еф.* кога послаше из Цариграда да прегледа све босанске вакуфе, њихове рачуне и начин како се њима управља. Ово је била новина, јер до сада нијесу долазили овакви чиновници у Босну.

Због револуционарног покрета у сусједним земљама Аустрији и Угарској 1848 године, забрину се везир *Тахир-паша*, па наући зарана се постарати да се очува мир у Босни. Он позва у Травник покрајинске прваке, да дођу 7. јула, да се с њима посавјетује. Из Сарајева оде владика *Игњатије* и муселим *Фадил-паша*. Овај остави *Салих-агу* *Врагу*,²⁵⁹ човјека осiona, да га заступа у муселимским пословима.

Вијеће у Травнику донесе неколико важних закључака, као: да *сувари-редифе-асакери* буде у свако доба спреман; да се од осталих муслимана у Босни попише 30.000 људи под именом *асакери-ихтијатије* (резервна војска), па да буду спремни поћи свуда куда буду позвани; да се у амбаровима читлук-сахибија приправи доста жита за храну војсци. Пошто вијеће још направи разрез војске и жита на кадилуке, написао се *цедуље* о разрезу, па се послаше у покрајину заједно са везировом бујурџијом од 16. речеба 1264. (18. јуна 1848). Бујурџија заповиједа да сваки кадилук пошаље два списка, од којих ће у једном бити попис војника, а у другом имена власника амбаров.

На сарајевски кадилук је разрезано 1700 војника, 100 тоvara пшенице и 500 товара јечма.

²⁵⁸ *Фадил-паша*, у друштву са још десетак босанских муселима и других људи, узе од државе у закуп босанске бумруке за финансијску годину 1263 = 1847/8.

²⁵⁹ У једној пјесми, коју је спјевао у народном десетерцу сарајевски трговац покојни *Јаков Хаџитрифковић*, набрајају се Врагини зулуми. Вели се да је напунио хапсе сељацима православне вјере, да је на лажно свједочанство осудио на смрт двојицу људи, који би били погубљени, да се за њих нису заузели други муслиман. Интересантан је случај некога *Христодула*, трговца стамболском робом. Због конкуренције мрзли су га неки базрђани муслиман. Они *Христодула* оптуже код Враге, коме пошаљу 10 дуката. Још наговоре неког *Тиришу бајрактара* да *Христодула* убије. Тиришо на чаршији сретне *Христодула* и опали на њега из пушке, али промаши. *Христодула* утече у Ташлихан. Овај случај владика *Игњатије* пријави *Тахир-паша*.

Сарајлије не хтједоше послушати наредбу, па не пописаше војника, него поручише, да су спремни ићи на војску сви од 7—70 година, кад год устреба. Везир ово схвати као непослушност, па затражи из Цариграда, да му се пошаље војничко појачање. Султан заповједи да се од румелијске ордије узме један алај, тј. 4 табора и да под командом *Мелеменци Мустафа-паше* иде у Босну. Ова војска стиже на Сарајевско поље 18. августа и разапне чадоре на *Грбавици*. Везир крену из Травника са 300 спахија, па стиже на Грбавицу други дан Рамазанског бајрама (21 августа) и одсједе у конацима Мустај-паше Бабића. У почаст везиру запуцаше са сарајевске тврђаве топови, а с Грбавице им одговорише топови румелијске војске.

Сутрадан везир позва подоста Сарајлија да му добу, да с њима заједно свечано униће у варош. Од позваних неки су били на селу. Већина их појаха коње и оде везиру у сретање. Било их је око 40, међу њима *Салих-ага Враго*, *Ахмед-еф. Глобо* (Трифковићева пјесма га зове „прваши цар“), стари *Реџи-еф. Узунџија*, *Х. Камберија*, *Нурага Имиширија*, *Јамак-Салих Сарић*, *Хаџија Одобашић*, *Хаџи-Шимбел*, *Хаџи-Пекмез*, *Хаџи-Шеро* из Колобаре, бајрактар *Чавић* сарач, један Арнаут из Колобаре и ефендија Гаџо. Везир их дочека срдито и пребаци им разне зулуме. Глобу и Узунџију прекори због неке тужбе коју су они послали у Цариград против њега (везира), па им показа тужбу са њиховим потписима. Онда везир заповједи да се Сарајлије повежу и ухапсе. Њихове коње посла по момцима натраг у Сарајево.

Глас о хапшењу стиже најприје у Сараче, па сарачи одмах затворе дућане и наоружају се. Сивјет с Башчаршије се одмах разиђе, па чаршија оста пуста. Муселим Фадил-паша узјаха на коња и утече везиру на Грбавицу, те му јави шта је било у Сарајеву. Везир спреми војску и окрену топове на Сарајево. Али прије него што ће топови запуцати добоше из Сарајева у трку двојица угледних Сарајлија, *Зилчић* и *Зафранија*, па замолише везира да не пуца на варош, јер ће рекоше, уз криве страдати и невин свијет и сиротиња. Везир то уважи.

Зафранија и Зилчић вратише се истог дана увече натраг, па одоше у тврђаву да смирују Вратничане, којима су они били аге. На питање Вратничана шта је и како је у царској војсци, њих двојица рекоше да народ може одложити оружје, јер су њих двојица удесили с везиром све како треба, па ће бити добро. Уз Вратничане бише обавијештени и Бјелављани, Бемалушани и људи из других махала, па се свијет разиђе, неко смијући се, неко шкрипећи зубима од љутине.

Везир, ваљда одмах сјутра, узне нешто војске и топова, па уђе у Сарајево. Чаршија је била затворена. Везир се брзо врати на Грбавицу и пусти неколицину ухапшених. Муселиму Фадил-паши заповједи да од Сарајлија узме јамство да они неће више реметити поредак и мир. Морали су се сви главни људи ујамчити један за другог по еснафима. Још му заповједи да еснафи-

ма постави хеџаје, а по махалама мухтаре. Фадил-паша то изврши и постави у свих 25 еснафа хеџаје, а по махалама по два мухтара. Свршивши то предаде везиру тефтере о јамству. Везир тада остави у Сарајеву 2 табора румелијске војске, а са два друга оде у Травник 12 септембра. Са собом одведе 26 ухапшених Сарајлија.

Ухапшене је држао у травничкој тврђави више од 2 мјесеца. Добивши из Цариграда заповијест посла их, путем преко Црне Ријеке, Гласница и Вишеграда, у прогонство на острво Кандију (Крету). Прогнани су ови: *Хафиз-Салих Реџи-еф. Узунџић*, *Ахмед-Муниб-еф. Глобо*, *Х. Мухамед-Хилми-еф. Телалаџић* син му *Хафиз-Тахир-еф.*, *Х. Мустафа-еф. Гачанин*, *Ибрахим-еф. Коркут*, накшибендијски шејх *Мустафа-еф.* (зван Шех-Мујо Бумрукчија), *Јамак-Салих Сарић*, *Салих-ага Рагибовић-Враго*, *Салих-ага Коштро*, *Нур-ага Хемширија*, *Сулејман син Х. Хусејин-аге Арнаута*,²⁶⁰ *Х. Абди-бајрактар Слобода*, *Ахмед-ага Шахинаџић*, *Х. Абди-бајрактар Цафић*, *Х. Мехмед-бајрактар Музаферија*, *Ибрахим-ага Шеро*, *Х. Хусејин-бег Тефтердарија*, *Х. Ибрахим-ага Одобашић*, *Мехмед-ага Кундур*, *Х. Ахмед Камбер*, *Салих-ага Иблизовић*, *Х. Мустафа Шимбел*, *Х. Авдија Пекмез*.

Већину прогнаних Сарајлија смо налазили раније као чланове разних меџлиса. То су дакле били уважени, а без сумње, и паметни људи, па је неразумљиво како су се могли упустити у овакав бунтовнички покрет, за који су могли унапријед знати да ће се свршити рђаво. Зато ми се чини да они нису водили народ, него да су лакоумне сарајевске масе, раздраживане бунтовничким елементима, гурале ове угледне људе пред собом и онамо куда ови нису хтјели ићи.²⁶¹

У првој поли 1848, а можда и раније, послао је сарајевски трговац *Манојло Јефтановић* свога сина *Перу* у Беч, гдје је овај отварао комисионарску радњу. У исто доба или мало касније бавио се истим послом у Бечу и други Сарајлија, *Тано Радовић* (ваљда као пословођа у Јефтановића). Прије њих основао је такву радњу у Бечу Јевреј *Русо*, члан једне породице која је живјела у Сарајеву у првој поли 18. вијека. С њим у заједници био је *Мошо Финци*, који се од њега одвојио у мају 1849, па почео радити самостално.

Тахир-паша је уређивао аграрне односе у Босни, али не са много разумијевања, што се последице освједочио при аграрном покрету у Посавини. У сарајевском су крају, ваљда још и прије њега, аграрне прилике за кмета биле најбоље. Кмет је давао са-

²⁶⁰ И други син Ибрахим био је ухапшен, али је умро тамнујући у травничкој тврђави.

²⁶¹ Мислим да је оваквом једном приликом могла постати ова карактеристична анегдота. Када су оваквом једном приликом били похапшени угледни људи у Сарајеву, рекла је жена једног незнатног Сарајлије своме мужу: „Богу хвала, када си ти мени моје ништа!“

мо своју радну снагу, а све је остало било агино, па су кмету ипак остале 2/3 од природа, а аги је ишла 1/3.

До Тахир-пашина времена је *вергија* плаћана у два *таксита* (оброка) годишње. Први је плаћан почетком мјесеца *мухаррема*, а други почетком *рецеба*. При одмјеривању *вергије* поступало се овако. Сви везирски трошкови се сумаирају, па се та свота раздијели на кадилуке. Тој своти се дода још и оно што сам кадилук троши за државне потребе. Сарајлије су од давних времена биле опроштене од *вергије*, али само муслимани. Тахир-паша укиде овај начин разрезивања *вергије*, па уведе да свака кућа плаћа просјечно по 83 гроша годишње, али тако да имућнији дају више од 83 гроша, а сиромашнији мање. *Вергија* ће се купити сваке године 1 марта. И Тахир-паша ослободи Сарајлије од плаћања *вергије*, али само муслимане.²⁶²

Почетком ребијул-еввела 1266 (друга пола јануара 1850) издаде султан берат др. *Димитрију Атанасковићу* да може вршити службу аустријског генералног конзула у Босни. Атанасковић дође у везирску резиденцију Травник 16. августа. Но кад му ту власт није могла наћи подесну кућу за канцеларије и за становање, и како је и нови везир *Хафиз-Мехмед-паша* био у Сарајеву, а и сераскер Омер-паша стигао тамо, Атанасковић пресели у Сарајево 3. септембра, гдје се дефинитивно настани. Конзулат се смјестио негдје у близини хотела „Европе”.²⁶³

Тахир-паша је одавно већ био нерасположен према муслимима Мустај-паши Бабићу и Фадил-паши Шерифовићу. Бабић је био свргнут и живио је у Сарајеву. Њих оба двојицу везир позове у Травник по нарочиту куриру. Они се препадом, па једне ноћи кришом одоше из Сарајева. Повратише се послје Тахир-пашине смрти.

²⁶² По доцнијем једном извјештају аустријског генералног конзулата у Сарајеву *вергију* су до 1849. год. давали само немуслимане и то у два *таксита* (оброка) по 22. гроша. А што се тиче харача у сарајевском кадилуку је год. 1266 (I. III 1850—28. II 1851) било 6000 харачких глава између 10 и 60 година.

²⁶³ Атанасковићу, који је прије 18 година био једном приликом у Сарајеву, учинило се сада Сарајево мање лијепо.

²⁶⁴ Др *Исак Јозеф Хаим Салом* родио се у Сарајеву 1806. године. Он је члан једне породице, која се доселила у Сарајево из Падове (Италија) може бити у првој поли 18. вијека. Чини се да су сарајевски Саломе подржавали и даље неке везе са својим сродницима у Падови. Отац *Исаков, Јозеф Хаим Салом*, који је умро 1824, вршио је у Сарајеву љекарску праксу, премада није имао стручне теоријске спреме. Ваљда је уз оца млади *Исак* стекао неко љекарско искуство и добио вољу да се стручно и теоријски изобрази, па се одлучио да студира медицину. Вјероватно је да се због својих сродника у Падови ријешио да на студије иде баш у то мјесто. Свршивши медицину настани се у свом родном мјесту Сарајеву, а ожени се 1831. унуком чувеног сарајевског рабина Давида Парде. Становао је у данашњој Титовој улици у кући гдје се данас налази кућа обиљежена бројем 24. У старим годинама оде у Палестину, гдје умрије крајем маја 1874.

Пред своју смрт именова Тахир-паша Јеврејина *Исака Салом* за војног љекара.²⁶⁴

Тахир-паша умрије 20. маја 1850. Тијело му пронесоше кроз Сарајево за Цариград, да се тамо сахрани.

8. ОД 1850. ГОДИНЕ САРАЈЕВО ЈЕ ОПЕТ ВЕЗИРСКА РЕЗИДЕНЦИЈА

У то доба крену из Цариграда сераскјер *Омер-Лутфи-паша* и с њим заједно *Ферик* (дивизионар) *Абди-паша*. Омер-паша пошаље *Абди-пашу* у Босну да преузме команду над војском и овај стиже у Травник 17. јуна. Примивши дужност оде *Абди-паша* у Сарајево.

19. јуна стиже у Сарајево нови везир *Хафиз-Мехмед-паша*. Он се настани стално у Сарајеву. Сераскер Омер-паша стиже у Сарајево 23. јула. Војску утабори изван Сарајева на Горици, а офицере уконачи по хришћанским кућама. У то доба стиже и *Сулејман Назим-бег*, који је био одређен за предсједника *Великог вијећа* (мецлиси-кебир), које се имало основати у Босни. Мало затим дође у Сарајево и нови тефтердар *Мехмед-Азми-еф.*

Омер-паша позва у Сарајево све босанске прваке и херцеговачког санџак-бега *Али-Галиб-пашу Сточевића*. Када се сви са-стадоше Омер-паша их 15. августа скупи на Мусали и прочита им царски ферман о војничким реформама и о Танзимату.

У ферману се говорило да ће се у Босни, гдје још нису биле уведене, уредбе Танзимата сада увести, да би се постигла правда, равноправности, мир и ред. Да ће се реорганизовати судство. Најприје ће се организовати цивилна управа, па онда правосуђе. Пошто Омер-паша и сам посавјетова све који су ту били, а првацима препоручи да у народу дјелују у смислу султанових заповијести, отпусти прваке да иду кући. Само задржа *Али-пашу Сточевића*, али послје пусти и њега.

Исак-еф., како је зван од турске власти и становништва, био је уважаван од власти и поштован од народа свих конфесија. Ради тога је стално био биран као представник босанских Јевреја у босанско управно вијеће, које је организовано Топал Осман-пашина времена. То је мјесто заузимао послје његов други син *Саломон-еф. Исаковић*.

Исак-еф. је уз љекарску праксу приправљао и лијекове, па је имао и своју апотеку, која је послје прешла на зета му *Јаку Сумбула*. Апотека је била до великог пожара од 1879. на сјеверном ћошку Великог чурчилука и Кујунџилука. Јако Сумбул је уз таста практично изучио помало лијечити, па је у задње турско вријеме и дуго година иза окупације вршио љекарску праксу.

Ове биографске податке дао ми је унук *Исак-еф.*, а син *Јозефов, г. Бироламо Салом*. Исто тако и слику *Исак-еф.*, да је фотографишем. На свему овоме благодарим му најусрдније.

Однос између Омер-паше и босанског везира одмах се помутнио, јер је Омер-паша био препотентан. Али се везир није слагао ни са тефтердаром.

Храна турске војске у Сарајеву била је слаба. Ујутру су добијали војници неку слабу чорбу (вода с маслом), увече исту чорбу са комадићима говећег меса и 1 3/4 фунте рђаво печена хљеба. Петком и недјељом увече добијали су пилав. Плата им је била 20 гроша мјесечно, али су је добијали неуредно. У војсци је било и мађарских бјегунаца око 123 и других народности око 50. Ови су били незадовољни што не добијају ракије. Незадовољства је било и ради других ствари и било је толико велико да су хтјели сви листом да иду, али их нису пуштали, премда је Омер-паша о њима имао најгоре мишљење. Њихов одред звао је *издајнички табор* (муртед-табор). Они су помишљали и да отакжу послушност, па да се протуку до Брода.

22. септембра је дошла једна регимента кавалерије. Она је била права напаст за сељаке, који су им морали бесплатно давати храну и коње за транспорт. Војници су отимали од сељака коње, па их продавали. Зато су сељаци почели све слабије долазити у Сарајево на пазар, бојећи се реквизиција.

Како је босанска војска, коју је образовао Вецихипаша, била дезорганизована, Омер-паша заповједи кадилуцима да ревидирају војничке спискове, да бришу помрле и остарјеле, па да их накнаде младим људима. Ово се изврши у Сарајеву и у другим неким кадилуцима, али се узбуну Крајина. Омер-паша оде с војском у Крајину. У том *Ибрахим*, кавазбаша Али-пашин, узбуну Херцеговину. Омер-паша из Крајине поручи *Скендер-пашин* (потурчени Машар или Словак Фриц Иљински), који је боравао у Сарајеву, да иде на Коњиц. Отпора против рефорама било је и у Посавини, а у Сарајеву се, чини се, спремао нешто потајно. Виши официри су сумњали да је Мустај-паша Бабић у споразуму с Посавцима, па га ухапсише и одведоше у логор на Горици. Фадил-паша је остао у слободи, али се на њега добро пазило.

За Омер-пашом је дошао у Сарајево и његов харем. Жена му је била из Ердеља од породице *Симонис*. У октобру дође и њен брат у Сарајево. У Омер-пашину конаку, у Фадил-пашиној кући, био је скоро сав намјештај европски. То се није допадало сарајевским муслиманима, а ни Омер-пашиној ужој околини није то било по вољи.

При крају 1850. буде одређено да се купљење харача од раје удеси онако како ће народу бити лакше. Више неће по народу ходати харачлије, него ће се о скупљању харача бринут духовници конфесија, сваки у народу своје вјере. Духовници ће у свакој општини поставити коцобаше или кнезове за пријављивање харачких глава. Они ће харачке главе пријављивати харачким чиновницима. Харач износи 15 гроша на главу и не смије

се узимати од дјете испод 10 година, нити од људи који су неспособни за рад. Укидају се харачке тескере.

Ових времена је скоро сва трговина у Сарајеву била у рукама Срба и Јевреја. Муслимани су се њом слабо бавили и то понајвише текстилном робом из Турске. Најјаче српске трговачке куће биле су *Манојло Јефтановић*, *Ристо Савић* синови *Хаџи-Ристини* (Хаџиристићи), синови *Николе Дестића*, *Гавро Хаџишвакумовић*, *Ристо Трифковић*, *Ристо Николе Фочића*, *Лазо Тодоровић-Дукић* и *Алекса Јелић*. Од Јевреја *Рафаел Леви*, *Саламон Барух* и синови *Мамулетића*.

Најодличнији еснафи су били *ћурчијски* и *турских обућара*.²⁶⁵ Ћурчијски промет са Европском Турском износио је 300.000 дуката. Ћурци (поставе од крзна), што их израђују сарајевске ћурчије, шаљу се по цијелој Турској, нарочито на вашар на Узунцову и у Цариград.

Ћурчија, који су били скоро искључиво православни и мало католика, било је преко 40 радња, од којих су 20 биле велике. Поред тога било је много сиромашних ћурчија, који су радили на надницу. Мање радње су израђивале годишње до 1000 лисица, а велике 10—15.000. Велики су готову робу куповали од малих. Лисице су куповане по Босни и Херцеговини, а друго крзно у Србији, Осијеку, Пешти, Бечу и Италији, а највише у Лајпцигу. Од ћурћевлана до краја августа радило је у великим радњама и по тридесет ћурчијских калфи.²⁶⁶ С готовом робом се полазило у Цариград 27. августа. Организоване су тада прве трговачке караване због несигурности на путу. Путнике је испраћала сва породица, сродници и пријатељи до Хаџинске равни код Козје ћуприје. Како би који путник газда стизао, онако су приправни муслимани скакали с моста у Миљачку, па би кад изиђу из воде добијали добар бакшиш. На Хаџинској равни би било по 20 кахведија. Када се искупе путници и њихова пратња, ставе се софре и на њих се изнесе пиће и јело, као печени јагањци, буреци, масне пите, вино и ракија. Пошто се једе и пије кава, скочи најстарији путник па позове друштво да полазе. Тада се путници ижлуже са својима, појашу коње и стану пуцати из малих пушака. Пуцњава не престаје док не замакну у Зли Ступ.

Извозни босански артикли, који су се већином стјецали у Сарајеву, па одатле експортовали, били су: крупна и ситна стока за клање, понајвише (крупна) из Посавине; сухе шљиве, које

²⁶⁵ Уз реформно одијело у војсци и код чиновника ишла је и европска обућа, ципеле. Како у Сарајеву није било занатлија за ту обућу, почели су долазити ципелари из Далмације, који су се смјештали у улици која се звала Таракчијска чаршија, а по новим занатлијама се прозва *Кундуришлук*.

²⁶⁶ Калфама је ношена храна од мајсторове (газдине) куће. Газдарипа је сама спремала јело, јер није било слугиња ни у кога осим у двије куће, у Будимлића и у Хаџиристића. На ово нису ни биле ћурчијске фирме, него трговачке, смјештене у Ташлихану.

иду преко Брода у Пешту и у Беч; жут восак; разне коже, коњски репови и говећи рогови; лишће од руја за Пешту, а шишка за Осијек; дуге, греде и даске; поташа; гвожђе из Крешева, Фојнице, Бусоваче, Вареша и Старог Мејдана; сахтијан и мјешина од Фоче (Јелеча), Пљевља, Новог Пазара, Високог, Зенице и Коњица. Сахтијан је слан у Осијек, Пешту и Беч. Оне артикле који нису прикупљани у Сарајеву, сарајевски су трговци извозили преко својих ортака и агената.

Напријед споменуте агентурске и комисионарске радње у Бечу, које су основале сарајевске трговачке куће, повећале су се овога времена још једном. У првој половини 1851. основаше такву радњу у Бечу и синови *Хаџи-Ристини* (Хаџиристићи) из Сарајева. И отприје је старији члан фирме *Перо* због посла био више у Славонском Броду него у Сарајеву, и путовао је често у Беч и Лајпциг, гдје је остајао мјесецима. Сада он потпуно пресели у Беч, па отвори комисионарску радњу. Тада је трговачке послове његове фирме у Сарајеву водио његов млади брат *Васо* уз помоћ једног послове. Фирмине послове у Славон. Боду водио је даље Сарајлија *Ристо Алексић*, а бумручке и шпедитерске у Босан.Броду је вршио њима и другим сарајевским трговцима *Борћо Кљајић*.

Раније основана комисионарска радња *Пере Јефтановића* у Бечу постојала је до јесени 1855. Растурила се када је у октобру те године умро *Перо Јефтановић*. Прије 1852. отишао је из Беча *Тано Радовић* и вратио се у Сарајево.

До 1850. године у основној школи српске црквене општине се радило без система. У школи су радила двојица учитеља, којима је општина давала плату и стан као награду за учење дјеце сиромашних родитеља. Имућни људи су за своју дјецу давали учитељима сваке недјеље неку награду у новцу, а осим тога су њихова дјеца доносила учитељу од времена до времена по једну цјепаницу дрвета за гориво.

Заслужни Дубровчанин *Широ Рајковић*, који је дошао у Сарајево 1846. и стално се настанио, трудио се да се српска школа реформише и модернизује. Њега је општина поставила за школског директора. У том својству позове он учитеља *Борћу Маргетића* из Имотског (Далмација), који дође у мају 1850. Тада је довршена и нова школска зграда. Маргетић је био реван учитељ и добар српски националац. Он је први увео прославање Св. Саве као школског патрона. На Св. Саву 1851. одржана је таква прослава први пут. Послије литургије отишао је народ у школу. Ту је освећено кољиво, а Маргетић је одржао говор, којим је сав народ загријао љубављу за школу.

Вративши се из Посавине у Сарајево, доведе Омер-паша тузланског муселима Мехмед-пашу. Прича се да га је у Сарајево увео кроз тврђаву и провео преко Ковача срамотно, на коњу, окренута лицем репу.

Везир Хафиз Мехмед-паша није одобравао Омерову превелику строгост. Зато се њих двојица потпуно отуђише један од другог. Зато што је Омер-паша био више у милости код Порте, она диже везира већ у септембру 1850, а постави *Хајрудин-пашу*. Идући у Босну нови је везир путовао морем и искрцао се у Дубровнику. Успут се сврати на Буну Али-паши, па је савјетовао Херцеговце да се пробу буђења. Но они га не послушаше. Преко Љубушког и Дувна стиже Хајрудин у Сарајево 31. децембра 1850.

Омер-паша се ни са Хајрудином није слагао, а ни други чиновници нису трпили Омера. Иначе ни Хајрудин није био како треба. Био је грамзив и тврдица. И он и други чиновници узимали су мито и гулили народ.

Рад директора српске школе Шпире Рајковића није се допалао Омер-паши, те он 22. јануара 1851. изда општини заповијест да Рајковића дигне са директорства, тобож зато што је аустријски поданик. То се наравно морало послушати. На Рајковићево мјесто општина постави сарајевског трговца *Симу Самоуковића*.²⁶⁷

У мају мјесецу исте године основа се од добровољних прилога фонд за издржавање српске школе, а у септембру се изабра и нарочити одбор који ће водити бригу о школи. Оснивањем фонда престаде обавеза да родитељи плаћају учитељима за своју дјецу.

Чини се да је општина овога времена сазидала једну нову зграду за школу. То ће бити једна од оних приземних зграда изнад Старе цркве.

У касарни у Травнику држао је Омер-паша много заробљеника. Тамо је био одведен и Мустај-паша Бабић, чије је имање узапћено. У љето 1851. пусти Омер многе, а друге окова у гвожђе и посла их у прогонство, њих око 30. Провели су их кроз Сарајево средином августа. Од Сарајлија били су међу њима *Мустај-паша Бабић*, *Фадил-паша Шерифовић*, *Али-бег Ценетић*, *Абдулах-Рашид-еф. Узун*, *Сунулах-еф. Соколовић*, *Хусејин-ага Машић* и *Мухамед-ага Бакаревић*. Из других крајева Босне и Херцеговине *Хафиз-паша*, син Али-паше *Сточевића*, *Махмуд-паша Бишћевић* и капетани од *Крупе*, *Старог Мајдана* и *Новог*. У Сарајево су доведени под јаком стражом. За њима су послале биле послане и њихове породице.

До овог времена по Босни нису уређивани друмови, него су од случаја до случаја помало чишћени. Мостове и каларме су градили приватни људи у име задужбине. Сада се почеше и друмови поправљати. У љето 1851. позва везир Хајрудин све сарајевско становништво на ангарију. Радило се наизмјенце

²⁶⁷ Рајковић је у марту 1853. био постављен за аустријског конзуларног агента у Ливну. Ту је напрасно умро 5. септембра 1855. Ожењен је био Дафином (Дашом), сестром Јована Мариновића, српског државника.

два мјесеца, па је саграђен друм од Царине до Али-пашине ћуприје у пољу. Какав је био овај друм види се из извјештаја канцелара аустријског конзулата у Сарајеву Антона пл. Враницанија од 1. марта 1852.

Враницани вели да је друм грађен по Омер-пашиној заповијести од Сарајева до Травника. Грађен је кулуком свијета из Сарајева и са села. Радове је надгледао инжињер *Емин-ага*. Дуж друма с једне и друге стране у ширину од 2 хвата ударено је коље, које је поплетено прућем. По друму је набацан шљунак из Миљацке. Но како коље и пруће није могло издржати притиска од шљунка, почео се плетер нагињати напоље и пуцати, па се шљунак стао осипати. Са стране нису ископани јарци. Од Али-пашине ћуприје даље друм је насут земљом, па је на њему кишовита времена велико блато. Већ у прољеће 1852, када је Враницани путовао, друм је био потпуно упропашћен, па су коњи и пјешаци силазили с друма и ишли по њивама и ливадама.

У години 1851. изгубише сарајевски муслимани право да не плаћају вергију. А вергија се повиси од 83 на 85 гроша, попријеко с куће на кућу.

Исте године држава конфискова све тимаре. Овим су, наравно, биле оштећене и многе Сарајлије. Тимаре држава даје лиценцијом у закуп. Један дио закупне цијене даван је тимарлијама. Овога времена, мало прије или послје, уведен је закон да синови и кћери насљеђују земље на једнаке дијелове и да при насљедству не плаћају тапијску таксу.

Негаје око 7. септембра 1851. дигнут је с Босне везир Хајрудин, па је послан *Велијуддин-паша*, који стиже у Сарајево истом почетком марта 1852. Он је био млад човјек од 30. година, говорио је добро талијански и француски. Потпао је одмах под утјецај тефтердара Назим-бега.

У години 1851. постаде сарајевским митрополитом *Прокопије*.

Отприлике почетком априла 1852. изишла је наредба да немуслимани не смију куповати кућа у муслиманским махалама, штавише, хришћанима се уопће забрањује куповање муслиманских кућа.

Сарајевске хапсане су првих мјесеци 1852. биле пуне хришћана. Омер-паша се у прво вријеме, док није смирио босанско-херцеговачке муслимане, показао склон хришћанима. Он их је управо навраћао на отпор према агама и беговима. Умиливши Босну окренуо је лист, па је сваки и најоправданији отпор хришћана према читлук-сахибијама сматрао бунот против власти и хапсио је хришћане. Тако је рђаво с њим прошао и фра *Фрањо Лукић*, коме се Омер-паша с почетка показивао најбољим пријатељем, а у јанвару 1852. га ухапсио, па га у мају исте године послао у Цариград. Са ухапшенима се поступало рђаво. Просторије гдје су таминовали биле су претрпане хапшеницима.

Храна што им је давана била је рђава и недовољна, а није дозвољавано да им се доноси са стране. На Велики петак 1852. потуже се хапшеници православне вјере владици *Прокопију* да гладују, и замоле га да се за њих заузме, да добију бар доста хљеба. И аустријски конзул *Атанасковић* заузе се за њих код Омер-паше. Омер је порицао да гладују, али дозволи да им о Ускрсу свијет може послати хљеба, меса и вина. *Велијуддин-паша*, који је иначе мрзио хришћане, изради да се боље поступа са хапшеницима. Радио је да се њихове кривце извиде што прије. О Ускрсу им је и он послао пилева, меса, хљеба и вина.

Омер-паша је био у Сарајеву још цијелу прву трећину 1852. У том времену догодио се један скандал, који је он скривно. У Сарајеву је живио Омеров шура *Георг Симонис* са женом и дјецом. Омер премаи шурину жену Терезију, па када је Симонис у зиму 1852. отишао Омер-пашиним послом у Београд и повратио се опет у Сарајево, не хтједе га жена пустити у кућу, нити уопће даље живјети с њим. Штавише, Омер га ухапси и под пратњом га протјера из Босне у Славонски Брод. Узалуд је Симонис као угарски поданик протестовао и обраћао се на аустријски генерални конзулат у Сарајеву; ништа му није помогло. Узалуд је конзулат позивао његову жену Терезију да за мужем иде у Брод. Она је одговарала да неће, а Симониса је називала „бивши муж”. У томе је Омер-паша одазван у Цариград, па је отпутовао 30. априла, а с њим и Терезија. Харем Омеров оде из Сарајева тек 21. маја.

У *Фахил-пашин*у кућу, пошто оде Омер-пашин харем, пресели се везир *Велијуддин*, који је прије становао у кући *Мустај-паше Бабића*, као и његов претходник *Хајрудин*.

Уочи 25. маја појави се пожар на *Мустај-пашин*у мејдану (сада је ту палача градске општине) код *Шехер-ћехајина* моста. Тала је пирио вјетар од истока, па се ватра ширила према западу и спржила је већину чаршије и махале изоколо. Један савременик вели да је изгорјело све што се налази на десној страни Миљацке од моста *Шехер-ћехајина* до *Бурекове* куће, тј. сва чаршија, сав *Латинлук*, све испред *Ташлихана* с једне стране до *Мелића* куће, а с друге стране до куће *Јове Бесаревића*. На *Вароши* од *Фочине* куће (данас западни крај палаче српске општине) до бање с обадвије стране. Други савременик, *Салих-еф. Хусејиновић Мувекит*, описује још детаљније који су дијелови Сарајева изгорјели. По њему је изгорјело све што је било у овим границама. Од исходишта пожара низ *Миљак* до моста *Бумурије*, олате до *Ајас-пашине* цамије, па до цамије *Ферхалије* и до *Оруч-Пехливанова* месцила (дакле није до *Хусрев-бегове* бање). Затим до православне митрополије и до старе цркве. Онда преко *Морића хана* (не вели да ли је и он изгорјео) до границе између *Халвацилука* и *Атара*. С друге стране *Банчаршије* дућани према *Себиљу*, па поред *казанских* магаза у *Опркању* и низ ту улицу у *Бравацилук* до свога исходишта.

У улици Бумурији остала је западна страна, гдје је била Будимлића кућа, а на другој страни је изгорјело пола Бурекове куће, а друга пола и кућа Хадикостића и Тузлића срушене су да се ватра не би ширила.

На Вароши је изгорјела и једна кућа српске општине, такозвана Сарандина²⁶⁸ кућа, у којој су становали учитељи и била школа.

По извјештају аустријског генералног конзула изгорјеле су обадвије куће у којима је био смјештен конзулат и гдје је становао конзул са својим канцеларом и са три граничарска подофицира, додијељена конзулату на службу. Ватра је трајала 11 сахата, вели конзул.

Сјутрадан по ватри смјестио се конзул у једну собу, коју му је уступио Јово Бесаровић, чија кућа није изгорјела. У истој кући гдје је становала Јовина многобројна породица, нашло је привремено склониште још много погорјелаца.

У пожару су изгорјеле куће франевачких манастира Фојнице, Сутјеске и Крешева. У крешевској кући је становао нови сарајевски жупник фра Грго Мартић, а у једној соби у приземљу била је капела сарајевске жупе.

Аустријски конзул чини неке замјерке везиру Велијуддин-паши. Када је горио конзулат, везир је са предсједником Управног вијећа Назим-бегом и са много чиновника дошао на коњу пред конзулат и гледао пожар. Нико се од њих није сјетио да му гдјегод нађе склониште, те се он са својим персоналом склонио у кућицу конзулатског кавеза, док му Бесаровић није уступио своју собу.

Српска општина је још исте године наново саградила своју изгорјелу кућу за 14.000 гроша.

Аустријски конзул се смјестио изван Сарајева на Грбавици у конацима Мустај-паше Бабића и ту остао док није добио од везира одобрење да може узети под кирију велику кућу Али-бега Ценнетића на Ђошку Бистрика и Бакаревића улице. У тој кући је прије било Босанско велико управно вијеће. Премда је кућа била у рђаву стању, конзулат је морао плаћати 550 гроша мјесечне кирије. Конзулат је ту остао све до аустроугарске окупације.

²⁶⁸ Један Саранда, млад човјек, спомиње се у Сарајеву 1790. године. Био је Грк или Цинцар. У 19. вијеку уживао је код власти велики углед, па је био коцобаша православног народа. На њега сјећа једна узречица, која се може чути још и данас а гласи: „Покри питу, да не види Саранда“. Значење јој је ово: Сарандина времена сматрало се да су оне куће богате у којима се често једе пита. А како коцобаша одређује колико ће ко плаћати пореза, не смије му се честим проношењем пита у кући показивати да је кућа богата.

Пожар је дао прилику да се измијени лице сарајевске чаршије. До пожара су многи дућани имали пред собом *кревете*²⁶⁹, који су кадгод због добра посла били више цијењени него неки дућани. У њима су сједиле трговке и сиромашније занатлије, а негдје су саме дућаније држале у њима своје робне резерве. Између дућана и кревета био је узак пут за приступ у дућане, а између кревета били су узани пролази са улица на тај пут. Сви су се дућани затварали са два *ћефенка*, доњим и горњим. Стрехе над дућанима су биле изнесене на улицу за 1½ метар и више, па су били једном стрехом прекривени дућани, пут и кревети. Са стрехе на стреху простирано је платно, па су чаршијске улице изгледале као дугачки безистани. Гдје није било кревета, били су под доњим *ћефенком* као неки сандути, *укопани* у земљу. Ту су трговци зими држали *ћумур* (дрвени угаљ), који им је требао за дућанске мангале.

Послије пожара мухендис (инжињер) *Ешреф-еф.* премјери сву чаршију и направи регулациони план за проширење улица. Гдје су били кревети, одузе од њих један дио за проширење улице, а други се дио придодде дућанима. Стрехе над дућанима се скратише, па нису биле дуже од ½ метра над улицом.

Сарајевским погорјелицима послаше одмах неку помоћ тршћански и дубровачки трговци. Доцније је и аустријски цар Фрањо Јосиф послао 520 дуката, а султан 100.000 гроша. Босанско велико вијеће одреди да помоћ дијели муслиманима суд, а немуслиманима њихове вјерске старјешине.

Почетком септембра буде дигнут везир Велијуддин, па на његово мјесто дође биоградски мухафиз *Хуршид-паша*, који стиже у Сарајево 12. септембра.

Ових времена била је буна у Херцеговини дуж црногорске границе. Против побуњених племена ишла је уз редовну војску из Румелије и војска из Босне и Херцеговине. Војнике који су покупљени у сарајевском крају одвео је бимбаша *Ибрахим-ага Вилић* и *Хајдар-бег Ченгић*, Смаил-агин син.

У години 1852. била је тешка трговачка криза. У Сарајеву је било много банкротстава, нарочито код Јевреја. Због тога су многа страдали трговци у Трсту, који су Сарајлијама давали робу на кредит. Сарајевски аустријски конзулат им је поручивао да добро пазе коме кредитирају. У Сарајеву, нарочито код Јевреја, вели конзул, има много несолидних трговаца, који од тршћанских трговаца наручују много мануфактурне и колонијалне робе, а унапријед имају намјеру да не плате. Конзулату стижу из Трста многе рекламације, али кредитори неће моћи наплатити више од 30%. Трговачки суд у Сарајеву истом се сала ствара и биће користан, јер се шеријатски судови слабо

²⁶⁹ Задњи кревети у Халвацалуку (Сурама) крај Башчаршије ишчезли су истом под аустроугарском окупацијом. По актима било је кревета 1781. у Абацилуку, а 1820. у Пазарбулама.

заузимају за трговачке парнице. Сарајево је препуно колонијала и мануфактуре, а цијене су слабе, јер несолидни трговци дају робу у бесцијење.

Хуршид-паша је одмах, чим је дошао у Сарајево, почео узимати мито, али заобилазним путем, преко свога хеџаје. Но при крају 1852. отворено је говорио странкама да он не може живјети од својих 75.000 гроша (6.500 форината) мјесечно. Велики је скандал избио у парници дубичког капетана и једног Јеврејина. Назим-еф., председник Великог вијећа, узео је мито од капетана, а Хуршид од Јеврејина, па је сваки бранио интересе свога клијента и један другом говорио најгоре ријечи, а парница није мицала с мјеста.

Почетком 1853. дошао је у Босну њезин бивши везир *Мехмед-Бамил-паша* у својству реорганизатора пореског система. Он у Сарајеву пописа све зграде и заповједи да се на куће ставе дашчице са кућним бројевима. Те су се даске турски звале *тахта*, па Мехмед-Бамила свијет прозва *Тахтар*.

Трговачки суд, који је у 1852. био уређен само провизорно, уреди у јануару 1853. портин комесар *Бамил-паша*. У суду су имали бити 2 муслимана, 2 хришћанина и 1 Јеврејин. Од хришћана један ће бити католик, и то фратар. Када се код суда буду рјешавали спорови са аустријским поданицима, присту-паће суду један аустријски трговац и конзулов драгоман.

Крајем мјесеца јануара 1853. приспио је у Сарајево француски вицеkonzул Едвард Девиет (*Edvard de Viette*). Прије њега стигао је његов словенски драгоман Мор (*Moreau*)²⁰, који је ступио у везу са власти и нашао кућу за конзула.

Дочек, који је Хуршид паша приредио Девиету, био је сјајан. Послао му је у сретане једног од својих највиших чиновника, кога су пратили многи кавази, и послао му свога парадног коња, да Девиет на њему ујаше у варош. Прије него што ће конзул стићи у кућу која му је била приправљена, дошао му

²⁰ Неки Мр. Грубнер пријавио је 27. јуна 1853. Мороа као непоуздану личност. Он је, вели, из поузданих извора дознао да је драгоман Моро пољски бјегунац Мајевски. Обиљежен је као врло опасан револуционар. Он је у Београду са Леноаром (*Lepoig*, пољски агент у Београду, прим. уредника) и у Цариграду са Кошћелским живо учествовао у сплеткама угарско-пољске емиграције на Оријенту. Спрска влада га је 1851. протјерала из земље, па је тада отишао у Босну и понудио се Омер-паши. Али је овај одбио његове услуге, те је Моро отишао у Цариград. Ту се нашао са Девиетом, који га је одмах узео за тумача, нако Моро не зна турски. Грубнер препоручује франц. влади да Девиету заповједи да Мороа отпусти и да се не противи турским властима да га интернирају унутрашњост.

Ову пријаву је франц. влада послала Девиету на изјашњење. Девиете је одбранио Мороа, па је он и даље остао као драгоман. Доцнијег времена је био француски конзул у Сарајеву.

Ово све о дочеку Девиета и о Мороу исписао је из француских архива у Паризу наш новинар г. *Габриел Боп* и љубазно ми послао на употребу, на чему му најсрдачније благодарим.

је у сусрет везиров хеџаја у свечаној униформи, па га је поздравно и предао му везирово писмо. Хуршид-паша у писму ласкаво поздравља добродошлицом конзулов долазак и топлим ријечима изражава своје задовољство што је у Босну послан француски заступник. Брзо иза тога посјетио је Девиета хеџаја царског комесара Бамил-паше, председник Босанског вијећа и тузлански мутесариф Фехим-паша. Иза њих су га посјетили фратри, православни митрополит и велики рабин, сви у пратњи чланова својих општина.

Сјутрадан је конзул учинио свечану посјету везиру и Бамил-паши. Везир му је и овом приликом послао свог коња да дојаше, и много каваз да га допрате. Примио га је у униформи и исказао му војничке почести. Разговор је трајао дуго и био је усрдан. Горко се везир жалио Девиету на аустријског генералног конзула, који у службеним пословима показује своје нерасположење и нечувену препотенцију.

Посјету конзулову вратио је Хуршид-паша 3. фебруара. Дошао је у свечаној униформи, са великом пратњом. Остао је у конзулату скоро два сахата.

15. августа Девиет је свечано отворио кућу француског конзулата. На свечаности су били Хуршид-паша, Бамил-паша, ферици Авни-паша, Мустафа-паша и Дервиш-паша, велики хазнадар, пијонирски пуковник Абди-бег, мноштво официра и чиновника, па аустријски генерални конзул, фрањевачки провинцијал, митрополит и велики рабин. Сва тројица ова са члановима својих општина. Од народа много трговаца и других угледних грађана.

Пола године иза доласка француског вицеkonzула, у мјесецу фебруару, догодио се један немио случај, који је задао много неприлике највишој власти у Босни и у Цариграду. Иза подне 21. фебруара изјахао је аустријски конзул Атанасковић са својим кавазом Абдуррахманом друмом према Доцу. Када је дошао до данашње долачке малте одјаше ту код Мустај-пашина хана (послије се звао Нови хан). Абдуррахман с коњима остане у хану, а конзул оде даље пјешке. Неколико дана прије падао је снијег. На друму је била угажена пртина, којом је ишао конзул. У сусрет му је долазио на коњу заптија Тахир, Арнаут. Тахир се не хтједе уклонити конзулу, а ни овај није хтио да с пртине скрене у снијег, па када су пролазили један мимо другог конзул гурне амбелом заптијина коња. Заптија се разљути, па поче псовати конзула и рече му да му вјера не дозвољава уклонити се хафиру. Конзул га прекори и каза заптији да је аустријски конзул. Тада Тахир сјаше и стане конзула тући харбијом. Уз то се и неколико пута машио за мале пушке за појасом. Конзул се бранио амбелом. Тахир онда зграби конзула па га баци на земљу и тукао га је све док није наишао један сарач из Сарајева, неки Салих, који конзула одбрани.

Конзул се одмах врати хану и нареди кавазу да иде за Тахиром. Овај на каваза потегне из пушке, али пушка не састави. Тахир онда одјаха даље и сврати се у један хан. Вративши се у Сарајево конзул по свом тумачу Плехачеку пријави ствар везиру. Овај поручи да ће одмах наредити да се кривац ухапси, а конзулу да је спреман дати сваку сатисфакцију. Конзул онда поручи везиру да се не жели мијешати у ту ствар, него ће јавити у Беч министарству иностраних послова и интернунцију у Цариград, па ће чекати од њих упутства какву ће сатисфакцију тражити.

Запција Тахир се у хану био затворио у једну собу и пријетио је да ће пуцати на свакога ко му се буде хтио приближити. Хуршид-паша међутим пошаље јаку чету запција, која опколи хан. Видећи Тахир да ће бити зло, преда се. Још исту вече везир и портин комесар Бамил-паша пошаљу своје ђехаје конзулу, да му изразе своје жаљење и гнушање на конзулово злоставање.

Сјутра конзул оде везиру, који му дубоко ганут изиђе у сусрет. Обећа да ће кривца казнити на јавном мјесту, онда ће га осудити на робију у ланцима и послати га у Цариград да служи као роб на галији.

23. фебруар извршена је казна на Тахиру, којој је присуствовао и Плехачек. На улици јавно пред Хуршид-пашом ударено му је 100 батина. 25. фебруара дошао је везир лично у конзулат, па јавио да је свргнуо варошког команданта, а Тахира да је казнио и да ће га послати у Цариград.

Доцније, на захтјев аустријске дипломатије, дата је конзулу пуна задовољштина. По договору са Хуршид-пашом конзул је скинуо заставу. 2. априла пред подне конзул је опет истакао заставу, а на то је са сарајевске тврђаве испаљен 21 топ. Везир и конзул су наизмјенично посјетили један другог, па је тим била ликвидирана ова немилостива ствар.

Због изгледа да би могло доћи до рата између Турске и Русије, муслимани су били озлојеђени на свијет православне вјере, али се ипак нико није осуђивао да прави изгреде. Како је у руско-турском спору Француска била на страни Турске, углед француског конзула Девиета је порастао. Он се тако понашао као да је Турска под француским туторством.

У ово доба пада покушај оснивања једне штампарије у Сарајеву. Још 1847. радио је на томе фра Фрањо Јукић. Кад је овај покушај пропао, ствар је мировала све до Омер-пашина доласка. Насиља, која су у Босни вршена и Омер-пашина времена, објављивана су у новинама преко Саве, нарочито у загребачким. Да то парализише науми Омер-паша основати штампарију и покрај ње једне новине, које ће полемисати са штампом преко Саве. У том смислу је направио Порти представку и тражио одобрење. Заведен Омер-пашиним обећањима загрије се и Јукић за ту ствар. Но када се освједочио да Омер једно мисли а друго

говори, Јукић прекине с њим концем 1851, а Омер га затим ухапси и пошаље у Цариград 4. маја 1852.

Но питање штампарије није тим пропало. На томе је радио нешто и Портин комесар Бамил-паша, макар и млитаво. Али су на томе енергично радили мађарски и пољски бјегунци у Турској, који су помоћу јужних Словена и уз сарадњу Француске хтјели радити против Аустрије. За штампарију је био придобијен босански провинцијал фра Андрија Кујунџић, који је средином 1853. или нешто доцније затражио од Порте дозволу да се оснује једна штампарија. Говорило се да је Кујунџић добио од пољске емиграције у Француској 5000 франака. У ту је ствар био умјешан и пријашњи провинцијал фра Маријан Шуњић. Њему се нудио неки *Кајић*, родом Бањалучанин, који је био слагар у Гајевој штампарији у Загребу, да оснује штампарију у Сарајеву. Шуњић је пристао на то и писао фра Ловри Караули и провинцијалу Кујунџићу да Кајићу иду на руку. Али Кајић сам одустаде од тога. Ово је било у јесен 1853.

Кујунџић и Караула међутим не одустану од штампарије. Они су о томе послу преговарали са Хуршид-пашом и француским вицеконзулом Девиетом. Све се ово крило од аустријског конзула. У томе је настао рат са Русијом, па је ствар била опет одгођена.

Кајић се послвије предомислио, па је 1857. дошао лично у Сарајево, да оснује штампарију са латинским и ћириловским писмом, али како није имао капитала одустао је, премда су му босански фрањевци нудили неку помоћ.

У мјесецу марту 1854. поче се на земљишту старих везирских конака, које је свијет звао Беглуком, градити велика касарна. Од народа су тражени добровољни прилози за то. Грађење је трајало све до 1856.

Средином 1854. отвори у Сарајеву апотеку неки *Борђе Борћевић Булека*, турски војни апотекар, који је дошао из Београда. С њим у заједници био је и његов брат. Дозволу за отварање апотеке дао им је Хуршид-паша. Апотека се назвала „Код лава“. И двије године раније учињен је један покушај да се отвори апотека у Сарајеву. Неки *Јосип Јозефац*, апотекар из Славонске Пожеге, удружи се са сарајевским лекаром *Сумбулом*, да отворе апотеку. Но, како Јозефац није био поштен компанион, Сумбул се разортачи од њега. Почетком 1855. спомиње се у Сарајеву још један апотекар, неки *Јуда*.

Почетком јула 1854. опозван је босански тефтердар *Шахир-еф.*, па је за тефтердара имао доћи *Мухлис-еф.*

У овој години је довршена католичка црква у Сарајеву, око чијег је грађења рађено неколико година.

Како је још 1697, када је аустријска војска опљачкала и попалила Сарајево, изгорјела католичка црква, она се никако више није ни подизала. Пусто њено земљиште звало се *Црквица*. Ту су у 18. вијеку манастири Фојница, Крешево и Сутјеска

стекли сваки по једну кућу. У кући крешевског манастира, која је, чини ми се, била на источном ћошку улице Симе Милутиновића и Обале војводе Степе Степановића, становао је сарајевски жупник на горњем кату, а у приземљу у једној соби, у коју није могло стати више од 40 људи, служена је служба (миса). Ова је кућа, која за 50 година није темељно поправљана, била толико оронула да су се зидови морали подупирати. Поправљати се није могла зато што су жупљани у Сарајеву, којих је било само 90 породица, били сиромашне занатлије и надничари. Год. 1850. био је жупник *фра Филип Бошњакловић*. Канцелар аустријског конзулата у Сарајеву Антон пл. Враницани понуди се да даде трошак за грађење католичке цркве, а конзулат је од бечке владе затражио субвенцију за поправак жупникове куће. Како за грађење цркве Враницани, као туђи поданик, није могао молити турску власт, узеше то у своје руке фрањевци. Сада су настале тешкоће. Омер-паша је најприје обећао своју моралну помоћ и препоруку, али је послје право сметње добијању фермана за грађење цркве. Код њега је због те ствари год. 1851. био сарајевски жупник *фра Лука Дронулић*, али не дочека никаква рјешења јер умрије на измаку исте године. Иза њега се заузимао за грађење нови жупник *фра Грго Мартић*, а послје *фра Стјепан Љубић*, који дође из Крешева за сарајевског жупника у мају 1854.

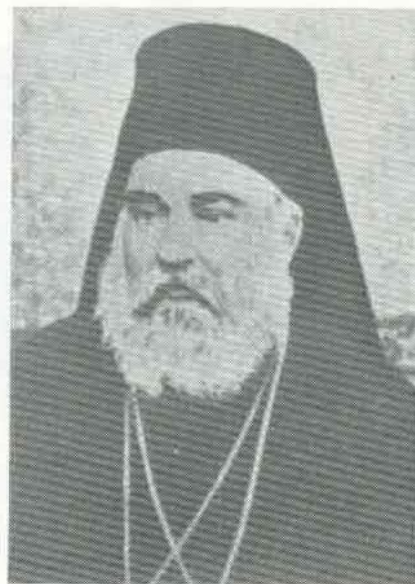
Но, двије године прије његова доласка био је у Сарајеву онај велики пожар, па је изгорјела и кућа у којој је становао жупник. У августу исте године (1852) дође одобрење за грађење цркве. Али је са грађењем и куће и цркве ишло тешко. Враницани је у два пута дао 900 форината, али је то било мало. Дошавши фра Стјепан у Сарајево затекао је од жупникове куће голе зидове од 4 собе и над њима кров, а од цркве само темељ. Његовим старањем доврши се 1854. и кућа и црква. За цркву је и везир Хуршид-паша приложио 20 дуката. Год. 1857. поклони аустријска влада цркви 2 велика сребрна свијећњака и једну позлаћену монстранцу²⁷¹.

Сарајевски су жупници почевши од 26. фебруара 1851. добијали од Аустрије субвенцију од 100 форината годишње, која је одобравана сваке треће године.

Године 1854. основала је српска општина *женску школу*, која није била дуга вијека, јер је престала радити 1861.

Жена везира Хуршид-паше умрије у овој години. Укопаше је у харему Бегове цамије до Хусрев-бегова турбета, гдје се докле нико није копао.

²⁷¹ У чланку: *Прилог повјести католичке цркве у Сарајеву*, који је публиковао Рудолф Заплата у „Југославенском листу“ год. 1932. у бројевима мјесеца августа и септембра, објављена су сва акта аустријског генералног конзулата у Сарајеву о жупниковој кући и о цркви. Њима сам се послужио.

Митрополит Дионисије Илијевић

Фра Грго Мартић

Сарајевски прото Стеван Баковић

Сарајевски парох Ђерасим Лалић

Миксо Деспић

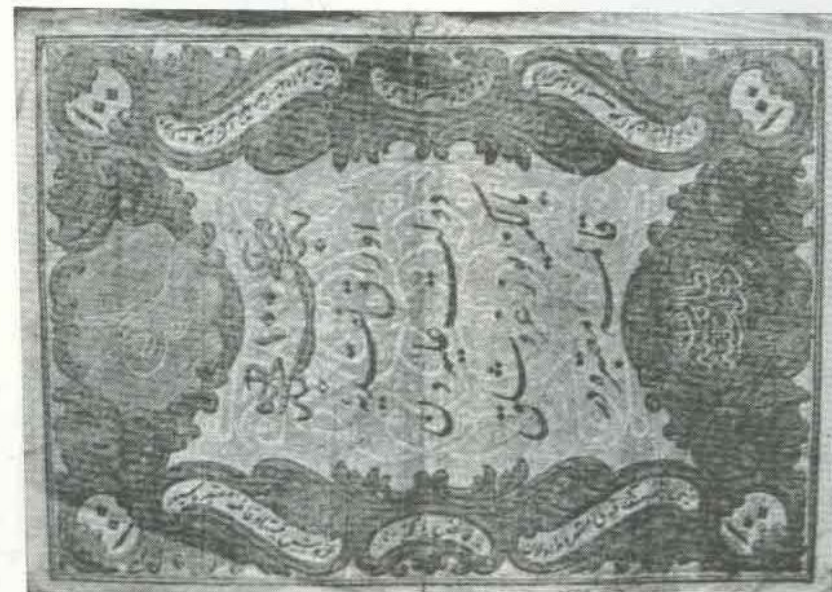

Митрополит Антим

Петраки-еф. Петровић

Нова православна црква из 1872. године

Карџа од 100 зрота

Јавир-еф. Барук, посланик у
цариградском парламенту

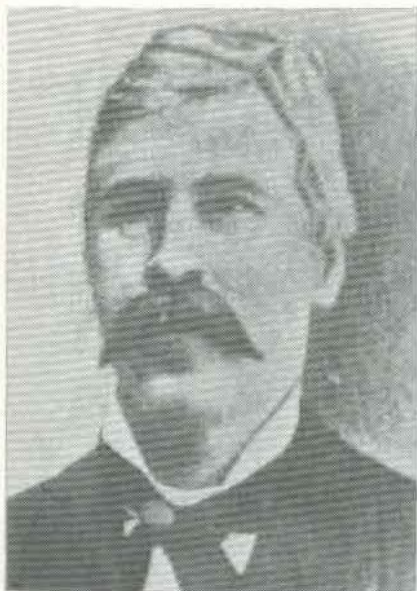
Мехмед-бег Капетановић Љубушак

Мустај-бег Фадилпашић

Есад-еф. Узунвић

Димитрије М. Јевтановић

Саломон-еф. Салом

Хашим-ага Глађо

Архимандрит Саво Косановић

Поп Ристо Новаковић Канча

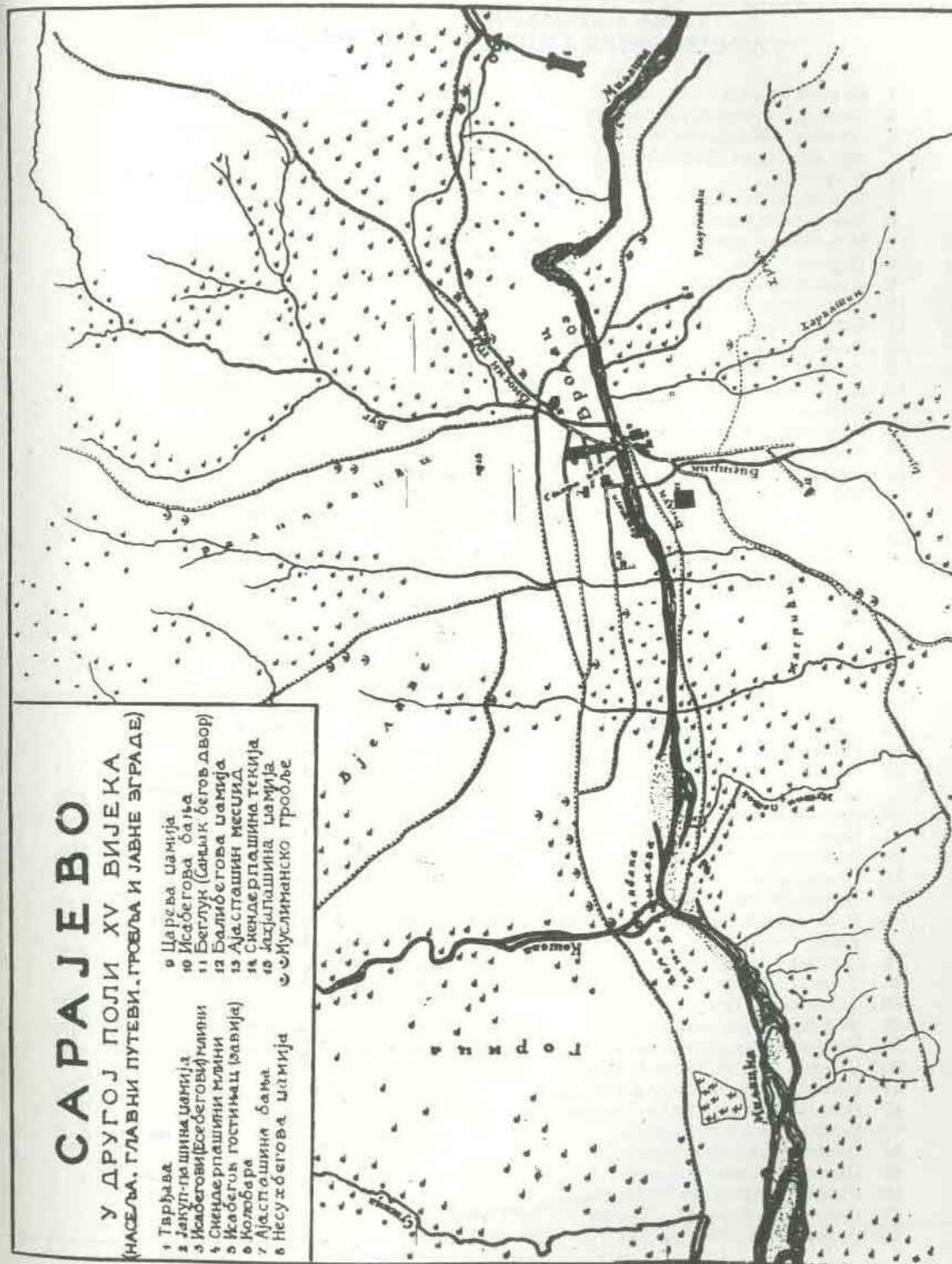
Хаци-Дервиш-ага Халачевић

Генерал Јосип Филиповић

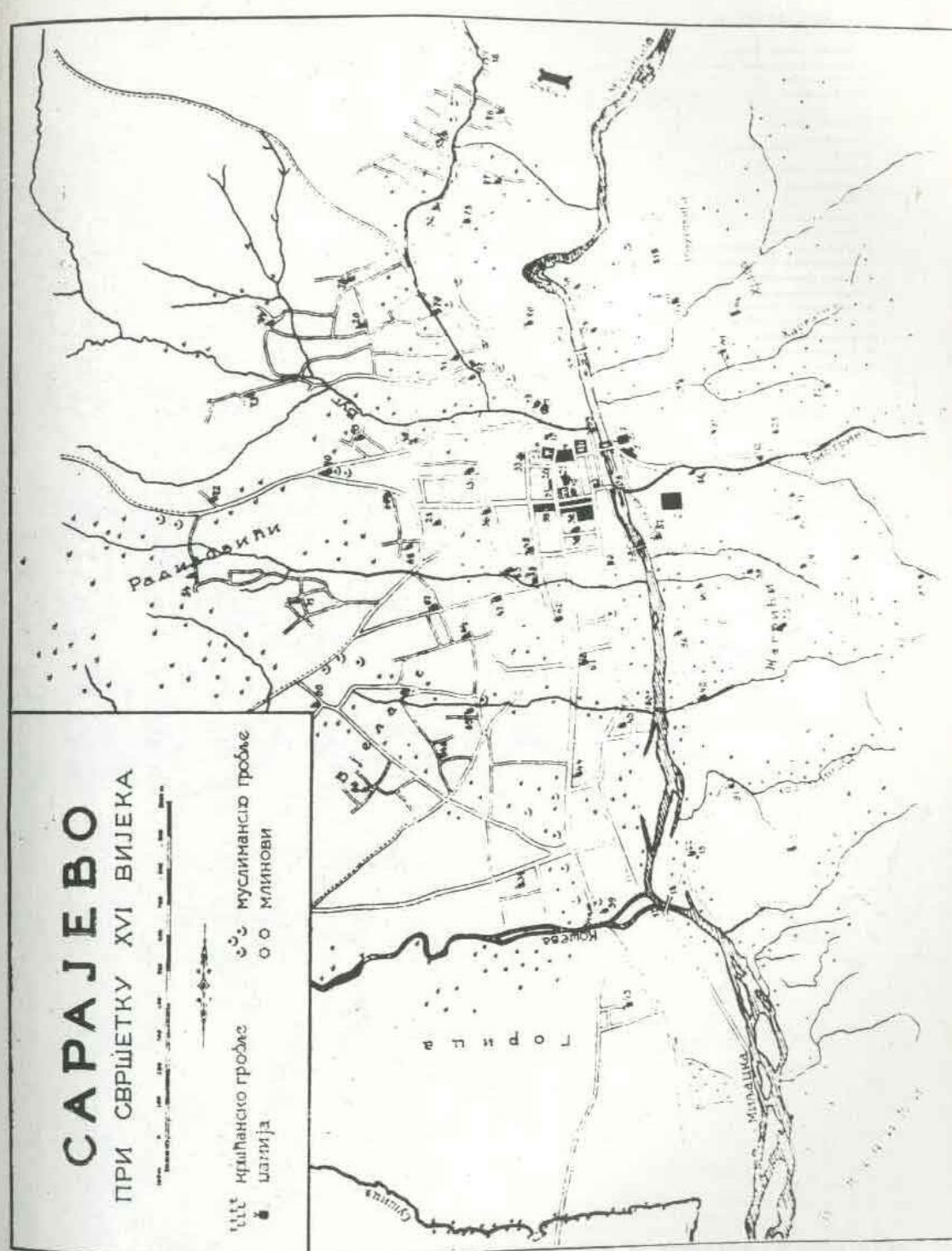

Хоџи Лојо

ТУМАЧ БРОЈЕВА НА КАРТИ САРАЈЕВО ПРИ СВРШЕТКУ XVI. ВИЈЕКА

1 Царева џамија	49 Џамија Сагракчи-Х. Махмуда
2 Беглук (сандак-бегов сарај)	50 Џамија шејха Фераха
3 Џамија Миннетбегзаде Мехмед-бега (или Несух-бегова)	51 Џамија Пелтек-Хусамуддина
4 Колобара	52 Џамија Лопал-Ејнехана
5 Иса-бегова бања	53 Џамија Синан-војвода Хатун
6 Есе-бегови млини	54 Џамија Картал-Х. Махмуда
7 Иса-бегова завија	55 Џамија хоџе Синана
8 Царева џуприја	56 Џамија муфтије Сулејмана
9 Ајас-бегова џамија	57 Шехер-нехајина џуприја
10 Ајас-бегова бања	58 Хаџи-Хасанова (Латинска) џуприја
11 Бали-бегова џамија	59 Хаџи Али-бегова (Ћумурија) џуприја
12 Бали-бегова бања	60 Чобанија џуприја
13 Јахја-пашина џамија	61 Џамија хоџе Ђемалуддина
14 Јакуб-пашина џамија	62 Џамија Јагџи-заде Х. Ахмеда
15 Скендер-пашина текија	63 Џамија Хасеџи-хатун
16 Скендер-пашини млини	64 Џамија сарач Исмаила
17 Скендер-пашино имаре	65 Џамија Тутубула
18 Скендер-пашина џуприја	66 Хаџи-Џаферова џамија
19 Фируз-бегова бања	67 Касум-чатибова џамија
20 Џамија Араби-атик	68 Давуд-Челебија џамија
21 Џамија Араби-џедид	69 Џамија Мимар-Синана
22 Џамија Местафа-бега Скендер-пашина	70 Џамија сарача Алије
23 Џамија Гази Мехмед-бега Иса-беговина	71 Џамија Усчудар-Ахмедчелебије
24 Џамија Веџилхарч	72 Џамија Абдул-халифе
25 Бегова џамија	73 Хубјар-агина џамија
26 Гази Хусрев-бегов ханиках	74 Хаџи-Јахјина џамија
27 Гази Хусрев-бегово имаре	75 Џамија Бали-заде Х. Мехмеда
28 Гази Хусрев-бегова бања	76 Џамија Неж-заде Х. Хасана
28а Нови (Морића) хан	77 Џамија Диван-џатиб Х. Хајдара
29 Чекркчи-Муслихудинова џамија	78 Џамија Иплиџик-Синана
30 Џамија Небрдли-Х. Алије	79 Џамија Кебкебир-Х. Ахмеда
31 Гази Хусрев-бегова медреса	80 Џамија Кучук-џатиб-Мухјуддина
32 Ташлихан и безистан	81 Тимурханова џамија
33 Стара црква	82 Хаџи-Сејдинова џамија
34 Ђемал-бегова џамија	83 Џамија Коматин-Х. Мемије
34а Ајни-дедино и Шемси-дедино турбе	84 Терзи-башина џамија
35 Месџид у Жагрићима	85 Џамија Кечеџи-Синана
36 Џамија Бузаџи-Х. Хасана	86 Џамија Чохаџи-Х. Сулејмана
37 Бруса-безистан	87 Џамија Бакрбаба-Х. Алије
38 Ферхад-бегова џамија	88 Џамија Хараџи-Мустафаре
39 Хадим Али-пашина џамија	89 Џамија Казгани-Х. Алије
40 Џамија халача Хаџи-Давуда	90 Џамија Неџџар-Х. Ибрахима
41 Џамија Хаџи-Мехмеда Влаковца	91 Џамија Абдул-Халимаге
42 Џамија војводе Чобан-Хасана	92 Џамија Хаџи-Турханова (Соук-бунар)
43 Џамија шејха Магрибије	93 Џамија Кади-Бали ефендије
44 Џамија Хаџи-Идрисова	94 Џамија Хоџа-заде Х. Ахмеда
45 Џамија Калин-Х. Алије	95 Месџид Х. Османов у Горњим Табацима
46 Џамија Армаганџи-Синана	96 Џамија Ојанџи-заде Х. Ибрахи-ма
47 Џамија Налчаџи-Х. Османа	97 Софи Мехмед-пашина бања
48 Џамија Оруч-Пехливана	98 Велика авлија (Чифутхана)

Негдје прије мјесеца јула ове године организована је у Босни и Херцеговини *државна пошта* за писма и аманете. Она је носила и службене и приватне поштомљке. Из Сарајева у Брод ишла је сваког четвртка увече, а враћала се сваког уторка ујутро. Пошта за Ливно и Бијели Бријег ишла је сваког петка увече, а враћала се сваке сриједе увече. Осим тога ишле су сваке недјеље поште за Србију, Цариград и Херцеговину. Поштанске чиновнике је намјештала сама Porta, без утјецаја Босанског провинцијског вијећа. Само онда када се ко имао шта тужити на пошту, интервенисала је босанска влада.

Трговачке прилике у Сарајеву биле су рђаве и 1854. и 1855. Било је много трговачких инсолвенција, нарочито код јеврејских трговаца. Трговачке куће у Трсту, које су Сарајлијама давале робу на вересију, и ових су година имале много штете.

18. септембра 1855. дође у Сарајево вијест да је пао Севастопољ, најважнија руска тврђава у руско-турском рату. Фактично је пао већ 10. септембра. Одмах је са сарајевске тврђаве испаљен 21 топовски метак. Хуршид-паша, Авни-паша и други великодостојници одоше француском конзулу Девиеу на честитање. 22. септембра давао је Девиег свечану гозбу. На заповијест власти освијетлише се 23. септембра увече државне зграде и многе куће приватних људи. И Авни-паша приреди гозбу. Пред његовом кућом је свирала војна музика. Кроз варош је ишла велика поворка, у чијој је средини ношена једна лутка од сламе, која је представљала козака. Свијет је викао улицама: „Бјежи, бјежи, Москове, ето на те Турчина, да ти главу сијече“. Лутка је онда јавно спаљена. Муслимани су, наравно, били врло весели, а хришћани су се повукли да сакрију своју жалост због руског губитка.

У Сарајеву и у провинцији се овога времена, чини ми се концем септембра, појавила колера. У Сарајеву је било дневно по 6—7 случајева болести, од којих су по два била смртна.

Већ дуже времена није било склада између Православне црквене општине и митрополита *Прокопија*. У новембру 1855. дошло је до јачих несугласица. Узрок спору је била намјера Општине да прошири цркву. Прокопије се томе противио, јер се бојао да онда неће бити новаца за грађење његова конака, који је изгорио 1852. Општина му је за конак била купила једну пристojну кућу близу старог конака, али се ова кућа није допала Прокопију. Овај спор оде онда патријаршији у Цариград, да га она ријеши. Конзул Атанасковић и Хуршид-паша наговарали су Прокопија да попусти, али он не хтједе. Спор је окончан код патријаршије тим што је патријаршија 1856. дигла Прокопија, па послала *Дијонисија*. Што је општина побједила Прокопија има се донекле захвалити и заузимању аустријског интернунција у Цариграду, коме је општинску ствар препоручио конзул Атанасковић.

Због старости дигнут је 1856. муфтија Мухаммед Шаћир-еф. Мујидовић²⁷², па је за муфтију постављен Мустафа Хилми-еф. Хациомеровић, родом из Кулен-Вакуфа. На муфтилуку га је затекла и аустроугарска окупација 1878.

13. марта 1856. прочитан је у Сарајеву царски реформни акт *Хатихумајун*. Због права која акт даје немуслиманима, муслимани су били озлојеђени, а хришћани су га дочекали с неповјерењем, једно, што нису вјеровали да ће се његове одредбе извршавати, а друго, што су се бојали зла од озлојеђених муслимана.

У јесен је дигнут везир Хуршид-паша. Нови везир *Мехмед Решид-паша* стиже у Сарајево 26. октобра.

Од августа па до краја године, а можда и даље, боловала су дјеца од опсица (богиња) и врло много их је помрло. За прва четири мјесеца помрло је 500—600 дјеце међу хришћанима, којих нема више од 400 породица. Чудновато је да испрва нису много боловала муслиманска и јеврејска дјеца, али јесу у новембру и децембру. За спречавање и сузбијање болести фалили су сви услови, јер је калемљење вршено у најмањој мјери.

Средином августа отишао је из Сарајева тефтердар и предсједник Босанског провинцијског вијећа Мухлис-еф., а на његово је мјесто дошао Хусни-бег.

У августу је укинут стари данак *харач*, кога су плаћали само немуслимати. Да се тим не би смањили државни приходи заведен је мјесто њега нови данак *војница* или *беделија*. То је био откуп за немуслимане, што нису морали ићи на војску. На неколико година пред укидање износио је харач 60, 30 и 10 гроша, а год. 1850. повишена је најнижа категорија харача на 15 гроша. Послије је харач опет био повишен. Беделија за војску се рачунала овако. На 180 мушких глава узимао се један војник. Откупнина за њега износила је 5000 гроша. Тај се износ подијели са 180, те беделија износи просјечно 27 гроша и 31 пару. У односу према харачу беделија је била виша за 4 гроша.

Аустријски генерални конзул др. Димитрије Атанасковић је поболијевао већ дуже времена. Концем јануара му позли, те умрије 3. фебруара 1857. Конзуларни канцелар *Зоретић* одреди да сахрана буде 4. фебруара иза подне у 9 сахата по оријенталском времену.

Зато што је Атанасковић био православне вјере сахрана је обављена по обреду православне цркве и изведена је са великом помпом, какву Сарајево није никада запамтило да се чини једном немуслиману.

Напријед је ишло 30 лијепо обучених везирових каваза, иза њих војна музика, а за њом 2 кумпаније низама. Иза војске је ношен крст са црквеном заставом, која се до сада никада није

²⁷² Умро је 11. јуна 1859. и укопан је у гробљу код цамије Већихарч у Алифаковцу.

носила кроз Сарајево. Иза заставе су ишла дјеца српске православне школе и владика са 3 свештеника, сви у одеждама. Иза мртвачког сандука је ишло 6 католичке дјеце у министрантским кошуљама. За њима је ношен крст католичке цркве и ишла су два сарајевска фратра одјевена у црквене кошуље (*Chorhemd*) и у столу. Иза њих чиновници аустријског конзулата и послуге у потпуним униформама. За њима француски вице-конзул Девиет, такобер у униформи, с њим његов драгоман Моро. Затим везиров хазнадар, полицијски директор, један члан Провинцијског вијећа, који припада једној од најстаријих босанских породица, па један официр од кавалерије абјутант босанског дивизијонара (ферика) Авни-паше и отомански обер-штајнтант штабни лекар Вели-бег.²⁷³ Иза њих је ишла непрегледна маса угледних трговаца и занатлија свију вјера.

На мосту пред касарном (Латинска ћуприја) стајао је везир, војни командант ферик Авни-паша, женијски генерал Абди-паша, тефтердар и много виших чиновника и официра.

Спровод је прошао кроз више улица до православне цркве (Стара црква). У цркви је покојник опојан. По жељи православне општине одржао му је кратак, смишљен говор учитељ православне школе Нестор Гојковић. За то вријеме је војна пратња била постројена на улици пред црквом. Црква и авлија око ње била је препуна свијета. Хришћански трговци су још много прије затворили дућане и нису их никако више отварали тај дан.

Из цркве је ишла пратња истим редом до гробља (на Царини; код садање духанске фабрике), гдје је покојник сахрањен.

Православна општина и свештеници нису хтјели ништа наплатити за трошкове и труд, што иначе износи 10 дуката, него је општина још замолила конзулат, да смије оградити конзулов гроб.

Овај погреб, вели конзулатски извјештај, по коме ово износим, имао је велику моралну вриједност, иако је повод био жалостан. Хришћани обадију конфесија су ликовали што је крст пронешен јавно кроз Сарајево и што му је турска војска дала почасну пратњу. Многи су муслимани због тога били озлојеђени. Један је, вели конзулатски извјештај, збовао са резигнацијом рекао: „Сада је реда да се крсту поклонимо“.

Из сопствене побуде православна је општина 9. фебруара приредила за покојног Атанасковића свечано опијело. Служио

²⁷³ Вели-бег је исламизовани католик, Мађар, по презимену Гал. Учио је у Бечу медицину и постао доктор медицине и хирургије. Уз мађарску буну пристао је уз Кошута, па је послје слома с њим заједно пребјегао у Турску у Видин. На ислам је прешао привидно. Дошао је у Сарајево заједно са Омер-пашом 1850. као турски штабски лекар и обер-штајнтант. У Сарајеву је остао до смрти.

је митрополитов помоћник епископ Софроније, а црква је била пуна православног и католичког народа.

Аустријски конзул у Београду писао је 23. јануара 1857. сарајевском конзулату, да га је уредништво „Србских новина“ молило да пошаље конзулату у Сарајево неколико екземплара тих новина с молбом да их конзулат подијели онима који се хтједну претплатити. Београдски конзулат то не би учинио да је још био уредник франкофил Вујић. Сада је уредништво примио Милош Поповић, па су „Србске новине“ сада више наклоњене Аустрији него прије. Зато је у аустријском интересу да те новине долазе у Босну.

18. фебруара одговара сарајевски конзулат да су се за претплату јавили Манојло Јефтановић, Хаџиристићи, Никола Павловић, Антоније Јефтановић и директор српске школе Симо Самоуковић. Али су рекли да ће претплату послати сами преко својих поузданих људи. Изгледа нема да ће се ико више претплатити.

У години 1857. основан је руски конзулат у Сарајеву. Први конзул је био познати *Александар Гиљердинг*. Стигао је у Сарајево у мају 1857. Он оде из Сарајева 1858, а за конзула дође *Евграф Шуљенников*, који стиже у Сарајево у фебруару. И Енглеска је овога времена (1857) основала свој конзулат у Сарајеву. Први конзул је био *Черчил (Churchill)*.

Послије Атанасковићеве смрти послове аустријског конзулата је водио канцелар *Зоретић*. 7. априла 1857. Аустрија постави за конзула *Емануела* пл. *Реслера (Rösslera)*, који дође у Сарајево 30. јула.

При крају 1857. дође у Сарајево једна депутација из Посавине, која затражи од везира помоћ против кмета, који неће да даду заосталу трећину. У депутацији су били *Мехмед Али-бег Фидајић*, син *Али-пашин* из Бијељине, *Ага-бег*, син *Бег-ефендије Градашчевића* из Градашца и *Тосун-бег*, син *Хаџи Салихов* из Тузле. Везир им препоручи да се стрпе мало док од Порте дође ријешење.

У мају 1858. изда босанска влада наредбу да по ноћи нико не иде без фењера и да се уопће нико не смије наћи на улици послје 3 сахата иза акшама. Наредба је муслиманима објављена преко имама и мухтара, а другима преко њихових духовних лица и кнезова. Ова наредба је вриједила и за туђе поданике.

Ове године је била у Сарајеву пивара неког *Едуарда Трамплера*, али се, чини ми се, није дуго одржала.

У јуну оде из Сарајева везир Мехмед Решид-паша, па дође за везира *Бани Мехмед-паша* 1. јула. Но он брзо оде, па дође *Акиф Мехмед-паша Тетовац*. Али ни он не дође одмах у Сарајево, него оде у Посавину да угуши буну. Идући из Посавине у Сарајево у другој поли новембра стиже га у Мокром глас да је свргнут, а у Босни да остане *Бани Мехмед-паша*. Овај остаде

на везирству до јуна 1859, па и он оде, а за везира дође *Осман Мазхар-паша*, син *Сулејман-паше Скопљака*. Он стиже у Сарајево 10. јуна.

У Турској се догађало почесто да су њени поданици узимали поданство европских држава, да уживају њихову заштиту. С неког крупног разлога дође у новембру 1858. у аустријски конзулат сарајевски трговац *Симо М. Самоуковић* да моли за аустријско поданство. 21. јануара 1859. дође он у конзулат опет и даде у протокол податке о себи, својој породици и о свом имовном стању²⁷⁴. Самоуковић међутим не пређе у аустријско поданство.

Ради аграрних немира, који су потресали Босну, нарочито Посавину, буду позвана у Цариград по 2—3 и више људи из сваког босанског санџака, кмети, читлук-сахибије и слободни тежаци. Из сарајевског санџака одоше *Сунуллах-еф. Соколовић* и *Хусамуддин Панџа* од читлук-сахибија, од кмета тежак *Митар Матић* из села Небарића. Од слободних тежака одоше *Салих-ага Сивац* из Ракове Ноге и *Керлета* из Трнова. 14. сафера 1276 = 12. септембра 1859. изиђе такозвана *саферска наредба* о аграру.

За везировања Осман Махзар-паше замоли православна општина год. 1859. везира да јој прибави ферман за грађење нове цркве у Ајас-пашиној махали. Он то учини и ферман дође још за његова везирства.

У мјесецу јуну 1860.²⁷⁵ започето је провођење телеграфских водова кроз Босну. Проведена је најприје линија Босанским друмом од Сарајева, а затим од Сарајева према Броду, Бишћу и у Херцеговину. Сарајевска телеграфска станица смјештена је у једну кућу Хусреф-бегова вакуфа у Ајас-пашиној махали.

Везир Осман Мазхар-паша дигнут је у речебу 1277 = 13. I — 11. II 1861, а постављен београдски мухафиз *Топал Шериф Осман-паша*, који дође у Сарајево 18. фебруара 1861.

Бивши везир оде на своје добро у Скопљу (не босанском), гдје умрије након 6 мјесеци. Његова удовица, која је била кћин *Смаил-аге Ченгића*, пресели се у Сарајево, гдје су јој живјела браћа *Рустем-бег*, *Дед-ага* и *Хајдар-бег*. Она купи лијепу кућу у

²⁷⁴ У протоколу стоји да Симо има 50 година. Има сина Борба од 17, кћер Савку од 12, Дашу од 6 и Милену од 1 године. Родом је из села Касетића, а у Сарајеву живи већ 35 година. Жена му је Јелка, рођена Савић из Сарајева. Од 1851. је директор српске школе у Сарајеву. Има једну кућу на кат, половину једног хана, дућан и комад неизграђена земљишта. Све ово у Сарајеву. Од Сарајева далеко 4 сахата има 100 дана зиратне земље. У Сарајеву има солидну мануфактурну, колонијалну и кожарску радњу. Непокретно имање му вриједи 10—15.000 фор.

²⁷⁵ Ова се вијест налази у Мувекитовој хроници, али неће бити тачна јер сам на другом мјесту нашао да је у мјесецу јуну 1858. или нешто прије била довршена телеграфска линија између Мостара и Метковића.

Јахја-пашиној махали (Бурчића бријег), у којој је живјела до смрти у богатству које јој је остало из мужа.

Везир Осман-пашу др Кечет (Kötschet)²⁷⁶ приказује као човјека шездесетих година, подебела, кривих ногу и хрома због једне ране од пушке. Имао је изглед доброћудна, али и мудра човјека. Знао је оријенталне језике, а француски је научио нешто мало дружећи се са Европљанима. Припадао је новој генерацији турских државника, који су хтјели помоћу озбиљних рефорама да Турску извуку из зачмалости, па да је тим спасу од распадања. Као београдски мухафиз био је близу Босне, па се могао информисати какве су прилике у њој. Могао је у првом реду дознати да босански муслимани нису пријатељи реформама, па да ће код њих наићи на отпор у реформном послу. Зато је, дошавши у Босну, гледао да одвоји народ од његових главних људи, који су се већ били повратили из заточења, куда их је послао Омер-паша. Послужио се методом стварања неповјерења. Многима је давао службе државне. Примање државних звања сматрао је народ као издају старе босанске политике. Осигуравши себи с те стране слободу у раду, започео је у дјело проводити реформе, а дуго његово везировање у Босни дало му је доста времена за то. Од тога је Сарајево имало сразмјерно највише користи, јер је везир својој резиденцији Сарајеву могао посветити много пажње. Радећи у реформном духу, он је Сарајеву учинио много добра.

Уза све своје врлине Осман-паша није никада сметао с ума да је у првом реду муслиман. Зато није био наклоњен народу других вјера онолико колико би требао бити. Муслимане је протезирао свуда. Највише је био нерасположен према Србима, чије је национално освјештавање и у Сарајеву добро напредовало. Али, како његов биограф Кечет вели, није никога прогонио, нити чинио неправду.

За подозривост према Србима имао је Осман као турски државник и разлога. Већ од 1846. започела је пропаганда у Босни, испрва просвјетна, а послвије и револуционарна. Те године је Илија Гарашанин, министар унутарњих дјела кнежевине Србије, придобио Ристу Богдановића, трговца из Сарајева, који је прешао у Славонски Брод, па ту отворио кафану и бавио се помало и шпедитерским пословима за босанске трговце. Ко је год ишао из Сарајева или у Сарајево свраћао је Богдановићу. Послије његове смрти наставио је тај посао син му Стево, који је од 1860—1878. учинио много услуга влади у Београду у пословима пропаганде и револуционисања Босне. У Сарајеву је, послвије 1863, основано међу сарајевским Србима друштво, које

²⁷⁶ У дјелу G. Grassel, Osman Pascha, der letzt grosse Wesier Bosniens und seine Nachfolger, Kechet вели да је Осман-паша дошао у Сарајево 1860. Међутим, Мувекит наводи горе изнесени датум сигурно на основу каквога акта. Зато сам и усвојио Мувекитов датум.

је узело себи за задатак да искорјењује подругљиво име Влах, а да уводи име Србин. Ко су све били чланови друштва није ми познато. Свакако учитељи српске школе, млади трговци и трговачки синови. Душа свега тога, чини се, био је учитељ Теофил (Богољуб) Петрановић.²⁷⁷ Уз њега су најживље пристајали Стево Јелић и два брата Хаџиристића, Ристо и Коста.²⁷⁸ Друштвени чланови су излазили на сарајевске царине, па дочекивали сељаке, којима су говорили да они не треба да се зову *ришћани*, него *Срби*. Међу њима је покрет *Српске омладине, којој су ваљда и припадали потајно, нашао одзива, јер је Омладини једна од главних жеља и задатака било ослобођење Босне.*

Споменуто друштво и његов одбор је тако имао и револуционарних циљева, па је подржавао везе са истим таквим одборима у другим крајевима Босне. Са каквим је успјехом сарајевски одбор радио није ми познато. У љето 1867, пошто је Турска уступила градове Србији и из њих се повукла турска војска, српски омладинци у Сарајеву пошаљу потајно адресу кнезу Михајлу Обреновићу. Честитали су постигнути успјех и пожељели му да и даље успјешно настави дјело ослобођења, које ће и они помагати, јер су спремни за то.

Адреса није стигла куда је била упућена, јер је пала власти у руке. Одмах се повела истрага, која је за потписнике адресе могла имати најгорих последица. Али је заузимањем угледних људи, а ваљда и новцем, успјело да се ствар прикаже као дјело непромишљених, дјетињастих младића. Од Српске општи-

²⁷⁷ Теофил Петрановић, калуђер, родом је из Дрниша у Далмацији. Дошао је у Сарајево 15. августа 1863. за учитеља у српској реалци. Од 3. октобра 1865. до септембра 1869. био је управитељ српских школа. Скупљао је и штампао народне пјесме.

²⁷⁸ Коста је син Хаџи-Илије Хаџиристића. Родом је у Сарајеву 1845. Основну и средњу школу учио је у Сарајеву. Највећа његова жеља за коју се залагао била је ослобођење народно од незнања и политичка слобода и уједињење српства. Био је непријатељ лакомих грчких влади-ка и њихових присталица. Иако је био члан једне богате и угледне трговачке куће, мало се бавио трговином. Био је више склон науци.

Прикупљао је народне умотворине: пјесме, приповијетке, пословице и загонетке, које су излазиле у часописима „Даници“ и „Матици“. Једну књигу пјесама под именом *Српске народне пјесме*, штампало му је, трош-ком његове закладе, „Српско учено друштво“ у Београду 1873. Чланци његови *Обичаји сарајевски* и *Обичаји босански* изишли су у „Даници“ 1866. године. У рукопису су остали чланци *Босански догађајник* и *Из босанске прошлости*. За пруског конзула Блау-а скупљао је биље и његова народа имена.

Своју љубав према науци и просвједивању доказао је и при смрти тим што је велики дио свога имања, 1400 дуката, завјештао српским школама у Босни и у Старој Србији и Македонији и на неколико институција. Интересантно је да је своту од 170 дуката оставио за оснивање Ученог друштва у Сарајеву. Као политички радник подржавао је интимне везе са великосрпским агитатором Стевом Петрановићем, учитељем српске школе у Тешњу.

Цијелог живота био је слаба здравља, скон сушници, од које је и умро у Бечу 10. августа 1870.

не је власт захтијевала да отпусти из своје службе Теофила Петрановића. Општина се опирала томе колико је могла, али је Петрановић морао отићи из Сарајева под јесен 1869.

Сарајевски католици су основали, ваљда у исто доба, слично друштво, са задатком да искорјењује име *Шокац*, а мјесто њега да уводи име *Хрват*. Друштво су сачињали млади францези и драгоман пруског конзулата *Клемент Божић*. Када је друштво постало власти сумњиво конзул Блау отпустио је Божића 1867.

У првој години Топал Осман-пашина везировања поста митрополитом *Игњатије II*.

Велика административна реформа Осман-пашина времена, год. 1865, била је од највеће важности за Сарајево као главно мјесто у провинцији и сједиште највиших власти. 9. јуна 1865. стиже у Сарајево закон о реорганизацији управе заједно са пропратним ферманом. Народу, скупљеном на Мусалли, прочита ферман *Јусуф Акиф-еф*. По новом закону провинција се неће више звати ејалет, него *вилајет*. Везир остаје шеф цјелокупне војне и цивилне управе, али није више, као прије, и мутесариф сарајевског санџака. То се звање одвоји од везирлука, па сарајевским мутесарифом постаде *Муниб-еф*. Но ово је било фиктивно, јер се ово звање сматрало помоћним везиловим звањем, па се сарајевски мутесариф звао *муавин* (помоћник). Али су у Сарајеву била ипак два конака (надлештва), везиров и мутесарифов. Везиров се звао *вилајет-даиреси* (Провинцијско надлештво), а мутесарифов *лива-даиреси* (Санџачко надлештво). Пријашње везирово савјетодавно вијеће, меџлиси-кебир, назва се сада *меџлиси-идареи-вилајет* (Управно вилајетско вијеће).

Централна вилајетска управа се дијелила на неколико одјељења. За правосудје је било одјељење *дивани-темизи-хукук вешинајети-вилајет*. Ово је био врховни суд за цивилне и казнене парнице. Шеф му се звао *муфеттиши-хукјам*. Поред муслимана било је у овом суду и немуслимана. За финансије је било одјељење *даиреи-мухасебеи-вилајет* (Надлештво вилајетског рачуноводства). Шеф му је био *тефтердар*. За чисто канцеларијске концептне и преписивачке послове је била *даиреи-мектуби-вилајет* (Вилајетско надлештво за акта). Шеф му је био *мектубчија*. За послове који су настајали из саобраћаја са страним владама и њиховим конзулима било је одјељење *умури-еинебије* (Иностранци послови). Шеф му је био *политика-мемур* који је имао једног *теримана* (тумача). Овога времена је то био споменути др *Јозеф Кечет*.

Сва ова одјељења примала су заповијест од везира, али су чиновнике постављала ресорна министарства у Цариграду, којима су чиновници били одговорни.

Поред та четири главна одјељења било их је још неколико и неколико помоћних канцеларија. Регистратура се звала *еврак-одаси*. Шеф јој је био *еврак-мудири*. За послове Вилајет-

ског управног вијећа је била канцеларија *меџлиси-идареи-вилајет-одаси*; за Вилајетску штампарију *даиреи-матбааи-вилајет*; за Катастар *дефтери-хакани-мудирлуи*. Па је још била Вилајетска главна команда жандармерије (заптија), којој је шеф био *алај-бег*; Одјељење за унапређење просвјете, коме је шеф био *муфеттиши-хукјам* и Одјељење за шуму.

Управно вилајетско вијеће је било савјетодавно везирово вијеће. Предсједник му је био сам везир. Чланови су били и чиновници и грађани. Од чиновника *тефтердар*, *мектубчија* и *муфеттиши-хукјам*. Од грађана је било 6 муслимана и по један од православних, католика и Јевреја. Ова тројица нису долазила никада сви заједно, него само по двојица њих. Сједнице су држане недјељно двапут. Вијећало се о пословима административним, финансијским, јавних грађевина, трговачким и пољопривредним. Чланови су везиру само давали савјете, а он је стварао одлуке. Сви су чланови били настањени у Сарајеву.

За послове који су се тицали цијелог вилајета било је још једно вијеће, које се састајало само једанпут годишње. Засједање је трајало 4 дана. У њему су били изасланици свих 7 босанскохерцеговачких санџака, из сваког по тројица. Двојица су били муслимани, а један немуслиман. Вијећали су о свим горе споменутим пословима *идаремеџлиса*, и још о пословима јавне сигурности и о разрезу пореза. Чланови овога вијећа су имали право да примају молбе од корпорација и појединаца из свог санџака и да их предају везиру. И они су имали само право савјетовања.

У санџацима (окрузима) су биле управе сличне вилајетској. Шеф им је био *мутесариф*. И у сарајевском је санџаку требао били мутесариф, али га није било, него је санџачке послове водио везиров *муавин*.

Санџачка управа се дијелила на ова надлештва: *меџлиси-темизи-хукуки-лива* (Окружни суд), у коме су била и три немуслимана; *меџлиси-туџарети-лива* (Окружни трговачки суд) са два немуслимана; *даиреи-умури-хасабијеи-лива* (Окружно надлештво за финансијске послове у коме је шеф био *мухасебеџија*; *даиреи-умури-тахрирати-лива* (Окружно одјељење за израду аката). Још је било чиновника за надзор пијачних послова, који су се звали *тефтиши-мемури* са главним *муфеттиши јемином* на челу порезних чиновника *тахсилбара* и *тахрири-емлак-мемура* за пренос грађевинских објеката при куповању и продаји. У оквир санџачких послова спадала је и сарајевска варошка управа, која се звала *меџлиси-идареи-беледије* (Вијеће варошке управе). *Реис* (градоначелник) је имао уз се четири муслиманска вијећника и по једног од православних, католичких и јеврејских грађана. Приходи варошке управе износили су овога времена 60.000 гроша годишње.

Савјетодавно вијеће за гијели сарајевски санџак звало се *меџлиси-идареи-лива* (Окружно управно вијеће). Предсједник му је био *муавин*. Вијећника је било 7, и то 5 муслимана, 1 од православних и 1 од Јевреја.

У сарајевској бледији био је за све вријеме везировања Осман-пашина, почевши од 1283. (1866) реис (начелник) *Тосун-бег*. Од хришћана су била год. 1866. и 1867. два хришћанина православне вјере *Ристо Периновић* и *Андрија Андрић*. У год. 1868. нема Андрића, него је мјесто њега католик, неки *Пено*. Све три ове године је од Јевреја био *хоџа Финџи*. У год. 1868. био је градски инжињер (мухендис) неки *Ленардовић*.²⁷⁹

Нова администрација повећала је канцеларијске и управне послове, па је због тога настала потреба да се у Сарајеву оснује *штампарија*. То је било предвиђено и у закону о администрацији. Зато Осман-паша позове из Земунa штампара *Игњата Сопрона*, да пренесе своју штампарију у Сарајево. На то Сопрон пристане и пренесе штампарију у априлу 1866. У септембру исте године влада откупи штампарију, која се сада назва *Вилајетска штампарија*. Њени послови су потпадали под *даиреи-мектуби-вилајет*. Она је најприје била смјештена у једну кућу у Дугом сокаку. Послије је пренијеше у стари конак (сада је на том мјесту фрањевачки манастир). У њој су штампани закони и наредбе, школске књиге, часопис „*Босански вјесник*” и службени лист „*Босна*”, а у њој литографија службени календар. Службени лист је штампан на два језика, турски и српски ћирилицом. Први број му је изишао 13. мухаррема 1282. (28. маја 1866), пошто су дошла из Цариграда турска слова. Сопрон је мало прије почео издавати часопис „*Босански вјесник*”, који је излазио једанпут недељно. Први му број изађе 19. априла. Изишло је свега 25 бројева, па часопис престаде излазити када се Сопрон у октобру поврати у Земун. Непуне три године допније покрену *Мехмед-Шаћир Квртћехалић*²⁸⁰ часопис „*Булшен-Сарај*” или „*Сарајевски цвјетник*”, који је излазио једанпут недељно на турском и српском језику. Он му је био и власник и уредник. Први број му изиђе 15. јануара 1869. И он је штампан, наравно, у Вилајетској штампарији.

Свестраном Осман-пашиним бригом поправише се и просвјетне прилике у Сарајеву. Он основа *кирајетхану* (читаоницу),

²⁷⁹ Муслиманских градских вијећника нисам навео овај због тога што су наведени само по личном имену без презимена, па се не зна ко су.

²⁸⁰ По С. Башагићу (*Бошњаци и Херцеговинци у исламској књижевности*, „Гласн. Земаљ. музеја”, 1912, стр. 361–363) рођен је Мехмед-Шаћир у Бијелом Пољу на Лиму год. 1844. Отац му, Мехмед-Емин, био је калиф у више мјеста по Босни. Мухамед-Шаћир је учио школе само у Босни. Имао је вољу да се образује и у Западној Европи, али није имао чим да се шкољује. Био је двије године уредник службеног листа „*Босна*”, а 2½ свога „*Булшен-сараја*” („*Сарајевског цвјетника*”). Писао је политичке, економске и друге поучне чланке. Обољеви од сүшице оде у Беч, да тамо тражи лијека, па тамо и умрије 1870. год.

руждију (средњу школу и административно-правну школу *мектеби-хукук* за одгајање чиновничког подмлатка. Схватајући правилно потребу основне наставе, не само што није сметао немуслиманским конфесијама да отварају своје школе него их је који пут и помагао. На препоруку његову доби 1865. фра Грго Мартић²⁸² од султана Абдул-Азиза помоћ од 12.000 гроша за зидање католичке школе у Сарајеву. Државну је помоћ добијала и приватна женска школа Стаке Скендерове.²⁸³ По Кечету у ту школу, која је била у Бистрику, ишла дјеца разних конфесија.

Ова школа је основана 1858. године. Стака Скендерова је за своју школу добијала од неке султаније 12.000 гроша годишње.

Српска црквено-школска општина је поред своје основне школе имала већ 1855. средњу школу под именом *Већа грађанска школа*, која је послје мијењала име. Звала се кадгод и *Трговачком школом*, а од 1864. се звала *Реалка*. У то ју је претворно Теофил Петрановић. Али је и послје задржала свој трговачки карактер. Тако бар вели путник Маурер,²⁸⁴ који је зове *Прогимназијом*. Он за њу вели да има два разреда и да се у њој учи талијански, географија, историја и математика. Калуберчић²⁸⁵ вели да су се учили још и српска граматика са синтаксом, природне науке и познавање робе, а за математику вели, да је трговачка рачуница. Маурер хвали Петрановића као учитеља и књижевника.

Српска општина је овога времена за издржавање своје средње школе тражила помоћи и на страни. У јануару 1865. обратила се преко француског конзулата на цара Наполеона III. Француска влада одобри помоћ од 300 франака годишње, које ће Општина примати преко конзула Роусоа.

И Сарајевски католици основаше своју *Сколу реалну*, у којој се учило исто што и у српској. Школској згради је положен на свечан начин темељ на Бурђевдан 1865, а прорадила је ваљда под јесен или касније. Издржавала се субвенцијама аустријске, талијанске и француске владе, а прву св помоћ дали виши турски чиновници, Српска и Јеврејска општина, конзули,

²⁸¹ У руждију је слао своју дјецу и лекар Исак Салом.

²⁸² Год. 1863. дошао је за жупника у Сарајево и остао у том свомству све до 1879.

²⁸³ Ова је школа била најприје на Вароши. Ваљда стога што су дјевојчице училе и ручни рад, ишла су у њу и дјеца других вјера, католичка и јеврејска. Штавише, похађала су је и дјеца Топал Осман-пашина и других турских виших чиновника. Зато што је Хаши-Стака знала говорити турски, лако јој се било споразумјевати са младим Османлима. Хаши-Стака је рођена око 1831. Када је око године 1870 отишла у Јерусалим на хашлаук, замјењивале су је у школи њене бивше ученице Ана Каранова и Кока Бурђева.

²⁸⁴ Franz Maurer, Reise durch Bosnien, die Saveländer und Ungarn, стр. 366–367.

²⁸⁵ Стево Калуберчић, *Први годишњи извјештај српских основних и више дјевојачке школе у Сарајеву, 1899*, стр. 22.

фрањевци и мјесни народ. Ова школа није напредовала, него је од 1869. назадовала, али се ипак одржала до окупације.²⁸⁶

Године 1866. основаше у Сарајеву школу за женску дјецу двије Енглескиње, *Miss Irbi* и *Miss Mackenzie*. Безразложно су на ову школу гледали попријеко и православни и католици из неоправдане бојазни да ће у њој дјеца бити одгајана у духу англиканске вјере.²⁸⁷

Било је покушаја да се у Сарајеву унаприједи и трговачка и занатска привреда, опет Осман-пашиним иницијативом. Али је, чини ми се, успјех био незнатан или га није било никако. Осман је савјетовао и помагао трговце и занатлије, нарочито *казације* и *бичакције*. Двапут је слао о свом трошку у Цариград младиће да изуче *кошарство* и *ципеларски занат*. Његова времена се основа акцијско друштво за израђивање *абе*. Друштво је имало свој статут. Акцијски капитал је износио 4—500.000 гроша. Управа је 7—8 година водила посао добро, капитал се множио, а вриједност акције је скакала. Тада акционари почеше продавати своје акције, па капитал оста у рукама неколицине људи, који, не знам зашто, обуставише рад и друштво распустише.

²⁸⁶ Др Фра Јулијан Јеленић, *Култура и босански фрањевци II*, стр. 356—360.

²⁸⁷ *Мис Аделина Павлија Ирби* рођена је 19. децембра 1831. у Бојленд Холу (Boylend Hal) у Норфолку у Енглеској. Она је унучка лорда Бостона, а кћи лордова другог сина Фредерика Паула Ирби. Послије основног и средњег школовања слушала је филозофију. Године 1859—1861. путовала је са својом другарицом Мис Макензијевом по Средњој Европи, а 1862. по Балканском полуострву. Четири године доцније (1866) добише њих двије у Сарајево и основаше школу за женску дјецу. Пруски конзул др. Ото Блау преко посланства своје државе у Цариграду прибави им ферман. 11. априла 1869. положи се темељ школској згради. Блау им добави из Немачке учитељице, двије баконисе, Фридрику Нибел и Марију Хирш (*Hirsch*). Школа се имала развити у завод за образовање учитељица.

Но њихове добре намјере не наиђоше на разумијевање, како је горе речено. Штавише, и српска општина и сарајевски жупник фра Грго Мартић основаше своје школе за женску дјецу.

Мис Макензије умрије 1874. У томе је бучнуо устанак у Херцеговини и Босни. Крајини. Мис Ирби затвори школу 1875. па оде у Енглеску, гдје организову Одбор за помагање крајишких избјеглица. На повратку из Енглеске, одакле је носила новчану помоћ, поведе са собом Мис Џонстонову (*Johnston*). Мис Ирби је сама ишла међу избјеглице и помоћ им дијелила. Год. 1876. оснује она за њихову дјецу школу у Пакрацу, а затим још 19 школа у пакрачкој дијецези. Сви су ученици добијали од ње одјећу, обућу, књиге и друга учила и по један хљеб на дан. Политичка власт у Славонији гледала је пријеким оком на њене школе. Њој није могла ништа, али је прогонила њене учитеље. Зато она 1877. затвори школе у Славонији и оде у сјеверну Далмацију, гдје отвори 4 школе, које су радиле до аустријске окупације Босне. Када се по окупацији избјегли народ повратио у Крајину, она са Артхуром Евансом оснује 4 школе у том крају. У исто вријеме отвори школу у Сарајеву, која је радила све до њене смрти.

Умрла је 15. септембра 1911. у Сарајеву.

Још горе је прошло друштво (кумпанија) за транспорт робе и путника. И ово је било акцијско друштво са статутом. Оснивачи издадоше 1000 акција по 500 гроша. Тим новцем набавише теретних кола, фајетона, коња и других потреба. Централа је била у великом Булагину хану (данас је ту Булагин двор), а штале су биле ондје, гдје је сада трг фра Грге Мартића, и звале су се *Кумпанија* (изгорјеле су 1879). У Витезу под Травником подигоше један хан, гдје се могло преноћити. И овај се назва *Кумпанија*. Посао поче 14. марта 1866. Како управа није умјела водити посао како треба, не само да није било добитка, који се уосталом није могао ни очекивати одмах, него се упропасти сав капитал и друштво још направи велике дугове. Зато му се сво имање распрода лицитацијом. Акционари не добише ни паре, али ни вјеровници не добише потпуно своја потраживања.

Трговини је донијела користи и нова телеграфска линија Сарајево — Травник — Бања Лука — Градишка, која се отвори 17. јуна 1866. О изгледу телеграфске и поштанске станице у Сарајеву Маурер се изражава врло ружно. У обадије је нашао голе собе и велику нечистоћу. Пошту нико не разноси, него пошмике стоје у једној плетенци, па свак собом тражи своје. Наравно да се догађало да су други неовлаштено узимали и туђу кореспонденцију. Зато је свијет своје пошмике радије предавао пошти аустријског конзулата.

Важан дио сарајевске чаршије био је *Велики Ђурчиљук*, у коме су биле радње српских ђурчија и трговаца, а међу њима и неколико јеврејских трговачких радња. На измаку Топал-Осман-пашина времена биле су у Великом Ђурчиљку ове радње.

На сјеверној страни, почевши од Чизмецилука, а идући према западу: Јефто Јелић, Симо Олавић, Ристо Х. Трифковић (2 дућана), Стојан Бурић и браћа Скарић, Ристо Х. Лазић, Симо Дунђеровић, Стијепо Српкић, Мићо и Јово Савићи-Лубарде, Ристо Савић, Јуда Леви, Борбо Х. Дамјановић, Васо Х. Ристић, Мићо Бесара, Јово Бесара, Борбо Бесара, Јово Х. Дамјановић, Симо Јовановић, Коста Х. Петровић, Мића Кучук, Борбо Драже (кујунџија), Симо Тодоровић и Јово Божић-Спржо.

На јужној страни, идући од истока западу: браћа Видаковићи, Гавро Јелић, Хајим Леви, Јово Југарџија (терзија), Максо Деспих, Јефтан Деспих, Јосо Јосиповић, браћа Ђуковићи, Јусо Алтарас, Хоца Аврам Данон, Алекса Петровић-Шорић, Исак Мусафија, Димитрије Николиновић, Јово Кочевих-Замфировић, Саламон Исаковић, Јуда Алкалај, браћа Млинарувић, Алекса Бурек и Перо Божин.

Негдје под крај Осман-пашина везировања основа се још једна корисна установа, Пупиларни фонд, турски зван *ејтам-сандиги*.

У првој години Османова везирства *Ахмед Асим-бег*, мутевеллија Хусрев-бегова вакуфа, уреди да зими на неколико че-

сама у авлији Бегове цамије тече топла вода за абдест. Те су чесме и прије некада текле, али су се давно биле поквариле, па се једва и знало за то. Мутевелија их лијепо поправи, те топла вода поче тећи на 10 јула 19. децембра 1861.

Друштвени живот у Сарајеву текао је лијепо. Сам је везир голио забаву. Његов биограф *Кечет* вели да је он сваке године о Илијиндану (Алићуну) излазио са великодостојницима и војном музиком на Хрид да гледа народно весеље и да свијет забави музиком. Везир је био и гостољубив и волио је гозбе. Са конзулима страних сила у Сарајеву подржавао је интимне или бар неусињене везе. Конзула је било 6: *француски, аустријски, руски, енглески, пруски и талијански*. Споменути путник Маурер, који је био у Сарајеву у љето 1868. описује један свечани ручак код Осман-паше. Као и сваке године и ове је везир прославио 25. јуна годишњицу ступања на пријесто султана Абдул-Азиза. Везир је позвао на ручак 30 званица. Међу њима су били сви конзули осим енглеског, који је био тада на путу. Ручак је био заказан за 4 сата. Пред конаком је свирала војна музика, одјевена у парадно одијело. Од главних авлијских врата до врата самог конака стајали су војници у шпалиру и поздрављали госте пушком пред прси. За столом у прочељу сједио је везир, а до њега десно и лијево конзули, иза њих државни достојанственици и други гости. Јеловник је саставио везиров секретар др *Кечет*. На сто су изношени бурек, кешке, мухалебија, екмек-кадајиф, јаланци-долма и пилав. За пиће је служено вино мацарско, мостарско и шампањ. Маурер не вели шта су пили муслимани. Увече је била илуминација и ватромет.

Конзули сарајевски, иако владе свију њих нису стајале у најусрднијим међусобним односима, живјели су углавном слободно и слазили су се, они и њихове породице. Правили су заједничке тефериче на Илици, у Хрељеву, на Кисељаку и по другим мјестима. За зимских ноћи давали су у кући забаве. Нарочито се у томе истицао енглески консул Холмс (*Holmes*), у чијој су се кући приређивале дилетантске позоришне представе, балови под маскама итд. По природи свога посла конзули су морали подржавати везе и са грађанством, па су се радо одазивали позиву богатих српских трговаца на сијела.

Маурер даје згодне карактеристике сарајевских конзула и какав је углед имао који од њих код власти и код народа. Пруски конзул је био др *Ото Блау*²⁸⁸ научењак и реван чиновник

²⁸⁸ Др Otto Blau родио се у Норахаузену (у Хареу) у Њемачкој 21. априла 1828. Факултетско образовање стекао је на универзитету у Халеу (Halle), гдје је поред теологије студирао оријенталне и класичне језике, њихову литературу и историју. Год. 1852. буде додијељен пруском поштом у Цариграду. Ту је поред службеног посла радио и научно, па је на основу саме дисертације добио докторски степен универзитета у Халеу 14. маја 1855. Двије године доцније оженио се, а одмах затим, по налогу своје владе, отпутовао је у Персију, да проучи тамошње трговачке прилике. Обавивши тај посао врати се у Цариград у јуну 1858.

своје државе. Много се залагао за напредак земље и народа у Босни. Нарочито је сузбијао несолидно трговање неких сарајевских трговаца, који су у Њемачкој и Аустрији узимали робу на вересију, па проглашавали банкротства. Вјеровници би добијали једва који проценат. Блау је умрио овакве трговце толико притегнути, да је за вјеровнике спасавао по 50%. У томе су га помагали и други конзули. Но најбољи му је помоћник био сараф *Едуардо Барух*, који је са свима конзулима имао пословних веза. — Аустријски конзул Херцфелд (*Herzfeld*²⁸⁹) није имао никаква угледа ни код народа ни код власти, због рђаве прилике у Босни коју је инаугурисала Аустрија. Народ се оту-

Почетком 1859. буде постављен за конзула у Трапезунту, гдје је, изузевши вријеме једне политичке мисије у Мостару и Дубровнику, остао до 1864. Како у последње вријеме прилике у Трапезунту нису биле повољне, он једва дочека када га влада постави за конзула у Сарајеву, гдје је основан први пруски конзулат наредбом од 27. јуна 1864. Он је за конзула постављен на изричну његову молбу.

У Сарајево је Блау стигао 5. новембра исте године. По обичају онога времена Топал Осман-паша му је приредио сјајан дочек на Илици. Изаасластво, које га је дочекало ту, отпратило га је до провизорног стана. Послије је добио пристојну кућу, гдје се смјести и конзулат и породица.

Све послове вршио је Блау сам уз помоћ свога драгомана *Клемента Божића*, Хрвата из Далмације. Службени послови нису били велики, па је Блау имао доста времена да се бави науком. И прије и сада он се бавио филолошким, археолошким, картографским, статистичким и богачким студијама, а посветио је пажњу и трговини Босне и Херцеговине. Његова најплоднија ботаничка истраживања била су 1868. Од прољећа до позне јесени обавио је он око 80 ботаничких екскурзија. Његов хербар налази се сада у ботаничком одјељењу Земаљског музеја у Сарајеву.

Због националистичке пропаганде и због сумње да одаје службене тајне аустријског конзулата буде драгоман Божић отпуштен. Двије године доцније (1869) пошаље влада конзулу за канцелара Нијемца Херанимија (*Hieronimi*).

Год. 1872. буде Блау премјештен у Одесу, гдје је остао до краја свога живота. Завршио је живот трагично, самоубиством, 26. фебруара 1879.

Блау је био и многострук и плодан научни писац. Написао је око 140 дјела и чланака, од којих се 20 односи на Босну и Херцеговину.

Податке за ову кратку биографију узео сам из дјела D. Paul Blau, *Leben und Wirken eines Auslanddeutschen im vorigen Jahrhundert. Erinnerungen an Dr Otto Blau*. Leipzig. 1928. Писац је козула Блау-а син.

²⁸⁹ Прије њега био је аустријски конзул др *Фердинанд* пл. *Хас* (*Hass*) који је преузео конзулску дужност 30. новембра 1866. Његово конзуловање било је кратко. Враћајући се са свога допушта на измаку 1867. разболи се он на путу од упале плућа. Срван бољешћу мораде се зауставити у Бусовачи, гдје умрије 8. јануара 1868. У болести га је лијечно турски војни лекар др *Паво Корнер*. Мртваца пренесоме у Сарајево и закопаше га 12. јануара. Погреб је био врло свечан, сланчан погребу конзула *Атанасковића* 1857. године. До гроба су га испратили турски војници са музиком, конзули и мноштво грађана. Поред католичког свештенства учествовали су и православни, активно пјевајући погребне пјесме. *Рудолф Заплата*, *Јавни католички погреб у Сарајеву за турске владе*, „Народ“, 5. свибња, 1933, Сарајево.

био од Аустрије, зато што му она није давала никакве заштите. Аустрија је мирно гледала рђаве прилике у Босни. Штавише као да се томе и радовала. Попријеко је гледала национално буђење, нарочито српско. Таква прилика није била опасна за Турску, па се Турска није бојала Аустрије. — Ни са руским конзулом *Кудријевцеом* није било много боље. Власти га нису много зарезивале, али су у њега с поуздањем гледали Срби, који су очекивали помоћ од Русије. — Француски конзул *Мулел* (*Moulé*) и енглески *Холмс* (*Holmes*) су били од власти поштовани због снажне политике њихових држава. Са народом су имали мало везе. — Талијански конзул *Дурандо*, због јаких трговачких веза између Италије и Босне, уживао је знатан углед.

Маурер говори нешто опширније и о православном митрополиту *Дионисију*²⁹⁰, који је постао дабробосанским митрополитом 1868. Становао је у конаку изнад Старе цркве. Њега је Маурер посјетио и био је послужен слатким и кавом. Он износи један детаљ о начину како се служи слатким. Тај је начин уведен у домаћим грађанским кућама много доцније. Маурер вели да се на табак уз слатко налази више чаша с водом и кашичица. Гост узме слатко чистом кашичицом, па кад слатко метне у уста спусти кашичицу у једну чашу с водом. Код митрополита је затекао више свештеника са панакамилавкама. У царшији је чуо о Дионисију ружних ствари. Речено му је, да је митрополит грамзлив и да у томе превазилази и свог лакомог ранијег претходника, пијаницу *Прокопија*. И један и други су се улагивали власти и спречавали сваки напредак и национално освјештавање своје пастве.

Маурер прича даље да је видео нову православну цркву, која се почела градити 1863. Зидови и кубета су готови, само је још торањ недовршен, зато што сарајевски муслимани и власт нису дозвољавали да се сазида у пројектованој висини.

Осман-пашина времена настала је нова Вукаловићева буна 1861. Турска је послала Омер-пашу да буну угуши. Овај од Осман-паше затражи да му пошаље у помоћ босанске војске. У сарајевском се санџаку скупи неколико стотина војника, који одоше у Мостар у првој поли августа под командом *Х. Дервиша Халача* и бимбаше *Алијаге Хаџицаферовића*.

У јесен се морала слати друга војска на другу страну. Дошла је у Сарајево из Крајине лажна вијест да је и тамо буна у пазинској, бужимској и тржачкој нахији. Мислило се да се раја буни. На пријаву бухаћког мутесарифа закључи покрајинско вијеће да се из Сарајева пошаље 200 коњаника, које ће

²⁹⁰ *Дионисије Илијевић* рођен је 1838. у Берковици у Бугарској. Богословске науке свршио је у Халки код Цариграда. Год. 1865. буде постављен за митрополита зворничко-тузланског, а 1868. за дабробосанског. Са народом је дошао у сукоб, како ће се доцније видјети, па је 1871. стављен под оптужбу, а 1872. враћен опет за митрополита зворничко-тузланског. Умро је 11. априла 1894.

предводити као секерде (главни командант) *Ахмед Асим-бег Мутевелић*, уз кога ће поћи двојица бимбаша, *Х. Заим Храсница* и *Али-бег Халилбашећ*. Војска, с којом је ишао Осман-паша, поће из Сарајева у првој поли новембра. Везира је пратио сарајевски муфтија *Мустафа Хилми-еф.* и *Абдулах Рашид-еф. Узунџић*. Дошавши на први конак у Раковицу, сазнају да ствар није озбиљна, али ипак одоше у Крајину, одакле се брзо повратише натраг.

Ради неповољних вијести из Србије, које стигоше везиру у прољеће 1862, диже он нешто помоћне босанске војске и 2 табора низама па оде Сјеници 3. маја. За вођу помоћне војске поставио је *Ахмед Асим-бега Мутевелића*. У томе стиже вијест о свађи на Чукурчесми у Београду и о немирима који избише тим поводом, па везир диже војску и оде на Гласинац. Очекујући како ће се развити догађаји у Београду, оста везир ту мјесеца дана, па се врати у Сарајево. У другој поли октобра врати се и војска.

Почетком јануара 1863. стиже у Сарајево *Зија-бег*, кога Порта посла, да види какве су прилике у Босни. Везир се у том спреми на путовање по Босни и оде из Сарајева. *Зија-бег* је био човјек тврдоглав и арогантан, а према Осман-паше је био нешто нерасположен. Када дође глас да се везир враћа, *Зија-бег* стане наговарати свијет да му не иде у сусрет. Онај дан када је везир требао доћи, *Зија-бег* је код себе држао неку сједницу. Када је један са сједнице гледао кроз прозор како везир пролази, *Зија-бег* га прекори. Смутње *Зија-бегове* чуше се и у Цариграду, па га одазваше. Мјесто њега дође *Ахмед Цевдет-паша*.

Овај је био мудар човјек и добар администратор. У Сарајево стиже 20. децембра 1863. Његов долазак је био у вези са оснивањем једне ордије босанске регуларне војске од 16 табора. Ордија се имала звати *Босна*. Војници ће служити 3 године активно и 9 година у резерви. Употребљавање се само за унутарњу службу у Босни. И по другим провинцијама су основане овакве војске, али је активна служба трајала 5 година, а резерва 7, и није се војска имала употребљавати само у унутрашњој провинцијској служби, већ да се шаље и у друге крајеве. У Цариграду се знало да ова војна служба Босни није по вољи, па су се зато и одлучили на ове концесије, које је препоручио *Цеведет-паша*. О тој организацији изиђе царска ирада, коју донесе у Сарајево *Салих-паша* 20. августа 1864. Везир лично прочита ираду пред касарном у присуству свих високих функционера. Одмах затим започе организовање војске. Мјесец дана доцније, 23. септембра, оде *Цевдет* у Травник.

Сматрајући вјешто руковање пушком и добро габање добрим и потребним војничким својством, Осман-паша је почесто љети приређивао габање из пешане и добрим стријелцима је дијелно награде.

У вези са војничком организацијом је било и грађење војне болнице. До овога времена су болесни војници његовани по кућама, које је власт узимала под кирију. Оне наравно нису биле никако zgodне за болнице. Зато везир одлучи да сагради нарочиту болничку зграду. Он купи једну велику башчу у махали Магрибији и започе грађење 28. јуна 1866.

Раније је почело грађење грађанске болнице. Мутевеллија Хусрев-бегова вакуфа сагради у махали Кучук-Батиб болницу за мушке и женске, коју ће издржавати вакуф. Болница је довршена баш када је у Сарајеву почела морити колера, па су у њој његовани колерични болесници.

Маурер вели да др Кечет има апотеку. Али му слабо ради, јер народ радије иде јеврејским дрогистима по лијекове. Кечет је дошао у Сарајево у мају 1864. и постао је варошки и полицијски лекар, а последице терцијуман.

Колера, коју сам горе споменуо, унесена је у Сарајево са стране. У прољеће 1866. почела је она морити у Београду. Одавде су је пренијеле у Сарајево неке јеврејске жене и дјеца, који су утекли из Београда у првој поли септембра. Прво обољење у Сарајеву се показало на кочијашу који је оне бјегунце довео из Брчког у Сарајево. Полицијски лекар др Кечет²⁹¹ јави овај случај везиру и препоручи му да се предузму енергичне мјере против заразе. Но везир то не узе озбиљно. А када Кечет сјутра констатова да је болеснику боље, нико више није ни мислио о колери. Но мало дана доцније, 13. септембра, јавише се нова обољења. У једној јеврејској кући, гдје су се настанили београдски бјегунци, обољело је једне ноћи четворо чељади. Када је пред подне дошао Кечет, нашао је два болесника мртва, а два да се опорављају. Глас о тим обољењима растурили

²⁹¹ Јозеф Кечет рођен је 1830. у Грелингену у кантону Берну (Швајцарска). Гимназију је учио код језуита у Ла Шапелу (La-Chapelle) у Елзасу. Год. 1848. започео медицинске студије на универзитету у Берну, па их је наставио у Хајделбергу, Бечу и Паризу. Повративши се опет у Берн буде ту 1853. промовисан за доктора медицине. Иза тога оде у Турску, те добије лекарско мјесто у војној болници у Скадру. Када је настао кримски рат буде по својој жељи додијељен турској војсци у Кавказу. Ту се упозна са Омер-пашом Латасом, те када се рат сврши. Омер-паша га узме за свог личног лекара и секретара. Ту остаде 6 година. У децембру 1863. постави га Топал Осман-паша за варошког и полицијског лекара у Сарајеву. Због својих приватних послова Кечет не дође одмах, него истом у мају 1864.

У Сарајеву је Кечет остао до смрти. У том времену био је више пута и вилајетски секретар. Задњих година турскога владања и иза аустријске окупације вршио је само своје лекарске праксе. Умро је 22. јула 1898.

Бавећи се у турској државној и приватној служби Кечет је биљежио своје доживљаје. На основу тих биљежака и по сјећању написао је Омер-пашину биографију под именом: *Erinnerungen aus dem Leben des Serdar Ekrem Omer Pascha*. По другим његовим забиљешкама публиковао је др Georg Grassl двије књиге: *Osman Pascha, der letzte grosse Westler Bosniens und seine Nachfolger* и *Aus Bosniens letzter Türkenzeit*.

су по чаршији исто јутро двојица Јевреја, лекари и апотекари Сумбули, отац и син.

Иако је ствар била врло озбиљна Кечет у први мах није могао урадити ништа друго него да се заражена кућа затвори. Нових случајева није било одмах, него се 2 дана доцније разболи један млад, снажан касап. Сјутрадан се јавише нови случајеви међу шталским момцима транспортног друштва.

15. септембра власт је почела издавати потребне санитарске наредбе. Најприје би забрањено јести и продавати воће и зелен. Органи власти забоше по чаршији, па покупише воће и бацише га у Миљацку. На царинама су засретани сељаци и враћано је натраг воће што су га хтјели продавати у Сарајеву. Затим се организовао санитарски одбор, у који унибоше др Кечет, Рафо Сумбул, Борфо Хаџидамјановић и четворица чиновника муслимана. Предсједник је био талијански конзул Дурандо. Одбор нареди да се одијело првих болесника спали; породице гдје су се јавила прва обољења да се као сумњиве контумацирају у хану у Врбању (код моста иза духанске фабрике), а куће њихове да се затворе. Свијету је препоручивано да куће држи чисто, улице да се мету, касапнице да се окрече, а ченгели, о којима виси месо, да се унесу унутра у дућан. 17. септембра власт штампа у службеној Босни поуку, како ће се свијет чувати болести. 19. септембра је граничним органима телеграфски заповјеђено, да путнике држе у карантени 10 дана. Те мјере у прво вријеме помогоше.

Међутим, добоше од Клека 4 табора војске, Анадолаца, па буду смјештени у пољу код Новог хана (преко пута од долачке малте и државне ергеле). Колера се сада јави међу војницима 29. септембра, али не међу Анадолицима, већ у сарајевском гарнизону међу Босанцима. Ради тога везир нареди да се гарнизон пресели на Горицу. Болест међу војницима је избила свом силом, али је власт крила од грађана број смртних случајева. Обољеле су војнике преносили у нову вакуфску болницу већином по ноћи. Смртних случајева је било по 5—6 дневно. Када болест узе посве мах, везир отпусти кући здраве босанске војнике. Но све је било касно. Од 3. октобра се поче болест јављати и код грађана муслиманске вјере и број смртних случајева брзо изиђе на 15 дневно. Колера пређе и на војнике Анадолаца и стаде их немилеће косити. Овако заражене, њих два табора пошаљу преко Мокрог Зворнику и Тузли. Остатак војске смјесте на Илици и на Кисељаку, само нешто мало оставе код Новог хана и у тврђави. Они што одоше Тузли и Зворнику оболијевали су успут и умирали.

Међу грађанима је болест такођер косила, нарочито на Хисетима. Пред Бегову цамију је доношено по 6 мртваца дневно. Но смртних случајева је било далеко више, 20—25 око 8. октобра.

Свијет је због јаког помора био силно уплашен, па се обраћао молитвом Богу. Већ почетком октобра виђао се по улицама некакав дервиш из Арабије, који је јаким гласом призивао Бога по десетак пута једно за другим и при том подрхтавао главом. За њим су ишли муслимани у гомили. 3. октобра је он са једним другом ишао по улицама праћен свијетом, који је за њим носио три велика овна. Послије опходње по вароши заклаше овнове и месо раздијелише сиротињи. То је био курбан, да би Бог отклонио болест. Дервиш је послвије ходао и по ноћи, док му то власт не забрани.

И други се свијет, наравно, молио Богу. За народ православне вјере су 7. октобра светили масла у Старој цркви седам свештеника. Од брашна што је тада освећено замијешен је хљеб, па је дијељен народу о Богородичину покрову.

Међутим, исти дан када су чињена масла, било је код православних неколико случајева болести, а до тада их није било. До 11. октобра била су међу њима 24 смртна случаја, што од грађана, што од сељака. На сам дан 11. октобра било је 10 смртних случајева. Зачудо, код муслимана је баш ових дана болест била слабија.

Санитетски одбор 11. октобра изда заповијест да се варош раскужава димом од смрековине. По кућама и напољу на чаршији и по махалама паљена је смрека. Облаци дима дизали су се над вароши. Нешто поуздања је ушло у свијет када је један трговац добио из Београда од предсједника Државног савјета Јована Марковића некакав рецепт против колере. Народ се уздао у моћ тога лијека. Но болест није опадала, него је код православних расла. 12. октобра је у црквену авлију унесен ујутру 1 мртавац, у подне 11, а пред вече 2. Мртваци нису, као обично, уношени у цркву, него су спуштени у авлији пред главна врата. Тада власт забрани доносити мртве цркви, него нека се одмах носе на гробље. Страх од болести и смрти се појача, па се имућнији почеше спремати да бјеже у оближња мања мјеста и села.

Међу муслиманима је као неким чудом већ прије 10. октобра помор знатно био ослабио. 12. октобра њихових смртних случајева није било више од 9. Код православних је и за 12. октобра било по 15—16 мртваца дневно. Имућнији њихови трговци почеше тада бјежати из Сарајева. Бјежање започе 13. октобра. На Пале утекоше Спасоје Краљевић и Борбо Сјеран; у Требевић Ђуковић; у Касетиће Савић, Миросављевић, Самоуковић, Јово Бесара и Јосифовић; у Високо Хаџиристић, Деспић, Хаџитрифковић, Рајковић, Радуловић, Илић-Керлета, Стојан Бурић и Симо Одавић; у Крешево Јелић и Хаџиавакумовић. Муслимани су бјежали на своје читлуке. Сиромашнији свијет, који није могао бјежати, то им је замјерао.

Сиромашнији су се тјешили и надали се да ће се болест стишавати, зато што је међу муслиманима помор био мањи и

што је 13. октобра пала киша, па је захладнило. Још јаче је уздање било у Бога и молитву. У ноћи уочи 14. октобра чинили су православни велико бденије, а по његову свршетку ишли су са свештеницима кроз варош молећи се Богу. Идући од цркве низ Варош до Хусрев-бегове бање, па преко моста Ђумурије и Шехер-џеџине ћуприје и Ковача вратише се кроз митрополију опет натраг у цркву. Успут су на 11 мјеста (и пред памијама) читали јеванђеље. Опход су довршили истом у 9 сахата ујутру.

Да су била нормална времена изродило би се велико зло са стране муслимана због јавног и скоро демонстративног хришћанског обреда. Али зато што је колера морила, нико се и не јави. Само што је везир, без сумње на муслиманске приговоре, поручио митрополији да се тако шта више не чини.

Колера се мало стиша, али од 19. октобра узео опет маха. Код православних је 20. октобра било 11 мртваца, код муслимана 25, а код католика и Јевреја по 2—3.

Сада опет почеше бјежати трговци православне вјере. У Високо се склонили Манојло Јефтановић, а у Крешево Борбо и Мишо Бесара и Антоније Јефтановић.

Иза тога болест је опет почела малаксавати, тако да је од 31. октобра до 10. новембра био тек понеки смртни случај у цијелој вароши. А затим болест преста посве.

Опазило се да свијет није свуда једнако оболијевао. Око Миљачке, по Хисетима, Потоку и по Бистрику било је највише обољења. Напротив по махалама у тврђави није било, како тврди др Кечет, ни једног случаја. Зато је он одмах у почетку савјетовао Осман-пашу да пресели тамо. Везир је то учинио и све је вријеме провео у једној кући код Вишеградске капије.

Као што је обичај код епидемија свијет је и овога пута вјеровао да ракија чува од колере. Православни је свијет трошио много рум, али су, како вели један савременик, јаки румашни лакше оболијевали. За све вријеме болести помрло је више од 400 чељади.

Много прије колере, у септембру 1862. морила је сарајевском крају и по осталој Босни и Херцеговини сточна куга. Због опасности која је пријетила и стоци у Хрватској, пошале Земалско војно заповједништво у Загребу војног марвеног лекара *Крему* из Петриње у Сарајево. У споразуму са везириком *Шериф-бегом* образова се у Сарајеву комисија, да испита болест. У комисији су били турски штабни лекар Велибег и драгоман аустријског конзулата Плехачек. Они констатоваше да сточне куге има и у Сарајеву и сарајевској околини. Зато што су власти биле равнодушне према болести у толикој мјери да чак нису нашле за вриједно да свијету у Сарајеву забране избацивати на улицу или бацати у Миљачку отицалу сток. сарајевски конзули, аустријски Јовановић, француски Русо (Rousseau), руски и енглески, поднесу босанској влади колек-

тивну представку у питању сточне куге. У представци се спомиње бацање липсале стоке на улицу и у ријеку, како се здрава стока не одваја од болесне, коже од угуинулих животиња да се на коњима доносе на пазар, месо болесних говеда и оваца да се јавно продаје на чаршији. Не надајући се икаквој користи од представке аустријски конзул Јовановић 17. октобра 1862. јави све то својој влади у Беч и аустријском представнику у Цариград. Између осталог он вели да је у Босни и Херцеговини једини стручно образован лекар Велибег, који је стално у послу и на путу због надзора војних болница, па не стиже ни на шта друго. Зато би требало, вели Јовановић, да бечка влада држи у Сарајеву свог сталног војног лекара, који би био стручно образован и као лекар и као ветеринар. Аустријска влада то не усвоји, али интервениса у тој ствари у Цариграду, па Porta обећа да ће наредити босанској влади да се побрине за полицијске санитарне мјере. Чини се да је то и учињено, јер 9. децембра 1863. издаде босанска влада наредбу, којом се у Сарајеву поставља *службени стрводер*. По наредби његова је дужност била да убије све животиње које власт прогласи за болесне, да бере коже липсале стоке, а њихове лешеве да закопава, да убија побјешнеле животиње и да власти пријављује сваки случај обољења.²⁹²

Двије године иза колере поче се градити нови везиров ко-нак, јер је стари био у рђаву стању. Градио се на једном земљишту близу Цареве џамије, гдје је прије био суд. Грађење поче 13. јуна 1868. Исте године је проширена Башчаршија. Године 1852. је изгорио Себиљ на Башчаршији, који је саградио Мехмед-паша Кукавица у 18. вијеку. У вријеме пожара у 1852. био је у Сарајеву један инжињер, неки *Ешреф-еф*. Он остави зидове од Себиља како су били, па га само покри. Простор око њега раскрчи, па на њему сагради караколхану (стражарницу). Због тога се смањи простор за пазар. То опази Осман-паша, те заповиједи у августу 1868. да се стражарница сруши, па код моста Дрвеније изнад Горњих Табака купи два браварска дућана и ту сагради нову стражарницу. Себиљ пресводи кубетом и покри га оловом.

Почетком 1869. буде Осман-паша дигнут с Босне. Одређен је за валију Туна-вилајета (сјеверна Бугарска). Из Сарајева крену 21. јануара. Много га свијета испрати до Илице, гдје су му конзули приредили свечан ручак. Стигавши у Брчко дође му вијест да је враћен на босанско везирство. Он се поврати и стиже у Сарајево 17. фебруара. Неким угледним муслиманима било је криво што се он враћа натраг, па су у споразуму са муфеттиш-хукјамом *Бамил-еф*. саставили против Османа тужбу и послали је у Цариград. Но тужба не би уважена. Иако је то

²⁹² Рудолф Заплата, *Велика куга у Сарајеву 1862. године*, „Југославенски лист“, 1933, од 15. јануара.

било у Османову одсуству ипак је он за то сазнао. Када се поврати у Сарајево изиђоше са осталим свијетом и његови непријатељи пред њега. Он им пред цијелим свијетом, благо али јасно, пребаци њихову тужбу, али им и опрости. Само не опрости Бамил-еф. Па када за овога дође из Цариграда акт о премјештају, Осман-паша га протјера.

Овога времена када је Осман везировао по други пут, доведен је из Бање Луке у Сарајево професор бањалучке богословије *Васо Пелагић*. Не врлоше га у тамницу, већ га интернираше у митрополији. Пелагићу је суђено у идаре-меџлису, гдје је био позван и митрополит Дионисије са 6 угледних сарајевских Срба. Везир прочита оптужбу, која му је стигла из Бање Луке, да је Пелагић српски агитатор и бунтовник. Онда замоли Дионисија да упита Пелагића шта има рећи на то. Пелагић не само што се није бранио, него је јаким гласом и жестоко гестикულიрајући подизао оптужбу против турског угњетавања, призивајући божју освету. Затим Пелагића одведу у другу собу док се меџлис посавјетује. Тада су Пелагића бранили, колико су могли, *Манојло Јефтановић* и *фра Грго Мартић*, а понешто и митрополит Дионисије.²⁹³ Везир, који је једини имао право одлучивати, осуди Пелагића на изгон из земље, па Пелагића посла под ескортом у Цариград.

Убрзо је и Осман-паша отишао из Сарајева. Дигнут по други пут оде он из Сарајева 25. маја 1869.

За свога везировања Осман је купио у Сарајевском пољу у доњем Доцу један комплекс земље од 4 јутра за 75.000 гроша. Земља је стајала неискоришћена више година. Истом под крај свога првог везировања почео је он ту градити себи конак. И у Сарајеву је стекао једну непокретност. Он је у махали Чекрчки-Муслихудић отворио нову улицу, која се назвала његовим именом, но свијет је назвао Нова теста (сада Кочићева улица). У тој улици он сагради 10 магара под једним кровом, над њима 10 соба, а пред магарама 15 дућана. Пошто оде дефинитивно из Сарајева његов заступник прода све његово имање. Конак и земљу у Доцу купи Дедага (Дервиш-паша) Ченгић па се конаци назваше Дедагини (сада Ченгића вила), а магаре и дућане купи Хусрев-бегов вакуф.

Осман-паша је имао сина *Реуфа*, који је за очева везировања био мутесариф зворничког санџака.

Напријед споменути конзул Ото Блау има из овога времена неколико интересантних података географске природе. По њему ближа сарајевска околина ни тад није имала шуме. Остатке од некадањих великих лиснатих шума и од четинара виђао је он још по висовима сјеверно од Сарајевског поља почевши од Хума па до села Двора. За боров гај у Доцу и за хрестове гајеве изнад Хрида, у Храсници и код Хрећева вели да су под-

²⁹³ А. Чичић, *Монографија о фра Гргу Мартићу*, стр. 40.

гојени одскоро. На Кобиљој глави код Раковице биле су велике шуме, али добро проријебене због хајдучије. Маурер мисли да је шума на Кобиљој глави паљена, па вели да је гледао како свијет вади огорјеле пањеве, да земљу зирати. За велике тополе на десној обали Босне код Хрељева вели Блау да тамо у вријеме жетве долази свијет из Сарајева да теферичи.

Сарајево је ових времена добило колски пут до Брода. Он је изграђен 1863. и 1864. Преноћишта су била, када се путује из Сарајева, у Витезу, Жепчу и Дрвенти, а када се путује из Брода у Сарајево у Шеварлијама, Врандуку и на Кисељаку. Путовање је дакле трајало 3½—4 дана. На коњу се пут могао прећи за 30 сахата јашући непрестано са мањим одморима.

Киперт (Kierpert) у додатку једном Блау-ову дјелу даје неке статистичке податке, које је саставио на основу турског пописа од 1851. и по шематизму босанских фрањеваца из 1865. Но он, уколико се тиче турског пописа, не вјерује у тачност. По тој комбинацији Сарајево и његова нахија имали су овог времена:

у Сарајеву	муслимана	15.200
	православних	3.500
	католика	200
у нахији	муслимана	6.000
	православних	11.000
	католика	1.100

Иза Топал Осман-паше дошао је на босански везирлук *Сафвет-паша*, човјек око 50 година, малих способности и пријатељ мита. Он у Сарајево дође 23. јуна.

У лето 1869. настаде у Сарајеву мала узбуна против војне асентације, која се раширила и у новопазарски санџак. До овог времена није било присилне асентације, него су се млади људи јављали у војску добровољно. 4. јула заповједи валија да се врши асентација (курбан-шерије). Та новина узруја мало свијет, али се опет стиша, па се асентација изврши на миру.

2. новембра 1869. у ноћи чу се у Сарајеву страшан тугањ. Свијет је испрва мислио да је ватра, па да пуцају топови. Али то није било, него је настао одрон земље изнад бистричких махала. Одатле је потекла јака ријека жута блата, која испуни поток Бистрик и поток Цеку великим камењем. Поручи све мостове и ограде, провали канал пред касарном и пође према Царевој ћуприји. Све ближе улице овога краја испунише се камењем и пијеском.

Везиров конак, на коме се радило 2 године, доврши се 6. новембра. Кад је утом био готов и намјештај, преселише се у њега чиновници. Конак, који је био подигнут на земљишту шеријатског суда до Цареве памије, изгори. Његово се кућиште претвори у башту. То је могло бити последице 30. децембра 1869.

Почетком 1870. бише доведени из Мостара у Сарајево под стражом *Серафим Перовић* игуман манастира Житомислића, мостарски парох *Леонтије Радуловић*, и брат његов, који је био учитељ у Мостару. Не одведоше их у тамницу, него их предадоше митрополиту Дионисију. Они су били окривљени да су били чланови једне словенске организације, разгранате по Балканском полуострву. Митрополит београдски Михајило водио је послове организације у Босни. Код Радуловића у Мостару се нашло и писмених доказа. Послије кратке истраге послани су из Сарајева у Цариград, а одатле у заточење у Фесан.

Према касарни у Бистрику подиже се један завод, *ислахана* (поправилиште), у коју ће се примати сиромашна и осиротјела дјеца из вилајета, да уче занате. Завод је подигнут прилозима од свијета. Отвори се 8. маја 1870. Заводски управник *Хасан Хилми-еф*: био је немаран човјек, па за кратко вријеме потроши неколико стотина хиљада гроша дарованог новца. Зато га дигоше, па поставише другог управника. До аустријске окупације бивало је у заводу по 50—60 дјеце²⁹⁴.

Српска црквена општина отвори наново женску школу 30. маја 1870.

29. децембра исте године разори Миљакца од камена саграђени водени јаз Есе-бегових млина на Бембаши.

Нови везир *Акиф Мехмед-паша* дође у Сарајево 27. априла 1871. и брзо се поврати, па 21. октобра исте године дође нови валија *Асим Мехмед-паша*.

Брзо иза његова доласка дође из Цариграда нови државни драгоман, јер се др Кечет захвалио на том звању, па се посветио искључиво свом лекарском занимању.

Царска ирада од 5. рамазана 1288 = 18. новембра 1871. заповједи да се изврше неке промјене у администрацији, па се укидоше нека виша звања у Сарајеву, као вилајетски мутесарифлук, мухасеба (рачуноводство) сарајевског санџака и муавинлук (помоћништво) вилајетског мектебџије. Дотадањи вилајетски мутесариф *Исмаил Хакки-паша* би постављен за мутесарифа бихаћког санџака.

Због гуљења народа, неморална живота и осорна понашања према угледним људима српска црквена општина 1871. чини ми се у лето, тужи митрополита Дионисија синоду цариградске патријаршије и замоли да се Дионисије дигне. Синод закључи, да се поведе истрага и заповиједи тузланском митрополиту Пајсију и мостарском Прокопију да то изврше, што ови и учинише. Дионисије иза тога оде лично у Цариград. Послове митрополије у његову одсуству водио је његов помоћни епископ Данил.

²⁹⁴ Познати водич страних туриста у Сарајеву, покојни Мићо Барбарић, од шале зван *граф Мићо*, био је питамац ове ислахане.

13. новембра 1871. добоше из Загреба 4 часне сестре реда Св. Винка, *Филомена Маси*, као старјешница, *Емилија Гашипарић*, *Руфинија Радонић* и *Рајмунда Перентин*. Босански фратри им за становање дадоше једну кућу, која се налазила на сјеверној страни од католичке цркве. Оне основаше школу за женску ајечу.

Почетком год 1872. буде дигнут аустроугарски конзул Зоретић, човјек центалменског понашања, доста лијеп али и немаран. За конзула дође штићеник београдског генералног конзула Бењамина Калаја, др. *Светозар Теодоровић*.

Исте ове године довршена је православна Нова црква. *Темељ* јој је положен 25. јуна 1863. Први неимар јој је био неки Андрија²⁹⁵ из Велеса, који је са собом довео отуда и зидаре, Но он умрије повративши се пред зиму кући, те зидање настави други неимар. Црква је грађена врло споро, да би се, како се говорило, дало времена зидовима да се добро слегну, Год. 1868. била је углавном готова, тј. била су довршена и кубета на њој. Грађење је коштало 36.000 дуката. Имућне Сарајлије су се трипут опорезивале, а сиромашни свијет је радио бесплатно надничарске послове. Прилози су долазили и са стране. Султан и кнез Михајило Обреновић даровали су по 500 дуката. Прилагали су и Срби трговци из Београда, Беча, Трста и Дубровника. Трошак за позлату крста и јабукe на звонику дале су жене имућних трговаца и занатлија, које су скидале дукате са својих огрлица и прилагале их. Када је требало набавити олово за покривање, на народном збору рекао је Манојло Јефтановић: „Де ми се осветите! Колико год сав народ приложи, ја ћу сам трећу пару“. Иконостас су израдили и позлатили мајстори из Русије. Коштао је без икона 2000 дуката. Иконе су сликане у Сергејевском манастиру код Петрограда. Плаћене су прилозима чланова руске царске породице и руске аристократије. Иначе из Русије није било других прилога док нису у другој поли 1872. отишли тамо ради скупљања прилога за отплату дуга Саво Косановић и Максо Деспич. Скупили су преко 2000 дуката и донели даровних књига, одежди, сасуда и других црквених потреба.

Муслимани су били нерасположени према Србима због црквеног торња, који је надвисно мунару Бегове цамије²⁹⁶ и што је у Старој цркви звонило једно мало звоно. Ово нерасположење су подјаривали неки занесењаци међу хоцама и улемом, па су се почели проносити брижни гласови међу Србима. Говорило се да је коловоба те агитације један хоца луталица, по имену

²⁹⁵ Када је Андрија преговарао са општином о грађењу, затражили су му општинари да им покаже какав план. Он им је рекао да план нема, него нека погледају цркве у Нишу и Смедереву. Такву ће градити и у Сарајеву, али ће бити љепша.

²⁹⁶ Послије је мунара озидана више у висину, па је надвисла црквени торањ.

Хаџи-Лојо, који је искрснуо у Сарајеву у зиму 1871/2. Његова немирна и авантуристичка природа била је позната власти. Још Топал Осман-паша га је више пута опомињао и пријетио му да ће га протјерати из земље. Био је висок, дугих руку и ногу, незграпан у понашању, те није био ни налик на хоџу, како вели Кечет. Према је био сиромашан имао је добар апетит. Био је незналица и није знао више од неколико куранских сура. Иначе је био насртљив и нетолерантан и у појединим случајевима се показао плашљив²⁹⁷.

Када су се све јаче почели ширити гласови да ће муслимани срушити Нову цркву и извршити покољ међу хришћанима, сви конзули колективно опоменуше валију и означише Хаџи-Лоју као главног агитатора. *Асим Мехмед-паша* их је умиривао, тврдећи да нема никакве опасности, јер је он већ учинио што треба да до тога не дође. Обећао им је да ће Хаџи-Лоју учинити безопасним и то је учинио на згодан начин. Он је Хаџи-Лоју поставио за имама заптијанског одреда и заповједио му да се настани у касарни, одакле не смије излазити. Па ипак се хришћански свијет не умири, јер немирни гласови и узбуђење трајаше сву зиму и у прољеће. Али се не догоди ништа. Када су настали православни ускршњи празници, проносили су се гласови да ће муслимани напасти на Стару цркву. Тада валија изведе све заптије и једно одјељење војске да бране цркву. Ноћ прође без икаквих изгреда, те се Срби напосљетку умирише.

У ствари туженог сарајевског митрополита Дионисија синод цариградске патријаршије до маја 1872. није створио никакве одлуке, иако је прошла година дана. Црквена општина и народ нису више хтјели ни да чују за Дионисија, па 4. маја, на два дана пред Бурђевдан, оду сарајевски општинари Дионисијеву замјенику, епископу Данилу и затраже од њега да изда свјештеницима заповијест да Дионисијево име не спомињу на литургији. Овај то, наравно, није могао учинити, јер је Дионисије важио још увијек као дабробосански митрополит. Општинари онда рекну њему нека ни он не долази у цркву, иначе ће га силом извести из цркве. Тада и Данил и општина послаше телеграме синоду. Општина је молила да се њена тужба већ једном ријешити и да се Дионисије дигне. Ако се то не учини, општина ће се обратити бугарској егзархији. Синод, такођер телеграфски, одговара да ће се ствар ријешити ускоро. Међутим, пријатељ Дионисијев *Борбо Хаџилазаровић* је, сигурно у споразуму са епископом Данилом, телеграфски јавио синоду да су против Дионисија само неколицина незадовољника, а сав народ да би желио да се Дионисије врати натраг. На то синод опозва оно своје обећање. То народ и општину силно узруја,

²⁹⁷ Dr Georg Grassl (по Кечетовим забиљешкама) *Osman Pascha der letzte gross Wesier Bosniens und seine Nachfolger*, crp. 55—56.

те општина тужи Хацилазаровића власти због интрига и лажних вијести, а у Цариград синоду јави да ће од бугарске егзархије гражити да она пошаље у Сарајево свог једног владику, јер је Дионисије више немогућ у Сарајеву.²⁸⁸

У том је искрсла још једна афера. 10. маја је напрасно умро канцелар немачког конзулата *Теодор Хиероними*, по вјери евангелик. Како у Сарајеву није било евангеличког пастора, конзул Блау замоли сарајевског жупника *фра Гргу Мартића* да канцелара сахрани по католичком обреду. То фра Грго није могао учинити. На то је епископ Данил, у споразуму са руским конзулом *Кудрјавцевим*, одлучио да се Хиероними сахрани по обреду православне цркве. Свештеници²⁸⁹, којима је Данил то заповиједио, нијесу то хтјели извршити, док им Данил није дао писмену заповијест. У Сарајеву су то неки тумачили као да је

²⁸⁸ Пријетња сарајевске општине бугарском егзархијом није била озбиљна, већ је употребљена да заплаши синод цариградске грчке патријаршије. У Босни и Херцеговини је српска свијест код народа православне вјере већ била добро развијена, па нико није желио да се босанскохерцеговачке епархије споје са бугарском егзархијом. Бугари, када су стварали своје егзархију, кшали су да за њу придобију и народ у Босни и Херцеговини, али је њихов позив био енергично одбијен.

²⁸⁹ Сарајевска српско-православна општина имала је већ од свршетка 17. вијека 4 свештеника, па тако и у ово вријеме. Један од њих *Стеван Баковић*, био је прото, а друга тројица, *Берасим Аалић*, *Василије Стајић* и *Петар Петровић Фочак*, били су јефимери.

Стеван Баковић се родио у августу 1879. у селу Ожеговцима код Бијелог Поља у Колашину. Школу је учио у манастиру Тројници код Пљеваља. Год. 1817. произведе га у Сарајеву митрополит Венијамин за ђакона и јереја, и постави га за пароха у Сарајеву. Али је млади јереј Стеван био немирне природе, па након 14 мјесеци оде из Сарајева. Пошто је иза тога вршио свештеничку службу у Стоцу и Дувну, па одатле такоер отишао, сврати се у Сарајево год. 1820. Како сарајевска парохија тада није имала ни једног свог свештеника, него су је послуживали наизред свештеници околних сеоских парохија, митрополит Венијамин задржи Стевана и постави га за сарајевског пароха.

Сада се Стеван смири, те оста посве у служби сарајевске парохије. У врло тешким и мучним временима вршио је он ревностно парохијску службу све до 1887. Тада је због велике старости стављен у пензију. За проту га је произвео 1840. митрополит Амвросије. Год. 1882. постављен је за почасног члана добробосанске консисторије. Умро је 21. априла 1893.

Берасим Аалић родио се 2. маја (20. априла) 1817. у селу Трескама опћина Хреновице у рогатичком срезу. За ђакона и јереја произвео га је у октобру 1853. митрополит Прокопије и поставио га за сарајевског пароха. У децембру 1887. произведен је за проту. Умро је 19. марта 1891.

О животу *Василија Стајића* нисам нашао никаквих података. Умро је 22. априла 1887.

Петар Петровић рођен је 29. октобра 1840. у Фочи. Основну школу учио је у Фочи и Мостару 1848—1854. по старој методи. Зато када је 1856. отишао у Београд за 2 године је поновио основну школу, а за 4 даље године је свршио богословију. Послије, 1864—1868, био је учитељ у Требињу и Фочи. За свештеника је рукоположен у јесен 1868, а 1869. постао је сарајевски парох. Год. 1878. буде премјештен на парохију у Блажуву код Сарајева, а 1881. постављен за вјероучитеља на основним државним школама. Год. 1887. постао је члан добробосанске консисторије. Умро је 30. маја 1892.

Данил хтио показати како је православна црква толерантнија. Али се чини да то није било право народу православне вјере.

На пријетњу православне општине да ће тражити владику од бугарске егзархије, синод је телеграфски јавио мало прије 20. маја да је премјестио у Сарајево тузланског митрополита *Пајсија*²⁹⁰, а Дионисије да ће добити тузланско-зворничку епархију. Овим рјешењем Сарајлије су биле задовољне. Зато је Пајсије, који је дошао у Сарајево прије 12. јула 1872, био лијепо дочекан од општине и народа. Међутим, Тузлаци нису били вољни да приме Дионисија.

Чини се да су Сарајлије чекале да се њихов спор са Дионисијем некако сврши, па нијесу хтјели прије осветити своју нову цркву. Освећењу се приступило када је дошао нови митрополит Пајсије. Он је са 76 свештеника осветио цркву на Илиндан. У Сарајево је дошло на освећење народа 10.000 душа. А било би га и више да се нису опет ширили гласови о покољу. При освећењу су били свих шест конзула. За вријеме обреда сједила су оба двојица паша, цивилни и војнички, у кући трговца Симе Одавића преко пута цркве. Војска у паради стајала је пред црквом и по оближњим улицама. Други војнички одреди су ишли по другим сарајевским улицама. Све махале су биле затворене, а муслиманима је било забрањено ићи око цркава и по хришћанским махалама. И тако светковина прође мирно.

23. августа дође нови валија *Рашид Мехмед-паша*. Сарајлије му изиђоше у сретање до Великих дрвета у Доњем Доцу. Он оде брзо из Босне, па 7. новембра дође *Асим Мустафа-паша*, кога Сарајлије дочекаше на Илици.

Иако је питање митрополита Дионисија било ријешено, он се сам није хтио помирити са таквим рјешењем. Он је још боравио у Цариграду и сплеткарио. Зато му је добро дошла једна тужба против Пајсија. Митрополит Пајсије је био стар и немоћан, па је службене послове обављао његов сестрић, архимандрит Пајсије, који му је био секретар. Митрополит је слабо знао српски, а архимандрит нешто боље, али је желио да се потпуно усаврши у српском језику. Зато се дружио са учитељима српске школе, који су били млади, неискусни и ватрени људи. У разговорима са архимандритом Пајсијем било је често и политичких ствари, па су са стране учитеља падале неопрезне изјаве против муслимана и турске власти. Нашао се неко па је такве изјаве достављао турској власти у Сарајеву, а ова их јављала Порти, оглашујући и митрополита и архимандрита панславистима, премда су њих оба двојица били и рођењем и осјећањем Грци, само су, сјећајући се како је прошао Дионисије, хтјели да код народа стекну симпатије. На пријаву против њих

²⁹⁰ Прије доласка на тузланску епархију Пајсије је био епископ у Видину, одакле су га Бугари, зато што је био Грк, протјерали и разорили му конак (двор). Тада му је цариградски синод дао зворничко-тузланску епархију.

Порта затражи од синода да митрополита Пајсија дигне из Сарајева. Синод позове митрополита да дође у Цариград, да даде разјашњење. Како је он био стар и немоћан, није се могао кренути на тако дуг пут. Он се тим извини и понуди да мјесто њега иде архимандрит Пајсије. Синод то прими, те архимандрит оде у Цариград 10. фебруара 1873.

У Цариграду код Порте ствар се била донекле разјаснила. Велики везир Халил-паша није вјеровао у кривицу митрополита Пајсија, али му је остао сумњив архимандрит, те поручи синоду да не дозволи архимандриту да се врати у Сарајево. Шта је даље било није познато. Митрополит Пајсије није дуго иза тога живио. Умро је 1874. године.

Босански становници дадоше 300.000 гроша да се сагради приправна војна школа *мектеби-идадије* крај Мусалле. Субаша Х. Мехмед купи од вакуфа џамије Абдул-Халифе један бостан, да се на њем гради школа. 18. децембра 1872. удари се темељ згради. Полагању темеља присуствовао је везир Асим Мустафа-паша. Зграда се доврши 8. октобра 1873.

На основу црквеног статута од 1862. године одржали су представници српско-православног народа дабробосанске епархије у марту 1873. скупштину у Сарајеву. На скупштини је било што изасланика, што пуномоћника, 16 људи. Предсједавао је митрополит Пајсије. Потпредсједник је био *Димитрије Јефтановић*, а перовођа учитељ *Стево Петрановић*. Сарајевску општину су, поред Димитрија Јефтановића, заступали *Максо Деснић*, *Мићо Бесаровић*, *Јаков Хаџитрифковић* и *Мићо Бесаровић*, *Јаков Хаџитрифковић* и *Мићо Савић*. Провинцију су заступали: *Стево Петрановић*³⁰¹ Тешањ, поп *Јово Туфекчић* Сребрницу, *калуђер Пахомије* Високо, *Радић* Ливно, *Јосиф Стефановић* Власенице, поп *Илија* Петровац, поп *Миле* Варцар, учитељ маглајски *Дијонисије* Маглај. Двојица Сарајлија, *Петро Петровић Екмешчибаша* и *Коста Скарић* заступали су по пуномоћи Бихаћ и Зеницу. Бања Лука, Градишка и Дервента нису могли послати никога, нити су кога опуномоћили, али су јавили да скупштинске закључке сматрају обавезним и за себе, јер скупштина има $\frac{2}{3}$ заступника, колико их тражи статут.

На скупштини су претресана питања која се тичу припадности митрополита и осталог свештенства, јер је до тала било у томе нереда и самовоље, па се народ тужио и на више и на ниже свештенство. Споразумно су донесени закључци и

³⁰¹ Стево Петрановић, је био Далматинац, али је рјешењем државне управе у Задрв од 17. маја 1861. отпуштен из аустријског поданства, па је прешао у талијанско поданство. По једном извјештају аустријског конзулата у Сарајеву из 1873. зна се да је Петрановић 1872. био у Београду када је кнез Милан проглашен пунољетним. Тако је одржавао састанке са Омладинцима, на којима је било говора, да се у народу у Србији агитује против тадање владе. Симпатије за кнеза Милана нису биле код свих искрене. Мислани су неки да се и он дигне, па да се доведе Петар Караборџевић, који ће ослободити Босну.

састављена представка цариградском патријарху. Било је још и других питања, као дневнице изасланицима оваквих скупштина, које се одржавају сваке треће године. У дебати су свјетовњаке придобили учитељи, нарочито Стево Петрановић, па је рад скупштински скренуо са црквеног поља на школско. Закључило се да се школе оснивају у важнијим мјестима, да се постављају спремни учитељи. За издржавање школа и учитеља да се у Сарајеву оснује народни фонд, којим ће управљати одбор од свештеника и свјетовњака. На народ ће се ударити разрез, на сваку кућу по 10 гроша годишње.

Поред ових легалних састанака одржавао је Петрановић тајне састанке са сарајевским учитељима. На њима је говорено о организацији и раду у народу. Сваки учитељ треба да буди националну свијест и смисао за заједницу и да о свом успјеху обавјештава своје другове и централну комисију (какву?) у Сарајеву.

На једну епархијску сједницу је дошао и везир Асим Мустафа-паша и саслушао жеље о школама. Он је рекао да је скупштина прекорачила свој дјелокруг, који је само црквене природе. Иначе је у принципу примио њихове закључке о школама. Обећао је да ће влада оснивати школе и постављати учитеље, да ће основати учитељску школу за дабробосанску и зворничку епархију. Владика Пајсије је везирово излагање одобрио, али се противио Петрановић, истичући да су по статуту од 1862. и школе православних општина аутономне.

18. марта отишла је једна депутација везиру и предала му молбу у којој се изражавају жеље да се и школе сматрају аутономним. Он је обећао да ће молбу послати у Цариград, али им је рекао да Петрановића као страног поданика морају уклонити из скупштине. Скупштина је то морала учинити.

27. новембра 1873. дође у Сарајево нови везир *Акиф Мехмед-паша*.

Узрујаност сарајевских муслимана према хришћанима само се мало стишала, али није престала. За краткога везировања овог валије она се чак и појачала. Муслиманима је било криво што у хришћанским црквама звоне звона. Једнога јутра дође Акиф Мехмед-паши једна депутација, коју је предводио имам Бегове џамије хафиз *Абдуллах-еф. Каукчија*, и потужи се на звоњење једног малог звона у старој православној цркви. Тужбу је Каукчија потврдио цитатима из Курана. Тада везир скочи на ноге и прекиде Каукчију љутитим ријечима не давши му да говори даље.

5. маја 1874. дошао је у Сарајево нови везир *Дервиш Ибрахим-паша Ловчалија*. Пред њим није ишао добар глас. Био је познат као човјек слабих способности а велике грамзивости, и био је хвалисав. Према хришћанима је показивао своје велико нерасположење.

Почетком јуна уведен је духански монопол. Држава није оснивала својих фабрика, него је приватним људима давала концесије да они отварају фабрике, а они су од државе добијали *бандроле*, које су метали на духанске паклиће.

Год. 1874. умрије митрополита Пајсије. Патријаршија посла за митрополита *Антима*.

У години 1875. сагради српска општина у школи свечану салу за испите, на које су долазили и везири са великодостојницима. Сала је била потребна и за друге свечаности, као нпр. за прославу Св. Саве.

На измаку Дервиш-пашина везировања букне устанак у *Зовом Долу* у Невесињу у јуну 1875, који обухвати сву доњу Херцеговину. Иако се у почетку много разметао, одлучи се везир да међу побуњене Херцеговце пошаље из Сарајева *Хајдар-бега Ченгића* и *Петракију Петровића* да умире народ. Из Цариграда послаше *Хусеин Едиб-пашу* и *Констант-еф*. Хајдар-бег Ченгић је био врло незгодан за посао умиривања народа, јер је Херцеговцима био врло добро познат по својој опорости и немилосрђу. Зато устаници одбише и њега и Петракију. Нису помагале никакве мјере ни дипломатске ни војничке. Устанак се ширио, па је плануо и на другој страни, у Босанској Крајини.

Дервиш-паша је онда смијењен, па је у Сарајево дошао 4. септембра 1875. *Ахмед Хамди-паша*, који брзо оде, па дође у октобру 1875. *Черкес Реуф-паша*. Али не остаде ни он дуго. 6. јануара 1876. дође *Јењишехерли Ибрахим-паша*. За њим 7. јула *Монастирли Мехмед Назиф-паша*, а непуну годину за њим, 18. маја 1877. *Ускјударли Ахмед Мазхар-паша*. Ово је био задњи везир и посљедњи представник турске власти у Босни.

Српски национални покрет из шездесетих година је тињао, али се није угасио. То се показало и приликом епархијске скупштине у Сарајеву 1873. У Сарајеву је постојао Главни одбор, који је имао своје пододборе у Бањој Луци, Маглају и Травнику. Сви су одбори имали дужност да придобију људе за устанак. Таквога рада је било, чини се, и до 1866, а застао је био последице убиства кнеза Михајила, па је седамдесетих година опет оживио. И пут Саве Косановића у Русију 1872. био је с тим у вези.

У зиму 1875/6. спремао се устанак у сарајевској околини. Чланови сарајевског револуционог одбора били су *Стево Петрановић*, *Саво Косановић*, поп *Перо Петровић-Фочак*, *Филип Шпадијер* учитељ и још неколицина. У Високом је радио тамошњи парох калуђер *Пахомије Николајевић*. Чланови сарајевског одбора имали су везе са Крајином. Но, положај сарајевског одбора у средини Босне био је мучан и незгодан за рад. У априлу 1876. поручује одбор у Србију да је све спремно, па пита када треба почети са устанком. Преко Стеве Богдановића у Броду подржавају везу са Србијом. Повјереник из Ужица јавља у то доба министру иностраних дјела да је чуо од кириџија

Кревети у Халваџилуку (Сурама)

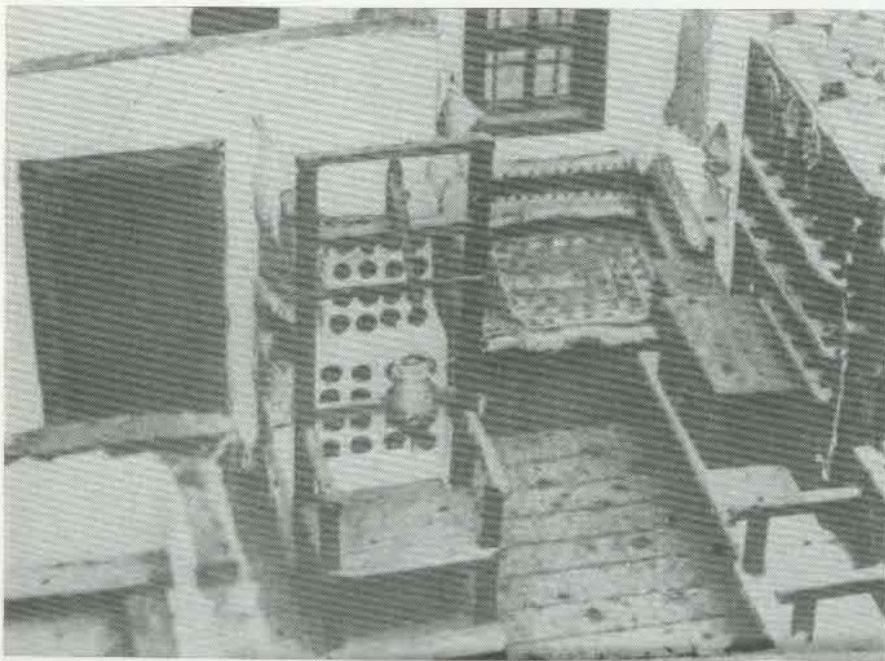

Дућан с ђефенком, отворен

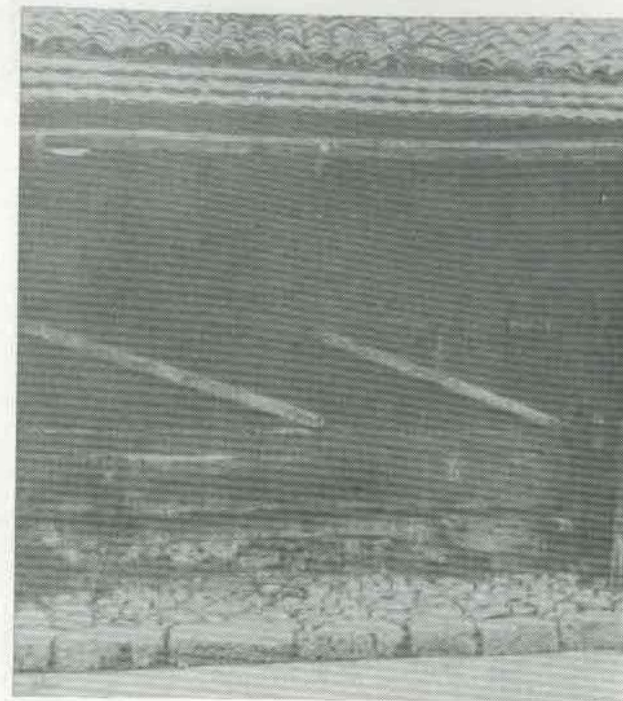

Берберница споља

Берберница изнутра (модел)

Дућан с ћефенком,
затворен

Касарна на Ат-мејдану

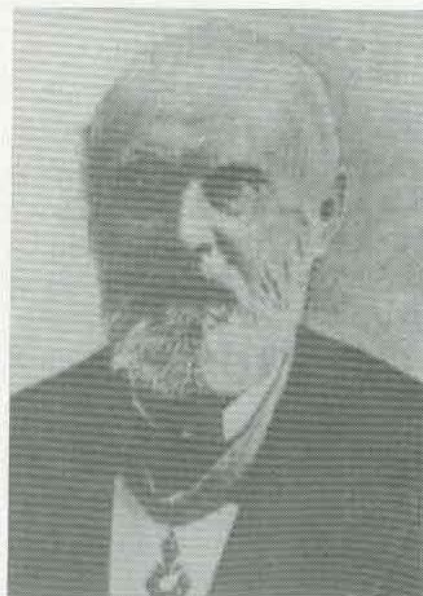

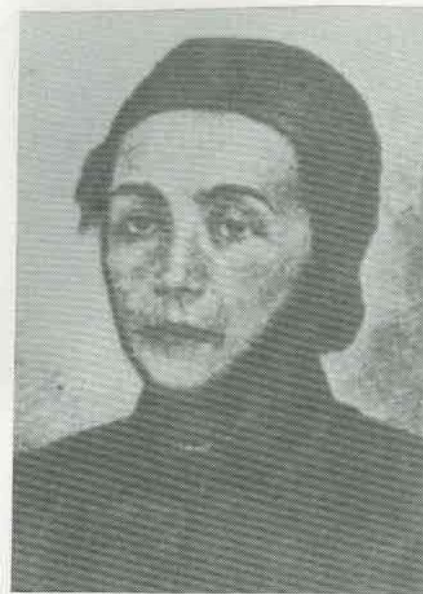
Екменичница пекара

Топал Осман-паша

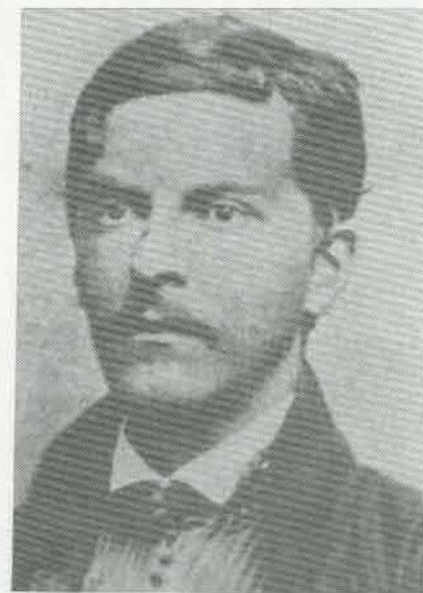
Др Јозеф Кечет

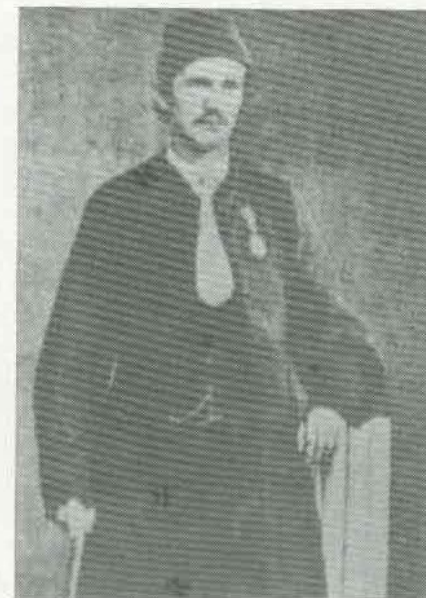
Хаџи-Стака Скендерова

Мис Ирби

Константин Хаџиристић

Шаћир Куртџеџаџић

Ношња хришћанских жена

Нови везиров конак

из сарајевског краја да је око Сарајева све спремно. Пахомије је око Високог организовао 2000 људи. Свијет око Сарајева нема оружја. Организације је било и на Илици. Нешто се урадило и на Романији. Косановић је имао веза са хајдучима. По извјештајима из Сарајева крајем маја 1876. било је спремно 5000 људи за устанак.

Али се оклијевало. У априлу 1876. поручивано им је да почну. Они се изговарају да немају оружја. Послије су поручивали да ће се дићи када Србија уђе у рат. Пред почетак и у почетку српско-турског рата — 27. јуна објавила је Црна Гора рат, а 30. јуна Србија — поручивано им је да се дижу, да стварају чете које ће нападати турске транспорте хране и муниције, сјећи телеграфске жице и правити Турцима свакојаке сметње. Из Сарајева је поручивано да није лако дићи устанак, јер немају оружја ни наслона на граничне земље као Крајина и Херцеговина. Ако се дигну потрошиће брзо барут и изложиће жене и дјецу покољу. И руски конзул Кудрјавцев им је савјетовао да остану мирни до боље прилике. Кудрјавцев је објаснио ствар и Стеви Богдановићу, да нема смисла дизати устанак око Сарајева када свијет нема оружја. Али је било бјегунаца из Сарајева који су бјежали у Србију и уписивали се као добровољци у Влајковићев кор на Дрини. Из Сарајева су отишли у добровољце Ристо Косорић, Томо Гласинчић, Тано Батинић, Коста Јевтин Јелић, Нико и Ристо Јосиповић и Лазо Пунић. Послије је поручивано из Сарајева да чекају наредбу из Београда, али та наредба не дође, нити им се посла новчана помоћ, а видјело се да се ни Србија сама не може одбранити од Турске. Због Србијина пораза пропаде сваки изглед на устанак у средњој Босни. Косановић, Шпацијер и други раде сада други посао, који су радили и прије: шаљу извјештаје о приликама у Босни, о кретању турске војске итд. Чини се да је сарајевска организација била врло слаба, јер у народу нема жива сјећања на њу.³⁰²

Осим револуционарног одбора помагали су акцију против турске државе и појединци, макар и у скромној мјери, нарочито куповањем оружја од турских војника и официра.³⁰³

³⁰² Из дјела Васо Ђубриловић, *Босански устанак 1875—1878*.

³⁰³ Причао ми је г. Коста Ђуковић, који је онда био млад момак, шта се њему догодило у почетку 1877. Из Црне Горе или из побуњене Херцеговине упадала је у Босну некаква *Летећа дивизија*. Руски генерални конзул Кудрјавцев запита једном Косту би ли му могао прибавити 250 великих ножева (ханџара) и других каквих војних потреба. Коста му обећа. Његов отац Јово и стриц му Ристо добављали су из Њемачке слонову кост, да је продају сарајевским ножарима, који су били муслимани. Један ножар је дүговао Ђуковићима повећу своту за слонову кост. Њему оде Коста и упита га би ли му могао направити 250 великих више. Ножар се сјетио да се ножеви наручују за ешпију, па то рекне ножева, па ће му се то отписати од дуга и платити у готову што буде и Кости. Овај му рекне: „Шта ти је стало!“ Од једног турског офоцира купи Коста пушака, муниције један мали топић. Све то, и ножеве када

Устанак у Херцеговини, који је почео за везировања Дервиш Ибрахим-паше Ловчалије и даље се ширио за Ахмед Хамди-паше и Черкес Реуф-паше тешко се осјећао у земљи и у њеној главној вароши Сарајеву. Свуда се опајало да су настала тешка времена. Чиновници су постали потиштени и изгубили су увјерење да ће се повратити мирна времена. Сарајевско муслиманско становништво, чији су синови проливали крв у Херцеговини, показивало је зловољу, а Срби су једва могли сакрити своје весеље због успјешног устанка њихове херцеговачке браће. Пошто је Црна Гора објавила рат и кнез Никола продоро близу Мостара, па се вратио и на узмаку разбио Муктар-пашу у Вучјем Долу 16. јуна 1876. Порта је тражила да сав народ у Босни и Херцеговини протестује против енглеског предлога за аутономију. По везировој жељи сазвао је један угледни сарајевски муслиман скупштину, на коју је дошао митрополит Антим са неколико српских трговаца. Када се повела ријеч о протесту, Срби рекоше да не могу ништа учинити док ствар не претресу у свом црквеном одбору. Сјутрадан добоше двојица одборских чланова и рекоше да не могу учествовати у протестној акцији, јер је то политичка ствар, а влада је представницима српског народа забранила мијешање у такве ствари.

У угушивању устанка учествовали су, како је горе речено, и сарајевски муслимани. Тако исто и у рату Турске са Србијом и Црном Гором. Шта су све Сарајлије доприносиле за одбрану интегритета Турскога Царства није ми познато, него само нешто. Год. 1875. регрутовано је у сарајевском санцаку 1000 момака за инфантерију и кавалерију. Сарајево само даде 500 регрута, којима су командовала петорица јузбаша под врховном командом бинбаше Мустај-бега Фадилпаше. За бинбашу осталих 500 војника постављен је Хајдар-бег Ченгић. Први јузбаза, Ахмед-еф. Сврзо, оде са 100 људи у Вишеград 3. септембра 1875. Тамо одоше и друга четворица јузбаша заједно са вој-

су били готови, однесе у руски конзулат, одатле у кућу Миће Кречића у Латинлук, који оружје посакрива у каце у подруму. Коста се онда погоди са тежаком из Црнотине Јовом Шпиром, те овај натовари оружје и пренесе преко Требевића некуда, куда се требало предати.

Међутим власт за ово сазна, те Коста буде позван у меркес (полицију). Ту га ухапсе, а послаје га пошалу у касарну у затвор. Убрзо доведу и Ристу Хацидамановића. Коста по неком војнику Сарајлији пошаље кући једну цедуљу, те јави гдје се налази и поручи нека се то каже конзулу Кудрјавцеву. Костина мати одмах јави конзулу, а овај поручи по др Кечету. Када овај дође замоли га Кудрјавцев да интервенише код војног команданта Велипаше да се хапшеници пусте. Интервенција код паше буде потпомогнута и добрим даром у злату, те Коста и Ристо буду пуштени на слободну ногу. Преко Ристе Б. Бесаревића поручи турски полицијски агенат Стево Екмић да ће власт прекопавати Ђуковића кућу. На брзу руку Коста пребаци у сусједне куће све што би га могло компромитовати. Његова ствар је онда претресана у управном вијећу. Ту се за Косту и Ристу заузму хришћански представници и др Кечет па се ствар повољно сврши.

ском од Високог и Кладња. И други одоше, ко Вишеграду, ко Невесињу. Мало послје, 7. септембра, оде Вишеграду и Мехмед Шогољ са 100 људи, а с њима бинбаша Хајдар-бег Ченгић.

11. септембра је миралај првог босанског алаја, *Исмет-бег Узунлић* произведен за мириливу.

Како је везир Мехмед Хамди-паша морао бити у Херцеговини, у Сарајеву се опет установи мутесарифлук. За мутесарифа буде постављен *Јењишехерли Ибрахим-бег*, члан Великог државног вијећа. Он стиже у Сарајево 4. октобра 1875. Али када он 6. јануара 1876. постаде босанским везиром, сарајевски се мутесарифлук опет укиде.

24. октобра основа се *Друштво за подпору убогих у Сарајеву* „за подпомоћи онима, који се у каквој нужди налазе, а сами се подпомоћи не могу“. Друштво није узимало никакве чланарине, него је скупљало добровољне прилоге од људи свих конфесија. Међу приложницима су били и конзули и њихови канцелари, турски чиновници на челу са везиром. Друштво је радило све док нису настали велики немири пред окупацију.³⁰⁴

Због немира и устанака у земљи који су почели 1874. запела је и у Сарајеву трговина. Зато су се у току 1875. пољубале неке трговачке куће, а неколико их је банкротирало, као браћа Илићи, Борбо Сјерановић, Јово Петковић и Антоније Јефтановић.

Дервиш-паша Ченгић, зван *Дедага*, живио је у Сарајеву 6—7 година. Овога времена је оболио и отишао у Мостар да се лијечи. Али му је било све горе. Зато одлучи да се врати у Сарајево. На повратку умре у селу Јабланици, па буде пренешен у Коњиц и сахрањен у гробљу код Чаршијске џамије. Било му је 50—55 година. Из признања за његово јунаштво и оданост султану синови његови, *Али-бег* и *Осман-бег*, одликовани су орденима. Старији син, Али-бег, доби 29. фебруара 1876. титулу *емирул-умера*, а Осман-бег титулу *капицибаше*. Ови Ченгићи потјечу са Устиколине. Пошто су се тамо намножили, Дедагин отац Смаил-ага пређе у Гацко и постаде тамо муселим, у чему остаде до смрти. Брат Дедагин Мехмед-бег погибе у Другој боју с Црногорцима 1876. године.

Хајдар-еф., који је имао извести неке реформе у Босни, дозволи 27. марта 1876. сарајевским хришћанима православне вјере да могу дићи звоно у Новој цркви.

У комисију за реформе, којој је председавао овај Хајдар-еф. изабрани су *Мехмед-бег Капетановић* из Љубушког, а настањен у Сарајеву. *Абдуллах-еф. Алајбеговић* из Сарајева, *Петраки-еф. Петровић*, такођер из Сарајева и *Андрија Шишић* сахачија из Травника.

³⁰⁴ Иван А. Милићевић, *Друштво за потпору убогих у Сарајеву 1875. „Напредак“*, гласило хрв. култур. друштва Напредак у Сарајеву, 1933, бр. 5.

Ова се комисија организовала почетком априла 1876. год. 13. августа исте године закључи министарски савјет у Цариграду да се пусти у промет 200.000.000 гроша *каиме* (папирни новац).

Да би се подигао религиозни дух код муслимана у Босни посла султан у Сарајево на дар Њалим пејгамберов, који је био чуван у царској ризници. Ову реликвију донесе до Митровице Али-саиб-паша. Ту је прими ферик *Ибрахим-паша* са 10 табора војске и 14 брдских и пољских топова, па је донесе у Сарајево 27. августа 1876. У сретање изиђоше све цивилне и војничке више старјешине, вилајетски достојанственици, војска, грађани и школска дјеца иза града до Ханића. Одатле је понијеше, молећи се Богу, улема, шејхови и софте и донијеше у Бегову памију. Сјутрадан су долазили на поклоњење чиновници и народ.

Бивши гатачки мутесариф *Констант-паша* постаде муавин босанског везира 2. фебруара 1877. и настани се у Сарајеву.

На измаку 1876. прогласио је султан Абдул-Хамид устав за Турску са парламентарном владавином. Изборе за парламент извршила су у Босни и Херцеговини управна вијећа по кадилуцима, санџацима и у вилајетском центру у Сарајеву. Изабрани су *Фехим-еф. Бумишић* из Бања Луке, *Наим-еф.* из Травника, *Мехмед-бег Капетановић*, *Петраки-еф. Петровић* и *Јавер-еф. Барух* из Сарајева, *Мурадбег Османпашин* из Новог Пазара и *Јозо Марушић* из Травника. Њих везир посла у Цариград 19. фебруара 1877.

Почетком ове године власт је наредила да се од народа купе добровољни прилози за пострадале Крајишнике и Херцеговце. Није се рекло, али се знало, да ће одатле добити помоћ само муслимани.

Када су у јуну 1877. Црногорци опсјели Никшић, и у Сарајеву се опазило неко ратоборно расположење. Позвани су за оружје способни сарајевски муслимани, па су их на Мусалли формирали у војна одјељења. Једнога дана у августу кренуше они, испраћени небројеним народом. Али њихово одушевљење не потраја дуго. Већ у Мостару настадоше свађе међу њиховим вођама и сукоби с мјесном власти због хране. Истом иза неколико дана крену један дио у Невесиње. Али послје три недјеље повратише се у Сарајево странпутице, појединце или у малим групама.

На измаку 1877. јављено је из Цариграда да ће се поред редовне војске, рефифе и помоћних муслиманских чета завести и народна гарда, у коју ће се уврстити све Османлије, тј. сви поданици без разлике вјере. У прво вријеме треба само пописати све способне за оружје од 18—45 година и спискове послати у Цариград.

За цијело вријеме рата Сарајево је имало идиличан мир, иако је било проглашено опсадно стање³⁰⁵. Но расположење муслиманског свијета било је у посљедње вријеме толико пало да су муслимани постали апатични за све што је у вези с ратом. Они су изгубили вјеру у отпорност Турског Царства и свако поштовање према царевини. Власт је слабо ко слушао. Чиновници су се држали повучено, а хришћани су гледали своје послове.

И на селу је углавном владао мир, наравно уколико селаци нису патили од неких силеџија. Муслимани се узбудише када сазнадоше да је миром у Ст. Стефану, 3. марта 1878, стављено у изглед да Босна и Херцеговина добију аутономију. То је пробудило старе наде босанских муслимана за независност од Цариграда, јер су од Омер-пашина времена они само трпили Османлије, али их нијесу вољели.

9. БОРБА ПРОТИВ АУСТРОУГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ

Како се у Турској врло добро знало да Аустро-Угарска већ одавно снује да заузме Босну и Херцеговину, неће бити без основа једна верзија да је Турска још прије мира у Ст. Стефану скројила план како ће бранити ове земље. По том плану би главни дио војске био сконцентрисан код Травника, да аустро-угарској војсци, која би продирала, задаје ударац за ударцем. Башибозук би се растурио у мање одреде, па би четнички сметао довоз муниције и хране Аустријанцима.

Аустроугарски генерални конзул у Сарајеву *Конрад Васић*, који је при крају 1877. постављен мјесто др. Светозара Теодоровића, добио је 10. марта 1878. из Беча инструкције да почне са акцијом, која ће охрабрити пријатеље Аустро-Угарске у Бос-

³⁰⁵ За карактеристику мирна стања у Сарајеву износим неке ствари из сарајевског друштвеног живота овога времена. Браћа Деспићи, Максо и Мића, приређивали су у својој кући дилетнате позоришне претставе. Давани су лаки, палкиви комади Косте Трифковића и Јована Стерије Поповића. Представљали су учитељи и учитељице српских школа, домаћин Мића и шура другог домаћина, Максе, Јоцо Рајковић. Комичне улоге изводио је домаћин Мића, који је за њих имао највише способности. Позорница је провизорно грађена од школских клупа, покривених да скама. Кулисe и други позоришни прибор купљен је од једног конзула, ваљда Холмса. Завјеса је носила неку епизоду из Вилхелма Тела. На претставе су долазили сродници и пријатељи породице Деспића, који су били звани позивницама, штампаним у вилајетској штампарији. Гости нису смјели доводити своје послуге, која их је иначе пратила на сјела са фењерима, и дјеце због тјескобе. Мјесто клупа и столица за гледаоце употребљавани су велики јастуци, који су метани на патос испред бине. — Неке сарајевске српске трговачке породице пријатељски су се дружиле са мустешаром Констант-пашом, по рођењу Јерменином, који је такођер приређивао сјела и забавише у свом стану преко пута од православне Нове цркве, гдје је послје био хотел „Аустрија“, а раније руски конзулат.

ни. Имао је доћи у додир с беговима и обзнанити им да Аустро-Угарска неће дирати у њихова имања, а растерећење тежачких земаља да се неће извршити на штету имућних. Са највећим опрезом треба Васић да дође у додир са фрањевцима и нека дојави католицима и муслиманима да је сада згодан моменат, ако неће да их угуше православни, да се изјасне да неће аутономије, него да желе да остану под Турском или да се сједине са Аустро-Угарском. Нека Васић разабере да ли се помоћу новца може доћи до изјаве за сједињење са Аустро-Угарском.

На измаку зиме 1878. појавило се у чаршији подоста лажних банкнота, понајвише комада од 50 гроша. Власт је слала у чаршију своје органе, да их од свијета одузимају без накнаде. Почетком марта је изишла службена објава, којом се јавило да ће се старе банкноте (каиме) повући из промета, а пустити нове.

Како је преко цијеле зиме и у прољеће владао мир, сељаци су свукуда обрадили земљу.

Православни су о Ускрсу звонили у једно велико звоно, каквога до сада није било у Сарајеву. Муслимани, иако им то није било право, нису се томе противили као пријашњег времена.

Почетком маја полиција је сазнала да се сваку вече на разним мјестима по вароши састају муслимани, нарочито се истичу хоце и улема. Знало се да Х. Абдулах-еф. Каукчија, имам у Беговој цамији, неуморно агитије. Он је познат био као велики вјерски занешењак и непријатељ хришћана, који је ради тога још Топаз Осман-пашина времена долазио у конфликт са власти. Његов утјецај је био особито велик код ниже класе, коју је он и сала потицао на узбуну. У чаршији, гдје је слабо било пазара, људи су се састајали на ћефенцима и шапатом се разговарали. Политика је потисла на страну све друге послове и интересе. Говорило се да се спрема једна велика адреса, у којој ће се изнијети све жалбе и жеље.

Међу истакнуте људе овога времена спадао је Мехмед-бег Капетановић Љубушак³⁰⁶, човјек у најбољим годинама, врло интелигентан и одличан, распаљив говорник. Био је члан турског парламента, а доцније предсједник градске општине (беледије), али му ово није било доста. Већ у прољеће 1878. тражио је да буде мутесариф са пашинским рангом. Валија то доиста предложила Порти, која није радо гледала Босанаца на високом положајима. Ово је без сумње био узрок што је Мехмед-бег присту-

³⁰⁶ Мехмед-бег се родио 19. септембра 1839. у Витини код Љубушког у Херцеговини. Школе је учио у Мостару, у којима је научио оријенталске језике. 1862. био је члан управног вијећа у Мостару, а послје мудар (срески поглавар) у Стоцу Љубушком и Требињу Ту се упознао и спријатељио са аустријским конзуларним агентом Вуком Врчевићем, који га је и потакао на сабирање народних умотворина. Год. 1874. пресели у Сарајево. Умро је 28. јула 1902.

пио незадовољницима, међу којима је стекао водећу улогу због свог говорничког дара.

Једнога дана дође Мехмед-бегу Ахмед-еф. Нако са изасланицима еснафа, поглавито казанџија, и изнесе му јаде радне класе, па га упита шта би требало радити у данашњим приликама, које су из дана у дан све горе. Мехмед-бег је знао унапријед и да ће они доћи и шта ће му говорити, те је био приправан да се не упушта ни у што. Када су дошли, гледао је да их се отресе безначајним ријечима и обећањем да ће се увијек заузимати за занатлијске интересе. Мехмед-бег је био увиђаван човјек и није имао никакве заједнице са занесеном масом.

Неповјерење и антипатије према Османлијама су расле. Босански нижи чиновници нису слушали. Седам официра је стављено под истрагу ратног суда ради сумње. Послано је било 180 војника са официрима да хватају хајдука Хаци-Аоју, а они пустише да он побјегне.

На глас да Турска намјерава ударити на царине намет од 25%, да би се скупила свота од 3.000.000 (форината или гроша?) за повратак бјегунаца, озбиљнији људи су сумњали да ће се тај новац употребити за оно чему је намијењен, осим у случају ако тај посао буде под контролом једне европске комисије.

Напријед споменута адреса била је готова до 23. маја и циркулирала је по народу, да се на њу ударају мухури. Носили су је Каукчија и Мухаммед-еф., Х. Јамаковић, шејх и мударрис. И он је занешењак, али се прије није нигађе истицао. Сада је свом енергијом ушао у покрет који се спремао, јер је био увјерен да Османлије нису у стању бранити Босну. — О овој се адреси много говорило 4 дана, али нико, осим упућених у то, није знао за њен садржај. Од чиновника у то је био упућен само Мазхар-паша. Како се тврдило, он је био њен прави иницијатор, али није ништа говорио до 27. маја. Тада он каза да адреса садржи 2 тачке. Прво, удружење свих Босанаца и Херцеговаца, да земљу бране од Србије и Црне Горе или од Аустро-Угарске. Друго, молба за увођење аутономије и народног представништва, које ће контролисати управу, Мазхар рече да му је адреса предана да је пошаље Порти. Она ће бити поднешена на потпис и хришћанима, Мазхар даде миг и муслиманским првацима да адресу мухурлеишу. Но ови то не хтједоше учинити с мотивацијом да Порта зна боље шта треба. Овакво држање валијино тумачено је да је он то предузео на Портин налог, или сам на своју руку, мислећи да тако погађа и Портине жеље.

28. маја састао се меџлиси-идаре, у коме су: валија Мазхар-паша као предсједник и ови вирилни чланови, сарајевски мулла Омер Фехми-еф., тефтердар Рашид-еф., мектебџија Ебу-Зија Теуфик-бег, муфтија Мустафа-Хилми-еф., митрополит Антим, заступник латинског бискупа фра Грго Мартић, хахамбашин заступник Аврам-еф. и меџлиски секретар (џатиб) Салих-еф.

Као избрани чланови били су *Мустафа Хајруддин-бег* (Фадил-пашић?), *Хајдар-бег* (Ченгић?), *Димитраки-еф.* (Димитрије Јефтановић?) и *Саломон-еф.* (Салом?).

Осим њих позвано је још 20 првака свих конфесија. Мислило се да ће се говорити о адреси, али везир прочита једно писмо великог везира. Најприје рече да је јавио Порти да су нетачне новинске вијести како је босанскохерцеговачко становништво послало петицију о анексији Аустро-Угарској. На ову му је Porta оним писмом вел. везира дала одговор овог садржаја: по Ст. Стефанском трактату Босна и Херцеговина ће добити неку врсту аутономије и о својим пословима ће оне водити бригу. Скупљени прваци то везирово саопштење примише хладно. Ниже класе, које су ради аутономије петиционирале, не демонстрираше. Само се свијет стао интересовати, разговарати и нагађати каква ће бити аутономија. А потписи (мухури) се и даље купе. Чини се да Мазхар-паша не мисли да треба спријечити даље циркулисање адресе.

Хиљаде војничких дезертера и биједних избјеглица из Херцеговине налазе се у Сарајеву и његовој околини. Двије трећине дезертера је код куће, или се крију а од куће им шаљу храну. Једна трећина иде по селима и ту остаје по неколико дана и иште храну од сељака, или иду у групама по 3—4, па узимају храну и иду даље. Који пут се сељаци одупру, па не дају, као што је то био скоро случај код Сарајева, и онда долази до пушкарања. Али им сељаци већином дају понешто за јело. Због војничких бјегунаца варошко становништво не смије да путује, јер се боји да не буде опљачкано. Дезертера има око 3.000. По Сарајеву и око њега лутају избјеглице из Никшића. Вели се да је и Х.-Лојо стигао у Сарајево. Свијет се боји да масе адресу не схвате криво, па да то не доведе до револуције. 28. мај сви сматрају као почетак немира, али је ипак све мирно.

Из Сарајева се шаље жито у Херцеговину, јер га тамо нема. Коње за транспорт реквизирају од сељака на сарајевској чаршији.

Односи између Мазхар-паше и Константин-паше нису добри. Они, сваки за свој интерес, развијају живу дјелатност да један од њих буде генерални гувернер у аутономној Босни. Валија би хтио да остане на свом садашњем мјесту у Босни, док не постане гувернер. А то би хтио и Константин-паша. Валију помаже митрополит Антим. Прије више недјеља су неки угледни православи општинари, потакнути валијом, послали у Цариград адресу, у којој су хвалили Мазхар-пашу и молили да он остане и даље у Босни. За ову адресу нису знали сви општинари, али су они први хтјели послати адресу испред цијеле општине тј. и испред оних који за то нису знали ништа. Валија жели да такве адресе оду и од других конфесија. Напротив мустешар (везиров савјетник или замјеник) Константин-паша, личним опхођењем и

дружењем са млађим српским нотаблима, настоји живо и остентативно да стече њихове симпатије. По свој прилици неће успјети ни један ни други, а то је у интересу Босне. Мазхар је један од најпоштенијих Старотурака, али нема ни знања, ни способности да унаприједи једну запуштену земљу. Константин-паша је много интелигентнији и енергичнији, али је његово образовање површно, па је зато неспособан за генералног гувернера.³⁰⁷

Почетком јуна једне ноћи повратио се у Сарајево *Салих-еф. Хаџи-Лојо*, сазнавши да се у Сарајеву потајно спрема завјера против владе. Масам је он импоновао својим херкулским растом и громовитим гласом. Из Сарајева га је било nestало почетком 1876, па се чуло да иде по провинцији као хајдук, додијавајући највише крштеном свијету. Када су стале стизати тужбе на њега, валија је слао за њим потјере, које су се увијек враћале без резултата. Како се говорило, могао се он ухватити, али су се официри који су водили потјере, бојали и уклањали се Х.-Лоји. Његов брат *Ибрахим*, који је на своју руку хајдуковао, стигнут је у прољеће 1878. у селу Касаповићима у травничком крају и убијен. Убио га је један одред заптија, који је водио јузбаша Хусејинага, Арнаут.

Горе споменућа адреса предана је велији 2. јуна. На њој су били безбројни мухури. У њој се живо цртају материјалне невоље муслиманског становништва, које је учинило велике жртве за државне интересе, а држава за њега није ништа урадила. Авторитет власти су поткопали непоштени и подмитљиви чиновници, земљом се не управља по шеријату и по старим народним обичајима, управа војних послова је запуштена и у рукама је недостојних људи, смутње сусједних држава доводе у питање мир и сигурност земље итд. Потписници адресе, која се зове *Савезни уговор*, обвезују се међусобно на солидаран ис-

³⁰⁷ Кечет вели о Мазхар-паши, да је човјек средовјечан. Он је прави Стамболија, оштроуман је и добро упућен у турско законодавство, јер је био много година чиновник у двору. Сам је говорио да је у Босну дошао преко воље, јер не познаје земље и нема симпатије за овај народ. Послије једне године везировања Мазхар-паши су сарајевски муслимани постали врло мрски. Једанпут почетком маја 1878. када су Кечет и Мазхар гледали како муслимани у гомилама излазе из Цареве памије рекао је Мазхар Кечету: „Ако наша влада уопће одржи Босну, она мора ове букове главе, као и 1851. све без милости прогнати у Анадол, јер с њима заједно се не може постићи никакав напредак, никакав културни рад.“

За Константин-пашу вели и Кечет да се труди стећи симпатије код свих конфесија, како би при евентуалној промјени управног система дошао на чело управе.

У почетку је Мазхар био у пријатељству са Константин-пашом. Али када је опазио да јавно мишљење хришћана Константин-пашу сматра за будућег шефа аутономне управе, престало је Мазхар-пашино пријатељство. Мазхар је опазио да се и Константин томе нада, јер овај то није ни крио. Он се толико био спријатељио са српским првацима, да су му муслимански прваци јавно показивати своју мржњу.

тип. Иако у адреси није споменуто ничије име, знало се да се тужбе тичу Констант-паше и војног команданта Вели-паше.

Како је адреса обећавала уклањање хришћанских чиновника, видјело се да су ту прсти Мазхар-пашини, који је хтио да таквим обећањима помоћу Каукчије задобије симпатије код масе. Пасус о уклањању хришћанских чиновника унесен је да би Мазхар уклонио Констант-пашину конкуренцију, па остао гувернер у аутономној Босни. Али када се то сазнало, под притиском православних и муслиманских првака, даде Мазхар саставити блажу адресу.

Мазхар-паша прими адресу и позва најугледније људе из Сарајева и шефове владе. На конференцији је Мехмед-бег Капетановић држао дуг, ватрен говор, у коме је додуше мало шта рекао, али га је искитио патриотским изјавама. Сви су му бурно одобравали. Онда су настале бескрајне дебате о политичким приликама у земљи, о Ст. Стефанском миру, о Берлинском конгресу и о другим важним питањима, која у адреси нису била ни споменута. Напосљетку закључише да се изабере одбор од 24 лица, који ће себи изабрати председника, испитати поднесене жалбе, донијети предлоге о уклањању узрока жалбама, испитати рад војне управе и напошљетку се посавјетовати о одбрани земље, ако то устреба.

Одбор изабра за председника *Мустај-бега Фадил-пашића*³⁰⁸ и састајао се готово сваки дан иза подне у великој сали у конаку, али никада није могао донијети одлучних закључака.

5. јуна скупи се око 30 првака и 30 имама и трговаца у конаку и послѣ дугог савјетовања се сложише у том да се оснује одбор од 10 првака и 10 имама и трговаца, а у одбор да уђу још *фра Грго Мартић, Димитрије Јефтановић, Петраки-еф Петровић и Саломон-еф*. Тако се створи Народни одбор. Неки чланови овог одбора су били и чланови меџлиси-идаре. За сада је дакле одбор био мало опасан. Порти су послане одмах грамама. Тужили су се против рђаве администрације. Тужбе се подносе, а нико их не рјешава. Зато се створи нарочити комитет који ће примати жалбе и са властима испитивати како да се лијече. Ако треба Босанци ће опет бранити отаџбину. Али не треба више држати под оружјем војнике, који при оскудици хране, одијела и плате морају дезертирати. Зато није право кажњавати дезертере, када држава њима није испунила оно што је обавезна. Исто тако је неумјесно звати под оружје нове војнике, када се ни стари не могу исхранити. Затим се говори о тужбама против чиновника и давању пореза у закуп. Агитација не престаје. Свијет расправља о политичким приликама.

³⁰⁸ По Кечету Мустај-бег је имао јак утицај у владину конаку, премда није било давно како се вратио из прогонства из Цариграда. Он је био врло амбициозан човјек. Он је био на челу једне надалеко разгранате странке, која је увијек говорила о обнављању старог босанског сјајног доба, али је увијек имала пред очима и своје интересе.

Мазхар-паша се надао да ће се тајни планови и намјере иницијатора овога покрета осујетити због одборовних јалових вијећања, па да ће тако добити и времена и мира док се не донесу одлуке о судбини земље. Порта је имала пречих послова и брига, па је Мазхар-паша поручила да петља како зна; нека пусти да све иде како иде и да не употребљава силе. Међутим је из Турске и даље, али сада у јачој мјери, слано оружје и муниција, које је почело већ у априлу. Убрзо се муниција није имала гдје слагати, па је и у конак смјештено више од 1000 пушака система винчестер и много сандука муниције. Ваљда је тајна Портине намјера била да организује отпор босанских муслимана, па их је хтјела снабдјети оружјем и муницијом.

8. јуна састали су се најприје муслимански прваци и одлучили валији предати акт, у коме су испред муслиманског становништва тражили да се успостави *народно представништво*, у коме би биле заступане све вјере. Ово би представништво имало водити бригу о интересима земље и народа и заступати га код власти. О интересима цијеле земље, и о онима који се не тичу појединих вјера, савјетоваће се цијело народно заступство. Народно заступство би се састајало од 12 муслимана, 2 православна, 2 католика и 1 Јевреја за сарајевски санџак, и од по једног муслимана и по једног хришћанина из санџака мостарског, бихаћког, бијељинског, бањалучког, зворничког и сјеничког. Акт је предан валији исти дан (8. јуна) на сједници меџлиси-идаре.

По савјету меџлисову валија пристаде на то. Између муслимана бише изабрани: сарајевски муфтија *Мустафа* (Хилми) еф. (Омеровић?), имам *Хафиз-Абдулах-еф*. Каукчија државни тужилац *Сунуллах-еф*. *Соколовић, Мустај-бег Фадил-пашић* (бивши?) члан меџлиси-идаре, Рагиб еф. начелник беледије, Асим еф. Реџаија члан меџлиси-идаре, *Мехмед-бег Капетановић* члан парламента, *Махмуд-еф*. *Муфтић, Мустафа-еф*. *Сарић, Сакит-еф*. *Хашимовић, Ахмед-еф*. *Сврзо и Мухаммед-ага Капетановић*. Од других вјера: *Петракија Петровић, Димитрије Јефтановић, фра Грго Мартић, Перо Сахачија и Соломон-еф*.

Сви ови, од муслиманског заступства изабрани, позвани су, да се 10. јуна састану у конаку. Православни приговорише да је њих према броју и снази народа мало, и да би требало да их бира православна црквена општина. На то пристадоше муслимани, те општина изабра још тројицу: *Ристу Бесаровића, Јакова Хаџитрифковића и Борђу Хаџидамјановића*. Народни одбор није био сигуран да ли ће доћи делегати из провинције.

Иако је Народни одбор показивао најбољу вољу да ради добро, он није био сигуран у успјех, а и народ је био истога мишљења. Мало је наде било да ће се моћи уклонити све тешкоће које тиште народ, јер Одбор нема силе ни моћи да их уклони. Ипак је било наде да ће Народни одбор одговорати сврси утолико што ће се од сада спријечити тајна агитација. Народ-

ни одбор оптужи валијина секретара да је незналица, да буну народ и да фанатизује масе. Зато је он морао дати оставку.

Адреса православне општине, која је споменута раније, није поднешена и чини се да од тога неће бити ништа.

Пошто је већи број муслиманских првака из Сарајева учинио представку везиру у погледу управе земље, везир по Портину налогу организовао једну комисију, која ће испитивати потребе земље и давати мишљење о захтјевима и потребама провинцијина одбора. У комисије са 12 муслимана, 5 православних, 2 католика и 2 Јевреја. Та комисија до 14. јуна није одржала своје сједнице. Неколико их је било заказано, али их је везир отказао. Уосталом нико и не вјерује да би Порту хтјела уважити жеље ове комисије.

Тужбе муслимана управљене су понајвише против великих злоупотреба у војној управи. Највише јој се пребацује што не храни војнике како треба, а плату већ ионако не добијају одавно. Новац за храну краду официри. Ради тога и има мноштво војних бјегунаца.

Да се полако повуче из промета кајима, тражи се од народа нов намет. У Сарајеву још није почело купљење овог намета. Траже се од народа продукти у натури, увијек животне намирнице (хлеб, млијеско, воће, поврће, па угаљ, дрво итд.). Али се кајима слабо купи. Турска лира вриједи 287 гроша у кајими, а 128 у сребру. Чини се да Турска прави нове емисије кајиме, јер их у промету има врло много нових.

Мазхар и Константин и даље интригују један против другог. Народни одбор не одговара народним надама и очекивањима. Састављен добрим дијелом од чиновника изабрао је за предсједника *Сунуллах-еф. Соколовића*. Сви су чланови остали на службеним положајима. Мехмед-бег Капетановић је покушао да унесе живота, у чему га је индиректно помагао Константин-паша. Но досада им није успјело покренути на рад овај одбор, који је изабрала влада која је била свјесна своје немоћи. Мехмед-бег и Константин-паша, као представници будућег муслиманско-православног савеза, хтјели су да агитују за једну широку аутономију Босне и да упуте Берлинском конгресу једну велику адресу у том смислу. У потаји је сваки од њих мислио да буде гувернер, а други да му буде замјеник. Већ према томе како Конференција у Берлину одреди, да буде гувернер хришћанин или муслиман. Мехмед-бег је пропао на предсједничком избору у Народном одбору, зато што је Херцеговац. Утјецај је задржао валија, коме сада за његове циљеве не треба помоћи од Одбора, па га зато пушта у нераду. Збачени валијин секретар још је у Сарајеву и ужива и даље валијино повјерење, као и повјерење масе, која му то показује.

Раздражење у народу је расло, агитација је била све јача и у томе прође и мјесец јуни.

2. јула заповједио је гроф Андраши из Берлина са Конгреса да се аустроугарском генералном конзулу у Сарајеву *Конраду Васићу* јави да су Енглеска и Француска пристале да се Аустро-Угарској даде мандат за окупацију Босне и Херцеговине. Турска се нећка да пристане, али ће пристати. Зато је потребно да Васић дође у додир са муслиманским становништвом. Нека он повјерљиво каже муслиманима да ће, ако хришћани дочекају Аустро-Угарску као избавитеља, а муслимани остану неодлучни или се покажу као непријатељи, то бити на штету интереса муслиманског становништва. Ако се муслимани изјасне за Аустро-Угарску, они ће тим осигурати себи аустроугарску заштиту. Аустро-Угарска не тражи од њих да се при доласку аустроугарске војске изјасне за Аустро-Угарску, али када трупе пређу границу, муслимани треба да шаљу депутације и да дају изјаве за Аустро-Угарску. Нека, ако је могуће, и католичко свештенство дјелује у овом правцу за Аустро-Угарску. Највише се надати отпору од турских чиновника. Али њима треба рећи да ће привремено остати у служби, а послје, када их замијене други чиновници, добиће оштету. Васићу треба дати овлаштење да може правити потребне издатке за ове послове.

3. јула иза подне добио је Васић телеграфски ова упутства. Да би спријечио турско чиновништво да буну масу, биће најбоље да одмах лично информише неке упливне муслимане о новом политичком положају земље, а онда, уколико буде имао времена, да утиче на чиновништво и на војску. Стога је најприје говорио са Мехмед-бегом Капетановићем, који му је већ много година познат као паметан босански патриота и присталица анексије Аустро-Угарској. Он је добар пријатељ генерала Родића. Капетановић је Васићу обећао, да ће све учинити, да аустроугарске трупе буду у Босни примљене што боље. У истом смислу су се изјаснили и Мустај-бег *Фадилпашић* и *Сунуллах-еф. Соколовић*. Васић је оставио њиховој увиђавности како ће међу муслиманским првацима и у народу дјеловати да их придобију за окупацију. Васић је обавијестио и фра Гргу Мартића, као и бискупа Краљевића и Вујичића и провинцијала фра Николу Кристића и позвао их да раде у истом смислу. Иста упутства је послао и конзулима и конзуларним агентима у Мостару, Требињу, Ливну, Бањој Луци и Брчком. Турским чиновницима је саопштавао Андрашијева обећања, ако остану мирни.

Мехмед-бег Капетановић је као без душе отрчао Кечету и казао му је што је чуо од Васића. Тада њих двојица оду Константин-паша, да му јаве. Кечет је препоручивао да се вијест о окупацији крије од народа, али га нико није послушао. Вијест је ширио по ноћи и у шире слојеве и аустроугарски драгоман брбљави и хвалисави *Томо Хркаловић*. Кечет у својим мемоарима вели да су аустроугарски агенти обманули Андрашија, шаљући му лажне извјештаје да ће већина народа у Босни и Херцеговини дочекати аустроугарску војску објеручке. Зато се Андра-

ши затрчао, па одлуку Берлинског конгреса сувише рано објавио. Да то није учинио босанскохерцеговачки муслимани би имали мање времена да се спреме на отпор.

Већ сутрадан, 4 јула знала је то сва чаршија. Пред подне тога дана оде Васић Мазхар-паши, да му саопшти Андрашијеву вијест. Мазхар-паша му рече да он то сматра приватним разговором, јер у овако важној ствари мора сачекати инструкције своје владе. Још замоли Васића да ту вијест не шири.

Због ове вијести је међу сарајевским муслиманима настало велико узбуђење. У великим масама су они ишли у цамије да се савјетују шта ће чинити. До у неко доба ноћи биле су цамије пуне свијета.

5. јула изјутра у чаршији је било отворено мало дућана и мало се свијета виђало по чаршији. Али су се над Ковачима скупљале масе. Хоће и улема ишли су журно из улице у улицу. Око 10 сахата затвори се и оно мало отворених дућана. Муслимани су били под оружјем. Хришћани и Јевреји су се силно уплашили. Они брзо позатвараше дућане и утекоше кућама, гдје су у страху чекали шта ће бити. Ситуација је била врло опасна, јер је лако могло доћи до покоља. Власт би била немоћна да то спријечи, јер гарнизон није имао више од 400 војника. Па ни ови нису били поуздани, јер су били понајвише Босанци, већином Сарајлије.

Око подне покуља свијет Беговој цамији. Авлија и околне улице напунише се зачас. Подне је отклањано на миру, али послије намаза наста велики жагор у густим масама. Одједном и изненада појави се међу свијетом Хаџи-Лојо са зеленом заставом. То је био знак узбуне. Народ се покрену и пође према конаку. Пред њим је ишао Хаџи-Лојо са заставом.

Међутим је Мазхар-паша био окупио око себе Вели-пашу, више чиновнике и најугледније грађане. Сви су чекали што ће бити и договарали се. Војни командант, ферик Вели-паша, прави турски ратник, како каже Кечет, рече да је спреман са оно мало војске угушити буну. Он се највише уздао у војнике Анадоле и у она 3 топа пред касарном, а у босанске војнике није имао никаква поуздања. Мазхар-паша му то не одобри, јер није хтио да прими на се одговорност за крвав сукоб са народом. Мјесто тога препоручивао је свима хладнокрвност. Вели-паша на своју руку позове из Травника 2 табора (кумпаније) арнаутске војске, да за сваки случај буде спреман. У томе заптије затворише све прилазе конаку и касарни.

Око 1 1/2 сахат стигоше демонстранти галамећи. Потиснуше заптије и слеглоше се пред касарну, у улицу пред конаком и у авлију од конака. Оне пред касарном хтјеле Вели-паша растјерати војском и три пута је у касарни давао заповијест за напади. Али војници не послушаше. Многи побацаше кроз прозоре своју храну, да демонстрантима покажу како је храна рђава.

У гомили пред конаком највише је викао и гестикულიрао Хаџи-Лојо. Мазхар-паша је с балкона кушао да умири свијет, али узалуд. Онда позове неколико народних вођа у конак на договор, те ту сада настадоше дуге дебате. Говорило се о свачем без икакве везе. Али је једно стално понављано, да је султан издао Босну и Херцеговину. Вође су тражиле да Вели-паша даде оставку на војну команду. Послије дугих преговора пристаде он на то, али под погодбом да команду преда Сарајлији *Исмет-паши Узунлићу*. Ово се маси допаде, али се не разиђе прије него што се почео хватата мрак.

Исти дан су се узбунили и хапшеници у варошкој хапсани. Потпомогнути споља од демонстраната тражили су да се пуште из хапса. И гомила је то тражила и пријетила је да ће употребити силу. Али када се увјерила да ће наићи на отпор, разиђе се, па се и узбуна у хапсу стиша.

Послије подне 6. јула добоше њемачком конзулу *Фромелту* четворица угледних Сарајлија, па му поднијеше протестну адресу против окупације, коју су потписали грађани свих конфесија, и замолише га да је телефонски достави предсједнику Берлинског конгреса кнезу Бисмарку. У адреси, која је била састављена на талијанском језику, вели се да ће се они свачијој окупацији одупријети оружјем, и да су сви споразумни у томе и желе да се постави једна мјешовита европска комисија. *Фромелт* ово одби најодлучније и посавјетова их да се пробу отпора, а то да савјетују и другима; нека гледају како ће успоставити ред и нека се муслимани клоне експеса против других вјера. Они су га увјеравали да експеса неће бити, али да ће се оружјем одупријети окупацији. Депутација онда оде заступнику енглеског конзула *Фриману* (*Freeman*). Овај прими протестну адресу и телеграфски је посла *Салсберију* (*Salisbury*). Адресу је саставио Народни одбор под утјецајем Констант-паше и православних грађана, који су највише и трчали около и купили потписе.

Немири су трајали и 7. јула у недјељу непрестано. Падале су пријетње против турских чиновника, јер се ниже чиновништво, Босанци, придружило немирима. Нарочито су пријетили мустешару Констант-паши, кога су хтјели објесити. Пријетили су и аустроугарском конзулату. Хришћани и Јевреји су стално живјели у страху. А како и не би када се у немире умијешао озлоглашени Хаџи-Лојо и почео се герирати као вођа. Међутим, понашање овог фанатика и прогонитеља хришћана било је друкчије него што се очекивало. Он је јавно савјетовао муслимане да се клоне свих изгреда против народа друге вјере.

Исти дан (7. јула), пошто је отклањано подне, упуту се Хаџи-Лојо са 1000 млађих муслимана опет у конак, да му валија свечано опрости све што је учинио. Са неколико најпоузданијих људи попе се Хаџи-Лојо поносно уз басамаке. Везир га са својим савјетницима прими свечано у великој сали, послужи

га кавом и духаном и замоли га да прими једну свилену кесичу, пуну дуката, као знак опроштаја. Хаци-Дојо онда оде. Кечет, који је био ту, толико је био озлојеђен овом срамном капитулацијом да је рекао Мазхар-паши: „Када си као босански валија овога часа абдиковао, ја пријатељски савјетујем и теби и Констант-паши, да се придружите Вели-паши и сјутра да путујете у Цариград“. Но то је Кечет одмах отишао из конака.

Из Травника или Фоче се очекивао један арнаутски батаљон да ће доћи.

Сјутрадан, 8. јула, оде Вели-паша из Сарајева. Кроз сред чаршије је пројахао на коњу са презривим осмијехом на устима, који је показивао да би имао велико задовољство да Сарајлије сатаре и уништи. Бијес узбуђених муслимана се тада сконцентрисао на насљедника Вели-пашина, мирливу Исмет-пашу Узунлића. Узбуђени свијет исти овај дан оде пред касарну и стаде тражити да се он уклони. Али он не попусти, него постави војску пред касарну, па се бунтовници не усудише напасти на гарнизон, који је био појачан са неколико стотина Арнаута што су јуче стигли у Сарајево. Ови су били поузданији од босанских војника.

Исти дан позва Мазхар-паша Кечета да му покаже депешу великог везира, којом се Мазхар-паши јавља да ће дивизионар *Хфиз-паша* доћи у Сарајево са 4 батаљона војске. Положај дакле није онако очајан, рече Мазхар, како га је приказао Кечет. Али само што је то рекао, стиже депеша од Хафиз-паше из Митровице, којом јавља да ће наскоро доћи са једним ескадроном коњице, а ни ријечи о она четири батаљона.

У аустријском конзулату се вјеровало да је Porta издала заповијест да се не даје отпор против окупације, него ако се Porta са Аустро-Угарском не сложи, да се само протестира против уласка. Валија тај телеграм не смије да покаже, јер је сарајевска маса отпослала телеграме у окружна мјеста, да се спремају на отпор. Но то није било тако, јер је Мазхар-паша три пута телеграфски питао Порту шта је ријешено на Берлинском конгресу и није добио одговора. Зато он и 8. јула посла у Цариград прешну депешу са истим питањем.

На ово тек сутрадан, 9. јула, стиже одговор, али врло неодређена садржаја. У њему се вели да су по султановој заповијести османски делегати на Конгресу ступили у преговоре са аустроугарским делегатима. Ваша је дужност, вели депеша, да народ опомињете на чекање и мировање. Porta дакле није имала куражи да саопшти закључак Конгреса о Босни, али је још мање имала храбрости — или воље — да опомене народ да се не одупире окупацији.

Како су из других мјеста стизала у Сарајево одјељења Арнаута и Анадолаца, мислила је влада да је доста јака да иступи енергично ради увођења реда. Везир 9. јула изда заповијест да се не смије носити оружје. Ко се о то огријеш биће изведен

пред ратни суд и строго кажњен. Изиђе и заповијест да се дукани отворе и они се мало по мало отворише, па оживје чаршија. А да се то није догодило сиротиња би у оскудици хране пљачкала. Мир се поврати потпуно. Задње гомиле растјераше војници бајонетом без пролијевања крви. Зато што је гарнизон сваки дан добијао појачања војника Арнаута и Анадолаца, расположење трупа је било све боље, нарочито и стога што су војници добили плату за два заостала мјесеца. Мазхар-паша се постарао и за сигурност конзулата. Дао им је поуздане војнике под командом виших официра, да их чувају. За цијело вријеме немира није пукла ни једна пушка, нити оштећен био ичији живот и имање.

У њемачком и аустроугарском конзулату се мислило да се народ неће одупирати окупацији, нарочито ако се то изврши наскоро и брзо. Држи се да има једна јака странка за Аустро-Угарску. То су католици и, тобож, један дио православних, нарочито интеллигентнијих, и нешто муслимана. Они своје мишљење не показују. Штавише, они су се привидно придружили покрету и потписали су протестну адресу, али само из страха од фанатика. Правоставно свештенство расписује отпор против Аустро-Угарске. Оно се гнуша и од помисли да буде подложено под Аустро-Угарску, па би вољело и даље остати под султаном, ако му се не испуни жеља да се Босна споји са Србијом.

О окупацији се не чује ништа. Васић добија често телеграме, али никоме ништа не казује. Конзули се чуде што ни њима ништа не казује. Ни ону прву вијест није саопштио конзулима.

Народни одбор је опет започео радити. На сједници 10. јула (?) која је трајала цијели дан, закључено је да се у цијелој Босни и Херцеговини организује отпор. Сви су били увјерени да ће се окупација моћи спријечити силом. Само као да Мехмед-бег Капетановић није вјеровао у то, јер се повлачио од даљих сједница, док је Мустај-бег Фадилашић уживао више него икада што је предсједник. Народни одбор се под утјецајем масе појачао на 50 чланова, од којих су 30 муслимана, 15 православних, 3 Јевреја и 2 католика.

Православни раздражују против Аустро-Угарске, али опрезно и тајно. Католици и Јевреји су пасивни. Опозиција масе против хришћанских чиновника је ослабила откако су хришћани гласали са Хаци-Дојом.

11. јула је Porta телеграфски јавила да се споразумјела са Аустро-Угарском о окупацији. Неко је подбацио Васићу да се спрема депутација у Беч испред цијеле земље да захвали цару и Андрашију на исказаној милости, а да ће друге депутације на граници свечано дочекати аустроугарске трупе.

12. јула шаље Васић на захтјев Беча, списак босанских првака. Он мисли да је то ради одликовања *витешким крстом* *гвоздене круне*, па предложи неколицину из цијеле земље,

међу њима од Сарајлија Сунуллах-еф. Соколовића, Хајдар-бега Ченгића и Асима Узунџића.

У суботу 13. јула уђе у Сарајево свечано ферик Хафиз-паша. Власти, Народни одбор и готово сви угледни људи га дочекаше на Козјој ћуприји. Народ се искупио на висовима изнад Алифаковца и алифаквачке царине. Кечет вели за Хафиз-пашу да је стекао добру школску спрему. Био је неко вријеме на студијама у Француској. Свуда је важио као честит и поштен војник. Строго се држао прописа своје вјере, али у свим јавним пословима није сакривао своја либерална схватања. Кечету је казао да је на један сахат пред полазак добио из Цариграда налог да у Сарајево иде само с једним ескадроном коњице. Фромелт вели за Хафиз-пашу да је куражан и савјестан војник. Има и интелигенције и донекле је ообразован човјек. Чим је дошао проговорио је трупама одлучно и запријетио је да ће сваког непослушног стријељати. Ако буде буне, рекао је да ће пуцати из топова. Томе се има приписати што нема немира. Зато је у народу омражен.

Иако је Хафиз-паша увиђао да је сваки отпор узалудан, није био потпуно склон да се све сврши у миру. Кечету је рекао да се од Турске не може тражити да води рат против својих поданика да би их предала туђој држави.

Са Хафиз-пашом је дошао пкеваљски муфтија Вехби-еф. Шемсикадић, човјек учен, али занесењак. Њега је сарајевско муслиманско становништво дочекало радосно. На сједници 13. јула говорио је он да су сва Србија и Црна Гора и 300.000 Арнаута из косовског краја спремни доћи Босни у помоћ. Вехби-еф. је био Хафиз-паши незгодан. Мазхар-паша је поручио Васићу да од Хафиз-паше захтијева да Вехди-еф. даде му да иде из Сарајева. Зато Вехби-еф. остави Сарајево.

Од доласка Хафиз-пашина свијет се у Сарајеву примирио.

Међу православнима су се истакли као присталице муслиманско-православног савеза неколико Срба из Аустро-Угарске, а највише тумач сарајевског талијанског конзулата Стево Петрановић. Он је синовац далматинског владике Петрановића. Живео је дјуже времена у Далмацији и бавио се теолошким студијама. Посвађао се са стрицем и отишао на Цетиње, а касније дошао у Босну. Издржавао се као учитељ и као српски емисар, вели Васић. Прије неколико година постао је тумач у талијанском конзулату. У овим данима узбуђења проповиједао је муслиманима и православним у џамији и на приватним састанцима мржњу и отпор против Аустро-Угарске. Није се задовољио да понавља сва опадања изнесена у српским брошурама, него је причао да аустроугарске трупе неће штедити ни вјере, ни породичне части, ни имање муслиманима. Његово понашање ишло је тако далеко да га је Мазхар-паша дао надзирати, без Васићева утјецаја, и тужио се код талијанског конзулата. У тим метежима учествовали су и Срби из Угарске, учи-

тељи српске школе, али врло умјерено. Капетан Милинковић толико се био наљутио на Петрановића да је његовој жени рекао, да ће Петрановић бити објешен. То је изазвало интервенцију Училишта, замјеника талијанског конзула (конзул Перод је од 28. маја био на путу). Он је рекао да се неће мијешати у аферу Петрановић-Милинковић, али је Петрановићу забранио да се мијеша у босанске ствари.

Хафиз-паша је преко Васића молио Андрашија да Аустро-ја умоли Проту да се у Босну пошаље 10 батаљона војске, које је он већ затражио ради одржавања мира до доласка аустроугарских трупа. Још је молио да буде што прије доведен у везу са главном аустроугарском командом, да се договоре, како би се спријечило да се трупе једне и друге стране не би потукле.

Неколико дана иза Хафиз-пашина доласка био је испит у српској школи. На испит су дошли Мазхар-паша, Констант-паша и неколико великих чиновника. За вријеме испита унибоше Салих-ага Софтић и трговац Мухамед-ага Капетановић и показаше господи телеграм, упућен на Бизмарка. У телеграму се у име свог босанског народа протестује против окупације коју је закључио Берлински конгрес, и пријети се да ће народ бранити Босну до задње капи крви против свачије окупације. Телеграм су потписали и српски трговци, хтјели-не хтјели. Ово, може бити, нису потакле власти, али су знали за то и одобрили и валија и Хафиз-паша.

Хајдар-бег Ченгић је рекао Констант-паши да Аустро-Угарска не треба ни да шаље војске ради окупације. Доста би било да пошаље неколико чиновника, који би вратили босанске и херцеговачке хришћанске бјегунце и реформисали управу. Констант-паша је рекао да је окупација неизбјежива. Али би босански патриоти могли само енергичним иступом спријечити да окупација не буде изведена или да не буде трајна, и то четовањем, неплаћањем пореза и немирима. Добро би било да муслимани ухвате везе са угарском опозицијом, а православни са Србијом и Црном Гором. Аустро-Угарска би због великих новчаних и људских жртава ускоро одустала од окупације.

Мазхар-паша се бојао експреса са стране босанских муслимана при усласку аустроугарских трупа, па је препоручио Васићу да Аустро-Угарска затражи од султана инструкције за валију. Хафиз-паша се држао загонетно. Он се мало бринуо за своје војнике, повоздан је сједио у конаку и слушао дебате, а ништа није говорио. Због тога је и иначе плашљиви валија постао још бојаљивији.

Васић је из масе узео неколико агената, да масу обавијштавају о намјерама Аустро-Угарске, кад то неће да чине ни власти ни прваци.

Распуштени Народни одбор наставио је свој рад. Хтио се дочепати поште, али је то валија спријечио. Саншаци не пристају да се даје отпор, него савјетују да се пристане на окупа-

цију. Иначе је мир и нико се не спрема. Већ 6. дан Порта не одговара ништа. Један батаљон војске је премјештен у Травник. Већ 10 дана свијет не плаћа пореза и прави опозицију против хватања војних бјегунаца.

Мир, који је од Хафиз-пашина доласка завладао, није био ни сигуран ни трајан. Народно узбуђење у тишини, мало мање интензивно, траје и даље, и чини се да стално расте. Увијек се агитује против Аустро-Угарске, нарочито то чине ходе и улема. Агитују и Срби, и лајници и свештеници. Тако се отпор против окупације спрема тајно. Пописани су за оружје способни муслимани и православни. Везир зна за то, али се не усуђује иступити против тајне агитације, јер нема доста војске. На све своје молбе није добио из Цариграда појачања. Сарајевски гарнизон има 2500—3000 војника, који су у најновије вријеме наоружани мартинкама. Трећина од њих су Арнаути и Анадолици и они су поуздани. Али нису Босанци, па би их уклонили из Сарајева кад би дошла појачања. Али Босанци и бјеже из војске у великом броју. Валија, који је прије 2 мјесеца сам подбалао свијет, сада је у незгодну положају, јер се разуздана маса окренула против њега.

Аустро-Угарски кознулат прави у маси расположење за Аустро-Угарску, па Васић дијели муслиманској сиротињи милостињу. Свако јутро између 8 и 9 сахата искупи се муслиманска сиротиња, понајвише жене, па добијају по 1—2 гроша. Њихов број је до 20 јула нарастао на 500. Власти то није било право, али се није усуђивала приговорити, нити сиротињи забранити да долази по милостињу. Зато је број прималаца милостиње за неколико дана нарастао на 1500.

21. јула је, Хаџи-Лојо развио заставу и скупљао добровољце у авлији Бегове џамије. Тај исти дан је Андраши јавио Васићу да ће аустроугарска војска прећи границу 26. или 28. јула. Али то Васић мора тајити.

Власт је стално била забринута за мир, па су топови одвучени у тврђаву. И валија и Хафиз-паша су се бојали Народног одбора, у коме се додуже много говорило, али се мало закључивало, а још мање извршивало. Фратри се боје и православних и муслимана, који им пребацују да су велеиздајници, ако дође дошта.

Хафиз-паша је 21. јула добио заповијест да не пуца на народ.

За издржавање војске се скупљао новац. Давали су и сиромашни људи. За новац се куповала храна, оружје и муниција. Водили су се преговори са Травничанима, Тузлацима и Бањалучанима, али одговори који су стизали од њих нису били повољни. Они су се устручавали да се придруже отпору. Из Херцеговине је дошао један батаљон зуава, а босанске војнике Хафиз-паша шаље у друга мјеста. Опозицији је то криво, но Хафиз-паша се на то не обазире.

По Сарајеву се причало да је Васић добио 20.000 дуката за агитацију, коју он сада врши обазривије, па јавно увјерава да ће и даље остати турска управа, само ће бити под аустријским надзором. Али то не може да умири свијет. Одскоро је Васић организовао тјелесну стражу од Никшићана, којима даје велику плату. Он поправља мостове на друму од Сарајева до Брода.

26. јула је Андраши јавио Васићу да се још преговара с Турском, која с преговорима отеже. Али Аустро-Угарска неће чекати, него ће њене трупе прећи границу 28. јула. То је јављено и Порти. Андраши даје налог Васићу да подијели прокламације, које је у ноћи уочи 26. јула донио резервни поручник Мушицки, преобучен као трговац.

Прије подне 27. јула Васић је почео дијелити прокламације, најприје конзулима. Онда је отишао у конак да и везиру даде, али га не пустише у везиров кабинет. Рекли су му да је везир у послу, око њега има много свијета. Сада је баш везир добио један телеграм из Цариграда, у 11 1/2 сахата када је Васић ишао кроз чаршију видео је како се затварају дућани.

Већ изјутра је чаршија изгледала сумњиво и брзо иза тога почеше Срби затварати дућане и одлазити кући, да за собом затворе капије. И муслимани позатвараше дућане и одоше у Бегову џамију. Хаџи-Лојо је са својом гардом журно ходао око џамије и распаљивао скупљени свијет, а прави покретачи и вође су вијећали у оближњој Куршумли-медреси. Узрок све узбуне је била вијест да је Хафиз-паша заповједио да се топови са мале табије извuku на узвисицу код барутне куле. Јасно је било да ће узбуна овога пута бити врло озбиљна, јер су из свих махала нагрнули муслимани џамији, добро наоружани.

Валија посла неколико својих поузданих људи да мире народ, али их народ врати, те у конак донијеше вијест да се народ не може више заваравати лијепим ријечима. Хафиз је једно вријеме помишљао да се покрету одупре силом, али је одмах увидио да то није могуће. У касарни је био само 1 1/2 батаљон, који заједно са топчијама није износио ни пуну 1000 људи, чија је дисциплина одавно била слаба, а њихови официри деморализовани и без осјећаја за дужност. Босански батаљон од 600 људи био је већ придобијен за народну ствар и само је чекао час када ће се придружити народу. Напосљетку би закључено да једна кумпанија нијантерије затвори приступ конаку, а улазак у полицијску зграду да заузму заптије.

Одмах иза 1 сахат по подне крену се маса према конаку, гдје је дочекаше војници са упереним бајонетима. Маса се поче стискати. Псовке и пријетње су добациване и са једне и са друге стране. Хафиз-паша изиђе на балкон да мири масу, али му се у галами, која је све више расла, глас није могао чути. Брзо иза тога поче се маса тискати напријед, те официр, који се бојао да свијет не продре у конак, командова да се пуца. Но док

је војска пуцала у ваздух, из масе падоше неколико оштра хитца, добро нанишана, који убише официра и два војника. Слично се догађало и пред касарном, чија су врата чували румелијски војници.

Из масе пред конаком су се издвојили њихови изасланици, па су унишли у конак и преговарачи с Мазхаром, Хапизом, Констант-пашом, са сарајевским муфтијом Мустафа-Хилми-еф. Хациомеровићем и са још неколико људи. Изасланици су тражили да одступе сви отомански чиновници, па да се образује народна влада.

Међутим је вика по улицама још трајала. Понека пушка је избачена и на конак. Војска се трудила да одбије масу, која је све бјешње наваливала, па је војска избацила неколико салви у ваздух. Зрна из војничких пушака падала су по вароши.

Око 4 сахата побуни се у касарни босански батаљон и појури на врата под оружјем и са муницијом, једни да бјеже, други да се придруже народу. Влада је гледала само да добије времена, па је чинила све могуће уступке. Пред очима бунтовничких изасланика састави се једна депеша Порти, којом се јавља да власти по народној вољи одступају.

У томе дође и вече, па се улице почеше празнити. Тројица паша и остали отомански достојанственици одоше у касарну да се даље договарају.

Буна овога дана је прошла углавном без већих жртава. На обадвије стране је било десетак рањеника, а убијен је један официр, два војника и један од бунтовника. Али су топови и мунициони депои пали у руке бунтовника и прекинуте су телеграфске везе на све стране. Фра Грга Мартић се склонио у француски конзулат, гдје је остао до доласка аустријске војске.

Мазхар и Хафиз су још ујутру 27. јула поручили Васићу да јави аустријској главној команди да убрза заузимање Сарајева. Стање би се у Сарајеву поправило, када би у Мостар дошле аустроугарске трупе, а два тамошња батаљона турске војске да дођу у Сарајево.

У ноћи паде јака киша. Пуцање престаде, али су бунтовници добро пазили. Око 11 сахата ноћи закључи влада да се у тврђаву пошаљу 2 кумпаније у помоћ артиљерији и тамо смејештеној једној кумпанији. Али им не дадоше проћи бунтовничке страже, па се вратише. Касно иза пола ноћи одлучи се Хафиз-паша на нешто друго. Са 100 коњаника изиђе он на стражњу капију од касарне, па удари низ Терезију, затим изнад Бјелаве, те у зору стиже неопажен на Вишеградску капију и униђе у тврђаву. Ту заповједи топчијама код барутне куле да окрену топове на варош и да их напуне. Али се предомисли па поведе војнике и крену с њима вишеградским друмом остављајући Мазхар-пашу и друге њиховој неизвјесној судбини. Када стиже до хана на Хрешти опази како му од Мокрог долази у сусрет једна чета наоружаних муслимана. Хафиз-паша хтједе да се си-

лом протуче између њих, али му војници рекоше да неће да пуцају на људе своје вјере. У томе се чуше и гласови одоздо из дола иза њихових леђа. То су биле Сарајлије које су их гониле. Тада Хафиз сјаха и предаде се судбини.

Устаници га тада заједно са његовим војницима поведоше натраг у Сарајево и доведоше га Беговој цамији, гдје се било скупило готово цијело Сарајево. Одузеше му војну команду и ухапсише га. Сарајево сада није више имало легалне управе.

Да би себе приказали у повољној свјетлости устаници послаше конзулу Васићу једног Никшићанина са поруком да се ни њему, нити и једном конзулу неће догодити ништа непријатно. Конзули стоје под њиховом заштитом. Сада ће се приступити, веле, стварању нове владе, а затим ће се уводити ред.

Мазхар-паша је ујутру 28. јула поручио Васићу да ће сутра отпутовати из Сарајева, па препоручује и конзулима да заједно с њим иду.

Устаници изабраше између себе војничке команданте, Мухаммед-еф. Хацијамаковића и Хакки-Смаил-бег Селмановића Таслицака³⁰⁹. На челу цивилне управе да остане Хафиз-паша, док султан не пошаље новог валију. Хафиз-паша се на све могуће начине бранио да прими ову сумњиву почаст, али се, бојећи се за свој живот, мораде примити. А тада оде једна депутација у касарну Мазхар-паши и његову друштву, да им јави да су свргнути и да се спремају за пут у Цариград.

Хаџи-Лојо је у томе са својих 100 младих гардиста ишао кроз Сарајево. Пред кућом Петраки-еф. Петровића се заустави. Хаџи-Лојо јави домаћину, који се појавио на прозору, да је срушена отоманска влада, а постављена народна, која жели да јој Срби буду браћа. Тада Петракија изнесе један скупоцјен, златом извезен, ћурак — говорило се да је то био ћурак Хусејин-капетана Градашчевића — и огрну њим Хаџи-Лоју. Вичући: „Ми смо бир“, изврши се овдје братимљење муслимана и православних. Од тада се Хаџи-Лојо није никада могао видјети без тога ћурка. Њега је и угледни Јевреј Саломон-еф. Исаковић Салом обдарио. Купио му је за 50 дуката коња.

Послије подне 28. јула убијен је Хафиз-пашин ађутант Мурад-еф., који је заједно са Хафиз-пашом био ухапшен. Њега су кривили што је дао војницима заповијест да пуцају на народ. Да је Хафиз-паша имао куражи да призна да му је он то заповиједио, Мурад-еф. би се може бити спасао. Али то Хафиз не учини. У страху покуша Мурад-еф. да бјежи из затвора, али га на бјегству убише.

Поред чете Азијата, коју је дао Мазхар-паша Васићу као стражу за конзулат, даде му и Хаџи-Лојо својих 10 људи.

³⁰⁹ Кечет за њега вели да је био човек без икакво образовања. Служио је неколико година у војсци, а када је изишао из војске трошио је без мјере и направио много дуга, па се надао да ће у овим немирима доћи до новаца.

Пред вече 28. дефинитивно је утврђена листа чланова нове владе. Хафиз-пашу поставише за валију, али га из затвора не пустише одмах, него истом сјутра, 29. јула. За муфтију поставише једног Босанца. Сви нови достојанственици били су противници Османлија и жељни борбе са Аустро-Угарском. Нова влада одмах јави кадилуцима да је узела власт у своје руке и позва их на борбу против окупације.

Послије образовања нове владе закључише неки екстремни људи да се оптужи неколико присталица пријашње владе као издајце. То су били муфтија Мустафа-Хилми-еф. Хациомеровић, Мустај-бег Фадилашић и Сунуллах-еф. Соколовић. Њих тројицу доиста ухапсе и тешком их муком пустише на слободу.

29. јула је Мазхар-паша јавио конзулима да је дао оставку и да је провизорно управљање повјерио ферику Хафиз-паши. Жели да путује данас, али то народ не дозвољава, те моли конзуле за хитну интервенцију, да га спасу.

Након образовања народне владе масе су биле радосне. Људи су се на улици грлили. Они хришћани који су до сада носили европско одијело свукоше га, па обукоше народно босанско, да се не би замјерили новој власти. То нису морали чинити они који су стајали под заштитом кога конзулата. Старији људи међу Србима нису били весели, јер су се бојали зла, али српски млађи свијет није мислио на то, него се демонстративно показивао на улици и братимно се са муслиманима. Архимандрит *Саво Косановић*³¹⁰ и поп *Ристо Новаковић Канта* ишли су, одјевени у народно одијело са малим пушкама и великим ножем за појасом. Они су ишли пред српском млађаријом, која је пјевала.

Са села, нарочито из височке нахије, која је на гласу ради занесености својих становника, када се сазнало шта се догодило у Сарајеву, почеше долазити у гомилама оружани муслимани. Њихов долазак појача ионако велику забринутост и страх код немуслимана. Варош се напуни свакојаким људи. Дивља дрека, особито по ноћи, била је јача него прије. Видило се да је настала тотална анархија.

³¹⁰ Саво Косановић родио се 26. (14) јануара 1839. у селу Миљанићима у Бањанима. Основну школу учио је у манастиру Житомислићима и у Мостару. 1856. оде у Београд и ту сврши богословију са одличним успјехом. Био је учитељ у Мостару и Сарајеву 1861. и 1862. Забављач се 15. (3) новембра 1862. у септембру 1863. произведен је у Сарајеву за свештеника. Од 1866—1872. био је управитељ српске мушке и женске основне школе и катихета у српској реалци. У јулу 1872. буде произведен за архимандрита. У јесен исте године пошаље га српска општина заједно са Максом Деспићем у Русију да скупи доброволне прилоге за цркву. Био је, како је прије речено, члан револуционарног одбора у Сарајеву. Послије окупације постављен је 1881. за дабробосанског митрополита, али је послје дао оставку и стављен у пензију 1885. Умро је у Уљцињу 11. фебруара 1903.

Писао је о босанским старинама у „Јавору“, „Гласнику српског ученог друштва“ и у „Словинцу“.

Према заједничком договору хтјели су Мазхар-паша, Константин-паша и други виши отомански чиновници отпутовати преко Мостара 29. јула. У 5 сахата изјутра тога дана опрости се Константин-паша са својим пријатељима пред својим станом и сједе у кола заједно са заптијским бимбашом Стојаном Грабовцем, званим Јашарага. Друга су кола возила Константин-пашине ствари. Хтјели су се одвести до Дедагиних конака, па ту сачекати Мазхар-пашу и друге више отоманске чиновнике, да заједно путују. Но само што су кола изишла из вароши изиђоше из Морића хана, гдје су коловође покрета држале сједнице, 15 коњаника и одјახаше брзо Дедагиним конацима. Међу њима се највише истицао Мула-Мехмед Табак. Стигавши онамо унибу у конаке и позову Константа и Грабовца да се предају и да се одмах с њима враћају у Сарајево. Не хтједну ли, побије их одмах. Када кола стигоше до вароши скупи се око њих мноштво рђава свијета, који је псовао заробљенике и пријетио им. Тако стигоше до Ташлихана. Овдје их извуку из кола и поведу у хан. Маса тада нападе на кола, па стаде обијати сандуке и пљачкати ствари. Око просутих дуката маса се ваљала по прашини, отимала се и чупала. Неки испрегоше коње, па их појახаше и утекоше с њима. Када маса и то сврши окрене се према жртвама, да их побије. Али се за њих заузео неколико увиђавних и добрих људи и предаде их ханској послузи, Арнауту Ибрахимаги и тројици његових земљака. Ови су са оружјем у руци одбијали масу. У томе стиже и Хаши-Лојо, па разјури гомилу.

Кечет, који је становао ту у близини, све је то видео и одмах је отрчао геренту енглеског конзула Едварду Фриману и све му испричао. Фриман се договори са француским конзулом Петеном (Petainom) и њемачким Фромелтом, па, како су већ имали жалбу и од Мазхар-паше, послаше иза подне Хафиз-паши колективну ноту, у којој веле да ће, изазвани овим догађајем, сматрати одговорним за живот сваког хришћанина оне који сада имају власт у рукама. Хафиз-паша, коме је ово, наравно, било немило, сазове све вође покрета, па се на сједници донијеше закључци да се не смета отоманским чиновницима да отпутују и да се сваком конзулату даде стража од анадолијских војника, који су по Сарајеву ходали беспослени.

Исто послјеподне је командант Бање Луке јавио Хафиз-паши да је аустроугарска војска прешла границу. Хафиз упути Васићу протест на француском језику овим ријечима: „Како немам никаквих вијести од моје владе о уласку ваших трупа у Босну, ја, господине конзуле, протестујем против таквог заузимања наше земље.“

Исти дан је опљачкана и запаљена пивара једног аустријског поданика у селу Лукавици код Сарајева. Власник са својом породицом је утекао, да спасе живот. А у Сарајеву су, такођер тога дана, пуштени из затвора сви хапшеници, и због

политичких деликата затворени хришћани и прости зликовци. Говорило се да је то наредила нова влада.

Хафиз-паша је заповједио да се анадоолски војници, које су бунтовници истјерали из касарне па беспослени ходали по вароши, врате натраг у касарну. То изазва ново узнемирење, јер се то тумачило као да Хафиз-паша хоће да створи себи гарду од Анадолаца.

Констант-паша је цијели дан 29. јула и ноћ иза тога провео у Ташлихану под заштитом Арнаута Ибрахимаге. Петраки-еф. Петровић је Констант-паши слао од куће храну и све друго што му је требало. Констант-паши су пријатељи могли лако помоћи да побјегне и то су хтјели, али се томе противио Петракија. Бјегство, по Петракијину мишљењу, не би било без опасности, а у Сарајеву, пошто су се масе већ смириле, нема никакве опасности. Мјесто да се то чини, обећа Петракија да ће сјутра на сједници код нове владе, на коју је он био позван за сјутра (30. јула), заједно са још неколико српских трговаца израдити да Констант-паша може мирно отипутовати. Тако је и било.

Прије подне 30. јула дође Хаџи-Лојо са својом пратњом у Ташлихан, па одведе Констант-пашу у конак, гдје су били скупљени сви угледни муслимански и хришћански људи да се опросте са отоманским чиновницима. Мазхар-паша се, вели Кечет, понашао поносно и достојанствено изговарајући ове ријечи: „Идем из ове злосрећне земље са поносним увјерењем да сам своју дужност према султану увијек вршио. Оно што сте учинили мени није пало на ме, него на Високу Порту. Нама лично сте учинили услугу, већу него што ви то можете схватити, па ја само жалим јадни народ, који ће сносити тешке посљедице вашег безумља”.

Праћени подсмјехом народа одоше задњи отомански чиновници из Сарајева у Пљевље у пратњи стотине босанских коњаника. Кечет примјећује да ни најгори турски непријатељ не би могао приредити срамнији одступ полумјесеца, који је 400 година владао овом покрајином.

30. јула иза подне успостављен је опет телеграфски саобраћај.

Исти тај дан је народна влада затражила да Васић иде из Сарајева. Васић је то предвиђао, или је чуо од кога да ће то влада тражити, па је Фромелту писмено јавио да очекује да ће му народна влада саопћити хоће ли остати у Сарајеву или да мора ићи. Ако морадне ићи моли Фромелта да у том случају узме у своју конзуларну заштиту аустроугарски конзулат, слуге његове и аустроугарске поданике који остану у Сарајеву. Уздајући се да ће му министарство спољних послова то накнадно одобрити, Фромелт се прими тога. Тај дан је Хаџи-Лојо био код Васића и увјеравао га да се не боји ништа, јер Сарајлије неће нападати на оне који се не могу бранити. Ради си-

гурности од евентуалних нападаја рђавих људи дао му је Хаџи-Лојо 10 поузданих људи под командом једног грађанина из су-сједства.

У сриједу, 31. јула, оде Хафиз-паша са Хаџијамаковићем, Каукчијом и Петракијом Васићу, те му у име народа рекоше да мора ићи из Сарајева заједно са свим аустроугарским поданицима. За пут преко Мостара у Метковиће добиће сигурну пратњу. Васић, који је то очекивао, одговори им оштро. Он покуди овај поступак народне владе и стави им у изглед да ће их још прије него што прође 10 дана сигурно стићи заслужена казна и напосљетку им рече да ће као вјеран службеник и заступник свога владара свуда и у свако доба вршити своју дужност, чак и у случају опасности да буде жртва каквог срамног атентата. Изговоривши то пружи им прокламацију Фрање Јосифа. Петракија хтједе прокламацију читати, али му не даде Хаџијамаковић, који љутито рече да босански народ неће ништа да зна за Берлински конгрес, не признаје ни једног туђег владара и да ће у име Аллахово одбити сваки нападај.

Око 2 сахата иза подне пође из Сарајева Васић са женом, вицеконзулом Холзингером и осталим конзуларним чиновницима. Њима се придружило неколико имућних аустроугарских породица, међу којима је био и апотекар Едуард Плајел. Њих је кратко вријеме пратио Хафиз-паша и Хаџи-Лојо.

Иза њихова одласка Фромелт писмено нотифицира Хафиз-паши да се примио заштите аустроугарских поданика. Неки аустроугарски поданици се склонише у њемачки конзулат.

Народна влада је неуморно радила на скупљању и наоружавању војске. То је ишло без реда, јер је свако говорио и радио како је хтио. Тако се за кратко вријеме раздијели све оружје (много пушака мартинака и муниције) и потроши се сав новац из државне касе. У извршном су одбору били најугледнији српски грађани: *Јово Васиљевић Бакрач, Ристо Ј. Бесаровић, Ристо Ђуковић, Борћо Хаџидамјановић, Димитрије и Глиша Јефтановић, Петраки-еф. Јово Савић и Никола Савић Бошковић*. Народна влада је стајала у живом саобраћају са провинцијом, издајући на све стране заповијести, једну за другом, да се народ оружја и спрема на отпор. Из Сарајева су слани оружани људи, чета за четом, на бојно поље.

У петак, 2. августа, виђале су се по Сарајеву четице добровољаца, које је предводио бајрактар, бимбаша са бубњарем и 3—4 коњаника. Око подне се скупиле у авлији пред конаком хришћанска легија, коју су чинили православни и само мало католика, јер ових у Сарајеву није ни било много. Митрополит Антим благослови заставу и оде с легијом до краја вароши, док је Стево Петрановић држао ватрен говор, којим је распаљивао војнике на борбу против Аустро-Угарске, највећег непријатеља словенства. На глави је имао службену капу талијанског конзулата.

3. августа обузе хришћане смртни страх, јер се сазнало за покољ у Мостару³¹ и да аустроугарске чете крећу на Јајце. Муслиманске се масе скупише и стадоше клети и псовати не само богате Србе, него и народне вође, скупљене у конаку, окривљујући их да су издали народ. Око подне је авлија Бегове памије била пуна пунцата народа, који је много викао. Али се нађе разборитих људи, који стишаше народно узбуђење. Ту се закључи: 1) да се наоружају и пошљу у бој сви странци (Османлије, Арнаути и бјегунци из Никшића), 2) Јевреји, који по шеријату не могу бити војници, да даду ратни порез од 2.000.000 гроша³², 3) богати Фадил-паша да даде 150.000 гроша и 4) да народ народној влади изјављује своје задовољство. Ови се закључци написаше одмах и послаше се по једној депутацији у конак, гдје вође покрета то одобрише.

Пошто је Народни одбор већ три дана неколико пута једно за другим телеграфски питао Порту шта она мисли о догађајима, стиже 3. августа одговор великог везира. Он вели да је Porta потписала протокол Берлинског конгреса, у коме стоји да Аустро-Угарска привремено заузме Босну и Херцеговину, али се Porta с њом још није споразумјела о начину како ће се то извести. Зато се босански народ опомиње, да се не одупире оружјем, јер ће услови за земљу бити тежи ако Аустро-Угарска земљу заузме оружјем.

У сали гдје је читана ова депеша, настало је силно огорчење и вика, те Хафиз-паша није могао доћи до ријечи. Послије много вике и грдње потписах сви присутни један протокол, у коме се даје изјава да сав босански народ стоји под оружјем и да му не требају савјети из Цариграда. Масе обузе силно одушевљење. Клели су се један другом да ће отаџбину, а нарочито вјеру, бранити до посљедње капи крви. Народном одбору поручише да одбрану земље води свом енергијом и без икаквих обзира.

Послужише се и народним сјевјерјем да се занос подржава. Тако је један домишљат човјек од улема говорио у једној памији како је нашао записано у једном старом ћитабу да ће Швабо додуше доћи до пред Сарајево, али ће бити сатрвен код Великих дрвета испред Алипашине ћуприје у пољу. Други су причали да ће тада устати из свог гроба над Ковачима *Карача*, из чијих ће прста заупцати топови, из свакога прста по десет топова. Такве су се вијести шириле великом брзином по

³¹ Због бурних догађаја у Сарајеву од 27. јула и других дана, настале у Мостару велике узбуђење. 31. јула ујутру скупише се масе, па пођоше конаку, да траже од мутесарифа све оружје и муницију. Неколико дрских бунџија упале у конак и повукија све који су се ту били затекли. Убише мутесарифа Мустафа Халуси-пашу и његова зета Фифат-бега и сву послугу, кадију Мехмед-Санд-еф. Ерглију, муфтију Х. Мустафа-еф. Карабега и кајмекама Мурад-бега.

³² Од тога су Јевреји платили свега 200.000 гроша, од којих је сам Данијел Мојзе Салом дао 100.000.

Сарајеву и причале се до задњег часа по кућама, дућанима и кахвама.

Што није долазило до ексцеса против живота и имања хришћана и Јевреја, има се добрим дијелом захвалити и Хаџи-Лоји, кога масе врло уважавају и слушају. Он их је од тога одвраћао.

Народни одбор, држећи се ваљда закључака што их је народ створио, служио се строгим мјерама. То се нарочито опажало при уврштавању муслимана у војску. Њих су просто силом гонили у војску. Ту није било обзира ни према старим, ни према болесним, јер се ни њима није дозвољавало да изостану. Почели су и смрћу пријетити свакоме ко се буде устезао да брани отаџбину. Кушали су пријетњама примамити и конзулске кавазе.

У недјељу, 4. августа, одоше из Сарајева нове добровољачке чете. Главни командант војске је Смаил-бег Селмановић из Пљеваља. Под њим морају служити, без војничког ранга, мирлива Исмет-паша Узунџић и други турски официри. И већину чиновника су силом уврстили у војску. Они су се били посакивали по кућама, али их позваше, те морадоше отићи на војску. Већина их, међутим, оде до Кисељака или Бусоваче, па утече у шуме, да чека док се све не сврши. И из хришћанске легије су бјежали војници. Гдје нађу шуму или добре кућурузе, бјежали су кроз њих један по један.

Око подне 4. августа се скупи многи народ на Алифаковцу, да дочека пљеваљског муфтију Вехби-еф. Њега су вође покрета позвале у Сарајево. Дочекан је био како је ријетко био дочекан који босански везир. Он ослови масу ватреним говором и загрли Петраки-еф., да видно покаже како су муслимани и хришћани створили савез за одбрану отаџбине.

Сутрадан, 5. августа, стизале су рђаве вијести из провинције. Народни одбор се трудио да спријечи њихово ширење. Па ипак се сазнаде да се Мостар исти тај дан предао без боја. Иза тога се народ осоколи када стиже глас о сјајној побједи код Маглаја. Одмах иза тога се састадоше вође у конаку на задњи договор и одоше својим војним одјелима. *Вехби-еф.* оде преко Кладња Тузли, а с њим заједно као ратни комесар *Унчо Наумовић*. *Хаџијамаковић* оде с *Мустај-бегом Фадилташићем* и са ратним комесаром *Ристом Бујаком Жепчу*, а мутевелија *Хусрев-бегова* вакуфа *Хаџи-Асим-бег Мутевелић* и ферик *Исмет-паша* Узунџић одоше Коњицу, да преузму команду над тамошњом војском.

Увече стиже вијест да је послје тешке и крваве борбе Јајце пало³³. У ноћи уочи 6. августа дође опет телеграм из Цариграда, којим велики везир јавља представницима босанског

³³ Овако вели Кечет. Али то није тачно, јер је Јајце пало 7. августа. Мора да се вијест тичала неког другог пораза.

народа да је султан ожалошћен догађајима у Босни, замолио енглеску краљицу за интервенцију, да се обустави проливање крви. У исти мах отомански амбасадор у Бечу добио је заповијест да о овом султанову кораку обавијести бечку владу. Зато нека Хафиз-паша са једном депутацијом пође у логор аустроугарском генералу Филиповићу и нека од њега затражи да обустави војне операције. Хафиз-паша је био вољан да то одмах изврши, али Хаџи-Лојо извуче сабљу и рече да босански народ има снаге да сам избаци непријатеља из земље. Тако се одлазак депутације осујети овај пут. Једино се дозволи да се по једном изасланику пошаље Филиповићу пријепис тога телеграма.

У Сарајеву су сви послови стали. Љетина је понијела одлично, али нема ко да је сабира. Са села се слабо шта доноси у варош, па се осјећа оскудица у храни, а што је и има, врло је скупа. Ни хљеба се не може добити увијек, јер пекари раде понајвише за војску. Дућани су већином позатварани. Једина апотека, што ју је држао Аустријанац који је отишао с конзулом, одскора је отворена.

Од почетка немира свијет се бојао подметања ватре, што је обичај у овим крајевима када се дешавају немири. Доиста су затечени војници у чаршији, који су хтјели палити, али су срећом спријечени на вријеме. У свијету и иначе влада страх, који се појачао када се чуло да ће из Мостара доћи у Сарајево Никшићани који су извршили она убиства. Свијет се боји и повратка добровољаца при узмаку, да неће убијати и плачкати.

Чини се да ни властодршци нису начисто како ће се све свршити, ако и буде успјеха. Надају се да ће се успоставити једно државно тијело у исламском духу. То се види и по томе што је Народни одбор прогласио шеријат за једини закон. На то су хришћански и јеврејски одборници морали пристати, иако они тим губе своја политичка и грађанска права. Али тешко да разборитији људи вјерују да ће се то остварити.

Чете из Сарајева одлазе скоро сваки дан, који пут и са топовима. Да их осоколе шире се свакојаке вијести о побједама. Али се чини да настаје преокрет због сталног напредовања аустроугарске војске и да се више не очекује никакав успјех. Разборити желе да се ово већ једном сврши, али се такве жеље не смију казивати јавно.

Од 7. августа не примају се никакве депеше, ни шифроване ни нешифроване, осим оних које су састављене на турском и француском језику. Тако исто не достављају се адресатима шифроване депеше, већ се задржавају.

Страже од анадолских војника, које су добили конзулати, мамљене су да се придруже устаницима. Пријетило им се да неће добити хране ни плате. Зато су страже молиле конзуле да их приме у конзулску службу, што конзули и учинише.

У суботу, 10. августа, оле Хафиз-паша са једном депутацијом генералу Филиповићу. Док се он не врати замјењиваће га

Фазли-паша. Депутирци су били најугледнији представници свих вјера. Од муслимана су били *Х. Авдија Халачевић* и *Фехим-еф. Аликадић*, од православних *Димитрије Јефтановић* и *Ристо Ј. Бесаровић*, од католика *Х. Иво Ливајић*, од Јевреја *Саломон-еф. Исаковић Салом*. Депутација је нашла генерала Јосипа Филиповића у логору у Зеници, али се вратила не свршивши посла. Филиповић их је дочекао осорно. Рекао им је да он зна само за оне заповијести које му је дао његов цар и краљ. Све га се друго не тиче ништа. Уосталом, он их позива да се покоре, иначе, ако се буду и даље одупирали, он ће поступати најстрожије. Депутација се онда врати натраг, праћена донекле хусарима, које им је ради њихове сигурности дао Филиповић. Сада су сви видјели да је ствар врло озбиљна, па су, дошавши у босански логор на *Клокотима*, опрезно савјетовали да се одустане од даљег отпора. Али вође војске на Клокотима одбише сваку помисао на попуштање, означивши то као издају, и одлучише да чувају Клокоте до задње капи крви.

Малодушност је, међутим, у Сарајеву расла. Мирнија струја је помало јачала, па су њене угледније присталице кушале да дјелују и на друге. Наравно, без успјеха. Међу те мирније елементе спадао је и стари Фазли-паша, који је, како је био велики посједник, имао јака интереса да се одустане од даљег отпора. Али му се екстремни елементи осветише. Његов највећи љетниковац у Сарајевском пољу крај ријеке Босне у селу Лужанима буде нападнут, врло оштећен и опљачкан. Слута, који је конаке чувао, погибе. Уопће је у ово доба било свакојаким злочинстава у сарајевској околини и на друму према Броду. Највећи ханови и многи чардаци бише опљачкани, а неки и разорени. Зато већина муслиманских породица, који обично љетују на селу, утече у варош. У свему овом су се највише истичали Никшићани. Њихов глас је био толико рђав да у Сарајево нису пустили више него неколико њихових породица, а већини не дадоше у варош. Због њих су појачане и ноћне патроле.³¹⁴

Положај народне владе у Сарајеву бивао је из дана у дан све тежи због занесењака који су ради рђавих вијести с бојног поља бивали све разузданији. До 10. августа су отишле посљедње чете муслимана и хришћана. С њима је отишао и Хаџи-Лојо са својом гардом. Од Тузле су долазиле добре вијести. Ту је Вехби-еф. разбио генерала Сапарију, али су то квариле рђаве вијести које су донијели бјегунци од Јајца.

³¹⁴ Ноћне су патроле ходале и по чаршији и по махалама. У њима су били махом млађи људи. Махалске су патроле биле састављене од људи оне конфесије која је у којој махали станувала. Из муслиманских су се махала по ноћи чули узвици тих патрола: „Јекдур Алах!“ У хришћанским махалама су патроле знале кадгод закуцали на чија кућна врата, па искати да им се изнесе црна кава, што су укућани врло радо чинили.

У ноћи уочи 11. августа стиже из Цариграда опет једна депеша, која је опомињала и савјетовала исто онако као и она пребашња. Депеша је прочитана у конаку, гдје је било око 300 људи. Међу њима је био Хафиз-пашин замјеник Фазли-паша, који се гјешио да неће морати платити ратне контрибуције зато што је вршио Хафиз-пашине функције. На овом скупу су пале прве ријечи о миру са стране српских представника. Али се дигоше *Авдага Халачевић*³¹⁵ и *Ахмед-еф. Сврзо*, па у име пејгамберово позваше да се настави рат против хафира. Тако пропаде предлог за мир. У томе стиже вијест да се Травник предао. Али ни то не промијени одлуку да се рат настави.

Отомански војници, који су дошли послје пораза код Јајца, гладовали су и просили, јер нијесу имали нигдје ништа. Они су једва чекали да их заробе Аустријанци, да се наједу.

Сав се свијет зачуди када се 11. августа Хаци-Лојо изненада врати у Сарајево. Шаптало се да није ни ишао даље од Кисељака. Он сам рече да се вратио да покупи још оно нешто људи по Сарајеву који су способни за оружје. Доиста је сјутрадан, 12. августа, теллал по сокацима викао и позивао све способне људе на војску, пријетећи смрћу оном ко се не би одазвао. Међутим, на то се нико није ни обазирао, нити се плашио пријетње, јер је задњих 14 дана теллал сваки час викао ради различитих наредаба.

14. августа се чу да је Хаци-Лојо без икаква разлога убио из пушке једног младог хришћанског сељака из сарајевске околине (Сокнића из села Лужани). Срео га је на друму код Али-пашине ћуприје на раскришћу и ту га, ни крива ни дужна, убио из обијести. Међу хришћанима се тада чуше гласови да је крајње вријеме да дође аустроугарска војска, па да већ једном престане ово мучко убијање. Убиство озлоједи и Народни одбор, нарочито и ради тога што је сваки већ био сит диктатуре овог галамције. Чуло се да је у одбору кадија осудио Хаци-Лоју на смрт, узевши за разлог што се самовољно повратио с војском. Хаци-Лојо буде позван да одмах дође пред одбор. Ту су га чекала двојица најмљених људи, који су га имали убити чим им се даде знак за то. Мора да је Хаци-Лоји неко показао шта му се спрема, јер он најприје скупи око себе 12 својих највјернијих и најодважнијих људи, с којима, псујући, одјаха до конака. Стигавши тамо сјаха и пође уз степенице. Тада му се одједанпут одапе мартинка, коју је држао десном руком. Зрно га погоди у лијеву ногу, те паде. Његови га другови дигоше на коња и одведоше кући у Бардакчије. По Сарајеву се за један час разнесе глас да је Хаци-Лојо смртно рањен, па сви одахнуше надајући се скором миру.

Док се Хафиз-пашина депутација бавила на путу, вратио се с војске Мустај-бег Фадилпашин. Са командантом Хацијама-

³¹⁵ Овако га зове Кечет, али ће то бити прије Дервиш-ага Халачевић.

ковићем отишао је он до Жепча, гдје су стигли 7. августа. Само што су сјахали с коња, а аустроугарска војска нападе босанске положаје. Хацијамаковић оде одмах у бојну линију, а Мустај-бег са своја два момка појаха коња и врати се натраг.

15. августа се одржа у конаку сједница. Хафиз-паша узе ријеч и говораше озбиљно. Сваки даљи отпор, рече он, са војничког гледишта је права лудост. Нема дакле никаква другог излаза, него положити оружје. Већина му је, без сумње, одобравала, али се само понеки усудио да то јавно рекне. Но одмах их ушуткаше неразборити викачи. Као разлог узеше неуспјех генерала Сапарија у тузланском крају. Због тога се на овој сједници није могао створити никакав закључак, те се каза други састанак иза подне на Мусалли. На овај састанак дође мало свијета, па ратоборна странка надјача. Због тога је до увече слана мунисија на Кисељак и у Високо, а у ноћи послаше у Високо два топа.

У петак, 16. августа, све је живјело у очекивању, јер је тај дан имала пасти одлука на *Клокотима*. Провизорно намјештена телеграфска станица на Кисељаку јави прије подне да је започео бој на Клокотима, а у подне телеграфчија јави: „Наши долазе бјежећи главом без обзира; ја прекидам службу”.

Увече се дознало, да су аустроугарске трупе око 8 сахата изјутра подржавале умјерену пушчану паљбу на цијелом фронту. Босанци су им одговарали жестоком ватром и виком. Око 10 сахата опази босанска војска да јој је једно одјељење аустроугарске војске са једном брдском батеријом заобишло лијево крило и да честе пушчане салве на десном крилу наговјештавају потпуно опкољавање. Одмах наста нагли узмак и бјежање. Главни командант Смаил-бег Селмановић са два топа узмицао је први, а за њим сва војска, у потпуном нереду. Бјегство је било толико брзо да су први бјегунци стигли на Илићу мало прије сунчева заласка.

Сазнавши за пораз закључи Народни одбор да сви иду на Илићу, гдје ће се договорити шта ће се даље чинити. Дошавши на Илићу нађу ту команданта Смаил-бега са 300 људи. Он мирно сједи, пуши и пије каву.

Цијелу ноћ су бјегунци стизали у Сарајево, да код куће сачекају шта ће бити даље. Имунци људи су закопавали у земљу или друкчије сакривали своје вредније ствари. Многи свијет је живио у страху да бјегунци неће пљачкати. Али се срећом не догоди ништа.

У суботу, 17. августа, рано ујутро састаде се у конаку опет велика народна скупштина. Већ се знало да је Хацијамаковић изгубио битку код Какња и да се узалуд напреже да одбрани Високо, а Филиповић да маршира према Кобиљој Глави. Девет десетина свих, међу њима сви чланови Народног одбора, знали су да је све пропало, па да се мора тражити мир. Али и овога

пућа надјачаше екстремни елементи, који су исукали велике ножеве (ханџаре) и махали њима.

Истог јутра се сазнало да је прошле ноћи Хади-Лојо са породицом отишао из Сарајева. Рана му је била тешка, па се, веле, једва држао на коњу.

Послије побједе на Клокотима Филиповић је пошао даље и зауставио се на *Фојничкој ђуприји*, гдје је војска преноћила. У јутру 17. августа кренуо је преко Кисељака према Сарајеву у намјери да га нападне ујутру 18. августа. Друго одјељење аустроугарске војске, којом је командовао Тегетхоф (Tegetthoff) тај се дан (17. августа) борило са Хаџијамаковићем код *Високог*. По свршетку борбе Тегетхоф је унишао у Високо у 1 сахат иза подне. Из Високог он јави Филиповићу да ће послјеручје подне одмарати војску, ноћити у Високом и рано ујутро кренути у Сарајево. Но истом што је ту вијест послао дође му од Филиповића у 3 сахата порука да сјутра у 9 сахата — а ако је могуће и прије — буде у *Семизовцу*, па да иде на *Вогошту* и да нападне Сарајево од *Кобиље Главе*, а он (Филиповић) ће кренути на Сарајево од *Блажуја*.

Увече 17. августа у Сарајеву се одржала скупштина и сада се истом могао створити закључак да се варош преда.

Ујутру 18. августа — била је недјеља — свијет у Сарајеву био је мирнији, људи су били без оружја. Али се све преокрену нагло. Већ око 9 сахата изјутра одвучена су два топа на Вратца, а гомила, која је ишла уз топове, хвалила се да ће сатрти Швабу. Хаџијамаковић, који је изгубио битку код Високог, баш је тада приспио у Сарајево и похитао је у конак, гдје му показаше адресу, којом се нуди предаја Сарајева. Он на то плану и стаде викати на Одбор. Кадију ухвати за браду и запријети му да ће му одсјећи главу. Ово толико збуну све да пустише Хаџијамаковића да ради шта хоће.

Он онда стаде издавати наредбе за одбрану Сарајева. Многе богате муслиманске породице се препадосе, па утекоше на своје читлуке у Мокром и на Палима. Хафиз-паша је стишавио Хаџијамаковића и доказивао му да је то што он хоће непаметно. Напосљетку Хафиз-паша изјави да се повлачи од свега и да Хаџијамаковићу препушта сву одговорност за оно што ће се догодити Сарајеву.

Пред вече оде Хафиз-паша са двојицом слугу из вароши и упути се предстражама аустроугарске војске, која је логорovala у Сарајевском пољу, па им се предаде и рече им да га воде генералу Филиповићу. Тим је хтио показати да он као отомански генерал нема никаква удјела у револуцији и у отпору против аустроугарске војске.³¹⁶

³¹⁶ По верзији једног аустроугарског официра из Тегетхофљевог одреда Хафиз-паша се предао Тегетхофу. Дошао је у 2 сахата иза подне. Тегетхоф га је под стражом послао Филиповићу.

Филиповић, међутим, није могао извести своје првобитне намјере да нападне Сарајево 18. августа. Имајући да превали дуг пут од Фојничке ђуприје до Блажуја војска му се уморила и ишла је споро, па је стигла у Блажуј доцкан. Са премореном војском није могао предузети нападај 18. августа, него је тај дан дао војсци за одмор. Ту је промјену јавио Тегетхофу у пола ноћи. Док је вијест стигла Тегетхофу прошло је доста времена.

У Филиповићеву логору у Блажују слављен је 18. августа рођендан аустроугарског владара Фрање Јосифа, па су ради тога пуцали топови. У Сарајеву се то схватило као нека демонстрација према Сарајеву, па су из сарајевске тврђаве избачена неколика оштра топовска метка према Блажују.

Не знајући ништа, да је Филиповић промијенио свој план о нападају на Сарајево, Тегетхоф крену из Високог 18. августа у 3 сахата изјутра. Предње му чете стигоше на *Прибој* у 7 1/2 сахата, а гро војске у *Семизовац*. Одатле Тегетхоф јави Филиповићу да ће у 9 сахата кренути преко *Вогоште* на Сарајево. По том плану стигоше његови први одреди у 10 1/2 сахата на *Кобиљу Главу* и ту оста 1 батаљон јегера, 3 батаљона заузеше брдо *Хум*, а 2 кумпаније висове изнад села *Пољина*. Гро је остао у *Вогошти*. Тегетхоф је имао намјеру исти дан ударити на *Пашино брдо*. Али му у 9 3/4 сахата стиже синошња Филиповићева наредба, те он одмах заповједи да војска остане на положајима на којима се затекла.

У Сарајеву је вече 18. августа било врло мирно. Ништа није показивало да ће послјеручје неколико сахата почети страшно убијање по улицама. Само неким, који су били упућени у то, било је познато да су *Хаџијамаковић* и *Ахмед-еф*. *Нако* покупили око себе борце из горњег дијела вароши, да у освит су-трашњег дана започну борбу са аустроугарском војском.

Према распореду, који је створен 18. августа, наступање Тегетхофљеве војске према Сарајеву почело је прије зоре 19. августа. Лијева колона под командом *обрстара Лемајића* кренула је у 3 сахата иза поноћи, сишла је у до потока *Кошеве* и почела се пењати на плато *Пашина брда*, да одатле наступа према сјеверној табији сарајевске тврђаве. Браниоци, којих није било више од 550—600 били су скупљени у тврђави код ове табије са 2 топа. Други су држали положаје изван тврђаве на *Равним Бакијама* и на *Хладиводама*, да спријече непријатељу приступ к тврђави и да му не дају да заузме друм који води из Сарајева у Мокро. Иако су се Сарајлије на овим положајима одупирали јуначки, морадосе се повући у тврђаву. На непријатеља се пуцало и из кућа на сјеверној сарајевској периферији, али без ефекта. Аустроугарске чете су до 9 сахата напредовале и зазеле положаје који су били само 400 корака удаљени од сјеверне табије. Даље нијесу могли прије, него што почне дје-

ловање артиљерије код Тегетхофа и из Сарајевског поља од Филиповићеве војске.

Средина Тегетхофљеве војске, под командом *генералмајора* Милера (Müller) заузела је до 7 сахата положаје на *Кошевском брду* и на *Горици*. Њих су тукла 2 топа, која су Сарајлије поставиле на *Вратаца*. Тегетхоф је имао 16 брдских топова, од којих је једна батерија извучена на *Грдоњ*, да помаже Лемајића. Према средини Тегетхофљеве војске на Кошевском брду и Горици стајали су браниоци Сарајева по обронцима који се спуштају потоку Кошеви.

Филиповићева војска из поља кретала се у временским размацима од 1—2 сахата. У 4 сахата је пошла колона *генералмајора* Кајфела (Kaiffel) према *Доњем Которцу*, да преко лукавичког *Турбета* заузме висове око *Вратаца*. У 5 сахата је кренула колона *обрстара* Виларца (Villarz), да се преко *Ступа* дочепа висова код *Швракина Села*, а у 7 сахата поће трећа колона, која је требала одржавати везу између Кајфелове и Виларцове колоне.

Негдје око 9 сахата стиже једна тешка батерија Виларцове колоне у *Долац*, а друга таква батерија исте колоне на *Швракино Село*. Пуцати су почеле обадије батерије истом око 10 сахата. У то доба је и Кајфелова колона стигла до *Вратаца*. У ово доба је и Тегетхофљева средина почела напредовати преко потока Кошеве и изгонити Сарајлије из њихових положаја.

Браниоци на *Вратцима*, њих око 400, морали су сада испред Кајфела узмаћи. Најприје су се повукли до *Дебелог брда*, а када их је почела засипати мецима једна непријатељска батерија, узмакоше нагло наниже, да се спасу у махалама око *Соукбунара* и *Хамбине Царине*. Стопу у стопу ступала је она брдска батерија, која сада започе сипати ватру и на *Жугу Табију*. Однекле је понеки топовски метак пао и у средину вароши у близини православне Нове цркве.

Око 11 сахата битка је била у највећем жеку. Двије Тегетхофљеве компаније су заузеле положаје јужно од *Грдоња* и почеле се спуштати низ махале. У то доба се и Виларц примакао првим сарајевским кућама на *Хисетима*, а Кајфел је заузео положаје око *Дебелог брда*. Његове чете су наступале према истоку по обронцима брда и одатле се низ улице спуштале према средини Сарајева. Захавши међу муслиманске куће Аустријанци су дочекивани из кућа пушчаном ватром.

Најкрвавији улични бој се развио на *Хисетима*. Становници овог сарајевског краја били су старе заптије, Арнаути и сиромашне занатлије. Они су се бранили очајно, јер су им занештењаци говорили да аустроугарска војска неће оставити на миру ни имање, ни женски образ. Овамо су продрле не само Виларцове чете него и Тегетхофљеве са *Хума*, које су сишле на *Горину*, па се спустиле војној болници.

На *Хисетима* се развио жесток, немилосрдан бој. Из кућа, из Али-пашине цамије и са њене мунаре засипани су Аустријанци ватром из пушака. Са мунаре и из цамијске авлије пуцале су и женске. И мушко и женско је гинуло, али се није предавало. Настала је права касапница. Аустријанци су палили куће и убијали све. Војници су се попели на мунар, па одатле бацали женскиње. Доље су их дочекивали друти и догуцали их. Цамија је огрезла у крви. Грдан облак дима дизао се к небу. Поток Кошева је пресјекао ватру, али су сва *Хисета* изгорјела.

Дим од пожара дизао се и на другим странама Сарајева. На сјеверној страни, у Будаковићима и Бардакчијама, горјела је велика кућа Дервиш-аге Халачевића, мала Хаџи-Лојина кућа и још десетину других.

Са свију страна су Аустријанци продирали у средину Сарајева. Око 11½ сахата видјели су се аустроугарски војници у близини хотела „Европе“. На свим прозорима су висиле бијеле крпе, пешкири и сличне ствари бијеле боје за знак предаје.

У ово доба, готово посред аустроугарских војника, прогурао се учитељ Стево Петрановић, па измакао према истоку. Да су га ухватили, извршила би се она пријетња капетана Милинковића, Петрановић би био објешен.

Сарајевска тврђава се још држала, иако су јој били онеспособљени топови. — Онеспособили су их непријатељски топови, који су дошли из поља, па извучени на *Горину*. Истом у 12½ сахата продрло је Лемајићево одјељење са Бакија у тврђаву. Браниоци су узмицали друмом према Мокром и Палима. Премда се још и око 2 сахата иза подне био бој код *Жуте Табије*, кога су водили браниоци са војницима што су овамо стигли преко Башчаршије и Ковача, већ у 1½ сахат је на аустроугарској страни сматрано да је битка свршена, те у тај час почеше у знак побједе пуцати топови на *Горици* и пуче их 101, а војна музика је свирала аустријску царску химну. У 2½ сахата престало је пуцање. Сарајево је пало, али је пало јуначки.

У конаку су се окупили турски чиновници и становништво хришћанско и јеврејско да дочекају Аустријанце. У 6½ сахата су дошли Филиповићу конзули: њемачки, француски, енглески и талијански. Њемачком конзулу Фромелту Филиповић је захвалио што се примио заштите аустроугарских поданика и њихова имања.

Хафиз-паша, кога је Филиповић сматрао ратним заробљеником, одведен је у тврђаву. Сјутрадан по заузећу Сарајева, 20. августа, добио је Хафиз-паша од Филиповића писмо на француском језику, које гласи овако:

„С обзиром на врло делкатни и мучни положај у коме се налази Ваша Екселенција услед војно-политичких догађаја, мислим да ћу погодити Вашу жељу, ако Вас позовем, да изволите прексјутра, 22. овог мјесеца, оставити варош Сарајево и

без ескорте поћи у Брод. У овој тврђавици моћи ће Ваша Екселенција под заштитом мјесног команданта сачекати одлуке, које ће наша влада предузети у Вашој ствари."

21. августа Хафиз-паша је одговорио Филиповићу такође француски. Вели да је примио његово писмо од 20. августа. Захваљује му на мјерама за личну сигурност. Мора се покорити сили, али протестује и задржава себи право да се жали својој влади и да се обрати непартајичном суду великих европских сила које су заступљене на Конгресу у Берлину. „Зато што сам“ вели даље Хафиз-паша, „функционар једне силе, која је у пријатељству са Вашом, моја је жеља, Екселенцијо, да идем тамо, куда жели моја влада."

Исти дан је Хафиз-паша послао њемачком конзулу Фромелту пријепис Филиповићева писма и свога одговора и замолио конзула да обадва пријеписа пошаље својој влади. У свом писму конзулу Хафиз-паша се позива на њега (конзула) као на свједока да је он (Хафиз-паша) дошао у Сарајево када је анархија била потпуна, да је његов претходник Вели-паша абдиковао због народне побуне; да је он (Хафиз-паша) хтио да угуши буну од 27. јула и да му је тада живот био у опасности. Конзул зна, вели даље Хафиз-паша, да је он (Хафиз) све учинио да спасе Мазхар-пашу, Констант-пашу и њихову пратњу, конзула аустроугарског и његову пратњу и поданике. Подсјећа га на опасности у којима је био и да је све чинио да заштити конзуле, хришћане, мирне муслимане и цркве.

Фромелт се одазвао Хафиз-пашиној молби, па је одмах 21. августа послао својој влади сва три писма и изјавио је да не зна чим Филиповић терети Хафиз-пашу. Чини му се да га криви да је у споразуму с Портом помагао народни отпор против окупације. Ако је то истина, то је могло бити између првог тумулта и великих немира. Када су настали ови велики немири, вели даље конзул, Хафиз-паша није у том правцу дјеловао, јер му је тада покрет био нарастао преко главе и морао је сам да чува своју главу. Несумњиво је да је Хафиз-паша доста учинио да се не догоде већи изгреди.

Бечка се влада није сложила са Филиповићевим поступком, па је Хафиз-паши дозволила да преко Трста иде у Цариград.

Одмах пошто је Сарајево заузето приступило се разоружавању народа. Објављено је да ће свако бити кажњен смрћу ако не преда оружје, а оно му се послуже нађе. Народ је оружје и муницију већином предавао. Али их је било доста који су га бацали у бунаре и у Миљацку или га сакривали у кући.³¹⁷ Пошто је прошао рок за предавање, претраживане су куће, па је понегдје налажено сакривена и оружја и муниције.

³¹⁷ Дуги низ година доцније догађало се више пута при пожарима да су пушчани меци, сакривени у зидове или испод подова, експлодирани када би их дохватила ватра.

21. августа је Филиповић послао свога ађутанта сваком конзулу, да им нотифицира да је довршена окупација, која је извршена по закључку Берлинског конгреса. Ађутант је уједно јавио конзулима да ће их Филиповић свечано примити у подне истог дана. Цијели конзуларни кор је у одређени сахат отишао у конак да учини ову службену посјету.

Ових дана су цвале денунције. Људи ниске, удворичке и осветничке душе пријављивали су муслимане и теретили их разним кривицама. Већ првих дана, 19. августа, похватао је много муслимана. Најистакнутијим је судио пријеки војнички суд примјењујући највећу казну, смрт. Тако је осуђен на смрт и објешен 22. августа Хацијамаковић. Каукчија је стријељан под храстовима испод Горице, близу војне болнице. Објешен је и један добар механичар, Авдо Јабучица, на пријаву да је неке онеспособљене топове поправио. Многи заробљеници одведени су у аустријске тврђаве, да тамо неко вријеме робују.

Хаци-Лојо се два мјесеца крио у рогатичком крају. Преко границе није могао умаћи, јер га је због тешке ране била изда-ла снага. Онај официр који га је пронашао био је, вели Кечет, први Швабо кога је видио Хаци-Лојо! Одведен је у Терезин (Theresienstadt), гдје је провео 5 година у заточењу, па је онда пуштен да иде у Турску. Живио је у Таифу и Арабији до 1892. или 1894. Тада је умро.³¹⁸

По заузећу Сарајева и остале Босне и Херцеговине настају у овим земљама друге прилике. О томе нека пише ко други, а ја овим завршавам свој хисторијски рад о Сарајеву и његовој околини.

³¹⁸ Податке о догађајима пред окупацију узео сам понајвише из дјела Aus Bosniens letzter Türkenzeit, које је по забиљешкама др Кечета приредио за штампу др Георг Грасл, и из аката њемачког и аустријског конзулата у Сарајеву. Прибиљешке из аката аустријског конзулата уступно ми је г. др Васо Чубриловић, који их је преписао у Бечу. Најтоплија му хвала на томе.

У овом послу морао сам се више пута обраћати другима за разјашњење или друге какве податке. Кога сам год молио драговољно ми је одговорио на постављена питања. Стога сматрам својом пријатном дужношћу захвалити свој господи, која су ми била на руци ма у чему. Највећу благодарност дугујем господину *Ристи Хаци-Дамјановићу у Сарајеву* на обилатим разјашњењима и разним податцима о старим трговцима и трговању у Сарајеву. Од срца хвала на љубазној услузи г. *Ристи Хаци-Ристићу у Брчком, Кости Кујунџићу у Хлијевну, Јови Јеремићу у Фочи, Владимиру Ковачевићу у Брчком, Јови Туту у Мостару и Алекси Ракићу у Калиновику.*

Писац.

УВОД.

Привредни живот Босне и Херцеговине кретао се у староме колосијеку све до великих унутарњих реформа у Турскоме Царству, које су настале средњих деценија 19. вијека. Могло је бити неких промјена и у првим деценијама истог вијека, али промјене нијесу могле бити велике и замашније стога, што је снага босанских муслимана још била несломљена, па се могла са успјехом одупирати свим жељама Цариграда, које нијесу одговарале интересима босанских муслимана. У те раније промјене рачунам то што су православни и католички варошки становници смјели трговати, те су тиме муслимани и Јевреји изгубили искључиву привилегију на ту грану народне привреде.

По разним биљешкама сам констатовао да српско-православни елеменат у Сарајеву није имао свога правога трговачког staleжа до 19. вијека. До тога времена бавио се тај елеменат занатом, али не сваким, јер су неки занати били резервисани за муслимане. Да су неке занатлије од српско-православног народа, и то нарочито ћурчије, терзије и кујунџије, понешто узгред и трговале, може се мислити. На то их је могло навести набављање за њихов занат потребног материјала en gros. То је могло довести ћурчије до трговачке спекулације са звјерком и кожом; терзије до трговања ткањем; а кујунџије, да тргују оним артикулима своје струке, који су израђивани на страни. У овоме ме утврђују вијести у биљешкама Старе цркве у Сарајеву, из којих се види да су неки људи у 17. вијеку путовали у Млетке.¹ Познато ми је да је године 1716/17. неки Хаци-Лазо имао дућан у Безистану, дакле у ономе дијелу чаршије где се тргује. Додуше не знам јели сам он држао дућан или га је давао под кирију другоме. При крају 18. вијека трговао је у Сарајеву табачином досељеник из Чајнича Хаци-Ристо Тодоровић. У вријеме континенталног затвора трговао је памуком неки Селак и у Сарајеву настањени Мостарци. Памук је долазио из Солуна и преко Сарајева је отпреман у Средњу Европу. За ћурчије се може рећи да су се из раније упутили у трговину. То се види по називу њихова еснафа, који се у 19. вијеку зове трговачко-ћурчијски, и

¹ Вјековне везе Босне и Херцеговине са Млещима, осталом Италијом и са Дубровником и Далмацијом узрок су да су се у трговачку терминологију увукле многе романске ријечи, као: дара, каша, камбијал, ко-нат, фијорин, салдати, авизати итд.

по томе што су се у тај еснаф убрајали и они који су се бавили само трговином. Неће бити пуки случај, што је у другој поли 18. вијека један члан сарајевске породице Милетића водио у Трсту трговину или комисиони посао.

Да је и српско-православни елеменат у Сарајеву трговао већ првих деценија 19. вијека имам писмених потврда: неколико писама трговачке куће браће Хаџи-Авакумовића из године 1831/2. и трговачки тевтер Николе Павловића из године 1833/4.

Прелазак од заната трговини ишао је без сумње полако, јер су сметала уобичајена схваћања да је трговина монопол само двију конфесија, јеврејске и муслиманске. Метаморфоза је била скопчана са великим личним ризиком, јер су муслимани с позивом на обичај пријечили постојање конкурената. Један случај, који се могао десити између 1840. и 1856. године потврђује овакво тумачење. Мјесна власт у Сарајеву казнила је тога времена Стојана Бурића Скарина јавним шибањем по табанима зато што је крчмио стамболску робу, коју је смио продавати само под конопцем (*en gros*). Из овога се види, да је трговање *en gros* било већ дозвољено свакоме и у стамболској роби. А да се смјело крчмити другу робу увјерио сам се из споменутога тевтера од 1833/4., који ми је дао већину података за ову радњу.

Тај тевтер, у који је биљежио трговац Никола Павловић, даје лијепу слику о трговању у првој поли 19. вијека. У њему се налазе подаци о роби, пијацама, новцу, трговцима итд. Те податке срећене износим овдје. Допунио сам их подацима из десетак писама, које је год. 1831/2. писао из Дубровника Мићо Хаџи-Авакумовић своме брату Гаври у Сарајево. Нешто мало сам нашао у хаџијском тевтеру сарајевског трговца Хаџи-Видака Копривице из године 1834/5.

ТЕВТЕР И ВОБЕЊЕ РАЧУНА

Тевтер је начињен од јаке хартије, у којој су разне марке (*Wasserdruck*), као V C F (у једној линији сва три слова или F испод V C), лав и птица (у двије величине). У размацима од 27—28 mm иду провидне (*Wasserdruck*), паралелне линије. Увез је од мукане (*Parpendeckel*). Леђа су од коже, која је на два мјеста прошивена дебелом канафом. И ћошкови од корица појачани су кожом. Корице су споља полијељене шареном хартијом. Шаре су од двије врсте: трокути зелене боје и црвени цвјетићи. Величина листова је 24 × 19 cm. Листова има 82, али их је било више, па су ишчупани, што се види по заосталим комадићима. На обадвије стране корица споља била је причвршћена по једна уска пантљика, да се тевтер може везати. По свему се види, да је тевтер рад сарајевских мучелида (књиговезаца). На предњој корици је прилијељен комад бијеле хартије за натпис,

На хартији стоји забиљежена година 1833. и ово: „октомра 10. како сам почео радити о трговини нека се знаде ноемра 20.”

У тевтер је биљежено што је која муштерија узимала робе на вересију, рачуни ортачки, наруџбине робе, дуговања Николе Павловића, његови лични трошкови, итд. Биљежено је на врло прост начин. Половина биљежака нема датума. Биљежено је по листовима без реда, па има датираних биљежака из године 1834. на првим листовима, а унутра даље биљежака из године 1833. Али су ипак биљешке из године 1833. већином на првим листовима. Има понека биљешка и из 1835. Највише има рачуна од вересије. Ако је рачун датиран онда најприје стоји: „у Сарајеву”, па онда мјесец, дан и година. Испод тога је име дужниково, врста пазарене робе, њена цијена на оку, аршин или комад, па сума цјелокупне вриједности. Испод тога дође *вада* (термин), до које се мора платити, ако је тако уговорено, јер има вересије и без *ваде*. Још ниже се биљежило од случаја до случаја када је што отплаћивано, и то ријечима: „теслими”, „теслима”, „теслима даде”. Под неким исплаћеним рачунима учињен је *ресид* (салдо) ријечима: „платио је”, „платио ми је, салдато”, „салдато”, „платио ми је све лијепо”. У сваком плаћеном рачуну окружене су све дужне своте у колони. У прилозима се може видјети како су вођени рачуни.

Неисплаћени рачун пренесе се неки пут на другу страну, али без икаква реда. Нпр. ранији рачун ближе крају тевтера, а наставак ближе почетку. Дужна свота се забиљежи на нови рачун, а испод тога се даље пишу нове вересије. Ови су случајеви доста ријетки.

Ортачки су рачуни уреднији, али не сви. Неколико пута има напосе изнесено све што је давано ортаку, а напосе опет што је дао ортак. Али ни ово не иде редом по странама, него неки пут натраг.

На више начина су биљежене цифре ока и драма. Опазио сам ово: 56.300 значи 50 ока и 300 драма; 55 • 2 значи 55½ ока; 129.20 значи 129½ ока. Тачка, што раставља цијеле оке од дијелова употребљавана је и код новаца као знак растављања цијелих од дијелова. Исто тако је тачка употребљавана и код датума као знак растављања нпр. „ноемра 10. 1833”. Код новаца (гроша и пара, форината и карантана) метане су који пут по 2 тачке. Кад стоји колона од бројева метана је једна или више нула лијево пред јединице, десетице, итд., и то у оним случајевима гдје је горњи број од више цифара (хиљаде, стотине, десетице, јединице), а доњи само од једне, двије или три цифре. То се чинило да не настане забуна при сабирању. Особити знак има за гроше, који се састоји од писмена *г*, *р*, *ш*. Неки пут се додаје и *а*, да се зна да ваља читати „гроша”. Све се ово види у прилозима.

НОВЦИ

У промету је био новац разних држава. У изворима из којих сам узимао грађу за овај посао спомиње се 22 врсте разних новца. Неке се врсте спомињу чешће, па им се може одредити промјена курса. Карактеристично је, да једна иста врста новца у исто вријеме има различите вриједности на разним мјестима. Нпр. неке врсте новца имају једну вриједност у Сарајеву, а другу, већу, у Скопљу (Ушћупу). Још чудноватије је што су све врсте новца осим гроша и пара знатно скочиле у цијени за кратко вријеме од 1832. до 1834. Аустријске форинте имају двоструке вриједности у исто доба и на истом мјесту, па се то нарочито наглашује, при одређивању цијена робе. Тако нпр. у једноме писму Миће Хаџиавакумовића стоји ово: „за то кахве што сам ти послао недај ниже од фиорина 1 и то за пиорине“.

Споменуће 22 врсте новца су ово: *паре, карантани, учлуци, гроши, цванцике, четвртине од крстаха, четвртине од мисира, четвртине од сманбола, форинте, рубије, ићилуци, јузлуци, адлије, елвани, игрмилуци, талири, пече, станболи, маџарије, рушпије, лујибе и карловици.*

Пара је турски рачунски и фактични новац. У 18. вијеку мјесто *паре* служила је као рачунски новац *акча* или *аспра*. Дванаест *пара* ишло је 1831/2. г. у један *учлук*, а четрдесет *пара* у један *грош*.² Не знам да ли је *учлук* мијењао своју вриједност и одношај према *пари*, али знам да се *грош* у том погледу није ништа мијењао, већ је увијек вриједио 40 *пара*.

Карантан је стари аустријски крајцар и вриједио је $\frac{1}{60}$ форинте. Године 1832. вриједио је у Сарајеву 5 *пара*. Али је имао још једну вриједност у случајевима гдје је роба купована и продавана за форинте, како је речено напријед. У таквим случајевима била му је вриједност 5.08 *пара*. До године 1834. промијенила му се вриједност у турским парама толико да је вриједио $6\frac{1}{2}$ *пара*.

Цванцика или *плета* је аустријски новац од 20 *карајцара* (*карантана*). Године 1832. спомињу се *мале* и *велике цванцике*, али им је вриједност иста. Како се мијењала вриједност *карантана* и *форината* према парама и грошима онако је и *цванцика* мијењала вриједност. Године 1834. вриједила је у Сарајеву $3\frac{1}{4}$ гроша. У Скопљу у то вријеме је вриједила $3\frac{1}{2}$ гроша.

Чејрек (четвртина) од крстаха је вриједио године 1832. у грошима $4\frac{1}{8}$ гроша.

Чејрек од мисира је ваљда египатски новац. Вриједио је год. 1832. у Сарајеву $4\frac{1}{2}$ гроша, а при крају 1833. 6 гроша.

² У 17. и 18. вијеку неки су гроши звани *арсланије*, сигурно зато што је на њима био лик *лава (арслана)*. Овај назив, а можда иста и монета, налази се у једном турском документу из 1832., само што се овдје грош зове *есади*, а то је исто што и *арсланија*.

Чејрек од стамбола је турски новац. Године 1832. вриједио је 5 гроша.

Форинта, како је споменуто горе, аустријски је новац. Године 1832. ишла је у Сарајеву по $7\frac{1}{2}$ гроша. До године 1834. изишла на $9\frac{3}{4}$ гроша у турскоме новцу. У Скопљу и у Скадру, чини се, да је овога времена ишла по 10 гроша.

Рубија је вриједила крајем 1833. године 9 гроша. У јуну 1834. спомиње јој се вриједност од $9\frac{1}{2}$ гроша. Но пошто су овага пута неке рубије слане у Скопље да се тамо троше, мислим да је ово њихова скопљанска вриједност.

Ићилук је вриједио крајем 1833. год. 11 гроша.

Јузлук је ишао по 13 гроша крајем 1833.

Адлија је вриједила 1834. у мјесецу јуну $16\frac{1}{2}$ гроша.

Елван је године 1832. имао вриједност од $15\frac{1}{4}$ гроша.

Игрмилук је године 1834. вриједио у Сарајеву 20, а у Скопљу 21 грош.

Талир је ишао 1832. по $15\frac{1}{2}$ грош, а 1833. при крају 21 грош. Али се у исто вријеме спомиње и вриједност од 20 гроша и то се рачунање зове „на јевтине *паре*“.

Печа вриједи 1832. у турском новцу 16 гроша, а у аустријском $2\frac{25}{60}$ форин. Чудновато је да код ове врсте није међу аустријском и турском вриједности онај одношај који је код других врста новца. При крају 1833. ишла је *печа* у Сарајеву по 22 гроша.

Стамбол је сагласно са вриједности његове четвртине вриједио 20 гроша у години 1832.

Маџарија је аустријски златан новац. Рачунала јој се вриједност по 36 гроша године 1832.³ У задњој трећини 1833. иде по 47; у прољеће 1834. по $45\frac{1}{2}$, па у априлу исте године по 45 гроша. У Скопљу је вриједила у јуну 1934. год. 45, а мало доцније $45\frac{1}{4}$ гроша.

Рушпија вриједи 1832. године $36\frac{1}{2}$ гроша, а 1834. године 46 гроша.

Лујибе ће бити *лујдори*. Вриједност им се не спомиње, али ми се чини да вриједе по 2 *маџарије*. Исто тако нигдје није означена вриједност новца који се зове *карловац*.

РОБА

Подаци о роби, које износим овдје, не могу се узети увијек као потпуно тачни, нарочито код оних артикала, за које се може мислити да су долазили у разном квалитету, па су морали бити неједнаке цијене. Такви би артикли могли бити *кава*, *пиринач* и *духан*. Непознате су, са малим изузетком, продајне ци-

³ У једној биљешци од 13. јулија 1832. стоји да је *маџарија* вриједила 40 гроша, а по 36 гроша је била у фебруару 1832.

јене робе у Сарајеву 1832. године и куповне цијене робе на страни 1834. Ту још долази непознавање величине провизија, вриједности даре, висине бумрука и мјесних царина.

Роба стране провенијенције дијелила се у групе, као и данас, и имале су своје називе. Оно што се данас назива колонијал, звано је овога времена и послје *трестинска роба*, по њеном главном тргу Трсту. Мануфактура и памук сачињавали су засебну групу, која се звала *мека роба*. По различној провенијенцији једни су се артикли меке и друге робе звали *станболска роба*, а други *уруменлијска*. Станболском робом су зване *шамалаце* (*шалије*, *шамске алаце*) *ћитабије*, *кутније*, *ћезије*, *траболоси*, *брусали јастуци*, *персијски ћилими*, *фесови туноси*, *златне бошче*, *златне пануче* и *ципеле*, *хајвар*, *рахат-локуми*, *тахан-халва* и *друго*. Именом уруменлијске робе звани су други *ћилими*, *серџаје*, *сахтијан*, *мјешина*, *конопци*, *колани*, *канафа*, *пиринач*, *ноут*, *леблебије* и *друго*. Ова роба (уруменлијска) обично је добављана из Скопља, Врања, Лесковца и Пирота. *Гајтан* је добављан из Скопља, Габрова и Калофера. *Духан*, *свила*, *ибришим*, *фирале*, *афијун* и још неке ствари из Једрене и Солуна. *Гуњеви*, *шалваре*, *чаране*, *аба*, *шајак*, *крпе* и *друго* добављано је из Филибе. И ово су све артиклони уруменлијске робе.

Кава. Не знам сигурно јесу ли Хацивакумовићи и Павловић продавали једну врсту каве или више. Судећи по подацима из Хацивакумовићевих писама по свој прилици је била једна врста каве. Кава је добављана из Трста па је ишла морем до које луке у Далмацији (Сплит и Дубровник). Али је купована и у Дубровнику. Трестинске цијене су биле ниже од дубровачких, не само због транспортних цијена него и с тога што су дубровачки препродавци требали зарадити. Ово се односи и на друге врсте робе, које су куповане у Трсту и Дубровнику.

У новембру 1831. била је кава у Трсту на центу (100 фуната = 43 оке) по 35 ¹/₂ форината, што дође на окв по 49 ¹/₂ карантана. Са трошком до Дубровника изишла је ока на 51 карантан. Ко је у ово доба куповао у Дубровнику морао је плаћати нешто више, ваљда и до 57 карантана. По ово је била у Дубровнику у децембру. До јануара 1832. скочила је нешто, око 1 ¹/₂ карантан на окв, па је спадала до априла, а тада скочила у Трсту на 39 форината на центу, што дође на окв близу 54 ¹/₂ карантана.

У Сарајеву је крчмљена у децембру 1831. најниже по 1 форинту, односно 7 ¹/₂ гроша на окв. У јануару 1832. била је по 9 гроша, а у фебруару и марту по 7 гроша и 16 пара. У октобру 1833. била је 9—9 ⁶/₄₀ гроша. На тој се цијени држи до почетка 1834, али се опажа да је почела падати. При крају марта спала је на 8 гроша, па спада и даље све до октобра. Тада је 7 гроша. У децембру је изишла на 8 ¹/₂ гроша.

Шећер. Павловић га није много продавао. Имајући на уму да се овога времена није много трошила ни кава,⁴ даље, да се кава, како кажу старији људи, сладила и медом, и да се доста пила и грка, држим, да се уопће није много трошио шећер.

Набављан је такођер из Трста директно, или је узиман у Дубровнику. Двије су врсте шећера: тоз и шећер у глави. Једна партија шећера, која је у новембру 1831. набављена из Трста запала је до Дубровника на окв по 32 ¹/₂ карантана у глави, а тоз по 29 ¹/₂ карантана. Послије је цијена спала, па је шећер у глави био децембра 1831. у Дубровнику по 32 ¹/₂ карант, а у фебруару и марту 1832. по 30.

У Сарајеву је крчмљен у фебруару и марту 1832. по 4 ³/₄ гроша = 38·2 карантана. Не знам који је, тоз или шећер у глави. У марту 1834. продаван је 6 гроша и 6 пара до 6 гроша и 13 пара, у августу по 6, а пред зиму по 5 гроша и 35 пара.

Пиринач. Хацивакумовића писма га и не спомињу, а ни Павловићев тевтер нема много података о њему. Чини се да је продавана само једна врста. Велике разлике у цијени нема. У задњој четвртини 1833. и све до марта 1834. продајна му је цијена у Сарајеву 112—113 пара на окв. У мају је 105 пара, а доцније 98—100 пара.

Једна биљешка из октобра 1833. спомиње 8 коња пиринча, што је послао Тривко Путица из Дубровника Цијели квантум је купљен у Дубровнику за 227 фор. и 55 карантана. Ако се узме средња тежина товара од 117 ока, дође ока без кирије и бумрука на 95 пара. По томе не би било никаква добитка на овој партији. Што је још чудније, овај је пиринач продан једноме трговцу у Сарајеву по куповној цијени.

Духан. Било га је без сумње од разнога квалитета, па зато и разне цијене. По Павловићевим биљешкама могу се разликовати 2—3 врсте. Једна врста, која је негдје у задњој четвртини 1833. имала цијену од 8 ²⁴/₄₀ гроша, није продавана у Павловићеву дућану, већ је он сам купио у другог 50 ока. Он је продавао слабију врсту, којој цијена овако варира. Задњих мјесеци 1833. продавана је по 2 ²⁸/₄₀—3 гроша. У години 1834. скаче цијена преко 3 гроша и до августа излази на 3 ¹/₂ гроша. Неразумљиво ми је што је Павловић завео у тевтер да је продао духан, који му је послао у фебруару ортак Станиша из Скопља, цијеном од 2 ⁶/₄₀ гроша, када је он продавао духан у Сарајеву до краја јануара по 3 ⁸/₄₀—3 ²⁰/₄₀ гроша. Једанпут се спомиње без датума цијена од 4 ⁸/₄₀ гроша. Ово би могла бити нека друга врста духана.

⁴ Слушао сам да се црна кава ових времена није трошила по хришћанским кућама у Сарајеву. Први пут су биле жене о бабинама послужене кавом када се родно покојни Васо Хаци-Ристић. И то кава није зготовљена код куће, већ је била донесена из Ташлихана.

Санун. Дубровачка цијена је била крајем 1831. на оку 19 карантана. Изишла је нешто прије 1832. на 20 и остала тако до априла 1832. Али се у априлу цијена од 20 карантана сматра високом. У Павловића се спомиње само од априла до половине септембра 1834. Цијена му је у Сарајеву најприје $3^{10/40}$, а после $3^{1/2}$ — $3^{3/4}$ гроша на оку.

Памук. Павловићев тевтер спомиње памук, који се продаје на оку, и други, који се продаје на хаге. Онај први је непредени, а други предени. Непредени се више пута зове именом мјеста или земље одакле је, као: *малтез, измир, бугарин и јењишерски*. Предени памук се спомиње под бројем, који означаје дебљину жице. Наводе се бројеви: 6—8, 8—14, 16, 18, 20, 20—22, 20—24, 28—32 и 36. Памук под бројем и малтез западне су провијенције, а бугарин, измир и јењишерски су оријентални. У тевтеру Хаџи Видака Копривице се спомиње и предени и непредени, а оба су узета у Јафи или Јерусалиму.

Непредени памук, који не носи никаква имена продаван је у Сарајеву новембра 1833. по 19 гроша на оку; у фебруару 1834. по $16^{35/40}$, у марту по 14— $14^{15/40}$, у мају по 13— $11^{20/40}$ гроша. У септембру је скочио на 18— $18^{15/40}$ гроша. Гледајући на цијену мислим да је ово јењишерски или каква друга врста истог квалитета, јер је јењишерски у септембру или октобру 1834. имао цијену од $18^{1/2}$ гроша на оку. Измир би имао бити нека друга врста, јер му је цијена у јуну 1834. на оку $17^{51/40}$ гроша, а тада је онај без имена ишао по $11^{1/2}$ гроша. Додуше у октобру 1834. цијена је измиру 18— $18^{10/40}$ те се тиме изједначио са безименим и јењишерским. Бугарин је најлошији, јер му је цијена (у мају 1834.) $8^{35/40}$ — $11^{10/40}$ (у јуну), Малтезу не знам цијене.

Предени или памук у хагетима долази већином са Запада, али у неким приликама, као што су хаџијска путовања, долази и са Истока. Хаџијакумовићи су га набављали из Дубровника, а Павловић директно из Трста.

У априлу 1832. куповано је у Дубровнику једно хаге памука Нр. 10—14 по $14^{1/2}$ цванцка = $4^{50/60}$ фор. = $36^{1/4}$ гроша. Од децембра до априла 1831/2. узиман је Нр. 16—24 по $16^{1/2}$ цванцка = $5^{1/2}$ фор. = $41^{1/4}$ гроша.

У години 1834. продаван је Нр. 6—8 гроша 69, Нр. 8—14 гроша 68, Нр. 16 гроша 79, Нр. 18 гроша $78^{1/2}$, Нр. 20 гроша 79, Нр. 20—22 гроша 78, Нр. 20—24 гроша 79, Нр. 28—32 гроша 89—88, Нр. 36 гроша 94.⁵

Хаџи-Видак Копривица је на своме хаџијском путу купио и преденог памука, али није забиљежио ни броја, ни цијене.

⁵ Подаци из 1834. године су релативно малобројни, па се из њих не може видјети како су код појединих бројева цијене расле или падале. За то су код неких бројева цијене несразмјерне, то јест мањи број, који би требао бити јевтинији, скупији је од већег броја.

Зејтин. При крају 1831. купован је у Дубровнику на оку по 30 карантана за готово, а на вересију по 32 карантана. У јануару 1832. изишао је на 32 за готово, а у фебруару на 34. Био је спао у марту на $32^{1/2}$, па се брзо иза тога попео на $33^{1/2}$ карантана.

У Сарајеву је крајем 1831. подносило продавати га по $4^{3/4}$ гроша = 38 карантана, али за форинте. У фебруару 1832. продаван је по $5^{5/40}$ гроша = 41 карантан.

Од октобра 1833. до краја фебруара 1834. цијена му је у Сарајеву стална. Испрва је $4^{35/40}$ —5 гроша на оку, а доцније $5^{10/40}$.

Разачије су куповане у Дубровнику у јануару 1832. по 9 карантана на оку.

Розолија, слатка ракија, купована је 1832. године у Дубровнику по 25 карантана мала боца.

Бакалару не знам његове куповне цијене у Дубровнику. Али има једна биљешка из почетка 1832, гдје се вели да је скуп и да би до Сарајева дошао више од 3 гроша на оку.

Восак је босански извозни артикал. Купован је у Сарајеву и на страни. Продаван је у Дубровнику у новембру 1831. по 95 карантана. До краја те године сишла је цијена на 94, па се у јануару 1832. попела на 5 цванцка = 100 карантана. У фебруару је скочила на 104 карантана, а у мају спала на 96. У априлу је продаван у Трсту по $104^{1/2}$, а у Дубровнику је био у исто доба по 100 карантана. У Сарајеву је у мају или јуну 1832. крчмљен по 12 гроша = 96 карантана. Хаџијакумовићи су га продавали у Дубровнику. Слали су га преко Мостара и Стоца или заходним путем преко Сплита посредовањем сплитског комисионара Нике Димитровића.

Године 1834. куповао је Павловић восак за експорта по 14— $14^{1/2}$ гроша.

Вуна је такођер експортивана. Хаџијакумовићи су је слали на продају у Дубровник. Концем 1831. плаћана је у Дубровнику по 39 карантана на оку, па је на измаку те године сишла испод 37. У Трсту јој је била цијена у првој поли децембра 1831. по $26^{1/2}$ фор. центом, а то је на оку по 37 карантана. У мају је била око 38 карантана оком.

Говећа кожа, што је ишла на страну, продавана је најбољом цијеном онда кад је била суха и лака. При крају 1831. продавана је у Дубровнику на оку по 45 карантана. Затим је нешто пала у цијени, али се опет дигла и цијењена је у марту 1832. по 49—50 карантана на оку. У априлу је спала на 45. У Трсту је продавана у априлу по 35 фор. центом, а то дође на оку по 49 карантана. У Сарајеву је била кожа с прољећа 1832. по $4^{25/40}$ гроша = 37 карантана. У фебруару и марту 1832, када је у Дубровнику продавана по 48 карантана, купована је у Сарајеву по $4^{25/40}$ гроша = 37 карантана. У априлу била је у Сарајеву по $5^{10/40}$ гроша = 42 карантана. Зато та цијена није подносила

за експорт. За експорт у Дубровник могла је поднијети само цијена од $4\frac{1}{2}$ гроша = 36 карантана. У повољним приликама када су кирије биле јевтине слала се говећа кожа из Сарајева преко Костајнице директно у Трст на Перу Ковачевића.

Јањеће коже су плаћане у Дубровнику јануара 1832. по 16 карантана на комад.

У Дубровник и Трст ишао је из Босне *кајсар*, *жути сахтијан* и *фирале*. Фирале су ишле у Дубровник и узимане су на мјесту одмах за личну употребу. Кајсар је плаћан у Дубровнику крајем 1831. по 13 фор. на туну (10 комада коже).

Шалови. Има их разне врсте. Спomiњу се *велики* и *мали*, *бијели* и *црвени*, *даридери*, *амови* и *траболоси*. Једни су долазили са Истока, а једни са Запада преко Дубровника и, ваљда, других далматинских приморских мјеста. Даридери, амови и траболоси су оријенталне провенијенције. Продавани су у Босни, а једанпут спomiње Павловић једну партију шалова амова, што је послао Путици у Дубровник. Шалови даридери су црвене боје и ношени су око главе. Долазили су из Казанлука. И амови су ношени око главе, а били су шарени. Додављани су из Цариграда. Траболоси су свилени (или полусвила?) шарени шалови живих и јасних боја. Хаџи-Видак Копривица их је куповао у Јафи или Јерусалиму. Шалове западнога поријекла набањавали су Хаџиавакумовићи и Павловић у Дубровнику. Ова врста шалова имала је године 1834. у Сарајеву цијену од $3\frac{30}{40}$ — $4\frac{6}{40}$ гроша на комад. Павловић је продавао бијеле велике шалове по $4\frac{1}{2}$ — $4\frac{3}{4}$ гроша на комад; црвене велике по $4\frac{1}{2}$ —5 гроша; амове по $13\frac{1}{2}$ — $13\frac{3}{4}$, а шалове даридери по 12 гроша.

Хаџи-Видак је куповао 1835. шалове траболоске по $92\frac{1}{2}$, а шалиће по $10\frac{1}{2}$ гроша.

Пасове траболосе и *памучне* спomiње тефтер Хаџи-Видаков. Траболосе је куповао по 10, 12 и 62 гроша, а памучне по $10\frac{1}{2}$ гроша.

Међу куповинама Хаџи-Видаковим спomiњу се *шамалаце*, *акири*, *кутније*, *ћитабије*, *футе*, *бијеле либаде*, *бијеле капице* (што се носе под фесом), *тилиприк*, *тканице* и *чарапе*.

Шамалаца има разне врсте: *ситне* и *широке стријеке*, *ћувез ситне* и *крупне*, *алаце елван*. Елван је куповао по 58, ситну и ћувез ситну по 65, широку стријеку и ћувез крупну по 68, ситну по 72 гроша.

Акира има бијелих и ситних. Куповани су по 55, $62\frac{1}{2}$ и 66 гроша.

Кутнија има: *мави шарке*, *ћувез* и *елван*. Ђувез-кутнија и елван је купована по 60, неке друге по 72, мави шарке и друге по 75 гроша.

Ћитабија је купована по 45 гроша, *футе* по $6\frac{3}{4}$, *бијеле либаде* по 35, *бијеле капице* по 35 пара, *тилиприк* на парче по 5 пара, *тканице* на топ по 25 пара и по 2 гроша и још неке *тканице* по 3 гроша на тесте.

Чарапе је куповао Хаџи-Видак по 4 гроша пар. Павловић је продавао почетком 1834. на тесте по 80 и по 75 гроша. По 80 гроша биле су и у априлу 1834.

Мићо Хаџиавакумовић је куповао у Дубровнику *бјечава* (чарапа), али не за продаје, него за поклоне.

Јеменија је било двије врсте у Павловићеву дућану: *јењи-капије* и *шаплије*. Продаване су топом (20 комада) прве по 47, друге по 24 гроша.

Сећизлуци би имали бити пиротски *ћилими* или који други. У ово ипак сумњам јер су цијене сећизлука у Павловићеву тефтеру сувише мале за *ћилиме*. Цијене су $5\frac{1}{4}$ —6 гроша на комад. Један *ћилим* се спomiње у тефтеру са цијеном од 28 гроша.

И *кадифели јастуке* спomiње једанпут Павловић. Продао их је неколика *чвета* (пари) по 50 гроша.

Покровци се спomiњу чешће у Павловића. Обично као дара од робе. Сигурно их је било и нових и половних. Има цијена од 7, 14 и 20 гроша.

Од тањег ткања спomiње се у Павловића тефтеру *чадор-без*, *без*, *чембер* и *ахмедије*. Чадор-без ишао по 3— $3\frac{1}{4}$ гроша на комад, чембер по $2\frac{3}{4}$ на комад, без по 60 пара на аршин, ахмедије по 11 гроша на комад.

Ибришим и *гајтан* спomiње Павловићев тефтер само по једанпут, али им се не да установити цијена. Код ибришима стоји да га је продано 130 драма по 20 гроша. Свакако није толико стајао један драм, већ неки већи квантум.

По једанпут има забиљежено у Павловића о *јорганима* и *шалварима*, али нема цијене.

Мићо Хаџиавакумовић у својим писмима наводи цијене *чита* и *хасе*. Чита прве врсте купио је он неколико аршина у априлу 1832. у Дубровнику по једну цванцику. Хаса је нека врста беза. Било је црне и бијеле. Продавана је у топовима или печамма по 50 аршина. У априлу 1832. продавана је у Дубровнику по $9\frac{5}{6}$ фор., ваљда на печу.

Писма Хаџиавакумовића спomiњу *чоу* и *ћетен* без назнаке цијене. Павловића тевтер спomiње у септембру и октобру 1834. *конце*. Продавани су на један топ по $9\frac{3}{4}$ —10 гроша.

Канафу су куповали Хаџиавакумовићи у Дубровнику јануара 1832. по 38 карантана на оку. У Сарајеву је продавана у фебруару 1832. на оку по $5\frac{5}{10}$ гроша = 41 карантан.

Конопци. Има један Павловићев рачун, у коме је забиљежио пошто су га стале три разне врсте конопаца са свима трошковима (царина, кирија и друго). Једна врста су мали конопци са цијеном од $7\frac{1}{2}$, друга су врста од 13 гроша, а треће врсте су конопци од 10 лаката са цијеном од $17\frac{1}{2}$ гроша. У рачуну не стоји да ли су ове цијене на једно тесте, али ће бити тако. Једна је врста продавана по 8 гроша и то ће бити они

мали. Друга врста је продавана по 20—23 гроша. То ће бити они средњи од 13 гроша. Трећа врста је продавана по 25—28 гроша. То могу бити они од 10 лаката. Ако је ово тачно, онда је зарађивано на малим 6.7%, на средњим 53.8—76.9%, на великим 42.8—60%.

Од ове врсте робе спомиње Павловићев тевтер *коњске башлуке (оглавине)* и *јуларе*. Башлуке је продавао по 7½ гроша на комад, а јуларе је куповао по 5 гроша.

Од металне робе спомиње Хациавакумовић *калај* и *олово*, а Павловић *бакар* и *гвожђарију*.

Олово и *калај* су добављани са Запада. *Олово (куршум)* је долазило у *ћулчетима* (комади од неколико ока) и као *сачма*. Цијене нијесу означене. *Калај* је продаван у Сарајеву фебруара 1832. по 9⅝ гроша на оку.

Бакар је долазио Павловићу из Травника; сигурно израђен као суђе или већ употребљавано старо суђе.

Од *гвожђарије* спомиње Павловићев тевтер *коњски ков (плоче и чавли)*, *раонице* и *чакмаке*. Плоче су продаване на Ђемове. Спомињу се три цијене Ђемова: 25, 26 и 28 гроша.

Чавли (клинци) су продавани на 1000 комада и стајали су по 22 гроша. Раоници су продавани по 5 гроша. Чакмацима не знам цијене.

Челик (мазија) купован је у марту 1832. у Дубровнику по 14 карантана на оку.

У ријетко се помињу *лемунови* и *смокве* у *вијенцима*. Вијенац смокава продаван је у Сарајеву 1834. по 30 пара.

Много се спомиње у Павловићеву тевтеру *звјерка*. Наводе се њене разне врсте и њихове разне цијене. *Куна* има мало. Цијена им је 27—27½ гроша на комад. *Самсари* имају врло различне цијене; има их по 15, 21, 24, 26 и 27 гроша на комад. *Дивље мачке* су обично по 9 гроша, а једанпут по 7. Има и *црних мачака*. Цијена им је 7 гроша. Једанпут се спомињу *питоме мачке*, али су без означене цијене. *Буђени* су цијењени различито, по 2, 3¼, 4, 5 и 5½ гроша на комад. *Вјеверице* су између 36 и 40 пара. *Јазавци* су обично по 9, једанпут 7 гроша. *Зердави* имају цијену од 34—36 гроша на комад; *видре* од 60—63 гроша; *медвједи* по 50, а *вукови* по 10 гроша. *Лисичји репови* се рачунају на 100 комада и стоје по 24 гроша стотином. *Самсарски репови* имају цијену од 2 гроша на комад.

У писмима Миће Хациавакумовића наводе се често цијене *зечина*. Разликују се *босанске* и *урумелијске*. Када се продају мора се одбити *сухарак* и још 10% *шкарта*. При крају 1831. и почетком 1832. цијена им је *рђава*, али се не каже колика је. Добре босанске зечине ишле су у марту и априлу по 32—33 карантана на комад. У мају су по 30—31 карантан. У априлу продаване су у Трсту урумелијске по 43 фор., ваља на стотину.

У Сарајеву подносило их куповати у мају 1832. по 3½ гроша = 28 карантана, да бе се могле продати у Дубровнику са зарадом.

При куповању и продаји звјерке карактеристично је пребијање *рђавих* комада за *здраве*, да се може ударити свакоме комаду једна просјечна цијена. Тако нпр. вели се на једном мјесту, да је узето 112 комада *вјеверица* (мјешовита квалитета) за 102 комада *здравих* по 38 пара, што износи 96 гроша и 36 пара.

Неки пут се спомиње *мрка звјерка*, а то су, како сам разабрао, *куне* и *самсари*.

У унутарњем промету спомиње се *багана*, *фурда*, *богазлуци*, *цингафа*, *ћурци* и *нафа*. *Багана* је, чини ми се *кожа* од врло младих *јагањца*. *Фурдом* се зову *отпаци*, што остају при израђивању звјерке. Њемачки се зову *Abfälle*, *Fuchsstücke*, *Nerstücke*. *Богазлуци* су комади испод *гла*. *Богазлуци* од *куна* су *жути*, а од *лисица* и *самсара* *бијели*. У *Лајпцигу* се продају и *богазлуци* као *фурда* и то на *фунту*. *Цингафа* је *полебина* од *лисица* за 3—4 прста ширине (*Landfuchsrücken*). Продавана је на *тане*. *Ћурци* су израђени комади *поставе* од *лисице* или *које* друге звјерке. Два комада или *тахте* зову се *тулум* или *ћурак*. Нијемци то зову *Rotonde* или *viereckige Tafel*. Један *тулум* састављен од 12 комада читавих *лисичјих* *кожа* звао се *нафа* или *тулум-нафе*. *Нафе* су израђиване од *домаћих* *лисица* и *слане* су на *вашар* на *Узунцову* и у *Цариград*. *Пуљичке нафе* су израђиване од *талијанских* *лисица*, *које* су добављане из *Пуне*. Ово је било *слабијег* квалитета него *босанска* *роба*. Како ми је казивао *госп. Ристо Хацидамјановић* узимао је један *сарајевски* *трговац* по 10.000—15.000 *талијанских* *лисица*.

Тулуми су *грађени* и од *цингафе* и то обично за *постављање* *турских* *мушких* *ћурака*. И Павловићев тевтер спомиње *некакве* *ћурке* са *цијеном* од 15 гроша на *комад*. То ће бити *ћурци* од *црне* *јањетине*, *који* су долазили из *Скопља*.

Што се тиче *прераде* *сирове* *домаће* *звјерке* за *ћурчијски* *посао*, у Сарајеву су израђиване *лисице*, *вукови*, *мачке* и *вјеверице*. Остала звјерка је *експортирована* *неизрађена* у *Лајпциг* на *ускршњи* *вашар* (*Oster-Messe*). Из *Лајпцига* су *набављане* за *ћурчилук* *неизрађене* *америчке* *лисице* (*Virginische Füchse*), *које* су се у Сарајеву звале *лајпцишке* *лисице*. У *неизрађеном* *стању* *добављани* су из *Лајпцига* и *самури* (*Zobel*), *сусамури* (*Nerze*), *сари-самури* (*Kolinski*), *вашаци* (*Luchse*), *кртице* (*Hamster*), *персијанер* и *друго*.

Напријед је код *конопаца* споменуто колики је могао бити *добитак* на тој *роби*. Додуше онај *рачун* је могао бити и *нетачан*; или ако је *тачан* он *представља* *изванредне* и *ријетке* *случајеве* *великога* *добитка*. Ја ћу овдје са *два-три* *примјера* *показати* *колики* је могао бити *обични* *нормални* *добитак* на *другим* *артиклима*. *Примјере* узимам из *писама* *Миће Хациавакумовића*.

Зејтин Почетком 1832. купован је у Дубровнику на оку по 32 карант.;

1 товар од 120 ока дође	64 фор. = 480 гроша
Ћумрука на један товар	2 " = 15 "
кирије до Сарајева по 22 паре	
на оку	66 "
возарине на Сланом и царине у Стоцу, Мостару, на Кули у Сарајеву	3 гр. 36 п.

Укупно. . 564 гр. 36 п.

Једна ока запада по 4 гроша и 28 пара.

У Сарајеву је тада продаван на оку по 5 гроша и 23 паре. Заслуга је на оки 35 пара или $15 \cdot 7\%$.

Кава. При крају 1831. купио је Мићо Хациавакумовић у Трсту једну партију каве по $35 \frac{1}{2}$ фор. на центу. До Дубровника запада је кава по 51 карантан на оку. У томе је кава скочила у Трсту на 37 форината и Мићо препоручује брату да каве не крчми у Сарајеву ниже од форинте = $7 \frac{1}{2}$ гроша.

1 товар каве од 114 ока по 51 карантан стоји	96 $\frac{34}{60}$ фор. = 726 $\frac{3}{4}$ гроша
кирија за пренос од Дубровника до Сарајева по 20 пара на оку	57 "
трошкови на путу	3 $\frac{9}{10}$ "

Укупно 787 $\frac{26}{40}$ гроша

Колико је износио Ћумрук не знам, али претпостављам да није био толико висок да горњу своту много промијени, нарочито ако се узме у обзир колико би Ћумрука дошло на једну оку. Без Ћумрука ока каве запада је до Сарајева 6 гроша и 36 пара. Препоручено је да се не продаје ниже од форинте. По томе минималан добитак на једној оки каве износи 24 паре или $8 \cdot 7\%$.

Говећа кожа. У априлу 1832. продавана је у Дубровнику на оку по 45 карантана. Товар од 120 ока дошао би 90 фор. = 675 гроша. На оваку цијену подносило је кожу куповати по $4 \frac{1}{2}$ гроша на оку у Сарајеву, како се вели у једном писму.

По овој цијени товар коже дође	540 гроша
На ту партију кирије до Дубровника по 20 пара на оку	60 "

Укупно 600 гроша

Заслуга би по овоме рачуну износила 75 гроша, не рачунајући Ћумрук, који ми није познат. То износи $12 \cdot 5\%$ заслуге.

Примједба. Павловић је једанпут послао Тодору Чучковићу у Нову Варош 18 цама са ћерчивима. Ово и још два стакла више стало је $26 \frac{1}{2}$ гроша.

НАБАВЉАЊЕ РОБЕ И ЕКСПОРТ

Пошто није могуће из биљежака и писама, који су ми прируци одредити свакој роби њену праву провенијенцију ограничено сам се на опће изразе означајући Турску именом Исток, а друге европске земље и њихове колоније именом Запад.

Роба западне провенијенције, која се спомиње напријед, већином је набављана из Трста, зато се и звала тршћанска. Изузетак је звјерка, која је добављана из Лајпцига. У времену из кога су ми подаци, дакле из 1831. до 1834. године, ова је роба долазила не само из Трста него и из Дубровника Сарајевски су трговци ишли често сами у Дубровник у робу или су је наручивали од тршћанских и дубровачких трговаца и комисионара. Из Трста је слана роба морем до Сплита, па је даље отпремана преко Сиња и Ливна у Сарајево. И Метковић је примао тршћанску робу, па је слао у унутрашњост. Исто тако и Дубровник. Из Дубровника је роба преношена на коњима преко Сланог, Стоца, Мостара, Куле, па преко Пресјенице или Ивана у Сарајево. Путем преко Загорја (Калиновика) на Вратло (Трескавица) и Трново ишла је роба само љети. Која је врста робе добављана из Трста и Дубровника наведено је напријед.

За оријенталну робу осим онога што је напријед споменуто немам много других података. Неколико се пута спомиње у Павловићеву тевтеру пиринач, што је долазио из Скопља. Из овога мјеста је слан у Сарајево и духан, звјерка, конопи и чарапе. Једанпут се спомиње једна партија звјерке из Сереза. Нека је роба долазила и из Скадра; мислим да ће бити звјерка.

Тршћанска и дубровачка роба је поручивана у тамошњих трговаца и комисионара. Они су били често Босанци и Херцеговци, који су се ту настанили. Мићо Хациавакумовић спомиње Перу и Николу Ковачевића у Трсту. Павловић је у Трсту наручивао све у Јове Милаковића, а у Дубровнику у Тривка Путице и у Стевана Чучковића. Биљешке спомињу у Дубровнику и Стевана Шкуља или Шкуљевића, али Павловић није с њим радио. Не знам гдје је био комисионар Сундечић, који је једанпут послао Павловићу каве и шећера. У Сињу је отпремао робу Стијепу Бошњак. Тршћанску робу је примао у Сплету, Нико Димитровић, рођени Сарајлија, и отпремао је даље у унутрашњост. Њега спомиње и Хациавакумовић и Павловић. У Ливну је робу примао и отпремао даље Брно Брић.

Оријенталну робу су набављали Павловићеве ортаци, нарочито Станиша Бошковић, који се бавио дуже времена у Скоп-

љу. Неке послове при отпремању робе вршио је Стеван Нешко-вић у Новом Пазару.

Оно што је слано из Сарајева преко босанске границе лиферовали су не само босански и херцеговачки крајеви него и удаљеније земље. Тако нпр. звјерка, која је ишла већим дијелом на страну, а мањи дио прерађивале ћурчије у Сарајеву, долазила је из Скадра, Скопља и Сереза. Тевтер Павловићев спомиње још како је у Сарајево слана звјерка из новопазарске области и из Травника. Осим звјерке долазило је из новопазарске области масло и восак. Масло је без сумње трошено у Сарајеву, а звјерка и восак су експортирани на страну. Два пута се спомињу партије звјерке, што је Павловић послао преко границе, једанпут у Беч а други пут у Пешту. Не стоји забиљежено коме је роба послана у Беч. Била је прилична партија звјерке, у којој је било 2002 комада, од којих су $\frac{2}{3}$ самсари, а остало јазавци, дивље мачке, видре, зердави, самсарски репови и неколико вучина и мебедина. Са паковањем и киријом вриједила је партија 44269 гроша или 4367 форината. Пошиљка у Пешту мања је. У њој је звјерка, јањеће коже и 3500 комада лисичјих репова. Вриједност јој је била 17230 гроша или 1682 форината. Послана је Николи (или Георгију) Маћу преко Славонског Брода, одакле је отпремио даље Георгије Поповић Сигурно је и бечка партија отишла овим путем. Једанпут се спомиње једна партија од 3 стране зечина, која је преко Дубровника послана Јови Милаковићу у Трст. У Трст је слан и восак.

Хациавакумовићи су експортивали у Дубровник и Трст највише восак и говеће коже, па зечине и јањетине, жути сахтијан и једанпут неколико чивта фирала (у Дубровник) Мићо Хациавакумовић спомиње у једноме писму да је Ристо Питол, момак Нике Деспића, дошао у Дубровник и продао говећу кожу и вуну.

Примједба. Мићо Хациавакумовић спомиње често како је примао из дубровачког *лазарета* кожу говећу коју му је слао брат из Сарајева. И његово одијело, што му је послано из Сарајева, морало је најприје ићи у лазарет. Карактеристично је из једнога писма ово мјесто: „и сада овди кое књиге (писма) дочџ отџда све ваља да се провче 8 чиркџла наиприе пак онда даџ цосу чие збок болести“. Писац писма не вели која је болест, али се види да је политичка.

ПАКОВАЊЕ РОБЕ И ТРАНСПОРТ.

Рђави друмови нијесу дозвољавали никаква другога транспорта осим на коњима. Такав начин отпремања робе захтијевао је и особито паковање. И трговци и кириџије су морали водити

рачуна о томе, те су удешавали товарије онако како ће бити најзгодније. Искуство од много стољећа и традиција били су школа, у којој се то научило. Нарочите врсте робе захтијевале су особите врсте паковања, које су најбоље одговарале роби. Артикали, који су осјетљиви на влагу, захтијевали су брижљивије паковање. То су особито шећер и сапун. Биљешке спомињу *сандуке*, у којима су долазила та два артикла. Зејтин као течност долазио је увијек у *тулумима* (*мјешинама*). Сва друга роба долазила је у *тканом омоту*. Једна половина коњскога товара, *страна*, у *тканом омоту* зове се обично *бала*, и то нарочито код оне робе што долази из Трста и Дубровника. То вриједи за каву и пиринач, а некада се и шећерни сандук зове тако. Иначе се шећерни омот зове *сандук* или *каша*. Једанпут се спомиње неколико *коли* робе, што је стигло однекле у Сплит, али се не види, да ли један коли одговара једној страни (половини товара). Стране оне робе, што је долазила из Турске, зову се увијек *дењак* или *страна*. Страна, дењак и бала обично представља један комад, у коме је онолико робе колико може стати у половину товара. Код зејтина је друкчије, јер мјехови нијесу хватали тежину од половине товара, већ су у једној страни била увијек два мијеха⁶. И код памука у *ћагетима* (*преденога*) има стална мјера. Једна страна тога памука има 16 *ћагета* (*пакета*). Код каве се спомињу *вреће*, а код памука малтеза *кесе*. У један сандук шећера иде 18 глава.

Тежина стране и товара много варира. Истина, не да се сигурно констатовати које су обичне тежине, али се може нешто наслућивати. Код каве се виде двије врсте тежине једне стране; једна је мања, од $55\frac{1}{2}$ — $57\frac{3}{4}$ ока, а друга је већа, од $60\frac{1}{4}$ — $71\frac{1}{2}$ оке. То се види и по наплаћивању *ћумрука*, који је узиман у двије цијене, од 7 и од 8 гроша на товар. И памук је долазио у *товарима* неједнаке тежине. Једна врста, којој не знам провенијенције, има у једној страни $61\frac{1}{2}$ —64 с даром (дара сама има $2\frac{1}{4}$ — $2\frac{1}{2}$ оке). Има дењкова памука и од $55\frac{1}{2}$ —58 ока. Код памука бугарина има страна од 58 и од $63\frac{1}{2}$ оке. Јењишерски је имао у страни 59 ока с даром. Измир је имао у товару $114\frac{1}{2}$ ока с даром. Али се спомиње једанпут дењак памука измира с даром од 31 оке (без даре 30). Пошто се бугарин, јењишерски и измир спомињу само на мало мјеста, ови подаци нијесу поуздани. Једна страна зејтина има 2 *тулума*, а у једном *тулуму* су $25\frac{3}{4}$ — $28\frac{1}{2}$ ока (тола или с даром?). Пиринча иде гола (без даре) $55\frac{1}{2}$ — $61\frac{3}{4}$ оке на једну страну. Страна шећера има 55—61 оку без даре. Једанпут се спомиње и тежина даре (*сандука*) са 12 ока. Сапуна има у једној страни гола 49—52 оке. Дара тежи 6—16 ока. Духан има 55—68 ока у страни. Најчешћа

⁶ По биљешкама из Павловићева тевтера.

тежина му је 62 оке. Товари воска споменути су само једанпут и то са 127 $\frac{1}{2}$ ока на товар. Чини се да је восак био зашивен у кесе и да су у једану страну ишле по 2 кесе.⁷

Паковање звјерке ваља да се није много разликовало од друге робе. Али код бројања има нешто особито. Неке врсте звјерке не броје се само на комад, него и на суреке, а на један сурек иде 40 комада кожа. У сурецима се спомињу самсари и зердави. Лисичји репови се узимају по 100 комада. Два пута се спомиње колико комада зечина и вјеверица иде у једну страну. Вјеверица је било у страни 1766 комада, а зечина у 3 стране 1902 комада.

Код коњског кова има такође особитога начина рачунања. Чавли се рачунају на 1000 комада. Плоче се нижу на гужву по 40 комада и то се зове *бем*. Бемови се пакују у сепете и на један товар дође 12—14 бемова.

Конопци и чарапе се пакују у *тестета* по 10 комада односно пари. Јеменије и конци у *топове*. Топ јеменија је имао 20 комада, а за конце не знам. Код јастука се спомиње један пут да се продају на *чивт* (пар.)

Кириције су биле из разних крајева, нарочито из оних куда су пролазили трговачки друмови. Има их из сарајевске околине, из Херцеговине, новопазарског краја, од босанског Скопља и са других страна, које се не виде из података. Од оних, што су из сарајевске околине, спомињу се 1831/2. Стеван Моћевих, Тодор Цинцо и Бокан Дошло, а 1834. Јошило и Симо испод Витеза. Из Херцеговине су 1831/2. Лако Крстовић, Ристан Прњат, Јован Мандић, Петар и Лука Лаловићи. Из новопазарског краја је (1834) Борбо Пазарац; из босанског Скопља је неки Јован Скопљак (1834) Не знам одакле су ове кириције из 1831/2. године: Маркић, Ристо и Никола Бјелице, Илија Бањанин, Симо Божовић, Василије Перанић, Тривко Дрљевић и Јоко Кењић (ваља Херцеговац). Нити ми је познато из кога су краја ове кириције из 1834. године: Брицо Шокац, Иван Рето, Стојко, Јевто Бешљевић, Јован Чајкан, Јово Филиповић, Омер Фејзагић и Јован Тале(т). Никола Бјелица и Маркић кирицијали су и 1834. године.

⁷ У писмима Миће Хацинавакумовића има ових података о тежини једне стране робе:

Шећер у глави по 52, 63, 64, 65, 68 ока. Свакако с даром (сандуком);
шећер тоз по 64 $\frac{1}{2}$, 67 и 68 ока;
кава по 52, 53, 55, 55 $\frac{1}{2}$, 56, 57 и 62 оке;
зејтин по 49, 55, 60, 70, 71 и 80(?) ока;
разачије по 28(?), 45, 47, 48, 51 $\frac{1}{2}$ и 61 $\frac{1}{2}$ ока;
канафа по 59 и 61;
сачма по 53 $\frac{1}{2}$ и 54;
сапун по 54 $\frac{3}{4}$ оке.

Свуда је ваља рачунана уз робу и дара, само код сапуна изрично стоји да је тежина голе (Netto) робе.

У писмима Миће Хацинавакумовића спомиње се друштво Николе Бјелице. Дакле Никола је био кирицијски старјешина, *крамар*.⁸

Кириције су обично вијерни и поуздани људи. Особито неки по којима су трговци слали новце за исплату свога дуга. Павловић је слао новце по Јошилу, Јовану Скопљаку, Јевти Бешљевићу, Николи Бјелици, Омеру Фејзагићу и Јови Филиповићу. Послане своте су износиле неки пут више хиљада гроша. Ттко нпр. по Сими испод Витеза је послано један пут 4000 гроша, а по Јовану Талету 14.400. Али има примјера из којих се види даје су неке кириције радиле о пријевари. Мићо Хацинакумовић пише из Дубровника своме брату Гаври и чудн се како је Бјелица могао од Гавре искати новце за бумрук на робу, када је он, Мићо, платио бумрук у Дубровнику.

Из Дубровника у Сарајево стизале су кириције обично за 12—13 дана. По једноме рачуну сам нашао да је један стигао за 6 дана, али је рачун сигурно погрешан, јер није могуће превалити онолики пут за тако кратко вријеме.

Кирија се рачунала на оку робе с даром. Цијене су биле разне висине, од 19 $\frac{1}{3}$ —22 паре; најчешћа је цијена од 20 пара. Ове су цијене из 1831/2. године. Зачудна ми је мала цијена кирије на шећер из новембра 1831. Мићо Хацинакумовић је погодио тада да му се пренесе шећер из Дубровника у Сарајево по 14 пара на оку шећер тоз, а по 16 пара шећер у глави (у сандуцима). Још су јевтиније кирије у она два једина податка о томе у Павловићеву тевтеру. Једанпут је плаћено кирије од Дубровника до Сарајева по 12 пара на оку, а други пут по 10.

БУМУРЦИ И ПРОВИЗИЈЕ

Врло су ријетки подаци о бумурчењу робе. Има их, али је обично завођено сумарно колико је издано за бумрук и кирију. Из писама и Павловићева тевтера се види да је бумрук узиман у Дубровнику, Сплиту, Ливну и Сарајеву. У једноме писму Миће Хацинавакумовића стоји забиљежено да је плаћено

⁸ Господин Ристо Хашидамјановић саопштио ми је ове интересантне податке о кирицијама:

Када се слала ћурчијска роба на Узунцову, онда се годило са крамаром по 20—30 товара и он би нашао кириције и коње за толико робе. Када сам ја ишао на Узунцову прије 37—38 година онда смо имали само двојицу крамара, јер нас осморица нијесмо имали више од тридесет товара. У старије доба када се слао на Узунцову по 100—150 товара било је више крамара. За мога времена путовале су кириције с товарима од Сарајева до Узунцове по три недјеље. Ја сам плаћао кирије за један товар по 300 гроша. Осим ћурчијске робе носила су се на узунцовски вапшар ћебета и дуги ножеви. Вапшар је почињао 1 септембра по старом календару, а свршавао се 1 октобра.

на дубровачкој Царини 2 форинта бумрука на 219 ока сапуна у вриједности од 69 фор. и 21 карантан. Павловића тевтер спомиње на једном мјесту, да је плаћено у Сплиту 4 фор. и 16 карантана на 4 товара шећера. Исти тевтер спомиње бумручење у Ливну. Ту је узето бумрука по 8 гроша на једне товаре каве, а по 7 гроша на друге, дакле били су товари од неједнаке тежине. Интересантно је да се ливањски бумрук могао остати дужан, па платити послѣје. То се види из једне биљешке у Павловића, гдје стоји како је Павловић послао из Сарајева ливањском бумрукчији 21 грош за три товара каве. Из нешто доцнијег времена — 1843/4. година — има једна биљешка гдје стоји да је узето негдје 201 грош бумрука на 3 товара зејтина. Нејасно ми је зашто су бумручки чиновници узимали бумрук на восак, који је експортиран.

Павловићев тевтер спомиње и сарајевски бумрук и плаћање бумручких такса и на ону робу која је долазила од Новог Пазара и Скопља у Сарајево. На једном мјесту стоји забиљежено како је у Сарајеву на неку робу плаћена „царина и сарајевско“. На другом мјесту је забиљежено, како је дано хеџаји 1% од једнога товара робе. То би могао бити сарајевски мјесни баџ или царина.⁹ Неко царинење се спомиње и у писмима Хаџибаковића, као на Стоцу, на Мостару и на Кули (под Бахтијевицом више Коњичких Борака). Бумруци у Сарајеву нијесу узимани само од увоза него и од извоза. Једанпут се спомиње како је дано 5 гроша за дару и бумрук за један товар раоника и чавала, који су послани из Сарајева у Скопље.

Комисионари и шпедитери су свакако узимали своју провизију на робу што су је куповали по наруџбини за сарајевске трговце. Ни ово се не може видјети јасно из биљешака, него се може само висина провизије наслућивати. Једанпут је Тривко Путица из Дубровника послао једну партију зејтина, да се прода у Сарајеву за његов рачун. Павловић му је продао и узео за то провизије 1%. Ваљда је оволико износила провизија и за ону робу, коју су набављали комисионари у Трсту и Дубровнику. Такођер није могуће констатовати ни висину провизије, коју су узимали шпедитери у Сплиту, Сињу и Дубровнику. Упућујем на рачуне њихове у прилозима.

И сарајевски трговци су вршили неке послове за своје пословне пријатеље на страни. Без сумње не без награде. Тако нпр. наплаћивали су заосталу вересију од других трговаца и кадгод се гонили и по суду за рачуне својих пословних пријатеља.

⁹ Сарајево је имало на неколико мјеста царине. И данас су познате по имену неке царине, као Алифакочка, Амбина и Царина уз старо православно и католичко гробље.

ОРТАЦИ

Осим редовне трговине робом, коју је Павловић продавао у своме дућану у Сарајеву, предузимао је он и друге трговачке послове, које није могао свршавати сам, већ се ортачио с другима. Таква трговина је у првом реду куповање и продавање звјерке и воска. У тевтеру се спомиње њих неколико, с којима је Павловић радио.

У ортаклук улаже и један и други ортак понешто, али увијек Павловић више, јер други ортак доприноси послу осим новаца и свој труд и дангубу. Неки пут други ортак не улаже ни паре свога новца. Ортаци обично иду на страну, изван Сарајева, у куповање робе, али то не мора бити, јер се посао могао водити и у мјесту. Највише се купује звјерка, а поред ње духан, памук, пиринач, восак, чарапе, конопци, ћурци и масло. Звјерка и восак куповани су за експорт, а друга роба продавана је у Сарајеву. Разни Павловићеви ортаци стајали су и између себе у пословној свези, па је један другоме давао новаца за Павловићев рачун. Они су трговачким послом путовали у Скопље, Нови Пазар и Скадар. Павловић је имао ортака и у Травнику, који су ту стално сједили и држали дућане. Њима је он слао колонијалну и мануфактурну робу, а они њему највише звјерку.

Ортачки рачуни вођени су тачније него други. У нарочитој рубрици биљежио је Павловић сва своја давања, а у другој што је он примао од ортака. У уложени капитал се рачунала и вриједност коња са опремом, на коме је ортак путовао. У два случаја, где је забиљежен ортаков коњ и орма (такум, седло и ћебе) стоји вриједност коња од 250 гроша, а орма исто толико.

Најглавнији Павловићеви ортаци су Станиша Бошковић и Ристо Дукић. Станиша се бавио дуго времена у Скопљу и одакле је слао Павловићу највише звјерку, духан, памук и пиринач, а рјеђе чарапе и конопце. Ристо Дукић је, чини се, био такођер у Скопљу, одакле је слао обично звјерку у заједници са Станишом. Станишин рачун од примања изнио је од 10. октобра 1833. до 12. августа 1834. своту од 83789 ³⁸/₄₀ гроша, а од давања до 19. августа 1834. своту од 68148 ¹⁰/₄₀ гроша. Станиша није примао од Павловића само новац, него му је слана у Скопље и роба, и то: кава, памук и звјерка (вјеверице и бубени).

Павловић се ортачио и са Спасојем, момком Алексе Јелића. Спасоје је одмах у почетку уложио 2 ¹/₂ пута мање новаца него Павловић, а уговорили су да дијеле добитак и губитак напола. Послѣје је Павловић још улагао у ортаклук, тако да је Спасојев улог остао незнатан. Из тога се види да је у овом ортачком послу главно био Спасојев труд и дангуба, а добитак је ишао напола. Артиклови, којима се радило, били су звјерка, пиринач и восак.

Трећи ортак је био Стојан Бурић (?), који је пошао на пут у трговину заједно са Спасојем. Растали су се у Новом Пазару или Скопљу. Спасоје је остао у Скопљу, а Стојан отишао у Скадар. Стојан није уложио ништа своје, него је понио Павловићев новац. Још и у Скадру примио је за ортаков рачун нешто новца од једнога хаџије Сточанина. Како су погодили дијелити добитак не стоји забиљежено. Рачун је изнио у давању и примању по 23000 гроша. Али посао није срећно довршен, јер Павловић спомиње, како му је Стојан изио неке новце. Гледајући на рачуне то је била мала свота.

У некој ортачкој свези стајао је Павловић и са двојицом људи у Травнику, са Томом Јовановићем, момком Буре Кучука, и са Лазарем Ристићем. И њих двојица су водили неке послове ортачки. Њима Павловић није давао новца, већ им је слао духан и другу робу, а они су њему слали звјерку и (у два пута) бакрено суђе. Овако је трговао и са Павлом, момком Хаџи-Борђијевићке.

У Сарајеву је Павловић куповао вјеверице у друштву са Лазом Дукићем. Уговор је био да дијеле добитак напола. Не зна се је ли Дукић шта своје уложио. Павловићевим новцем и за Павловићев рачун куповао је вјеверице и Радо, момак Лубардин.

Овако су радили још неки у Сарајеву. У тевтеру се спомињу ортачки послови Лазе Дукића, Милована Тузлића Манојлова и Јове Марковића, не са Павловићем, него са другима. Марковић је послом путовао у Скопље.

У времену од 1834—1836. (22. маја) ортаковао је Павловић у неким пословима са Хаџи-Видаком Копривицом, Станишом Јовановићем и Стојаном Бурићем Скариним. Ти су послови зацјело били исте врсте као и они прије споменути.

ИСПЛАЋИВАЊЕ РАЧУНА

Иако је Павловићев тевтер пун рачуна од његова и туђега дуговања, ипак не може одговорити на свако питање у овоме погледу. Нарочито не онда када су у питању поголе под којима је он дуговао људима у Трсту и Дубровнику. Само једанпут стоји забиљежено како је добио из Дубровника од Путице једну партију шалова на вересију са *вадом* (термином) плаћања од 4 мјесеца. Рачуне је исплаћивао обично у готову од прилике до прилике, за то се, без сумње, и није могао потпуно тачно држати термина. На једном мјесту вели изрично како ће послати новац „по првој намјери”. Те су намјере или прилике биле кириџије, трговци, који су путовали својим послом, па и саме хаџије. Више пута је једно дуговање пребијано за друго. Такав један случај између више спомиње Павловић када се изравна-

вао за дуг са Јакшићем из Требиња. Јакшић му се задужио за једну своту. Павловић му је писао да не шаље новца у Сарајево, него да их пошаље у Дубровник Путици у име Павловићева дуговања истоме Путици. Једанпут се спомиње и мјеница као начин плаћања. Павловић је дуговао Милаковићу у Трсту, па је дужну своту дао у Сарајеву Јевтану Радуловићу и примио од њега *камбијалу* (мјеницу). Камбијалу је Павловић послао Милаковићу и јавио да ће је исплатити Радуловић.

Павловић и други трговци у Сарајеву добијали су од својих пословних пријатеља са стране налоге да наплаћују у Сарајеву њихова потраживања од сарајевских дужника. Тако су једанпут наплатили потраживања Стевана Шкуља Ристо Фочић, Стјепан Марковић и Павловић. Павловић је наплатио Казаферићеву дуговање. Шта више сарајевски трговци су водили са дужницима и процесе испред страних трговаца за њихова потраживања, као што се нпр. Павловић тонио по суду испред Шкуљевића и Путице са насљедницима покојнога Ристе Антонијевића Пуце.

Обилате су вијести које се односе на вересију Павловићевих муштерија. Он је имао обичај ставити ваду дуговању, према да више пута није дужника ни познавао добро. Ваде су различне, обично кратке. Има их од 5—30 дана. У два-три случаја су од два или три мјесеца (91 дан). Најчешће су од 10 дана. Једанпут се вели „вадом дана 50, пола Митрова, пола Божић”. Дакако да ваде нијесу одржаване. Било је случајева где је плаћан дуг и прије ваде, али и послје. Тако нпр. једна је вересија углављена 29. маја вадом од 8 дана, а плаћена је, и то не сва, истом 10. септембра. Много пута је роба давана на вересију и без ваде. У једном случају је изричито уговорено да се мора платити у форинтама. Има један случај гдје је дужник дао судбену исправу *темесућ*¹⁰. У једном случају ортачкога посла остао је ортак дужан Павловићу нешто и Павловић се нада да ће му дужник платити послје када стече.

ПАВЛОВИЋЕВЕ МУШТЕРИЈЕ И ДРУГИ ТРГОВЦИ

Ваљада Павловић није добро познавао људе по Сарајеву, па их је биљежио кадгод са скрупулозном тачношћу. Не само да врло често биљежи гдје који држи дућан и уз кога му је дућан, већ некада биљежи још и коме је од његових познатих познат дотични његов муштерија. Тој скрупулозности има се захвалити што код многих могу означити у коме су дијелу чаршије држали дућане. Из рачуна о узетој роби може се нагађати ко је

¹⁰ Темесућ не значи увијек судски уговор, јер су се тим именом звали и други приватни уговори углављени пред свједоцима и на којима су се и свједоци потписивали. Можда је и горњи темесућ оваквога карактера.

каком робом трговао. Код бакала Павловић више пута изрично наводи да је бакал.

Најприје ћу навести оне код којих се зна гдје им је дућан, па онда друге.

На Царевој ћуприји:

Мула-Авао Пилав, до Хације Кобића, мјешовита трговина.
Хација Кобић, мјешовита трговина.
Муло, син Мула-Османов, гдје се продаје хљеб, бакал.
Мешан, момак Фејизаге Влахињића, може бити бакал.
Дервиш, у бакалбашину дућану, бакал.
Халеп, бакал.

На Башчаршији:

Салко, до хације Близовића, може бити бакал.
Бајрактар (Куловић?) до Салке, бакал.
Хација Близовић.
Мула-Ахмед (или Мухамед) Казаферовић, бакал или мјешов. трговина.
Хаци-Сулејман Ужичанин (Мула-Хаци-Сулејман) мјешов. трговина.
Мула-Салих Бүвић (Чүвић?, Бүвић?, Цүвић?), до Близовића ортак Ужичанинов, мјешовита трговина.
Алајбег (можда је ортак Салкин).

Отари и други дијелови Башчаршије:

Двојица браће Зафранија (један је хација), у Отарима.
Мујага, крај Зафранија.
Мула-Мујага, бакал, на врх Отара.
Мујага Тулек, бакал.
Мула-Мехо Инзацић и његов отац Аган, бакали, спрам чесме куд се иде у Крачуле.
Мула-Салих Кујунџић (био је ортак са Суљагом); мека роба; куд се иде у Пазарбуле.
Мула-Ибрахим Авдибајрактаревић Араћеџија; мека роба; куд се иде на Башчаршију.

Бурчилук и Колобара:

Мустафа Саханић; пред Колобаром; мјешовита трговина.
Чаршијски (или базрћански) ћехаја; на врх Чизмебилука, куд се иде Безистанскијем чесмама (други пут стоји: пред Колобаром); мјешовита трговина.
Јово Марковић и његов момак Стојан; пред Колобаром; мјешовита трговина.
Суљо Арбић (или Харбић), на врх Бурчилука.
Шимић или Шимо Шокац; у Бурчилуку; тутунџија.

Кујунџилук и Безистан:

Мића, Ракин момак; у Кујунџилуку; бакал или мјешов. трговина.
Мујага; на врх Кујунџилука; бакал.
Драго, Мићића момак; у Кујунџилуку; бакал или мјешов. трговина.
Шимић; у Кујунџилуку (отишао послѣје у Бурчилук); тутунџија.
Исак Калмић, пред Имаретом на Ђошку куд се иде у Кујунџилук.
Мула-Бего; пред Имаретом у Кујунџилуку; тутунџија.
Бајрактарев ортак; пред Имаретом; бакал.
Хаџо Чивутин; у Безистану; мека роба.
Соломун Јудић; у Безистану крај Хаџе; мека роба.
Хусага Машић, у Безистану.

Ташлихан:

Лука; у Ташлихану; терзија.
Рајо Петровић, у Ташлихану.
Стефан и његов ортак; пред Ташлиханом; бакали (?).

Бруса-безистан:

Мулага Акиревић; код Безистана (једном вели: пред Колобаром); мека роба или мјешовита трговина.

Морића хан и Сарачи:

Ристо Будимлић; у Морића хану; мека роба и ћурчилук (?).
Хајмико Чивут; пред Морића ханом; мека роба (?).
Један хација у Сарачима, мека роба (?).

Абаџилук:

Суљага (можда се зове Кујунџић и ортак је хације Абације) на врх Абација, стамболска роба.
Један хоџа у Абаџилуку.
Хација Абација.

Ово су имена оних, којима се не зна гдје им је био дућан: Дервиш Күна; Илија, Деспића момак; браћа Врагићи (један је држао дућан крај Дервиша Күне); Тодо Күмић; Станко, Галића момак; Јован Калаваса; Салих Скрикић (?); Симо Милованов и брат му; Чивут самсар; Бүро Теодоровић, момак Симе Богићевића; Саво, момак Јелића; Ристо (Ристић) Савић Лубарда, трговац и ћурчија; Никола Пиндел (или може бити Пндељ); Драго Укропина (можда онај Драго из Кујунџилука); Перо Радић; Нико Бесара и син му Перо; Тренто Чивут, Павловићев комшија; Јевто, син Алексе Јелића; Мића Лакин; Алекса Југурчић; Видак Копривица, трговац и ћурчија; Хаци-Ристо; Јово Деспић и Ристо, трговци и ћурчије; Гаврило, момак Јосинице; Соломун

Алтарас (Травниклија?); Соломун Травниклија (Алтарас?); Ристо Каранетровић, ћурчија и трговац; Салихага Воштаревић, трговац или бакал или тутунџија; Радо, момак Лубардин; Симо и Стијепо Окан, трговци и ћурчије; Барјактар Куловић (можда онај са Башчаршије), Мула Салих Каменица; Гавро, син Даше Вуксанове, ћурчија; Гавро Хаџи-Авакумовић, трговац; Лепир (можда није у Сарајеву); Ристо Тривковић Прндељ, трговац; Стијепо, син Хаџи-Дамјанов, трговац; Машић (Борбо Дашин); Милован Тузлин Манојлов, ћурчија или трговац звјерком; Алекса Јелић, трговац; Авдо, син Хаџи-Ибрахима Каукчије; Ристо Фочић, мека роба; Шехин син; Мула-Мустафа Чајничанин; Јевтан Радловић; Јуџбер(овић Нико?) трговац и ћурчија; Симо Манојлов; Рафо Јудић; Стјепан Марковић; Мула-Вретић (можда је станао у Хлијевну); Цинцари; Јован Коледа (можда није био у Сарајеву, него на страни); Јован Манде (можда на страни); Лазо Дукић; Ристо Дукић; Јевтан Павтица и ортак му Мића (можда на страни); Коста, Симин брат; Спасоје, Јелића момак; Михо Рецо; Стојан ортак Павловићев; Станиша Бошковић; Симо Пупић.

Од трговаца са стране спомињу се ови:

Тешо из Травника; Миле у Горажду; Толић из Мостара; Лазар Орловић (радио једно вријеме у Скопљу); Тодор Чучковић у Новој Вароши; Тома Јовановић, момак Буре Кучука, у Травнику, трговац; Лазар Ристић, ортак Томе Јовановића у Травнику; Јован Суботић (можда у Новој Вароши); Лазар Тутина у Мостару, трговац; Митар Црни из Брода; Илија Наранчић, Ристо Пиштеља и Тодор Јакшић у Требињу; Хаџи Халил из Ушћупа (Скопља); Николин Михајловић, владичин брат, трговац у Мостару; Синадин ипекџија (свилар) можда је радио у Сарајеву; Павле, момак Хаџи-Борџијевићке у Травнику; Стефан Нешковић у Новом Пазару.

Што се тиче ознака трговац и ћурчија признајем да сам се могао преварити, јер не знам поуздано да ли се код појединих људи могу та два занимања раставити. У Сарајеву је ћурчилук и трговина обично вођена заједно, па су трговци и ћурчије били један еснаф, ћурчијско-трговачки. За то и не знам да ли је било у Сарајеву онога времена људи који су радили само о трговини без ћурчилука.

Одредити тачно где је био чији дућан апсолутно је немогуће. Интересовао сам се и за то и питао сам, па сам се из одговора увјерио да су, барем неки, чешће мијењали дућане. Имам захвалити доброту госп. Ристе Хаџи-Дамјановића, градског подначелника у Сарајеву, што сам дошао до неких података у овој ствари. Додуше ти се подаци не односе на вријеме Павловићева трговања у Сарајеву, већ показују стање пред окупацију. Макар то и не одговарало времену Павловићева тевтера ипак ћу изнијети овдје. Подаци се тичу Ђурчилука.

Узимам најприје сјеверну страну Ђурчилука и почињем од Чизмечилука. На ћошку (Ђурчилук—Чизмечилук) био је дућан Јевте Јелића, до њега Симе Одавића, па два дућана Јакова Хаџи-Тривковића, па дућан Стојана Ђурића и браће Скарића (Јове и Косте). Овај дућан је прије био Ристе Будимлића. До овога дућана био је узак пролазак у Бегову цамију, који се звао Кубура. На другој страни Кубуре био је дућан Ристе Хаџи-Лазина, до њега СимеДунђеровића, па онда други дућани овим редом: Стијепе Српкића, Миће и Јове Савића-Лубарда, Ристе Савића, Јуде Леви, Борбе Хаџи-Дамјановића, Васе Хаџи-Растића, Миће Бесаровића, Јове Бесаровића, Борбе Бесаровића, Јове Хаџи-Дамјановића. Овај је био на ћошку Ђурчилука и Муделета. На другом ћошку је био дућан Симе Јовановића, до њега Косте Хаџи-Петровића, па Миће Кучука, Борбе Дражета кујунџије, Симе Тодоровића, Јове Божића — Спрже. На јужној страни Ђурчилука почињем од онога сокачића, што је спрам Кубуре. На источном ћошку овога сокачића је дућан Максе Деспића, па Јове Југурџије терзије, па Хајима Леви, Гавре Јелића, браће Видаковића, ћурчија. На западном ћошку сокачића дућан Јевтана Деспића, па Јосе Јосиповића, браће Ђуковића, Јусе Алтараса, Хоџе Аврама Данона, Алексе Петровића — Шорића, Исака Мусафије. Димитрија Николиновића, Јове Кочовића — Замфировића, Соломона Исаковића. Ту је ћошак. На другом ћошку и даље према Кујунџилуку ови дућани: Јуде Алкалаја, браће Млинаревића, Алексе Бурека, Пере Божића.

Господин Хаџи-Дамјановић ми је дао још неке податке о дућанима, који се односе на старије вријеме, него што је ово у Ђурчилуку. Понешто би се можда односило на вријеме Павловићева тевтера. Подаци се односе на дућане ових људи. Стијепо, син Хаџи-Дамјанов држао је дућан под својом кућом на Вароши. То је она кућа, којој је данас власник госп. Ристо Хаџи-Дамјановић. Алекса Јелић је држао онај дућан у Ђурчилуку, гдје је послјије био његов син Гавро. До њега на западну страну био је Хаџи-Видак Копривица, у своме дућану, гдје је послјије био Хајим Леви. Хаџи-Ристин дућан је био у Ђурчилуку онај који је послјије држао Соломон Исаковић. Хаџи-Нико Бесара је држао дућан у Ђурчилуку, гдје је послјије био његов син Борбо. Јово Деспић је стајао у дућану, кога је послјије држао Јевтан Деспић. Симо Пупић је био најпре у дућану на данашњој улици Фрање Јосифа, гдје је сада апотека „Код Орла“. Послјије је био у Булагину хану, а иза тога у хану Хаџи-Беширеву до данашње Краљевића магаци. Нико Дунђеровић је био у Ђурчилуку, гдје је послјије био његов син Симо. Ристо Фочић је био једно вријеме у дућану под својом кућом на Вароши спрам Старе цркве. Једно вријеме је био у Ђурчилуку до Савића, али не знам који му је дућан старији. У Ђурчилуку до Фочића био

је Чаигал. Нико Павловић¹¹ је држао дућан такођер у Бурчилуку на сјеверозападном ћошку Бурчилука и Муцелита. Негађе према њему, на јужној страни, били су Симо и Стјепан Окан. Браћа Хаџи-Авакумовићи, Гавро и Мићо, држали су дућан, чини ми се на источном ћошку од Кујунџилука и данашње Фрање Јосифа улице.

У писмима Миће Хаџиавакумовића спомиње се трговац Митар Мршин и Нико Скарин.

БИОГРАФСКИ ПОДАЦИ О НЕКИМ ТРГОВЦИМА

Власник тевтера, одакле сам узео већину података за ову радњу, Никола Павловић мало ми је познат. Његов отац Трипко звао се Лончар Павловић. Не знам шта му значи име Лончар, да ли презиме или име Трипкова заната. Никола је једно вријеме био у служби у Видака Копривице, мислим до средине 1833. године. Зато га је Копривица звао „мој Никола“, а други свијет га је звао „Никола Копривичин“. О Николину трговању било је говора напријед. Када је постао самосталан трговац станао је заједно са Станишом Бошковићем, можда у Ташлихану, гдје су обично становали трговци самци и трговачки момци. Њима се послѣе придружио и неки Стојан (Бурић?), који је с њима радио о трговини у ортаклук. Водили су заједничко кућанство, како се види из једнога рачуна о набављању суџа. Рачун спомиње 2 ћугума, 3 пљата, 5 сахана, 2 тепсије и 2 фењера. Ово је суџе прикупљено када је Стојан ступио у заједницу са Николом и Станишом. Тиме је употпуњено покућство, које су ова два почела набављати прије.

По другом рачуну од Павловићевих личних трошкова види се како се одијевао. Осим бијеле преобуке носио је чакшире, појас крмез, копаран, бечерму и салтамарку. На глави је носио ћитачку.¹² У хладно доба године носио је гуњ и, ваљда о свечаним данима, цубе. Доцније је цубе поставио. Гледајући на куповане половне (ески) кошуље мора да му је одијело било доста скромно и јевтино, што ће одговарати слабом имовном стању.

Послије 1834. ортаковао је Никола са Хаџи-Видаком Копривицом, Станишом Јовановићем и Стојаном Бурићем Скариним. За вријеме ортаковања Никола се разболио и пред његову смрт су развргли ортаклук и подијелили се 22. маја 1836. Од дијела дошло је Николи у готову новцу 7586 $\frac{1}{2}$ гроша, од дуговања Стијепе Бошњака у Сплиту 2460, од сарајевске чаршијске

¹¹ Ово је други Никола Павловић, из Хлијевна; знаменит трговац из времена Омер-паше и Топал-Османа.

¹² У једном писму Миће Хаџиавакумовића спомињу се два комада чохе за ћитачке. По томе бих рекао да је ова врста капе много ношена у Сарајеву.

вересије по тевтеру 2384, од баталука и робе у магази 428 гроша. Бошњаков дуг је означен као сумњив.

Иза подјеле Никола је наскоро умро, негдаје прије 10. августа 1836. Од његове оставштине примио је његов отац Трипко од ортака 800 форината.

Видак Копривица је као многи сарајевски трговци дошљак из Херцеговине. Родио се 1779. или 1780. године у кадилуку Оногшту (Никшић) у селу Хреновцу, нахије Бањана. Његов отац Иван имао је још два сина, Симу и Тодора. Видак је из свога села дошао у Мостар прије него у Сарајево. Зато су га у Сарајеву звали Мостарац. У Мостару је изучио терзијски занат. Доселио је у Сарајево прије 1816. године. Овађе се ваљда одмах бавио трговином, па су га можда стога рачунали у Ђурчијски еснаф. Године 1816. купио је кућу у Дурапик махали (Патке) за 2030 гроша од Илије Маргете Мостарца. Од 1820. год. држао је под кирију дућан у Колобари по 70 гроша годишње. У години 1823. купио је кућу у Латинауку од Хаџи-Ристе Тодоровића Чајничанина, гдје се настанио¹³. Трговао је меком робом (и ваљда трестинском) и експортом босанских продуката. Године 1832. у јулу купио је у Мујаге Хаџиахмедагића за 1800 гроша дућан у Бурчилуку на сјеверној страни између Кубуре и Њошка од Чизмечилука. 1834. августа 13. кренуо је на пут у Јерусалим са јолтескером (пасош), коју је добио уз јамство сарајевског коцобаше Миће Саранде. На путу је остао годину дана. Интересантно је да је на овај пут понио робе за продају, а у Палестини је купио меке робе за Сарајево. Умро је негдаје 1842. или 1843.

Од порода имао је двије кћери, Мару и Јованку, и сина Мићу, који је умро у дјетињству. Јованка је умрла брзо иза оца, те су браћа Хаџи-Видакова узела од њезина имања мираз. Мара се удала за Мићу Хаџиавакумовића. Радња је вођена још неко вријеме послѣе Хаџи-Видакове смрти.

Браћа Хаџиавакумовићи, Гавро и Мићо, су синови Хаџи-Авакума дошљака из Чајничка. Радили су заједно меком и трестинском робом, и експортивали су босанске продукте у Аустрију. Гавро је обично водио дућански посао у Сарајеву, а Мићо је путовао. Били су и у кући заједно, а становали су у оном дијелу Ферхадије, који се данас зове Ђуковића улица. Кућа им је била на западној страни сокака, друга од горњег Њошка. Гавро се родио 1804. године а Мићо 1810. Године 1854. изишао је Мићо из заједничке куће и преселио на источни доњи Њошак данашње Јелића улице. У радњи су остали и даље заједно. Њихове породице су се разорачиле и подијелиле кала је умро Мићо, године 1855. Имали су једну сестру улану за Ристу Савића.

¹³ Ова је кућа била у данашњој Дестића улици више куће Максе Дестића. Прије је био међу ове двије куће мали сокак.

Николин Михајиловић је био брат херцеговачког владике Јосифа. За Павловићева времена био је у Мостару и подмиривао је Павловића зејтином. Имао је два сина, данашњег архимандрита Венијамина и покојнога Димитрију. Овај је био ћурчија и држао је, како је споменуто, дућан у Бурчилуку. Становао је у Латиналку у данашњој Деспића улици, двије куће више Хаци-Видакове куће. Ово је из доцнијег времена.

Хаци-Нико Бесара је члан породице која је била у Сарајеву већ у другој поли 17. вијека. У Хаци-Нике је било пет синова: Јово, Перо, Борбо, Мићо и Ристо. Испрва су били сви с оцем у радњи. Послије се је Ристо отселио у Београд, гаје му и данас живи потомство. Друга четворица су остала у Сарајеву. У Пере су била три сина: Коста, Нико и још један, који је умро у Бурбеву у Влашкој. Нико је иза окупације био сарадник „Бос. Виле“, у којој је изнио неколике лијепе приповијетке из муслиманског живота.

Ристо Каранетровић је био трговац у Сарајеву, а становао је у Сагарџијама. Имао је два сина, Борбу и Косту. Обадвојица су одселила из Сарајева, па се Борбо настанио у Дервенти, а Коста у Босан. Броду.

Ристо, син Јове Будимлића, од старе је породице, која је дошла из Будима у Сарајеву прије 1682. год. Ристо је имао брата Борбу. Ожењен је био Ристо Златком (Стаком) кћери Јевтана Радуловића. Она се иза Ристине смрти преудала за Јована Тасовца. Њен брат, *Ристо Радуловић*, завјештао је своје имање српској општини у Сарајеву.

Лазо Дукић је био угледан и богат трговац. Једно вријеме је био коџобаша у Сарајеву. Ристо, који се спомиње у Павловићеву тевтеру, био је млађи син Лазин. *Ристо* је одселио у Влашку. Дућан им је био у Малом Бурчилуку, а кућа у данашњој Деспића улици на горњем западном ћошку.

Милован Тузлин Манојлов назван је по Тузли, у кога је служио. Послије је био у Манојла Јевтановића, па је стога зазван Манојлов. Доцније је био доста имућан трговац. Његова кћер Јованка била је удана за Јову, сина Хаци-Нике Бесаре. Чини ми се да су Милован и Манојло били у неком ортаклуку 1834. године.

Ристо Фочић је имао двије кћери. Једна се удала за Антонија Јевтановића, а друга за Никју Краљевића.

Ристо Питол је био велики трговац у Сарајеву. Држао је магазу међу хановима до магазе Спасоје Краљевића. Радио је меком и трестинском робом, а у експортним пословима највише је радио с вуном. Куповао је вуну по Босни и прао је на Миљаци. Али је и по Србији узимао вуну око Зајечара, гаје му је кадгод по 100—150 женских вуну прало. Ожењен је био од Јосифовића. Јединица кћер удала му се за Јову Михајловића — Бакалића.

У младости служио је Питол у Нике Деспића. Писма Миће Хаџинавакумовића спомињу га два пута у Дубровнику, гдје је долазио газдиним послом. Из његова момковања интересантан је овај догађај: Једанпут га пошаље газда послом у Србију. Када се бавио у Крагујевцу чује за њега кнез Милош и пошаље по њему Фазлипаши у Сарајево писмо и једнога доброга ата. Питол се надао добре бакшишу од паше кад му преда коња. Али мјесто тога стигне га зло. Кад је Фазлипаша прочитао писмо кнез-Милошево наљутио се и заповједио да се одмах ухапси онај који је донио писмо. Толико се паша био разљутио, да је хтио посјећи Питола. Чује то Питолов газда, Нико Деспић, па одмах паши. Турски су званичници уважавали трговце, па је Деспић лако одмолио свога момка и, када се ствар разјаснила, извинио га. А ово је био узрок пашине љутње. Прије овога догађаја у Босни су опљачкана и убијена била два трговца из Србије. Кнез Милош се због тога тужио у Цариграду на Фазлипашу. Да би се ствар чим прије уредила, Фазлипаша је послао Милошу онога ата. Милош се није десио у Крагујевцу када је доведен био ат, па је коњ остао до доласка Питолова. Уз коња је Милош ослао оштро писмо, које је пашу онако разљутило.

Нико Скорић, син Јовин, члан је једне породице која је дошла у 2. поли 18. вијека из Гацка из села Лазарића. Дјед му Ристо Скар Пајовић умро је у Сарајеву 1797. Отац Никин Јово имао је још два сина, Занфира и Ристу. Јово је радио у Ћурчилуку и слао је понекад робу у Цариград. Једном таквом приликом отишао је Ристо с робом, па се у Цариграду разболио и умро у Килад-хану 1235. по хиџрету (1819/20.) Скорићи су становали у својој кући у данашњој Котуровој улици. Кућа је сада својина Јевтана Деспића. Јово Скорић је имао четири кћери, које су се поудавале у породице Тртића, Галића, Хаџидамјановића и једну мени непознату. Послије смрти очине (5. фебруара 1837) Нико и Занфир су се раздијелили, ваљда и кућом и радњом. Тргујући ћурчилуком Занфир је умро у Цариграду мало прије или послје 1844. И Нико је ваљда радио ћурчилуком, али је трговао још и меком и трестинском робом и бавио се експортом босанских продуката. Умро је 1860. године.

Трошкови на робу путем из Дубровника у Сарајево.

1.	возарине на сланомъ	
	на товар по пара : 12 : — — —	гроша : 2 : 16
	8 стоцъ на товар по гроша : 2 22 :	гроша : 20 : 16
	на мостаръ по пара : 22 — — —	гроша : 04 : 16
	на кѣли по пара : 10 — — —	гроша : 2 :
	овди на царини по пара : 10 — — —	гроша : 2
		31 : 08
2.	на заитин харча пѣтем	
	на стоцъ на товар — — — — —	гроша : 2 : 2
	возарине пара — — — — —	: 12
	царина пара — — — — —	: 20
		2 : 36
3.	на странъ канафе харча	
	на стоцъ — — — — —	гроша : 1 : 1
	царина и возарине пара — — — — —	: 20
		1 : 21

Примјери из тевтера.

8 сараевъ септемра 18 1833	
на сѣлаги кѣнчићъ и ачи	
абаћи од шарвара чисто	грш 4809
вадом дана 50 пола мит	
рова пола божић	
8теслими сѣлага и аѣия	грш 1000
теслима дадеми	
сѣлага сам	грш 0703 : 4
	1703 : 4
8теслими аѣия	грш 0500
	2203 : 4
теслима сѣлага	грш 0700
теслима аѣия	грш 0710
	3613 : 4
	1195
теслима опѣта	
салдато све лиѣпо	4808 : 4

на 22 септемра 1833	
на акиревићъ дѣчан мѣе	
код безистана од робе	
чисто	грша 502
8теслими акиревич	грша 300
теслим	грш 202
	502
8 сараевъ октомра 28 1833	
на бакалъ код нована кала	
васе дѣчан мѣе дѣвана	
ока 56 · 2 по · 3 · чини грш	171
8теслими исти	грш 090
8 сараевъ ноемра 22 · 1833 · на мѣла авди	
пилавъ од меке робе 8 све чисто	грш 1267 20
даомъ вадом дана · 60 · и дѣчан држи на ца	
ревои ѣпри краем аѣие кобића	
	8теслими исти
	теслима
	грш 0037 · 20
	грш 200
	110
	347 · 20
и ево поредом шта е однио	
38 · чадор беза по грша 3 · 10	
07 · башлѣка конские по · 7 · 20 грш	
04 · шала даридери по · 12 · грш	
05 : топова и по емения ени	
каѣие по грш · 47 ·	
11 : топова и една емения	
шаплия по · 24 · грш	
03 : амедие по · 11 · грш	
150 : ѣакмака по · 7 · 20 грш	
20 · аршина беза по 40 грш	
18 : сѣѣизлѣка по · 5 · 10 грш	
08 · ока памѣка по · 19 на окъ грш	
130 драма ибришима по · 20 грш	
001 ѣилим · 28 · грш	
2 · ѣадорбеза · 6 · грш	
1 · гаитан по · 1 · 20 грш	
овое нека се зна штое	
однио ако би запито	
на санићъ претколобаром	
дѣчан мѣе и мѣста	
ва имемѣ шала кома	
да 25 по грш · 4 · 20	грша
	8теслими
	грш
	112 : 20
	080

на аганѸ и на синѸмѸ
мѸла меи инзаѸиѸѸ
дѸѸан држе кѸсе иде
8 краѸѸле преман Ѹесми
бакалисѸ на нима двоици
3 · тулѸма заитина
ока · 79 · по гроша · 5 · 10

грша 414 : 30

вадом дана · 15 ·

8 сараевѸ ферѸвара · 3 · 1834

платиомне салдато

на 1833 од 10 октомра знати се
што сам насе поарѸио наиприе
кѸпио 8 пазарѸѸлама · 3 · кошѸле

кошѸле по гроша · 7 · грша 21

2 · ески гаѸе по · 3 · 20 грша 07

028

2 · пешкира по · 4 · 20 грша 009

1 · гѸн Ѹзео одѸга грша 070

1 · салтамарка грша 075

1 · копаран срезѸ грша 055

1 · ѸеѸерма грша 022

1 · ѸѸбе срезѸ грша 150

1 · антерилѸк 0 · 0 · 0

поклонио мари 0 · 0 · 0

и дао за неѸа грша 150

1834 године

1 · вирале о васкисениѸ грш 018

1 · вирале о госпоини грш 018

7 · Ѹарапе по 6 · грша 042

601

на едно ѸѸбе поставе грша 098

8 све сам похарѸио грша 699

1 · иягѸѸк Ѹзео грша 002 · 30

1 · иягѸѸк грша 2 · 30

8 све похарѸио чисто грша 701 · 20

1 · Ѹашире едне срезѸ грша 077 ·

1 · вирале опета грша 018

8 све поарѸио грша 818 · 20

преносим конат што сам
похарчио на се 8 све грша 818 : 20

нека се знаде

што сам се крпио 8 години

1834 крпне грш 012

1835 године дао крпне

чисто грша 009

8 све чисто грша 839 : 20

похарѸио насе

иош коне 8 што

касам есап видио грша 169 : 90

1009

на 12 иѸлия 1835

ово сам похарчио касам есап

видио

знати се што арчим на се иѸ никола

1384 · октомра 12 ·

1 · Ѹарапе Ѹзео о бѸжиѸѸ грша · 6

1 · кѸтиѸ од бѸрмѸта грш · 1

2 · пешкира Ѹзео грша · 9

1 · ѸѸгѸм Ѹзео о томе грша 23

1 · инкѸнѸ оковао и дао за нѸ грш 70

то сам до сада поарѸио грша 109

3 · кошѸле дао за ни ески грш 020

1 · кошѸѸѸ дао за нѸ грш 008

137

примик од брне брниѸа

из лиевна · 6 бала кафе

и осто мѸ давати од не

гова провиѸиѸна грш 4 : 20

примик од шѸндеѸиѸа

3 товара кафе и шеѸера

2 товара послакмѸ

арѸе по омерѸ

веизагиѸѸ грша 48 · 20

марта · 8 1834

имам давати димитровиѸѸ

од 2 · товара памѸка фиорина 4 · 53

имам давати димитровић	
штоє поарчио на · 6 · кона воска	
8 спелет8 чисто	фиорина 8 · 8
8 свем8 имам давати	фиори 13 · 1
имам давати димитровић	
15 априла · 1834 · од · 3 · товара	
каве чисто трошкова	фиорина 04 · 52
8 свем8 имам давати	фиори 17 · 53
даомие на · 4 · товара	
шећера һмрѣка	фиорина 04 · 16
	22 · 9
имам давати бошнак8	
од кафе · 6 · бала и шећера	
4 · каше —————	фиорина 6 · 30
4 · бале памѣка имам8	
опета дати —————	фиорина 2 · 36
8 свем8 имам давати	фиорин 9 · 6
имам давати бошнак8	
штоє поарчио на · 6 кона	
восака 8 син8 чисто	фиорина 19 · 9
8 свем8 имам давати	фиорина 28 · 15
имам давати стиѣпи бошна	
к8 · 15 · априла примио · 3 · товара	
каве и потрошио заме	фиорина 04 · 39

Уговор како се Н. Павловић разортацио са својим друштвом.

На 1836 у сараеву 22 : маия знатисе пошвومه писму колико имаде никола све сермие штоє био снама ѿртакъ досада а ѿсада ево се разъ отрачисмо иданеима ѿдъ насъ нико неговъ тражити више вего колико ѿвди явла ѿсвومه писму

имаде готовие новаца — — — — — гр 7586 : 20
у бошнака усплет8 има ако се
наплати — — — — — гр 2460 :
има учшии у тевтеру на негово
исе долазига — — — — — гр 2384 :
имаде у баталукѹ и у роби умагази долазига нанегово гр. 428 :

12858 : 20

и шаанти кобисе подписали дасѣ веровани насваком8 сѣд8 и правди я никола павловића тако говорим из мохне ѣста
я : хѣй хрѣсто ѿвдоровичъ есам седокъ ѿвом пѣсмѣ
я : райѿ петровићъ есамъ свѣдокъ ѿвомѣ писмѣ и я лазо то-
доровић несам сиедок горнемѣ писмѣ

Уговор Трипка Лончара Павловића са ортацима његова сина
Николе.

у Сараевѣ авгѣста · 10 : 1836

знано бѣди по ѿвومه писмѣ речноемѣ како хѣй трипко лончаръ павловићъ покоинога николе павловића мога сина прими данасъ ѿдъ господина хаѣи видака копривице и станише иѿвановича и стояна һѣрича оданъ темесѣч8 дужни за коемисе задѣ-
жише у ѿвومه темесѣч8 ѿ сребра фиѿрина ѿсамъ стотина нѣме-
ро — 800 : и дамига плате ѿ божиц8 коихъ перви доѣе ѿли ме-
ни ѿли трипк8 пѣтици ияхъ нима даемъ ѿвохъ писмо предъ до-
бриемъ лѣдима коицесе подѣ писати заседоке даяхъ више речени
трипко павловићъ неимамъ више ништа тражити ѿдъ мога по-
коинога николе сина саѿвомъ више реченомъ сѣмомъ ясе на-
плачѣмъ ѿсвега ѿдъ више речение неговие ѿрѣтака

свиедокъ ѿвومه Писмѣ Марко Ковачевичъ

седокъ ѿвومه писмѣ иѿванъ маргетичъ

сѣдокъ ѿвومه писмѣ хрѣсто тривковичъ

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

Абаз Мехмед-паша, везир, 103.
 Абди-барјактар, 199.
 Абди-бег, пуковник, 237, 243.
 Абди-паша, ферик, 227.
 Абдул-Азиз, султан, 251, 254.
 Абдулај, 60, 61.
 Абдулах-ага, муселим, 165.
 Абдулах-ага, 189.
 Абдулах-ага, башага, 193.
 Абдулах, абација, 197.
 Абдулах, из Амасије, 166.
 Абдулах, јањичарски ага, 128.
 Абдулаховић Дели Хамза, трговац, 63.
 Абдулвехаб ефендија, шејхули-слам, 206.
 Адукеримефендић, Нуманбег, 188.
 Абдулах-ага, ислам забит, 206.
 Абдул-Мецил, султан, 214.
 Абдулахамид, сарач, 196.
 Абдул-Хамид, султан, 276.
 Абдурахман, каваз, 237.
 Абдурахман, везир, 198, 200, 202, 203, 205.
 Абдурахман Есад, кадија, 222.
 Абдурахман, хајдук, 106, 107.
 Аблаковић Осман, 159.
 Аблаковић Хаџи Мехмед, ајан, 159.
 Аблак Сулејман, 159.
 Аблак Хаџи Мехмед, 159.
 Аблак Хаџи Сулејман, 159.
 Авакум, 161.
 Авдибарјактаревих Мұла Ибра-хим, 338.
 Авни-паша, ферик, 237, 241, 243.
 Аврам, 279.
 Аврам, трговац, 102.
 Аган, 352.
 Азми Мехмед, тефтердар, 227.
 Ајас-бег (паша), 60, 61, 71, 83, 85, 89.
 Ајас, крајишник, 66.
 Ајини-бег, 102.
 Адем-буљукбаша, 199.
 Акиревић, 351.
 Акиревић Мұлага, трговац, 339.
 Акиф Мехмед-паша, везир, 265, 271.
 Алајбег, трговац, 338.

Алајбеговић Абдулах, 275.
 Алекса, 59.
 Алексин Ристо, трговац, 230.
 Алибег, делибаша, 202.
 Али-ефендија, мұфтија, 73.
 Алијага, 177.
 Алија, мутевелија, 90.
 Аликадић Мұхамед, 188, 189.
 Аликадић Рашид, 216.
 Аликадић Фехим, 303.
 Аликар, 99.
 Али-Саиб, паша, 276.
 Али-паша, 104.
 Али Целауудин-паша, (Целалија), 193, 194.
 Али-Һеџаја, 95.
 Алкалај Јуда, 253, 341.
 Алтарас Јусо, 253, 341.
 Алтарас Соломун, 340.
 Алтипармак Ибрахим, 133.
 Амасијали-емир, мұдерис, 164.
 Амвросије, митрополит, 212, 216, 217, 218, 268.
 Ангели Морис Едл (Angelli Moritz Edl von), 131.
 Андраши Јулијус, министар, 285, 286, 289, 291, 292, 293.
 Андрија, зидар, 266.
 Андрија, љекар, 59.
 Андрић Андрија вијећник, 250.
 Андрић Иво, 18.
 Антим, митрополит, 272, 274, 279, 280, 299.
 Антонијевић Ристо-Пүцо, трговац, 337.
 Антонио Паоло, 107.
 Аполон, 45.
 Араповић Салих, кадија, 199.
 Араповић Хасан, 110.
 Арбић (Марбић) Сүло, 338.
 Ариф-бег, 198.
 Арифбег, муселим, 220.
 Армаганти Ибрахим, 77.
 Армаганти Мехмед, 77.
 Армаганти Синан, 72, 77.
 Арнаут Бефир, 143.
 Арнаут Ибрахимага, 297, 298.

Арнаут Сулејман, 225.
 Арнаут Хаџи Хусеинага, 225.
 Арнаут Хусеинага, јузбаша, 285.
 Арнаутовић, 156.
 Арнаутовић Алија, казас, 216.
 Арнаутовић Салих, 216.
 Асим Мехмед-паша, везир, 265, 267.
 Асим Мустафа-паша, везир, 269, 270, 271.
 Атанацковић Димитрије, конзул, 266, 233, 237, 241, 242, 243, 244.
 Атијас Исак, 136.
 Атих-деде, шејх, 132.
 Ахмед, султан, 135.
 Ахмед Асимбег, мутевелија, 170, 253.
 Ахмед-барјактар, телал, 194, 199.
 Ахмедбег, кајмакам, 208.
 Ахмед, наџб, 126.
 Ахмед Хамди-паша, 272, 274.
 Ахмед Шемсудин, пјесник, 88.
 Ахмедпаша-паша, 257.
 Ахметаши, кахведибаша, 155.
 Ахмо, берберин, 147.
 Адемовић Ибрахимага, 194, 196.
 Адемовић Хаџи Сулејманова, 190.
 Ашик Мустафа, шејх, 221.
 Ашкенази Зеви, рабин, 126.
 Бабингер Франц, 63.
 Бабић Заним, 158.
 Бабић Дервишбег, 206.
 Бабић Ибрахим, 158.
 Бабић Мехмедбег, 180, 194, 195, 196.
 Бабић Мустајбег, муселим, 212, 214, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 228, 231, 233, 234.
 Бабић Омербег муселим, 158, 180, 194, 195, 212.
 Бабић Османбег, 142.
 Бабић Салих, 158.
 Бабић Халилбег, 158.
 Бабић Фатима-Каните, 212.
 Баија, хамамџија, 90.
 Бајезид II, султан, 65.
 Бајлон Мато, инжењер, 89.
 Бакалбашкић, цариник, 162.
 Бали, кадија, 88, 100.
 Бакаревић Мухамедага, 231.
 Бакаревић Хаџи Мустафа, 155.
 Бакаревић Хаџи Омер, 155.
 Бакаревић Хусеин, 155.
 Бакарија Ибрахимага, 202.
 Бакија, пјесник, 132.
 Баковић Стеван, свештеник, 268.
 Балабан, 58.
 Балба Доминик, 50.
 Бањанин Илија, кириџија, 332.
 Барбарих Мићо, 265.

Баришић Рафо, фратар, 216.
 Барух Едуардо, сараф, 255.
 Барух Јавер, 276.
 Барух Самуел, 103.
 Барух, Саламон, 229.
 Баталага, 196, 197.
 Батинић М. В. 103.
 Батинић Тано, 273.
 Басор Ахмед, хајдук, 181.
 Бахрибег Ахмед, хеџаја, 212.
 Башагић Сафветбег, књижевник, 66, 69, 88, 102, 125, 132, 250.
 Башескија Мұла Мұстафа, 20, 132, 133, 141, 143, 145, 146, 149, 152, 153, 154, 157, 159, 162, 163, 166, 167, 168, 170, 171, 174, 175, 178.
 Башчаушевић, хајдук, 181.
 Бего Хаџи Алија, видар, 147.
 Бекташага, 202.
 Бекташага, диздар, 135.
 Бексали Хаџи Мұстафа-паша, 196, 200.
 Бенети Антонио, 125.
 Бенић Боно, фратар, 137, 174, 175, 177.
 Бенић Матија, фратар, 109.
 Берудин Махмуд, мударис, 88.
 Бесара Борбе, 253, 261, 341.
 Бесара Јово, 253, 260.
 Бесара Косто, 344.
 Бесара Мићо, 253, 261.
 Бесара Нико, 344.
 Бесара Хаџи Нико, 339, 341.
 Бесара Перо, 339.
 Бесара Ристо, 344.
 Бесаровић, 156.
 Бесаревић Борбе, 341.
 Бесаревић Јово, 151, 233, 234, 341.
 Бесаревић Мићо, 270, 341.
 Бесаревић Ристо, 299, 303.
 Бесаровић Ристо, 274, 289.
 Бећир, ефендија, 191.
 Бећировић, 213.
 Бећир-паша, 105.
 Бешаретбег, 95.
 Бешалија Хаџи Мұстафаага, 145, 146, 155, 170, 186.
 Бешалија Сулејка-Шерифе, 186.
 Бешљевић Јевто, кириџија, 332, 333.
 Бизмарк (Bismarck), 287, 291.
 Бисеровић, 203.
 Бистригија Ибрахим, 102, 167.
 Бичакчић Абди-барјактар, 204.
 Бишчевић Махмуд-паша, 231.
 Бјелавица Велија, 58.
 Бјелопольца Шухди, 167.
 Бјелица Никола, кириџија, 332, 333.
 Бјелица Ристо, кириџија, 332.

Блажевић Радован, свештеник, 78.
 Блазовић Хаџија, 338.
 Блау Ото, конзул, 247, 248, 254, 263, 264, 268.
 Богдановић Ристо, трговац, 246.
 Богдановић Стево, трговац, 246, 272, 273.
 Богүтовић Тврдиша, 59.
 Богчин, 51, 58.
 Бодин Дукљански, 49.
 Божин Перо, 253, 341.
 Божин Јово-Спржо, 341.
 Божин Клемент, драгоман, 248, 255.
 Божовић Симо, кириџија, 332.
 Бојо Јован, 137.
 Болкај С., лекар, 33.
 Борчак Дервиш, 216.
 Босневи Махмуд, мударис, 133.
 Бостон, 252.
 Бошковић Станиша, трговац, 329, 335, 340, 342.
 Бошњак Стијепо, трговац, 329, 342, 354.
 Бошњакловић Филип, фратар, 240.
 Браво Мухамед, 176.
 Браило, 60.
 Бранислав, 59.
 Бранковић Вук, 52.
 Бранковић Мехмед, 61.
 Братүтовић Никола, 64.
 Брига Хаџи Абдулах, 146.
 Бркић Васиље, митрополит, 167, 168.
 Брнић Брно, трговац, 329, 353.
 Брњакловић (Грубишићи), 123.
 Брњакловић Андрија, 124.
 Брњакловић Катарина, 124.
 Брњакловић Лавренције, 124.
 Брњакловић Стјепан, 124.
 Брњакловић Филип, 124.
 Брњакловић Франциска, 124.
 Брањакловић Франьо, 124.
 Будимировић Франьо, фратар, 103.
 Будималић Јово, 344.
 Будималић, 156, 162, 185, 186, 229, 234.
 Будималић Ристо, трговац, 339, 341.
 Будималић Борбо, трговац, 344.
 Бузаци Хаџи Хасан, 72.
 Бујак Ристо, 301.
 Булаклија Мұла-барјактар, 216.
 Булић Барјактар, чизмеџија, 201.
 Бүрегија Махмудага, 222.
 Бүрек, 233, 234.
 Бүрек Алекса, 253, 341.
 Бүрек Хаџи Ибрахим, 216.
 Бүрназ, 156, 161.
 Бүсовчанин, 160.
 Бүтмирац, 160.
 Бүшаталија Махмуд-паша, 174.

Вајзбах А. (Weisbach), 34.
 Валенс Цар, 46.
 Ванино Мирослав, 106.
 Варго Алија, 154.
 Варго, казас, 154.
 Варго Салихага, 216, 217, 223, 224.
 Васиљевић Јово (Бакрач), 299.
 Васић Конрад, конзул, 277, 278, 285, 286, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 298, 299.
 Васковић Борбо, 31.
 Ватрењак Хаџи Алија, чизмеџија, 194, 195.
 Вели-барјактар, хафиз, 194, 196.
 Велибег, лекар, 243, 261.
 Велизар, војвода, 47.
 Велијудин-паша, 232, 233, 234, 235.
 Вели-паша, 274, 282, 286, 287, 288, 310.
 Велихоџић Хаџи Мехмед, 167.
 Венијамин митрополи, 187, 212, 218, 268, 344.
 Веспасијан, цар, 44.
 Вешхија, 216.
 Вешхи-паша Мехмед Салих, 212, 213, 217, 220, 228.
 Видаковић, ћурчије, 253, 341.
 Виларц (Villarz), официр, 308.
 Вилић Ибрахим, бимбаша, 235.
 Висаријон, митрополит, 127, 128, 134.
 Височанин, 160.
 Витезлија, 160.
 Вишеградадија, 161.
 Вишњица, бегови, 160.
 Влајковић, 273.
 Влаковац Хаџи Махмуд, 72.
 Влахињин, делибаша, 138.
 Влахињин Фејизага, 188.
 Водопић Петар, 71.
 Воштаревић Салихага, трговац, 340.
 Врабац, 143.
 Врагић, трговци, 339.
 Вранићани Антон, конзул, 232, 239.
 Враћеш Херак, 59.
 Вратић Мұла, 340.
 Врего Мұстафа-барјактар, 216.
 Врчевић Вук, конзул, 278.
 Вүјин, уредник, 244.
 Вүјичић, 285.
 Вүк (Поп Вүк), 71.
 Вүковић Бүро, 161.
 Вүковић Јово, 161.
 Вүкчић Стјепан, 54, 78.
 Вүлетин-Вүкосанић Вид, 30, 73.
 Вүчо Мехмед-паша, силахдар, 105, 106.

Г'врило, 339.
Г'вриловић Михајло, 186.
Јавро, ћурчија, 340.
Љузанфер, 96.
Гази-Мустафа, 193.
Гази-Хусревбег, 65, 66, 67, 68, 69,
70, 71, 72, 75, 81, 82, 85, 86, 88,
89, 90, 95, 167.
Гај, 239.
Галић, трговци, 345.
Гарашанин Илија, 246.
Гацо ефендија, 224.
Гачанин, 161.
Гачанин Мустафа, 217, 225.
Гаширић Емилија, часна сестра,
266.
Гиљфердинг Александар, конзул,
244.
Гласинчић Томо, 273.
Глик Леопола (Glück), 34.
Глобо, 157.
Глобо Алибег, 157.
Глобо Ахмед Муниб, 214, 215, 216,
217, 223, 224, 225.
Глобо Мустафа, 157.
Глобо Сердарага, 157.
Глушац Васо, 13, 22.
Гојковић Нестор, учитељ, 243.
Горажданин, 161.
Гордијан, цар, 44.
Горо Ибрахим, 156, 203.
Горо целепија, 155.
Горо Авдија, 155.
Горо Мехмедага, 188.
Горо Хаџи Ахмед, 156.
Горо Хаџи Мустафа, 155.
Горо Хаџи Омер, 155.
Гоце Секондо, 105.
Грабовац Стојан, 297.
Градашчевић ага, 244.
Градашчевић Осман, 212.
Градашчевић Хусеин-капетан, 208,
209, 210, 211, 295.
Грампин Антонио, 10.
Грасл Георг (Grassl), 258, 267, 311.
Грахо, 161.
Грачаничак Ибрахим, 216.
Грбава Хаџи Мехмед, 179.
Гргичевић Андрија, 102, 103.
Гргуревић Вук (Бранковић), 61.
Грбић Шћепан, 10.
Грубишић (Брњаковић), 123.
Грубнер, 236.
Гурда Хаџи Ахмед, 156.
Гурдо Шећо, 156.

Давид, конзул, 181, 183, 185, 186.
Давудбег, 61.
Давуд-паша, 211, 212.

Далагија Мехмед, 156.
Дангалаковић Авдија, 156.
Дангалак Хаџи Мехмед, 156.
Данијал, чизмеџија, 143.
Данил, помоћник епископа, 265,
267, 268, 269.
Данон Мајир Мухамед, рабин, 206.
Данон Мозе, рабин, 187.
Данон Хоша Аврам, 253, 341.
Дардаган Даџи Бего, 156.
Давиет Едвард, конзул, 236, 237,
238, 239, 241, 243.
Делагија Јунузага, 222.
Делалић Авдија, 159.
Делалић Хаџи Мустафа, 159, 175.
Дели-Хасан (Делали Хасанпаша),
101.
Де Мантова, 136.
Демирџић Хаџи Омерага, 222.
Десисалић Вук, 78.
Десисалић Гргур, 78.
Десисалић Драгобрат, 78.
Десисалић Иван, 78.
Десисалић Михајло, 78.
Десисалић Никола, 78.
Дервиш, бакал, 338.
Дервиш Мустафа-паша, 192.
Дервиш Мехмед-паша, 110.
Дервиш-паша, 237.
Деренделија Али-паша, 190, 191,
193, 194.
Деспић, 15, 21, 260.
Деспић (Слијепчевић), 161.
Деспић Јефтан, 253, 341, 345.
Деспић Јово, ћурчија, 339, 341.
Деспић Максо, 253, 266, 270, 277,
296, 341, 343.
Деспић Мићо, 277.
Деспић Нико, 229, 330, 345.
Деспић Ристо, 339.
Дестефани Франческо, (De Stefani
Francesco), 100, 101.
Дефтерлар Ахмед-паша, 125.
Диздар, 97.
Дијана, 45.
Димитровић, 353, 354.
Димитровић Гавро, 161.
Димитровић Јосиф, 161.
Димитровић Нико, 323, 329.
Диоклеџијан цар, 46.
Дионисије, митрополит, 241.
Дионизије, учитељ, 270.
Доброста од Врхбосне, 50.
Дошло Бокан, 332.
Драго, бакал, 339.
Драже Борбо, кириџија, 253.
Дражета Борбо, кјуџиџија, 341.
Дрљевић Тривко, кириџија, 332.

Дрнишчија Али, 159.
Дрнишчија Ахмед, мударис, 159.
Дрнишчија Бего, 159.
Дрнишчија Бећо, 159.
Дрнишчија Јахја, 159.
Дропуљин Лука, братар, 240.
Дувњак Мустајбег, 207, 212.
Дуја, 71.
Дујковић Максим, иконограф, 168.
Дукатар Сејфулах, 203.
Дукић Лазо, 336, 340, 344.
Дукић Ристо, 335, 344.
Дундић, хајдук, 181.
Дунићковић Нико, трговац, 340,
341.
Дунићковић Симо, 253, 341.
Дурак, бекташага, 209.
Дурандо, конзул, 256, 259.
Дурсун, 143.
Дурсун, церибаша, 70.

Бенгелзаде Мехмед, (Тахир-паша),
223, 225, 226, 227.
Бени Мустафа, 196.
Бокић Перо, абација, 51.
Борбе, деспот, 50.
Борбевић Борбе-Булека, 239.
Булић Муха Салих, 338.
Булага, 85.
Бул Мустафа (Буловић Мустафа-
ага), 194, 196, 200.
Бумишић Абдулах, муселим, 212.
Бумишић Абдул Керим, 166.
Бумишић Мехмед, 166.
Бумишић Фехим, 276.
Бумрукчија Дервиш-Мустафа,
(Шејх Мухо Бумрукчија) 216,
225.
Бураћ, деспот, 53.
Бурен, 59.
Бурић Коко, 251.
Бурић Стефан, 161.
Бурић Стојан, 253, 260, 336, 342, 355.
Бурић Стојан Скарин, 316, 336, 341,
342.

Еб-паша, 120.
Ебубеџир, везир, 187.
Ебубеџир, спахија, 180.
Ебу-Зија Теуфик, 279.
Еванс Артур, 252.
Евгеније митрополит, 187.
Евген Савијски, 124, 216, 128, 129,
130, 131.
Егервази Ладислав, 61.
Ејуб-паша, 199.
Ејуб-хоша, 58.
Екмечић Милорад, 8.
Екмић Стево, 274.

Елезовић Ганша, 56.
Еминага, 232.
Емнибег, 207.
Ерглију Мехмед Саид, кадија, 300.
Ердеалић (Ердеди), 99.
Есами Тескерџи Абдулах, мударис,
133.
Есебалија, 55.
Есебег (Иса-бег),
Ескенази, 136.
Ешпреф, инжењер, 235, 262.

Жарко, војвода, 64.
Жетица Хаџи Омерага, 147.
Жигић Бего, 155.
Жига Салихага, 155, 222.
Жига, табак, 155.
Жига, чизмеџија, 155.
Жуна Мустафа, 216.

Замењевић Мартин, дубровачки
посланик, 65.
Звијездовић Анбел, братар, 58.
Зворничанин, 161.
Зено (Катарина Зено), 72, 73, 85.
Заплата Рудолф, 240, 255, 262.
Зафранија, трговци, 338.
Зафранија Омер, 158.
Зафранија Хаџи Аблага, 217, 222.
Зафранија Хаџи Абдулах, 223.
Зебулон Ашер, 103.
Зелентаревић, 175.
Зелентур Шећо, барјактар, 175.
Зелић Герасим, 162.
Зијабег, 257.
Зилић Ибрахимага, 190.
Зилић Мустафага, 222.
Зилић Мухамелага, 222, 223.
Зило, 157.
Зило Ибрахим, 157.
Зило Мехмед, 157.
Зило Мурад, 157.
Зило Мустафа, 157.
Зило Мухарем, 157.
Зило Османбег, 157.
Зило Салих, ајан, 157.
Зило Хаџи Ахмед, 157.
Зило Хаџи Салихага, 157.
Златар Ахмедага, 208.
Златарић Јероним, 101.
Златар Мехмед, терзија, 154.
Златар Мустафаага, 208, 209, 210,
212.
Златар Хасан, 209.
Златар Хусеин, 209.
Златовић Стипан, 108.
Зоретић, 242, 244, 266.
Зубовић Хасан, 213.
Зуко, хајдук, 106, 107.
Зулфикар, санџакбег, 198.

Иблизовић Салихага, 217, 222, 225.
 Ибрахим, алајбег, 180, 188, 195.
 Ибрахим (брат Хаџи Лоје), 281.
 Ибрахим, кавазбаша, 228.
 Ибрахим, мљекар, 143.
 Ибрахим, терзија, 216.
 Ибрахим, шејх, 221.
 Ибрахимага, кајмекам, 137.
 Ибрахимага, хасеџијски ага, 189.
 Ибрахимбег, 95.
 Ибрахим, војвода, 80, 96, 100.
 Ибрахим-паша, 276.
 Ибрахим-паша, везир, 134.
 Ибрахим Решид, хеџаја, 188.
 Ибрахим Хнами-паша, 183, 190.
 Ибрис Х., 72.
 Иванов Андрија, 71.
 Ивановић свештеник, 156.
 Ивановић Стефан, 89, 133.
 Игњатије II, митрополит, 248.
 Игњатије, митрополит, 218, 223.
 Идризбег, капетан, 105.
 Идризовић, трговац, 149.
 Идрис, 77, 85.
 Илија, помоћник трговачки, 339.
 Илија, свештеник, 270.
 Илија, свештеник, 78.
 Илијевић (Дионисије), митрополит, 256, 263, 265, 267, 269.
 Илић, трговци, 275.
 Илић Крајета, 260.
 Имаретлић, 158.
 Имаретлић Вејсилага, 190, 202.
 Имширија Мехмедага, 217.
 Имширија Нурага, 224.
 Инзацић Аган, бакал, 338.
 Инзацић Мула-Мехо, бакал, 338.
 Ирби Мис (Mis Adelina Pauli Irby), 252.
 Ирби Фредерик Паул, 252.
 Иса-бег, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 65, 70, 71, 82, 85, 87, 90, 91.
 Исабеговић Гази Мехмедбег, 102.
 Исаковић Саломон, 227, 253, 341.
 Исманл Хакки-паша, 265.
 Исовић Касим, 12.
 Исхак-бег, 53, 54, 55.
 Исхакбеговић Барак, 53, 54.
 Иштванфи, 62, 65.

Јаблановић Павле, 50, 51, 60.
 Јабланић Рабен, 50, 60.
 Јабучар Салих, 156.
 Јабучар Хаџи Алија, 156.
 Јабучар Хаџи Дервишага, 188.
 Јабучар Хаџи Јахја, 156.
 Јабучар Хаџи Салих, 156.
 Јабучица Авдо, 311.
 Јазић, 181.

Јазић Хасанбег, 165.
 Јазвин, 161.
 Јакуб, 58.
 Јакуббег, (Хаџи Јакуббег), 220.
 Јакуб-паша, 62.
 Јакушић, 337.
 Јанковић Гашипар, 105.
 Јанковић Петар, 105.
 Јахјабег, 61, 63.
 Јахја-паша, 62.
 Јашаревић Ибрахим, хајдук, 181.
 Једнак Ибрахим, 156.
 Јела, механишница, 88, 90.
 Јелавић Вјекослав, 111.
 Јеленић Јулијан, 103, 210, 252.
 Јелечевић, 161.
 Јелић, 161, 260.
 Јелић Алекса, трговац, 229, 335, 339, 340, 341.
 Јелић Гавро, 253, 341.
 Јелић Јефто, 253, 341, 339.
 Јелић Коста-Јефтин, 273.
 Јелић Стево, 247.
 Јењишехерли Ибрахим-паша, везир, 272, 275.
 Јеремић Јово, 314.
 Јерко, 61.
 Јефтановић Антоније, трговац, 244, 261, 275, 344.
 Јефтановић Глиша, 299.
 Јефтановић Димитраки (Димитрије), 270, 280, 282, 283, 299, 303.
 Јефтановић Манојло, 225, 229, 244, 261, 263, 266, 344.
 Јефтановић Перо, 225.
 Јефтановић Петар, 161.
 Јиречек Ц. Ј., 47, 51.
 Јовановић, конзул, 261.
 Јовановић Симо, 253, 341.
 Јовановић Станиша, 342, 355.
 Јовановић Томо, 336, 340.
 Јозефац Јосип, 239.
 Јосиповић Јосо, 253, 260, 341.
 Јосиповић Нико, 273.
 Јосиповић Ристо, 273.
 Јосифовић, 344.
 Јошило, 332, 333.
 Јошић, 175.
 Југурчић Алекса, 339.
 Јусурџија Јово, терзија, 253, 341.
 Јуда, апотекар, 239.
 Јуда, 144.
 Јулић Рафо, 340.
 Јулић Соломун, 339.
 Јукић Франьо, 232, 238, 239.
 Јунзага, 64.
 Јуришевић Мустафа-паша, 64.
 Јустинијан, цар, 47.
 Јусуф Акиф, 248.

Јусуф, казас, 143.
 Јусуф, трговац, 63.
 Јусуфбеговић-Дувњак, муселим, 139.
 Кадић, 107.
 Кадруновић Мехмед, 213.
 Казанџија Мехмедага, 188.
 Казас Цицо, 216.
 Казаферовић, трговац, 337.
 Казаферовић Мула-Ахмуд, бакалин, 338.
 Казгани Хаџи Увејс, 106.
 Казганија Алија, 70.
 Каимија Хасан, пјесник, 124, 126, 132.
 Кајић, 239.
 Кајмакчија Хаџи Салихага, 147.
 Кајфел (Kaiffel), генерал, 308.
 Какрин, 160.
 Калаваса Јован, трговац, 339, 351.
 Калај Бењамин (Kallay Benjamin), 266.
 Калибатина, 141.
 Калин Хаџи Алија, 72.
 Калиник, митрополит, 186, 187.
 Калмић Иса, 339.
 Калуберовић Стево, 251.
 Камберија Х., 224.
 Камбер Хаџи Ахмед, 225.
 Каменица Мула Салих, 340.
 Камичкалић, муселим, 125.
 Каница Мехмед, 193.
 Кантемирија Абдулах, 167.
 Капетановић Мехмедбег — Љубушић, 225, 276, 278, 279, 282, 283, 284, 285, 289.
 Капетановић Мухамедага, 283, 291.
 Капић Хаџи Абдага, 203.
 Капић Хаџибарјактар, 206.
 Капић Хамдија, 9.
 Капо Дервиш, 193.
 Карабег Хаџи Мустафа, 300.
 Карадаутага, 59.
 Караборбе, 99, 188.
 Караборбевић Петар, 270.
 Карајазници Целаан Хасан-паша, 101.
 Кара Махмуд Хамди-паша, 209, 210, 211.
 Карановић Милан, 25.
 Карановић Ана, 251.
 Каранфил, бимбаша, 213.
 Каранетровић Борбе, 344.
 Каранетровић Косто, 344.
 Каранетровић Ристо, 340, 344.
 Кара Сүлејман, 74.
 Караула Ловро, братар, 239.
 Кара Хасан — Алија, трговац, 142.

Кара Хаџи Хасан, трговац, 142.
 Карпуз Мустафа, 156.
 Картал Хаџи Махмуд, 72.
 Касабаш Авдага, 188.
 Касим, 58.
 Каукија Абдулах, тужица, 271, 278, 279, 282, 283, 299, 311.
 Каукија Авдо, 340.
 Каумудин, писар, 58.
 Кафзаде Фејзулах, 132.
 Кацер Фридрих (Katzger Friedrich), 30.
 Кедаји Али, писац, 132.
 Келнер (Kellner), 44.
 Кемур Сејфудин Фехми, 99, 119.
 Кенан Алијага, 55.
 Кењић Јоко, 332.
 Керима, 77, 96.
 Керлета, 245.
 Кечет Јозеф (Kötschet Joseph), 246, 251, 254, 258, 259, 261, 265, 274, 281, 282, 285, 286, 288, 290, 295, 297, 298, 301, 311.
 Кешко Ибрахимага, 188.
 Киба, официр, 128, 129, 130.
 Кибрис Ибрахим, 163.
 Кикле (Quclet), 111, 116.
 Киперт (Kierpert), 264.
 Кјуранија Мехмед-Мејлија, пјесник, 167.
 Кладанџи, 161.
 Кљајић Борбо, трговац, 230.
 Кнежић Алија, 59.
 Кобић Хаџи Абдулах, 202, 203.
 Кобић Хаџи Авдага, 221.
 Кобић Хаџија, трговац, 338.
 Ковач Хаџи Омерага, 217.
 Ковач К., 60.
 Ковачевић, 54.
 Ковачевић Владимир, 314.
 Ковачевић Марко, 355.
 Ковачевић Никола, трговац, 329.
 Ковачевић Перо, трговац, 324, 329.
 Козловић Продан, 50.
 Колани Матија, 107.
 Колеса Јован, 340.
 Коломан, краљ, 10.
 Колош Осман-барјактар, 175.
 Колош Хаџи Абдија, 175.
 Колцо Абдага, 217.
 Колцо Мехмедага, 188.
 Константин Велики, 45, 46.
 Констант-паша, 272, 276, 277, 280, 281, 282, 284, 285, 287, 288, 291, 294, 297, 298, 310.
 Константин Порфиригенит, 48.
 Коприна, 156.
 Копривица Јованка, 343.

Копривица Мара, 343.
 Копривица Мићо, 343.
 Копривица Хаџи Видак, трговац, 316, 322, 324, 325, 336, 339, 341, 342, 343, 355.
 Коран, 161.
 Корне (Cognet), заставник, 130.
 Корнер Павло, лекар, 252.
 Корункановић, 149.
 Коркут Дервиш, 219.
 Коркут Хаџи Ибрахим, 197, 225.
 Корча Авдија, 136.
 Корча Гази Мехмед-паша, 127, 128.
 Корча Хасан, 136.
 Корча Хаџи Ахмед, 188.
 Косановић Саво, 272, 273, 296.
 Косановић Стево, 266.
 Косорић Ристо, 273.
 Коста, 340.
 Котка Јусуф, 57.
 Которија Хасан-Заим, 158.
 Кочевих-Замфировић Јово, 253, 341.
 Коџа Хаџи Бећир-паша, 140.
 Коштро Салих-ага, 216, 225.
 Кошћелски, 236.
 Кошут Лајош, 243.
 Крапчиновић П. М., 162.
 Кралупе, 160.
 Кралупа Бећир-бег, 158.
 Краљевић Бенедикт, владика, 187, 285.
 Краљевић Нико, 344.
 Краљевић Спасоје, 260, 344.
 Кремо, ветеринар, 261.
 Крестић Василије, 16.
 Кречић Мићо, 273.
 Крешевљак, 160.
 Кристи, 136.
 Кривован кројач, 63.
 Кркбеш Мустафа-ага, 188.
 Кркбеш Хаџи Абдулахага, чизмеџија, 194, 196.
 Кркбеш Хаџи Ахмед, 216.
 Кркјалан Мустафа, 218, 219.
 Крнџ Н., трговац, 142.
 Крујо, 143.
 Крстић Никола, братар, 285.
 Крстовић Лако, кириџија, 332.
 Кудрављов, конзул, 256, 268, 273, 274.
 Кујунџија Мехмед, трговац, 142.
 Кујунџић Коста, 314.
 Кујунџић Мұла Салих, трговац, 338.
 Кујунџић Андрија, братар, 239.
 Кујунџић Суљага, 339, 350.
 Кукавица Мехмед-паша, 142, 262.
 Куловић Барјактар, 338, 340.
 Кумашин Мухарем, 158, 219.

Кумашин Фатима (Морњаковић), 219.
 Кумић Тодо, трговац, 339.
 Куна Дервиш, трговац, 339.
 Кундур Мехмедага, 225.
 Кунић, 143.
 Курд, муселим, 101.
 Куринешки Бенедикт, 54, 67, 68, 72, 79.
 Куртхехијин Мехмед Шаџир, 250.
 Куртхехијин Мухамед Емин, 250.
 Куршунџи Мехмед-паша, 109.
 Кутијар Мухамедага, 217, 222.
 Кучук Мићо, 253, 341.
 Лазаревић Пајсије, митрополит, 141, 167.
 Лазаревић Симо, сликар, 169.
 Лакин Мићо, 339.
 Лаловић Лако, 332.
 Лаловић Петар, кириџија, 332.
 Ламберт Јозеф, 68.
 Латас Омер-паша, 226, 227, 228, 230, 231, 232, 233, 236, 238, 243, 258, 277, 342.
 Лапванин Никола, братар, 103.
 Лебзелтер Виктор, (Lebzelter), 34.
 Леви М., 103.
 Леви Јуда, 253, 341.
 Леви Хајим, 253, 341.
 Леови Рафаел, трговац, 229.
 Лемајић, официр, 307, 308, 309.
 Ленардовић, вијећник, 250.
 Леноар, (Lenoir), 236.
 Леополд I, краљ, 124.
 Лепир, 340.
 Лепир Салихага, 188.
 Лепир Хаџи Ахмед, 194, 196.
 Ливаџић Иво, 303.
 Лобић, хајдук, 181.
 Ловчаџија Дервиш Ибрахим-паша, 271, 272, 274.
 Логавија, 161.
 Логавија Авдија, 158.
 Логавија Ахмед, 158.
 Логавија Ибрахим, 158.
 Логавија Мустафа, 158.
 Логавија Осман, 158.
 Логавија Хаџи Авдија, 158.
 Логавија Хасан, шејх, 158.
 Логавија Мустафа, шејх, 158.
 Лоје Хаџи Дервиш, 159.
 Лоје Хасан, 159.
 Лојић Мустафа-баша, 159.
 Лојић Осман-баша, Лојо, 159.
 Лојо Ахмед, 159.
 Лолић Берасим, 268.

Лончар Тришко, Павловић, 342, 343, 355.
 Лука, терзија, 339.
 Лутфулахага, 211.
 Лутфулах, шејх, 213, 221.
 Луџина, 61.
 Луџић Стјепан, братар, 240.
 Луџић Марко, 12.
 Магрибија, шејх, 72.
 Мазалић Боко, 25, 169.
 Мазхар Ахмед-паша, Ускјулдерли, 272, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 290, 291, 294, 295, 297, 298, 310.
 Мазхар Осман-паша, 245.
 Мајданац Хафиз Осман, 221.
 Мајданаџија, 161.
 Мајдонос Али-бериактар, 202.
 Макоч, алајбег, 207.
 Максим, патријарх, 124.
 Максимилијан II, цар, 99.
 Мали Карло, (Malv), 31, 32.
 Мали Мехмед, 57, 65.
 Малкочевих, 107.
 Малкочевих Балибег, санџакбег, 60, 65, 77, 90, 96.
 Малинић (Mallenich), официр, 130.
 Мамулетих, трговац, 229.
 Манџе Јован, 340.
 Маркић, кириџија, 332.
 Манџо Мехмедага, 190.
 Манџука (Манџуковић) Стјепан, трговац, 134.
 Маравић Маријан, братар, 103, 110.
 Маргетта Илија, 343.
 Маргетић Борбо, 230, 355.
 Маргетић Јован, 355.
 Мариновић Јован, 231.
 Маркић, кириџија, 332.
 Марковић Јован, 260.
 Марковић Јово, трговац, 336, 338.
 Марковић Стјепан, 337, 340.
 Мартић Грго, братар, 234, 239, 251, 253, 263, 268, 279, 282, 283, 285, 294.
 Марушић Јозо, 276.
 Маци Филомена, часна сестра, 266.
 Матија, лекар, 64.
 Матић Митар, 245.
 Матко, војвода, 53.
 Матковић П., 73.
 Матковић Р., 63.
 Маћ Никола (Георгије), 330.
 Маћедонац Василије, 49.
 Маурер Франц, писац, 251, 253, 254, 255, 258, 263.

Махмуд, тефтердар, 104, 105, 106, 107.
 Махмуд-бег, 81, 88.
 Махмуд, наџб, 74.
 Маџковић Мемиш-ага, 188, 190.
 Маџковић Хаџи Мустафа, 134, 163.
 Маџковић Сулејман-ага, 216.
 Машић Борбе, 340.
 Машић Мустафа-ага, 155.
 Машић Сулејман-ага, 155, 216.
 Машић Хасан-ага, 155.
 Машић Хаџи Салих, 155.
 Машић Хаџи Хусеин, чохаџија, 155.
 Машић Хусага, 339.
 Машић Хусеин-ага, 155, 222, 231.
 Мекензи (Mackenzie), 252.
 Мелеменџи Мустафа-паша, 224.
 Мелентије, егзарх, 134.
 Мелик Ахмед-паша, 119, 120.
 Мемин, војвода, 74, 96.
 Мемија, 98.
 Мемрић Хаџи Смаил, 222.
 Мемиш, јањичарага, 177, 178.
 Менџин, 41.
 Менџиџија Мұла Салих, 191.
 Мествица Мехмед, 219.
 Месудага, 202.
 Мехалија Мұла-Салих, 213.
 Мехалић Салих, 216.
 Мехмед, асасбаша, 75.
 Мехмед, имам, 58.
 Мехмед, муселим, 119.
 Мехмед II, султан, 54, 59, 60, 76, 99.
 Мехмед IV, султан, 122.
 Мехмед-баша, 199.
 Мехмед, војник, 98.
 Мехмед Ј. В., султан, 126.
 Мехмед, спахија, 77.
 Мехмед Февзија, пјесник, 132.
 Мехмед Фаџла, 210.
 Мехмед Хамди-паша, 275.
 Мехмед Хасиб, 222.
 Мехмед Хусеинов, 92.
 Мехмед, ђумрук емин, 117.
 Мехмед-челеџија, 54, 59.
 Мехмед Шаџир, муфтија, 217, 222.
 Мехмедага, 142.
 Мехмедага, бимбаша, 205.
 Мехмедага, диздар, 170.
 Мехмедага, капиџбаша, 119.
 Мехмедага, царски капиџбаша, 196, 197, 201.
 Мехмедбег, капетан, 198.
 Мехмед, бербер, 216.
 Мехмед-паша, 230.

Мехмед-Алија, кедив египатски, 211.
 Мехмедпашин Мехмедбег, 134.
 Мешан, бакал, 338.
 Мијат, 134.
 Микаљ Јаков, 106.
 Микић Живко, 41.
 Милаковић Јово, 329, 330, 337.
 Миле, 340.
 Миле, свештеник, 270.
 Миленковић Мелентије, митрополит, 134, 137.
 Милер (Müller), генерал, 308.
 Милетић, 156, 316.
 Милетић Јован, 161.
 Милетић Јосип, 161.
 Милетић Перо, 349.
 Милетић Тодор, 161.
 Милетић Тришко, 161.
 Миливојевић Јаков, 64.
 Милинковић, капетан, 291, 309.
 Милићевић Хаџи Иван, 275.
 Милошевић Абдага, 202.
 Милутиновић Симо, 100.
 Миљачка Хаџи Мустафа, 162.
 Минетовић Мехмедбег, 55, 59.
 Миросављевић, 260.
 Мисрија Исмаил, 138.
 Мистрија Хаџи Исмаил, 166.
 Мића, бакал, 339.
 Михајло, 59.
 Михајло, митрополит, 265.
 Михајловић Гаврило, митрополит, 137, 141.
 Михајловић Димитрије, 344.
 Михајловић Јово (Бакалић), 344.
 Михајловић Николин, 344.
 Михалбеговић Мехмедбег, 66.
 Михоч, кнез, 78.
 Мишкат, 138.
 Млађо Хаџи Мустафа, 155.
 Млинарић, 341.
 Монастирли Мехмед Назиф-паша, 272.
 Моради Бећир-паша, 192.
 Морић, 142.
 Морић Алибег, 159.
 Морић Ибрахимага, 143, 159.
 Морић Мехмед (Моро-заде), 124, 159.
 Морић Мехмед-Челебија, 159.
 Морић Мустафага, 143, 159.
 Морић Хаџе, 159.
 Морић Хаџи Пашо, 143, 159.
 Морњак Ибрахим, чохаџија, 155.
 Морњак Мустафа, 155.
 Морњак Осман, 155.
 Морњак Хаџи Осман Абдулах, 155.
 Морњакоски Авдија, 218, 219.

Морњакоски Атија, 218.
 Морњакоски Ибрахим, 218.
 Морњакоски Мејрема, 218.
 Морњакоски Мустафа-Барјактар, 218.
 Морњакоски Сулејман, 218.
 Морњакоски Цафер Ибрахим, 218.
 Моро (Moreau), 236, 243.
 Морозини Бовани, 124, 133.
 Мостарац Али, улема, 197.
 Мосбе, 161.
 Моћевећ Стеван, киришија, 332.
 Мршин Митар, трговац, 342.
 Мудеризовић Руза, 159, 211.
 Муджесија Осман, 216.
 Музаферија Дервиша, 156.
 Музаферија Мехмед, доктор, 147.
 Музаферија Омер, 156.
 Музаферија Хаџи Кадир, 156.
 Музаферија Хаџи Мехмед, 225.
 Музаферија Хаџи Хусеин, 156.
 Музур, табак, 143.
 Мујага, бакал, 338, 339.
 Мујдефендић Мехмед Шахир, 193.
 Мујидовић Мухамед Шахир, 186, 200, 201, 205, 206, 242.
 Муктар-паша, 274.
 Мула Бего, тутунџија, 339.
 Мула Мујага, бакал, 338.
 Мулен (Moulin), конзул, 256.
 Муло, бакал, 338.
 Муминефендић Мустафа, 216.
 Мумин Сарач, 143.
 Муниб, мутесариф, 248.
 Мурадбег, кајмакам, 300.
 Мурад, субаша, 75.
 Мурад II, султан, 102.
 Мурат IV, султан, 132.
 Мусага, муселим, 210.
 Масафија Исак, 253, 341.
 Мусић Хаџи Сулејман, кадија, 143.
 Муслибег, тефтердар, 110, 120.
 Мусли-паша-тефтердар, 120.
 Мусанхудић, 77.
 Мустафа, кадија, 104.
 Мустафа-паша, 237.
 Мустафа-паша Скадарски, 200, 207.
 Мустафа Сејдага, 203.
 Мустафа, силахдар, 103.
 Мустафа II, султан, 127.
 Мустафа Сунни, 88.
 Мустафа, цариник, 80, 84.
 Мустафа Челебија, 77.
 Мустафа шејх, 221.
 Мустафапашин Мехмед-паша, 110.
 Мухамевић Скендер-паша, 60, 61, 62, 63, 83, 84, 88, 105.

Мухамед, муселим, 164.
 Мухаремага, 189.
 Мухаремија Абдурахман, 140, 141, 142.
 Мухарем-паша, 124.
 Мухендиз Мехмед Памила-паша (Тахтар) 220, 221, 236.
 Мухјудин, имам, 58.
 Мухлис, тефтердар, 239, 242.
 Мусин-заде Абдулах-паша, 136, 140.
 Мустафабег, спахија, 77.
 Мутевелић Ахмед-Асим, 257.
 Мутевелић Мустафа, 188.
 Мутевелић Хаџи Асим, 301.
 Муфтић Махмуд, 283.
 Мућанон Мазлијах, 103.
 Мушицки, офицер, 293.

Назарес, војвода, 47.
 Назимбег, 232, 234.
 Наиленовић Антун, братар, 138.
 Наим, 276.
 Нако Ахмед, 279, 307.
 Налчали Хаџи Осман, 72.
 Наполеон, 174, 183.
 Наумовић Унчо, 301.
 Небрдали Анија, 60, 71.
 Невесињац, 161.
 Неманић Саво, 58, 230, 272.
 Непот Јулије, цар, 46.
 Неркес-заде Ахмед, 132.
 Неркесија Мухамед, 132.
 Неслишах Султанија, 66.
 Нешковић Стеван, 330, 340.
 Нибел Фридриха, учитељица, 252.
 Никола, кнез, 274.
 Николајевић Пахомије, калуђер, 270, 272, 273.
 Николиновић Димитрије, 253, 341.
 Никшићанин, 161.
 Нишанци Мехмед-паша, 151.
 Новаковић Ристо, свештеник, 296.
 Новалија, 161.
 Новалија Ахмедага, 219.
 Новалија Мухамедага, 222.
 Ногарол Леонардо, 68.
 Нуман, кадија, 58.
 Нухан, ножар, 145.

Облождер Салих, 149.
 Обреновић Милан, кнез, 188, 279.
 Обреновић Милош, кнез, 345.
 Обреновић Михајло, 247, 266, 272.
 Одавић Симо, 253, 260, 269, 341.
 Одокар, 46.
 Одобанић Хаџија Ибрахимага, 224, 225.
 Окан Симо, трговац, 340, 342.

Окан Стјепо, хурчија, 340, 342.
 Омерага Абдурахман, везир, 200, 202, 205.
 Омерага, 177, 178.
 Омербег, Омер, кадија, 170, 175.
 Омер Муло, 126.
 Омер Лутфи-паша, сераскер, видн Латас Омер-паша.
 Омер Фехми, мула, 279.
 Омер, челебија, 74.
 Орбини Мавро, 71.
 Ордага, 189.
 Орловић Лазар, 340.
 Ороз-паша, 174.
 Оруч, пехливан, 72.
 Оруч, hexаја, 59.
 Осјечанин, 161.
 Осман, кујунџија, 216.
 Осман Нури-паша, 221.
 Осман-паша, видн Топал Осман-паша.
 Османпашин Мурат, 276.
 Остоја, краљ, 53.
 Отлоквић Каро, 191.
 Сто Р., 33.
 Очактан Мехмедага, 189.
 Очактан Хаџи Мустафа, 155.

Павле, трговачки помоћник, 336, 340.
 Павловић, 50, 51, 52, 54.
 Павловић Иваниш, војвода, 54.
 Павловић Нико, 342.
 Павловић Никола, кнез, 54.
 Павловић Никола, трговац, 316, 317, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 340, 342, 343, 344, 354.
 Павловић Петар, кнез, 52, 54.
 Павловић Радосав, 52, 54.
 Павлица Јевтан, 340.
 Пазарац Борбо, киришија, 332.
 Пајевић Ристо, Скар, 161.
 Пајсије, архимандрит, 269, 270.
 Пајсије, митрополит, 168, 186.
 Пајсије, митрополит тузлански, 265, 269, 270, 271, 272.
 Палавија Јусуф, 156.
 Палавија Сулејман, 156.
 Палош Дервиш Мустафабег, 158, 180.
 Палош Лутфибег, 221.
 Палош Мустајбег, 180.
 Палош Хаџи Ахмедбег, 158, 166, 180, 188, 189.
 Панди Хусамудин, 245.

Панцо Хаџи Салих, 216.
 Пањо Хаџи Салих, 154.
 Пањо Хаџи Салихага, 217.
 Папић Лазо, 273.
 Пардо Давид, рабин, 167, 226.
 Пардо Исак, 167.
 Паржик, 44.
 Парић Пхари, 22.
 Пазван-оглу, 174.
 Пасков Никола, поклисар, 61.
 Пач Карло (Patsch), 14, 41.
 Пејовић Марко, 22.
 Пелагић Васо, 263.
 Пелтен Хусамудин, 72.
 Пењава Абдурахман, 156.
 Пењава Хаџи Ахмед, 156.
 Пењава Хаџи Мустафа, 156.
 Пењез Авдија, 156.
 Пењез Мехмед, 156.
 Пењез Хаџи Мустафа, 156.
 Пењез Хаџи Мухамед, 156.
 Пепо, вијећник, 250.
 Первиз, 74.
 Перентин Рајмунда, 266.
 Перера Мозе, рабин, 192, 214.
 Периновић Ристо, 250.
 Перод, конзул, 291.
 Перовић Серафим, 265.
 Петанчић Феликс, 63.
 Петен (Petain), конзул, 297.
 Петковић Јово, трговац, 273.
 Петрановић владица, 290.
 Петрановић Стево, учитељ, 247, 270, 271, 272, 290, 291, 299, 309.
 Петрановић Теофил, калуђер, 247, 248, 251.
 Петров Јаков, 71.
 Петровић Мојсије, 134.
 Петровић Петар, 268, 272.
 Петровић Петракија, 208, 272, 275, 276, 282, 283, 295, 298, 299, 301.
 Петровић Петро, екмекчибаша, 270.
 Петровић Радич, 188.
 Петровић Рајо, 339, 354.
 Петровић-Шорић Алекса, 253, 341.
 Пећки Хасанага, 202, 205.
 Печенија Ибрахим, 59, 62, 65, 66, 101, 104.
 Пилав Мула Авдо, 338.
 Пиндел Никола (Пиндел), 339.
 Пинто Давид, 136.
 Пињо Аган, 158.
 Пињо Абдурахман, 158.
 Пињо Ибрахим, 193, 202.
 Пињо Мехмед, 158.
 Пињо Хаџи Пашан, 216.
 Пире, војвода, 74, 76, 96.
 Пиринчлија Мустафаага, 203.

Питол Ристо, 330, 344, 345, 349.
 Питони Ричард (Pittoni Richard), 41.
 Пјанић Јован, 152.
 Плајел Едуард, 299.
 Плахачек, драгоман, 238, 261.
 Плиске Сулејманага, 208.
 Побрић Сулејман, 217.
 Пожетија, 161.
 Поздерац Мустафа, 181.
 Поњавица Димитрије, 161.
 Поњавица Николић Бука, 161.
 Поповић Васиљ, 161, 186.
 Поповић Георгије, 330.
 Поповић Д. Ј., 157.
 Поповић Јован Стерија, 277.
 Поповић Милош, уредник, 244.
 Поповац, 161.
 Потогија Хаџи Авдија, 156.
 Потогија Хаџи Ибрахим, 156.
 Потур-паша, 70.
 Потур Салих, 88.
 Поцпац, 161.
 Прачо, 161.
 Прешљо, бакал, 156.
 Прешљо Тутунџија Мехмед, 156.
 Прешљо Хаџи Ибрахим, 156.
 Прибчиновић Живан, 59.
 Пришљанин Ахмед (Перлепели), 197, 205.
 Принцип Гаврило, 10.
 Прњат Ристан, кириџија, 332.
 Прозорац, 161.
 Прозорац Хаџи Омер, 217.
 Прокопије, митрополит, 232, 233, 241, 256, 268.
 Прокопије, митрополит мостарски, 265.
 Прцало Дервиш, хајдук, 181.
 Пуле (Poullet), 111, 116, 143.
 Путица Тривко, 321, 324, 329, 334, 336, 337.
 Путић Симо, 340, 341.
 Радонић Руфимија, 266.
 Рагиб, начелник беледије, 283.
 Рагибовић-Варго Салихага, 222, 223, 225.
 Радивој, 65, 66.
 Радић Перо, 339.
 Радо, 336, 340.
 Радован, 79.
 Радовић Тано, трговац, 225, 230.
 Радојевић Н., 71.
 Радоњић Јован, 15.
 Радуловић, 260.
 Радуловић Златка, 344.
 Радуловић Јевтан, 337, 340, 344.

Радуловић Леонтије, свештеник, 265.
 Радуловић Ристо, 344.
 Рајковић, 260.
 Рајковић Дафина, 231.
 Рајковић Јоцо, 277.
 Рајковић Шпиро, 230, 231.
 Ракић Алекса, 314.
 Рако, свештеник, 71.
 Раковица, 160.
 Рамић Мухамед, 222.
 Рамљак, 161.
 Ранке Леополд, 194, 209, 210.
 Рачанин Гаврило, калуђер, 133.
 Раџија, 71.
 Рашид Мехмед-паша, 289.
 Рашид, тефтердар, 279.
 Ранбео Иван, 102.
 Реповац Хаџи Осман, 216.
 Реслер Емануел, (Rössler), конзул, 244.
 Рето Иван, кириџија, 332.
 Реџал Узунић Хафиз-Салих, кадија, 215, 223, 224, 225.
 Реџија Асим, 283.
 Реџо Михо, 340.
 Реџовић Алија, 193.
 Решид-паша Мехмед, 207, 242, 244.
 Ризван, 101.
 Ризванбеговић, 158.
 Ризванбеговић Алијага, 208, 209.
 Ризнић, 156.
 Ризнић Стефан, 161.
 Ристивојевић Димитрије-Мићо, 161.
 Ристивојевић Симо, 161.
 Ристић Лазар, 336.
 Ровињанин Павле, 107.
 Рогатичанин, 161.
 Родић Гаврило, генерал, 270, 285.
 Ројс Т., (Reuss), 33.
 Роша Иван, хајдук, 148.
 Ружди-паша Мехмед, 192, 194.
 Румија Целаудин, 120.
 Русо (Rouss), конзул, 251, 261.
 Русо, 225.
 Рустемовић Хаџи Салих-барјактар, 194, 196.
 Рустем-паша, 72, 81, 82, 83, 135.
 Рустемпашин Ахмед-паша Скопљак, 135.
 Рушчуклија Кара Алијага, 196, 197, 198, 202.
 Сабараш Хаџи Османага, 203.
 Сабура Бего, 154.
 Сабура Казанџија, 154.
 Сабура Хаџи Ибрахим, 154.
 Сабура Хаџи Мустафа, 154.

Сава (Петков син), 178.
 Сава, трговачки помоћник, 339.
 Савић Јово, 299.
 Савић-Аубарда Јово, 253, 341.
 Савић-Аубарда Мићо, 253, 341.
 Савић-Аубарда Ристо (Ристић), 339.
 Савић Ристо, трговац, 229, 253, 260, 270, 341, 343.
 Савић Никола, 299.
 Сагракчи Хаџи Махмуд, 72.
 Садикага, 193.
 Сака Мустафаага, 194.
 Салата, 161.
 Салахудин-баба, 221.
 Салисбеј (Salisbury), 287.
 Салих, 91.
 Салих Владика, 143.
 Салих, калфа, 212.
 Салих-паша, 104.
 Салих-паша, (1864), 257.
 Салих, сарач, 237.
 Салих Терзи-барјактар, 175.
 Салих, хатиб, 279.
 Салко, бакал, 338.
 Салом Вироламо, 227.
 Салом Данијел Мозе, 300.
 Салом Исаковић Саломон, 295, 303.
 Салом Исак Јозеф, Хаим, 226, 227, 251.
 Салом Јозеф Хаим, 226.
 Саломон, трговац, 102.
 Саломон, трговац, 157.
 Саломон, (Салом), 280, 282, 283.
 Сами, (Камус турки), 98.
 Самоуковић Даша, 245.
 Самоуковић Борбе, 245.
 Самоуковић Милан, 245.
 Самоуковић Симо, трговац, 231, 244, 245, 260.
 Самоуковић-Савић Јелка, 245.
 Самоуковић Савка, 245.
 Сандалага, 175.
 Сандаалбеговић Халилага, видн Сандалага.
 Сандаал, војвода, 53, 54.
 Сапарн, генерал, 303, 305.
 Саранда Мићо, 234, 243.
 Сарач Хамидага, 217.
 Сари Мехмед-паша Осјечанин, 128.
 Сари-Мурат, 142.
 Сарић Јамак-Салих, 224, 225.
 Сарић Мустафа, 283.
 Саханија Ахмед, 158.
 Саханија Ибрахим, 158.
 Саханија Мехмед, 158.
 Саханија Мехмед-барјактар, 216.
 Саханија Салих барјактар, 158.
 Саханија Хаџи Мустафа, имам, 158.

Саханија Мустафа, трговац, 338.
 Сахачија Перо, 283.
 Сафвет-паша, везир, 264.
 Свинаревић, спахија, 59, 60.
 Сврако Мехмед, 163, 164, 175, 176.
 Сврзо Ахмед, 274, 283, 304.
 Сврзо Мустафа, кадија, 158.
 Сејид Ахмед-паша, 116.
 Сејиди Абдулах-паша, 140.
 Сејфудин, 180.
 Селаак, 156, 315.
 Селаковић, трговци, 185.
 Селаак Хаџи Петар, 162.
 Селаниклија Хасан, 163.
 Селим-бег, чиновник, 217.
 Селим, принц, 186.
 Селим Сири-паша, везир, 171, 195.
 Селим I, султан, 64.
 Селмановић Смаилбег, 301, 305.
 Селчука, султанија, 65.
 Серафим, митрополит, 168.
 Серенс, гроф, 137.
 Сергејевски Александар, 25.
 Сергејевски Димитрије, 42, 47.
 Сефер-паша, 101, 134.
 Сивац Салихага, тежак, 245.
 Сигисмунд, краљ, 53.
 Сијерчић Хасанбег, 209.
 Силванбег, 45.
 Симо, кириџија, 332, 333.
 Симо (Манојлов), 340.
 Симо Милованов, трговац, 339.
 Симонис, 228.
 Симонис Георг, 233.
 Симонис, терзија, 233.
 Сина, 157.
 Сина Симеон Борбе, 157.
 Синадин, свилар, 340.
 Синан, војвода, види Черкес Синан Војвода, 77, 96.
 Синанвојводица, 72.
 Синан, капиџибаша, 64.
 Синан-паша, 64.
 Синан-паша Боровинић, 62.
 Сјеничак Хаџи Мурат, 216.
 Сјеран Борбо, 260.
 Сјерановић Борбо, трговац, 275.
 Скако Мустафага, 190.
 Скарић, 161, 253.
 Скарић Владислав, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 48, 49, 93.
 Скарић Завфир, 345.
 Скарић Јово, 341, 345.
 Скарић Коста, 270, 341.
 Скарић Нико, 342, 345.
 Скарић Ристо, 345.
 Скендер, војвода, 55, 59, 61.

Стака Скендерова (Хаџи Стака), 251.
 Скендер-паша, 228.
 Скендерпашин Омербег, 63.
 Скендерпашин Мустафабег, 62, 85, 87.
 Скок Петар, 25.
 Скопљак, 161.
 Скопљак Јован, кириџија, 332, 333.
 Скопљак Сулејман-паша, 191, 192.
 Скриван, види Целал Хасан-паша, 101.
 Скрикић Салих, 339.
 Слијепчевић, 161.
 Слишић Хаџи-барјактар, 216.
 Слобода Хаџи Абдлага, 217, 222, 225.
 Смадлага, 193.
 Смаил, хаџија, 216.
 Смаилпашин Мустафа-паша, 189.
 Смајкановић Јашар, 216.
 Смолаш, циганин, 90.
 Сокнић, 304.
 Соколовић, 72.
 Соколовић Зејнилабидинбег, муселим, 180.
 Соколовић Санулах, 231, 245, 283, 284, 285, 290, 296.
 Соколовић Ферхадбег, 100, 104.
 Солак Ненко Димитров, иконописец, 133.
 Солак-Скендер, 74.
 Сонино, 136.
 Сапасалан Бамил-паша, 174.
 Сопрон Игњат, штампар, 250.
 Соркочевић Стефан, 63.
 Софи Али, 80.
 Софи Мехмед-паша, 100, 104.
 Софроније, епископ, 244.
 Софтић Салихага, 291.
 Сочо Осман, 155.
 Сочо Османага, 217, 221, 222.
 Сочин, 175.
 Сочо Хаџи Омерага, 221.
 Спасоје, трговац, 335, 336, 340.
 Спахо Фејзулах, бравар, 155.
 Сршкић, 161.
 Сршкић Стијепо, 253, 341.
 Стајић Василије, свештеник, 268.
 Станиша, трговац, 321.
 Станко, трговачки помоћник, 339.
 Степановић Степа, 60.
 Стефан, бакал, 339.
 Стефан, диздар, 59.
 Стефан, кнез, 49.
 Стефан Свети Првомученик, 49.
 Стефановић Јосиф, 270.
 Стишко, кнез, 51, 58.
 Стјепановић Бранило, 59.

Стјепо, трговац, 340.
 Стојан, 178.
 Стојан, трговачки помоћник, 338.
 Стојан, трговац, 340.
 Стојановић Љубомир, 15, 16.
 Стојановић Никола, 21.
 Стојко, кириџија, 332.
 Стоњанин Халил, 101.
 Сточевић Али-Галиб-паша, 227, 231.
 Сточевић Хафиз-паша, 231.
 Суботић Јован, 340.
 Суди, 88.
 Сукери Зекерија, 133.
 Сулејманага, Инце-барјактар, 175.
 Сулејман-баша, 60.
 Сулејман-бег, 61.
 Сулејман Назимбег, 227, 234, 236.
 Сулејман-паша (Босопац), 138.
 Сулејман, султан, 99.
 Сулејман, ћурчибаша, 154.
 Сумбул Јако, 227, 239, 259.
 Сумбул Рафо, 259.
 Сундечић, трговац, 329.
 Супрага Абдулахага, 165.
 Супрага Абдулахбег, 165.
 Суцука Ахмед, 156.
 Суцука Јусуф, терзија, 154.
 Суцука Сулејман, 154.
 Суша Салих, хајдук, 181.
 Табак Мула-Мехмед, 297.
 Таби-Сафа, 186.
 Табучија Мустафа, 216.
 Тајфур Х. Мемџа, 143.
 Тале Јован, кириџија, 332, 333.
 Талиревић Ахмед, 158.
 Талиревић Бекташ-ага, 158.
 Талиревић, хајдук, 181.
 Талиревић Мустафа, 216.
 Талиревић Хаџи-Махмудбег, 158.
 Талиревић Хаџи-Махмудбег, 158.
 Таљеран Флорио, вице хеџаја, 125.
 Танковић, 161.
 Танковић Махмудага (Инцебел-заде), 203.
 Таракчија Мула Ибрахим, 221.
 Тардић Јуро, каноник, 68.
 Тардић Мурат-бег, 67, 68, 70.
 Таслицак, 161.
 Таслицак Селмановић Хакки Смаилбег, 295.
 Тасовац Јован, 344.
 Тахир Арнаут, заптија, 237, 238.
 Тахир-паша види Бенгел-заде Мехмед Тахир-паша.
 Тахмишчија Мустафабег, 190, 202.
 Твртко, 60.
 Тевеккули-деде (пјесник), 132.
 Тегетоф, (Toegethoff), 306, 307, 308.

Телалагић Хафиз-Тахир, 225.
 Телалагић Хаџи-Мухамед Хнами, 197, 222, 223, 225.
 Телалић Хаџи Салихага, 217.
 Теладовић Хаџи Салихага, 206, 216.
 Текелија Мустафа-паша, 110.
 Тензила, 80.
 Теодор, 59.
 Теодора, 54.
 Теодорих, краљ, 47.
 Теодоровић Драго, 162.
 Теодоровић Светозар, конзул, 266.
 Теодоровић Ристо, трг. помоћник, 339, 354.
 Терзија Салих, 216.
 Тетовац Акиф Мехмед-паша, 244.
 Тефтердарија Авди-бег, 158.
 Тефтердарија Абдулах-паша, 158.
 Тефтердарија Абдулкерим, 158.
 Тефтердарија Мустафа, 158.
 Тефтердарија Нуманбег, 158.
 Тефтердарија Салихбег, 158.
 Тефтердарија Хаџи Хусеинбег, 225.
 Тешо, 340.
 Тимур, 90.
 Тирјатлија, бакал, 152.
 Тит Аурелије Максим, цар, 45.
 Тов-зеви, рабин, 136.
 Тодоровић-Дукић Лазо, трговац, 229, 354.
 Тодоровић Симо, 253, 341.
 Тодоровић Хаџи Ристо, Чајничанин, 161, 315, 343.
 Толентино, 136.
 Толић, 340.
 Топал Бајро, 218, 219.
 Топал Гази Хусеин-паша, 127.
 Топал Реуф, мутесариф, 263.
 Топал Шериф Осман-паша, ваџија, 227, 245, 246, 248, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 257, 261, 262, 263, 264, 267, 278, 342.
 Топаловић Ејнеханага, 72, 74, 83, 97.
 Тоска, телал, 213.
 Тосанбег, реис, 250.
 Тосубег, 244.
 Травничкија Соломун, 340.
 Травничанин Шахданага, 202.
 Травничанин Шех-Исмаил, 104.
 Трамплер Едуард, пивар, 244.
 Требињац, 161.
 Тренто, 339.
 Тривковић Ристо, Придџел, трговац, 340, 355.
 Трифковић Коста, 277.
 Трифковић Ристо, 229, 253.
 Триша-барјактар, 223.
 Тртин, 345.

Трухелка Биро, 18, 23, 55, 62, 65, 116.
 Түфөкчий Јово, свештеник, 270.
 Түнгүз-Перовић, 22.
 Түрло Хаџи Ибрахим, трговац, 155.
 Түлић Мехмедага, 155.
 Түло Мехмедага, 189, 190.
 Түзло Мустафага, 190.
 Түралија, цариник, 84.
 Түрнаџија Фејзулахага, 202.
 Түрханија Дервишбег, 208.
 Түрханија Мехмедбег, 208.
 Түзлин Милован Манојлов, ћурчија, 336, 340, 344.
 Түзлина Јованка, 344.
 Түзлић, 234.
 Түлек Мујага, бакал, 338.
 Түтина Лазар, 340.
 Түто Јово, 314.

Бамил, 262, 263.
 Бамил-паша, види Хаџи Халил-Бамил-паша.
 Бамил-паша, 236, 237, 238, 239.
 Бани Мехмед-паша, 244.
 Бејван, 96.
 Бемалбег, 71, 72, 80, 81, 85, 87, 88.
 Бемерлија Алијас, 194, 196, 204.
 Бемерлија Ибрахимага казас, 158.
 Бемерлија, кадија, 158.
 Бемерлић Салих, 158.
 Беранић Василије, кириџија, 332.
 Бесзија Ахмед, 164.
 Бесрија Али Шаћир, 164.
 Бирија, патријарх, 167, 168.
 Боп Габријел, 236.
 Боровић Владимир, 20, 25, 162.
 Буковић, трговци, 253, 360.
 Буковић Јово, 273, 341.
 Буковић Коста, 273, 274.
 Буковић Ристо, 273, 299, 341.
 Бумрукчи Мехмед-паша, 138.
 Бүрчић Авдибег, 157.
 Бүрчић Ахмед, кадија, 157.
 Бүрчић Ахмедага, 157.
 Бүрчић Дутфулахага, 157, 216.
 Бүрчић Пашо, муселим, 151.
 Бүрчић Салих Рагиб, 157.
 Бүрчић Хусеин, кадија, 157.

Увјес, 77, 85.
 Угурлија, 58.
 Ужичанин Мехмедага, 188.
 Ужичанин Услихадин, шејх, 132.
 Ужичанин Хаџи Сүлејман, трговац, 338.
 Узун Алиага, 110.
 Узунци Реџеп, 224.

Узунић Абдулах-Рашид, 221, 231, 257.
 Узунић Асим, 290.
 Узунић Исметбег, 275, 287, 301.
 Укропина Драго, 339.
 Уламабег, 72.
 Усиган, 291.

Фадила, 206.
 Фадила-паша, 300.
 Фадила-паша, види Шерифовић Фадила-паша.
 Фадилапашин Мустајбег, бимбаша, 274, 282, 283, 285, 289, 296, 301, 304, 305.

Фадилапашин Мустафа Хајрудин, 280.

Фадлулахагић, Омербег, 165.
 Фазли-паша, 303, 304, 345.
 Фанони Јозеф, 136.
 Февр Лисиан, 22.
 Фејзулахага, 189.
 Фејзулаховић Омерага, 165.
 Фејзага, түрүншија, 196.
 Фејзагић Омер, кириџија, 332, 333.
 Ферах, шејх, 72.
 Фердинанд I, цар, 67, 68.
 Феридун, види Ширтали.
 Ферменшин, 103.
 Ферух, спахија, 94.
 Фераха, 98.
 Ферхад, отац Хүсревбегов, 65, 66, 72.
 Фехим-паша, мутесариф, 237.
 Фидајић Алибег, 202, 203, 209.
 Фидајић Мехмедбег, 200.
 Фидајић Мехмед Алибег, 244.
 Филиповић Јово, кириџија, 332, 333.

Филиповић Јосип, генерал, 302, 303, 305, 306, 307, 309, 310, 311.

Филиповић Миленко, 25.
 Финци Мошо, 225.
 Финци-хоџа, 250.
 Фирдусбег, 63, 64, 85, 87, 90.
 Фирузбег, 81.
 Фифатбег, 300.
 Флавије, цар, 44.
 Фојничанин, 160.
 Фојничанин Мехмед, 175, 176.
 Фојничанин Хаџи Мухамед, 163.
 Фочић Николе Ристо, 229, 337, 340, 341, 344.

Фочо, 161.
 Фочо Абдулах, 202, 217.
 Фочо Ахмед-барјактар, 193.
 Фрањо, 134.
 Фрањо Јосиф, цар, 235, 299, 307.
 Френк Хасанага, 125.

Фресине Жак, 184, 185.
 Фриман Едвард, (Freeman), конзул, 287, 297.
 Фромелт, конзул, 287, 290, 297, 298, 299, 309, 310.

Хабиб, кадија, 139.
 Хадим Али-паша, 72.
 Хадр, војвода, 74, 96.
 Хајдарбаша, 143.
 Хајмико, трговац, 339.
 Хајон Нехемја Хијо, 126.
 Најрић Мехмед, мүдерис, 188, 189.
 Хајрић Хомарија Мехмед Сејид, судија, 163.

Хајрудин-паша, 231, 232, 233.
 Халач Давуд, 72.
 Халач Хаџи Дервиш, 256.
 Халачевић Дервишага, 304, 309.
 Халачевић Хаџи Авдија, 303.
 Халачевић Булбул Хаџи Ибрахим, 194, 195.

Халка, 349.
 Халеп, бакал, 338.
 Халил, неимар, 182.
 Халилбашинић, 142, 158.
 Халилбашинић Алибег, бимбаша, 257.
 Халилбашинић Мехмед-Занм, 206, 214, 222.

Халилбашинић Мехмедага, 143.
 Халил-паша, велики везир, 270.
 Хамза, 58.
 Хамер Јозеф (Hammer Joseph), 178.
 Хамид-барјактар, Бенцага, 194.
 Ханефи, мүфтија, 74.
 Харманда Саво, 137.
 Хас Фердинанд, конзул, 255.
 Хасан, 79.

Хасан, спахија, 94.
 Хасанага, муселим, 165.
 Хасанбаша, сарач, 152.
 Хасан-Шевки, мүдир, 223.
 Хасиб, бато, 198, 201, 222.
 Хатибовић, кадија, 192.
 Хафиз-паша, 187, 188.
 Хафиз-паша, генерал, 288, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 302, 304, 305, 309, 310.

Хафиз Мехмед-паша, 226, 227, 231.
 Хаџи Чемалудин, 134.
 Хаџи Абди-барјактар, 216.
 Хаџи Абдулах, 146.
 Хаџи Авакүм, 343.
 Хаџиавакүмовић Гавро, 229, 316, 333, 340, 342, 349.

Хаџиавакүмовић (Авакүм), 161, 260, 316, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 329, 330, 334.

Хаџи-Авакүмовић Мићо, 316, 318, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 342, 345, 349.

Хаџи Алибег, 85.
 Хаџи-Ахмед-агић Мујага, 343.
 Хаџибег, 61.
 Хаџи Видак, (Копривица), 325.
 Хаџи Газанферовић Салихага, 189.
 Хаџи Давуд, бехаја, 84.
 Хаџи Дамјанов Стјепо, 341.
 Хаџидамјановић, 345.
 Хаџидамјановић Борбо, 253, 259, 283, 299, 341.

Хаџидамјановић Јово, 253, 341.
 Хаџидамјановић Ристо, 274, 314, 327, 333, 340, 341.
 Хаџидураковић Хаџи Ибрахим, 155.

Хаџидураковић Хаџи Убједулах, 155.

Хаџи Ибрахимовић Дервиага, 217.
 Хаџија Абација, 339.
 Хаџи Јакүббег, 217, 220.
 Хаџи Јамаковић Мухамед, шејх, 279, 295, 299, 301, 305, 306, 307, 311.

Хаџијахић Мухамед, 22.
 Хаџикапетановић Ахмедбег, муселим, 165.

Хаџикостић, 234.
 Хаџилазаревић Борбо, 267, 268.
 Хаџи Лазин Ристо, 253, 341.

Хаџи Лазо, 315.
 Хаџи Лакиница, 349.
 Хаџи-Лојо, Салих, 267, 279, 280, 281, 287, 288, 289, 292, 293, 295, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 306, 309, 311.

Хаџи Махмутага, трговац, 120.
 Хаџи Мехмед, субаша, 270.
 Хаџи Мехмед Тахир, мүдерис, 221.
 Хаџи Муратовић Ибрахимага, 222.
 Хаџи Мусага, 217.
 Хаџимусић Абдулах, 158.
 Хаџимусић Јахја, ајан, 158.
 Хаџимусић Мустафа, кадија, 158, 175.

Хаџимусић Сүлејман, кадија, 158.
 Хаџиомеровић Мустафа (Хилил-паша), 242, 257, 279, 283, 294, 296.

Хаџиомеровић Мустафа Хилил, мүфтија, 242.

Хаџиомеровић Фејзија, 216.
 Хаџи Осман, 101.

Хаџи Пањо, 154.
 Хаџи Пекмез Авлија, 224, 225.
 Хаџи Петровић Коста, 253, 341.
 Хаџи Ристо, 339, 341.

Хаџиристић, 161, 229, 230, 244, 260.
 Хаџи Ристић Васо, 230, 253, 321, 341.
 Хаџиристић Косто, 247.
 Хаџиристић Перо, 230.
 Хаџиристић Ристо, 247, 314.
 Хаџиристић Хаџи Илија, 247.
 Хаџи Салихага, 208.
 Хаџи Салих, башага, 216.
 Хаџи Синановић Мустафа-паша, 103, 105.
 Хаџи Синановић Јусуф, трговац, 103.
 Хаџи Сулејман, трговац, 142.
 Хаџитрифковић, 260.
 Хаџитрифковић Јаков, трговац, 223, 270, 283, 341.
 Хаџи Бата, трговац, 142.
 Хаџић Нури, 21.
 Хаџи Салих, 216.
 Хаџи Халил Бамил-паша, 221, 223.
 Хаџи Хасан, 85.
 Хаџи Хрустановић Мүјага, 217.
 Хаџи Цафер, трговац, 82.
 Хаџи Цаферага, 193.
 Хаџицаферовић Алијага, 256.
 Хаџи Шабан, 154.
 Хаџишабановић Мүјага, 155.
 Хаџишабановић Салих, 155.
 Хаџи Шабановић Фејзулахага, 190.
 Хаџишабановић Хаџи Авдија, 155.
 Хаџи Шеро, види Шеро Ибрахим, 194, 196, 224.
 Хаџи Шимбел, 216, 224.
 Хаџо Чивутин, 339.
 Хаџо Шливо (Хаџишливо), 185.
 Хаџимовић Сакит, 283.
 Хелдуп, 161.
 Хемширија Нурага, 225.
 Херанини Теодор (Хиероними), 255, 268.
 Херцег Влатко, 78.
 Херцеговац Хасан, мүдерис, 110.
 Херцеговић Ахмет-паша, 255.
 Херцфельд (Herzfeld), 255.
 Хеџимовић Али-паша, 135, 137, 138, 140, 141, 167.
 Хидо Салих, хајдук, 181.
 Хилми Хасан, 265.
 Химетовић Несухбег, 55, 58.
 Хирш Марија, 252.
 Хисарбег, 59.
 Хљеванчић Стојан, 137.
 Хљевњак, 161.
 Хојга-паша, види Деренлија Али-паша.
 Хоамс (Holmes), конзул, 254, 256, 277.
 Холцингер (Holzinger), вице-конзул, 299.

Хомарија Дервиш Али, 163.
 Хорват К., 100, 101, 102.
 Хоџа-Мустафа, 194, 196.
 Хоџа Синан, 72.
 Храсница Мехмед-Заим, 217.
 Храсница Хаџи Заим, 257.
 Хрвоје, 53.
 Христодул, трговац, 223.
 Хркаловић Томо, 285.
 Хрић, 161.
 Хромић, 203.
 Хрчун Хасан, 143.
 Хубјар Бего, 156.
 Хубјар Мехмед, челебија, 156.
 Хубуси-паша, Мустафа, 300.
 Хүрем, војник, 98.
 Хүрем, 92, 101.
 Хүршид-паша- велики везир, 191, 192.
 Хүршид-паша, везир, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242.
 Хүсүмүдин-паша, везир, 172, 173.
 Хүсеинбег, 95.
 Хүсеин Елиб-паша, 272.
 Хүсејин, 140.
 Хүсејинага, тутунџија, 210.
 Хүсејин, војвода, 96.
 Хүсејинфендић Фејзулах, мүсел-лим, 180.
 Хүсејиновић Салих Мүвекит, 55, 56, 60, 126, 127, 137, 191, 203, 209, 211, 233, 245, 246.
 Хүсејин Хамид, 198.
 Хүснибег, 242.
 Хүсо, 149.
 Хүсрев, 98.
 Хүсрев Мехмед-паша, везир, 188, 216, 220.

Церимефендић Кешфи, мүдерис, 125.
 Цигић Абдулах, 206.
 Цигић Хаџи Мустафа, 154.
 Цигић Хаџи Салих, 154.
 Цинцо Тодор, 332.
 Цоци Петар, 61.

Чавић-барјактар, сарач, 224.
 Чајкан Јован, кириџија, 332.
 Чајкановић, 19.
 Чајничанин Мехмедага, 216.
 Чајничанин Мүла-Мустафа, 340.
 Чајно, 160.
 Чајно Хаџи Мехмед, 164, 166.
 Чангал, трговац, 342.
 Чејван, 80.
 Челебија Евалија, 65, 101, 119, 120, 121, 122, 123.

Челебија Сулејман, 159.
 Ченгић Алибег, 275.
 Ченгић Дедага, 245, 263, 275, 297.
 Ченгић Мехмедбег, 275.
 Ченгић Османбег, калиџибаша, 275.
 Ченгић Рустембег, 245.
 Ченгић Сманлага, 208, 209, 216.
 Ченгић Хајдарбег, 235, 245, 272, 274, 275, 290, 291.
 Черкес Реуф-паша, 274.
 Черкес-Синан, 81, 96.
 Черчил (Churchill), конзул, 244.
 Чесрија Али Шаџир, мүфтија, 186.
 Чивут, трговац, 339.
 Чиплак Хасан, 143.
 Чичић А., 263.
 Чобан Хасан, 72, 77.
 Чолак Хасан, 143.
 Чолаковић Аврам, 157.
 Чомара Хаџи Мехмед, 155.
 Чомара Хаџи Сман, 155.
 Чорбација Сулејман-чауш, 194, 195.
 Чохаџијин Абид, 202.
 Чремошник Грегор, 25, 42, 46, 47, 50, 64.
 Чүбриловић Васа, 311.
 Чүпић Никола, 161, 162.
 Чутахија, 143.
 Чүчковић Стеван, трговац, 329.
 Чүчковић Тодор, трговац, 329, 340.
 Чүчүк Мехмедага, 193.

Цақула Салих, 181.
 Цафер, дизаар, 74.
 Цаферовић Алија, 216.
 Цаферовић Хаџи Абдага, 217.
 Цофић Хаџи Абдибарјактар, 214, 222, 225.
 Целаан Хасан-паша, 101, 104.
 Ценетић, 139.
 Ценетић Алибег, мүселим, 157.
 Ценетић Алибег, бимбаша, 157, 212, 231, 234.
 Ценетић Дервиш Мустафабег, 157, 165, 166, 170.
 Ценетић Еминбег, 206, 209, 210.
 Ценетић Заим Ферхадбег, 157.
 Ценетић Мехмедбег, мүселим, 205, 217.
 Ценетић Мүлија Мејрем, 157, 212.
 Ценетић Мустафабег, 157.
 Ценетић Османбег, 157, 205, 206, 212, 214, 216, 222, 223.
 Ценетић Салихбег, 157.
 Ценетић Сманбег, 157, 165.
 Ценетић Фејзибег, 165.
 Цидо Ахмед, 216.
 Цимо, књиговец, 155, 156.
 Цина Мехмед Беџир, 186.

Цина Хүсеинага, 186.
 Цино Хаџи Мехмедага, 156.
 Цино Мустафа, 193.
 Цинбафић, 193, 200.
 Цинбафић Абдибарјактар, 194, 196, 200.
 Цинбафић Мустафа-барјактар, 194, 196, 200.
 Цомба, 156.
 Джонстон (Miss Johnston), 252.
 Цүмхүр, 161.

Шабан, тефтердар, 119.
 Шабић, 143.
 Шалаварда, 131.
 Шани, види Салих, 88.
 Шаре (Chare), 130.
 Шарихула, Менар, 104.
 Шаџир, мүфтија, 193.
 Шаџир, тефтердар, 239.
 Шахин Хасан-паша, 106.
 Шахинагић Ахмед-ага, 217, 225.
 Шахинагић Азмед, 222.
 Шахинагић Хаџи Мүјага, 156.
 Шахмановић Ахмед, 218, 219.
 Швидецки Илсе (Schwidetzky), 41.
 Шемсикадић, мүфтија, 290, 303.
 Шерифбег, везир, 261.
 Шерифија, Фејзулах, 186.
 Шерифија Хашимеда, кадија, 158.
 Шерифија Шемса Бабић, 212.
 Шерифовић Мустафа, реис, 199.
 Шерифовић Нүрудин, 201.
 Шерифовић Фадил, мүселим, 203, 212, 214, 216, 220, 221, 223, 224, 225, 226, 228, 231.
 Шеро Ибрахимага, 194, 196, 225.
 Шехин, 340.
 Шеховић Мехмед, 163.
 Шимбел Хаџи Мустафага, 209, 216, 225.
 Шимић, һүрчибаша, 151.
 Шимић (Симо Шокац) тутунџија, 338, 339.
 Шир-Али, пјесник, (Феридун), 132.
 Шир Османбег, 216.
 Шинић Андрија, 275.
 Шинић Мүла Салихага, 203.
 Шкало Хаџи Мустафа, 156.
 Шкуљ (Шкуљевић) Стеван, 329, 337.
 Шпадијер Филип, 272.
 Шпиро Јово, тежак, 274.
 Шогољ Мехмед, 275.
 Шокац Брицо, кириџија, 332.
 Шришко, 161.
 Шүнић Маријан, фратар, 239.
 Шүлепников, конзул, 244.
 Шүвалија Хаџи Мехмед, 165.
 Шүца, 80, 94.

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА

Абаџилук, 57, 144, 145, 235, 339.
 Адана, 66.
 Адакале, 172.
 Азија, 63, 66.
 Азићи, село, 44.
 Алифаковачка Царина, 334.
 Алифаковац, 57, 143, 155, 164, 185, 242, 290, 301.
 Али-пашина махала, 146.
 Алпи, 32, 41.
 Амасија, 166.
 Амбина Царина (Химбина Царина), 334.
 Анадола, 281.
 Анкона, 124.
 Антиохија, 73.
 Арабија, 259, 311.
 Арад, 7, 8, 81.
 Арбанија, 106.
 Атар, 233.
 Атмејдан, 55, 117, 122, 138, 152, 167, 202.
 Аустрија, 13, 34, 126, 169, 170, 183, 184, 210, 223, 239, 240, 244, 255, 256, 277, 278, 279, 280, 283, 288, 289, 291, 292, 293, 296, 299, 300.
 Ашилук, 82.
 Базриани, 82, 205.
 Бакаревића улица, 234.
 Бакије, 39, 210, 309.
 Балибег, село, (Балибеговци), 60.
 Баликесра (Мала Азија), 164.
 Балкан, 23, 33, 38, 41, 42, 45, 47, 48, 52, 156, 252, 265.
 Банбрдо, село, 50.
 Бања (Прибој), 128.
 Бања Лука, 12, 13, 14, 16, 27, 100, 101, 104, 105, 106, 129, 132, 170, 183, 253, 263, 270, 272, 276, 285, 297.
 Бања Стијена, 37.
 Бањска, 209.
 Бањски Бријег, 146.
 Бардакчије, 57, 76, 304, 309.
 Батни Лазн, 91.

Башчаршија, 44, 56, 57, 63, 64, 71, 72, 83, 90, 120, 142, 145, 147, 224, 233, 235, 262, 309, 338.
 Беглук, 53.
 Бегова Махала, 144.
 Бембаша, 56, 57, 120, 145, 150, 164, 166, 265.
 Београд, 16, 19, 20, 21, 25, 41, 47, 48, 65, 66, 74, 108, 111, 118, 119, 137, 163, 174, 191, 192, 197, 198, 201, 204, 233, 236, 239, 244, 247, 257, 258, 266, 268, 270, 273, 296.
 Берковица (Бугарска), 256.
 Берлин, 284, 285.
 Берн, 258.
 Бент, 44.
 Беч, 66, 157, 161, 186, 225, 229, 230, 238, 247, 250, 258, 262, 266, 277, 289, 302, 311, 330.
 Бијела Табија, 39, 50, 56, 200, 201.
 Бијели Бријег, 241.
 Бијело Поље, 195, 196, 250, 268.
 Бијелина, 170, 199.
 Билећа, 34, 51.
 Бињежево, село, 48.
 Биоград, види Београд.
 Биоски Пут, 56.
 Биоско, 56, 96.
 Биоча, 93, 96.
 Бирча, 199.
 Бистрик, 58, 60, 65, 76, 78, 87, 102, 147, 157, 159, 166, 234, 251, 261, 265.
 Бистрик, поток, 39, 60, 77, 264.
 Бистрица, 50.
 Бистрочај, 49.
 Бихаћ, 105, 270.
 Бишће, 101, 245.
 Бјелаве, 75, 76, 77, 95, 294.
 Бјелавица, 58.
 Бјелашница, 28, 29, 31, 32, 33, 42, 62, 125.
 Блажун, 29, 40, 45, 67, 72, 76, 85, 268, 306, 307.
 Боговићи, 178.
 Богошта, 143.

Бојленд Хол, (Boyland Hall), 252.
 Бојник, село, 70.
 Бока, 169.
 Борач, 49, 50, 54.
 Босанска Крајина, 35, 161, 178, 272.
 Босна и Херцеговина, 7, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 27, 28, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 40, 41, 44, 48, 49, 52, 53, 54, 55, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 69, 71, 72, 78, 85, 93, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 107, 109, 110, 111, 115, 116, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 134, 136, 137, 138, 141, 144, 148, 158, 161, 162, 168, 169, 170, 172, 174, 175, 177, 178, 181, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 192, 204, 205, 207, 208, 209, 210, 211, 213, 214, 216, 217, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 241, 244, 245, 246, 247, 250, 252, 255, 256, 257, 260, 261, 262, 265, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 280, 281, 282, 284, 285, 287, 288, 290, 291, 297, 300, 302, 311, 315, 324, 344, 345.
 Босна ријека, 27, 28, 29, 30, 31, 43, 48, 50, 60, 67, 72, 85, 95, 116, 123, 130, 264, 303.
 Босански Брод, 230, 344.
 Босански Дрм, 52, 179, 183, 245.
 Босна-Сарај, 116.
 Бравац, село, 82, 233.
 Брадина, 116.
 Бранковићи, село, 61.
 Брањево, 190.
 Бргуле, село, 181.
 Брдо, 49.
 Брђани (Дробњак), 67.
 Бреза, 42, 47, 191.
 Брестовско, 179.
 Брњиц Седло, 208.
 Брод, 97, 128, 183, 185, 186, 228, 230, 233, 241, 245, 264, 272, 293, 303, 310.
 Бродар, 50, 54.
 Бродац, село, 55, 56.
 Брус, 56.
 Бругус, село, 75.
 Брчко, 258, 262, 285, 314.
 Бубањ, 98.
 Бугарска, 256, 262.
 Будаковићи, 57, 75, 76, 146, 309.
 Будим, 81, 126, 344.
 Бузаци Хаџи Хасан Махала, 157, 158, 159.
 Бухотина, 99.
 Буљино, село, 49, 56, 58.

Бүлози, 98.
 Бүна, 231.
 Бүсовача, 61, 192, 207, 230, 255, 301.
 Бүтила, 70.
 Бүтмир, 37, 38, 178, 181.
 Вагань, 56.
 Вареш, 62, 230.
 Варош, 75, 78, 80, 86, 87, 110, 134, 110, 134, 135, 144, 152, 233, 234, 251, 260, 341.
 Варош, (Горња), 56, 75.
 Варош, (Стара), 56, 57.
 Варошиште, 44, 54.
 Варцар, 270.
 Велес, 266.
 Велешини, 77.
 Велика Авлија, 79, 139.
 Велика Градина, 43.
 Велика Дрвета, (Доњи Долац), 269, 300.
 Велика (Славонија), 81, 96.
 Велики Бүрчилук, 153, 227, 253.
 Весела Стража, село, 63.
 Већилхарач Махала, 155.
 Видин, 163, 166, 193, 202, 243, 269.
 Високо, 27, 48, 60, 73, 81, 128, 130, 151, 150, 174, 175, 204, 211, 216, 230, 260, 261, 270, 272, 273, 275, 305, 306, 307.
 Витез, 29, 98, 192, 209, 215, 253, 264, 332.
 Витина (Дубушки), 278.
 Вишеград, 50, 54, 188, 189, 195, 199, 216, 225, 274, 275.
 Власеница, 270.
 Влашка, 175, 344.
 Влашка махала, 78.
 Вогошта, 91, 96, 178, 181, 306, 307.
 Вогошта, види Вогошта.
 Војковићи, село, 29, 39, 43.
 Врандук, 128, 139, 203, 264.
 Врање, 200, 320.
 Врањска, село, 148.
 Врапче, 92.
 Вратар, 50, 54.
 Вратник, 83, 146, 201.
 Вратца, 306, 308.
 Врбањ, 260.
 Врело Босне, 29, 40, 41, 123.
 Врти, 57.
 Вртло, (Трескавица), 98, 329.
 Вруља, 108.
 Вруци, село, 29, 40, 43, 45, 49, 91, 94.
 Врхбосање, 50, 53, 55, 64.
 Врхбосна, 48, 49, 50, 52, 54, 55, 56, 58, 61, 68, 71, 73.

Вүка, 81.
 Вүкића Брдо, 175.
 Вүковар, 81.
 Вүчја Лука, 33, 214.
 Вүчји Дол, 274.
 Габела, 132.
 Габрово, 320.
 Гај, 150.
 Гацко, 34, 172, 199, 208, 209, 216, 275, 345.
 Главогодина, село, 67.
 Гламочани, 14.
 Гласинац, 33, 40, 41, 119, 120, 124, 142, 190, 194, 225, 257.
 Гнојнице, 65.
 Годомље, 193.
 Голеш, 142.
 Голобраница Махала, 63.
 Голодарица, 146.
 Горажде, 143, 195, 340.
 Горица, 44, 105, 138, 140, 211, 212, 217, 227, 228, 260, 308, 309, 311.
 Горња Вратница, 59.
 Горња Вогошта, 28, 44, 46, 49, 92.
 Горња Кокорина, 208.
 Горња Љубина, 28.
 Горње Бјелаве, 71.
 Горњи Долац, 92.
 Горњи Илирик, 44, 46.
 Горњи Касапи, 145.
 Горњи Которац, 39, 43, 45, 51.
 Горњи Табаци, 101, 145, 162.
 Горњи Телци, 95.
 Градац, (код Горњег Которца), 39, 43, 48.
 Градац, (на Зүјевини), 43, 73.
 Градац, (у Лепеници), 45, 47.
 Градац, (изнад Двора), 40, 43.
 Градац, (у Радави), 39.
 Градац (изнад Бистрика), 39.
 Граданац, 208, 214, 223, 244.
 Градишка, 129, 170, 253, 270.
 Градчаница, 95.
 Грац, 10, 11, 22.
 Грачаница, 199, 214, 223.
 Грбавица, 204, 224, 234.
 Градоњ, 308.
 Грелинген (код Берна), 258.
 Громињак, 155.
 Грчка, 40.
 Гүргүсовац, (Књажевац), 166.
 Дабар, 209.
 Давүд Челебија Махала, 157.
 Дамашија, 10, 35, 44, 46, 47, 52, 62, 64, 66, 69, 80, 89, 100, 109, 124, 148, 162, 178, 179, 229, 230, 247, 252, 255, 290, 315, 320.

Даштанско, 178, 181.
 Дебелић, 96, 97, 98.
 Дебело Брдо, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 308.
 Дебел, 96.
 Дербент, (Сарајево), 99.
 Дервента, 43, 214, 223, 264, 270, 344.
 Дервента (на мокрањској Миљаци), 98.
 Деребој, 44.
 Двари, 108.
 Двори, 40, 43, 263.
 Дивићи, 50.
 Димотика, 193.
 Дјетелиште, 57.
 Добој, 128, 129.
 Добриња, ријека, 30, 44, 72.
 Доброшевићи, 50.
 Добруњ, 50, 54.
 Довлићи, 77.
 Дигади, село, 29, 97.
 Докладе, 75.
 Долац, 96, 237, 263, 308.
 Дољани, 98.
 Доња Вогошта, 163.
 Доња Краварина, 175.
 Доња Махала, 37.
 Доња Нишата, 101.
 Доња Тузла, 190.
 Доње Биско, 57.
 Доње Драгачево, 173.
 Доњи Долац, 92, 263, 269.
 Доњи Которац, 308.
 Доњи Ступ, село, 29, 44, 46, 97.
 Доњи Турбет, 167.
 Драгуље, 50.
 Драма Кадилук, 66, 69.
 Драмешин, 50.
 Дрина, ријека, 42, 43, 50, 161, 187, 188, 209, 273.
 Дринача, 43.
 Дробњак, 67, 216.
 Дробњаци, 188.
 Дрозгометна, село, 50, 96, 178, 181.
 Дубица, 170.
 Дүбровник, 50, 51, 59, 62, 63, 64, 66, 69, 70, 73, 102, 111, 113, 116, 120, 124, 157, 215, 231, 255, 266, 315, 316, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 333, 334, 336, 337, 345, 349, 350.
 Дүвно, 139, 208, 230, 268.
 Дүга, 275.
 Дүјмовићи, 50.
 Дүкља, 49.
 Дүнав, 169.
 Дүрадин Махала, 343.
 Дүсина, 96.

Баково, 49, 81.
 Була, 81.
 Бурбев, 334.
 Европа, 34, 63, 183, 185.
 Европска Турска, 229.
 Египат, 88, 150, 174.
 Енглеска, 183, 244, 52, 285.
 Ердељ, 228.

Жабљак, 91, 218.
 Жагарићи, 71, 146.
 Жеићева Њива, 96.
 Жељезница, 29, 30, 37, 38, 56, 67, 72, 85.
 Желче, 140, 199, 264, 301, 305.
 Жеравице, 178.
 Житомислићи, 133, 134, 296.
 Жрновница, 81.
 Жута Табија, 308, 309.
 Жучка, 93.

Забрђе, 95.
 Загорје, (Калиновик), 329.
 Загорница, 57.
 Загреб, 18, 23, 239, 261, 266.
 Загарићи, 75.
 Задар, 120, 161, 270.
 Зајечар, 344.
 Западна Босна, 35.
 Западна Морава, 47.
 Западно Римско Царство, 46.
 Зачесне, (Санџак), 99.
 Зворник, 126, 132, 137, 141, 142, 190, 199, 200, 201, 202, 259.

Згошћа (Згошта), 91.
 Земун, 250.
 Зеник, село, 43, 46, 180.
 Зеница, 97, 128, 163, 169, 230, 270, 303.
 Зијамет — Црна Ријека, 95, 178, 180, 209.

Зишлук, 144, 145, 147, 182.
 Зихна, 66, 69.
 Златарска Кула, 45.
 Златари, 78.
 Златиште, 37, 40.
 Зли Ступ, 209, 210, 229.
 Зови Дола, 272.
 Зувља, (Зувина, Зувња), 30, 43, 48, 73, 91.

Иван, 37, 42, 43, 116, 329.
 Ивин-баштина, 94.
 Игман, 28, 29, 33, 40, 62.
 Илијаш, 130.
 Илица, 30, 43, 44, 45, 46, 85, 90, 147, 254, 255, 259, 262, 273, 305.
 Илок, 81, 124.

Имарет, 64, 147.
 Имљани, 39.
 Имотски, 149, 230.
 Индија, 168.
 Источно Римско Царство, 47.
 Италија, 32, 40, 46, 47, 82, 108, 154, 155, 229, 256, 315.

Јабланица, 275.
 Јаблановац, 70.
 Јаворник, 109.
 Јагли-заде Хаци Ахмед Махала, 157, 165.
 Јајце, 61, 62, 66, 68, 69, 79, 192, 300, 301, 303, 304.
 Јакин, 154.
 Јаклића Махала, 63.
 Јакуб-пашина Махала, 218.
 Јане, 204.
 Јаримета, 91, 95.
 Јафа, 322, 324.
 Јахја-пашина Махала, (Гурчића бријег), 246.
 Јахорина, 28, 29, 30, 31, 95, 96.
 Једрене, 320.
 Јелеч, (Фоча), 230.
 Јерусалим, 25, 322, 324, 343.
 Јековачка Табија, 200.
 Јеховац, 179.
 Јошаница, 44.
 Југославија, 41.

Кавказ, 258.
 Кади-Ахмед Махала, 76.
 Кади Бали ефенди Махала, 103.
 Казази, 57.
 Казанлук, 324.
 Казанцилук, 144.
 Какањ, 305.
 Калина, село, 78.
 Калиновик, 314.
 Калофер, 320.
 Каменита Баба, 56.
 Кандија, 132.
 Капошвар, 81.
 Караси, 164.
 Карловци, 10.
 Карпати, 32, 38.
 Касаба, 190.
 Касаб-заде Хаци Ибрахим Махала, 76.
 Касаповићи, село, 281.
 Касетићи, село, 49, 56, 58, 97, 245, 260.
 Касидоли, 96.
 Касидолић, види Касидоли.
 Катиловац, (Бенбаша), 150.
 Каченик, 75, 76.

Кекбузе, 132.
 Кијево, 95, 178.
 Кисељак, 67, 77, 85, 90, 91, 254, 259, 264, 301, 304, 305, 306.
 Кладањ, 106, 195, 275, 301.
 Клакар, 37, 39.
 Клек, 260.
 Клис, 66, 68, 81, 97.
 Клокоти, 303, 305, 306.
 Кључ, 69, 209.
 Кнежопоље, село, 49.
 Кнежина, 50.
 Књажевац, 166.
 Кобиља Глава, 67, 77, 96, 263, 264, 306, 307.
 Кобиљ-до, 28, 50.
 Коване, село, 62.
 Ковачи, 56, 57, 67, 68, 100, 261, 286, 300, 309.
 Ковачићи, 44, 77, 150.
 Козја Буприја, 43, 150, 151, 190, 229, 290.
 Кокоревац, 39.
 Колашин, 34, 268.
 Колобара, 56, 57, 85, 147, 224, 338, 339, 343.
 Колуна, 48.
 Комарне, село, 43.
 Коматина Махала, 39, 75.
 Коња, 211.
 Коњиц, 48, 116, 228, 230, 275, 301.
 Корјенићи, 51.
 Кортиж, 79.
 Корча, 31, 93, 127, 148, 149.
 Косово, 52, 208.
 Костајница, 183, 185, 186, 324.
 Которац, 48, 55, 158, 178.
 Кошева, 51, 71, 77, 96, 150.
 Кошева (поток), 39, 56, 58, 62, 71, 72, 307, 309.
 Кошевско Брдо, 308.
 Крагујевац, 345.
 Крајина, 146, 221, 225, 228, 256, 257, 272, 273.
 Краљевина Илирија, 183, 186.
 Краљево Гувно, 50.
 Краљичино Гувно, 37.
 Крачуле, 57, 76, 145.
 Кременаче, 44.
 Крешево, 73, 149, 216, 230, 234, 239, 260, 261.
 Криваја, 50.
 Крива Ријека, (Егридере), 178, 181.
 Крстац, 101.
 Крупа, 96, 97, 231.
 Крупац, 43.
 Крушчица, 191.
 Кувија Пећина, 37.

Кујунцилук, 60, 82, 213, 227, 339, 341, 342.
 Кула (под Бахтијевином), 328, 329, 334, 350.
 Кулијеш, 178, 181.
 Кулукчије, 124, 132.
 Кунаурцилук, 60, 229.
 Купрес, 139.
 Кучук-Батиб Махала, 258.

Лазарићи, село, 161.
 Лајпциг, 229, 230, 255, 327.
 Ласица, 40.
 Латиналук, (Френк Махала), 55, 57, 58, 75, 78, 86, 87, 100, 109, 110, 137, 138, 144, 145, 152, 233, 274, 343, 344.
 Латица, 50.
 Лашапел (La Chapelle, Elzas), 258.
 Лапва, 42, 61, 215.
 Ласићи, 178, 208.
 Лепеница, 39, 45, 73, 96, 99.
 Лепеница, ријека, 67, 95.
 Лесковац, 320.
 Ливно, 124, 139, 199, 231, 241, 270, 285, 329, 333, 334.
 Лим, 250.
 Липова, 81.
 Логави, 72.
 Лопата Брдо, 149.
 Лужани, 29, 44, 85, 95, 303, 304.
 Лужица, 41.
 Лука, село, 178.
 Лукавица, 28, 70, 95, 297.

Љубимља, 91, 93, 95.
 Љубина, 91, 93.
 Љубљана, 20.
 Љубовчићи, 77.
 Љубогошта, 56, 57, 146, 210.
 Љубушко, 230, 275, 278.

Маглај, 134, 214, 223, 270, 272, 301.
 Магрибија Махала, 258.
 Магуди, 62.
 Македонија, 247.
 Мала Азија, 40, 164, 211, 216.
 Малешини, 93.
 Мали Бурчилак, 153, 344.
 Маринова Пећина, 39.
 Мачковац, 202.
 Медина, 88.
 Медреса Махала, 63.
 Мебупућница, 58.
 Месићи, 54.
 Метковићи, 245, 299, 329.
 Микауш, 81.
 Мједеница Махала, 146.
 Миљанићи, село, 296.

Миљацка, 28, 30, 32, 40, 44, 51, 53, 55, 56, 57, 58, 60, 62, 71, 72, 75, 76, 77, 82, 83, 85, 110, 117, 121, 125, 144, 145, 146, 150, 153, 155, 166, 167, 213, 229, 232, 233, 259, 261, 265, 310, 444.

Миљевићи, 77.
Митровица, 10, 276, 288.
Михајловићи, село, 44, 50.
Мишар Поље, 189.
Млетци, 10, 64, 82, 107, 109, 118, 154, 173, 186, 315.
Мљетичак, 216.
Мокра Гора, 188.
Мокрањска Миљацка, 28, 29, 98.
Мокро, 29, 38, 43, 68, 119, 120, 178, 244, 259, 294, 306, 307, 309.

Морава, 183.
Морача, 188.
Москопље, 157.
Мостар, 132, 172, 199, 245, 255, 256, 265, 268, 274, 275, 276, 278, 285, 294, 296, 299, 300, 301, 302, 314, 323, 328, 329, 334, 340, 343, 344, 350.

Мочила, 40.
Моштанница, 39, 62, 101.
Мраково, 96.
Мркојевићи, 96.
Мустај-пашин Мејдан, 233.
Мутни Поток, 87.
Муџелид, 60.

Накло, 39.
Нарона, 43, 44.
Нахорево, 28, 178, 181.
Небоцај, село, 49.
Невесиње, 199, 208, 209, 272, 276.
Небарићи, 245.
Неимара-Синана махала, 159.
Неретва, 73, 74, 75, 139, 188, 212, 216.

Неретва, ријека, 40, 43, 163.
Неџар Ибрахим Махала, 76.
Нештин, село, 124.
Низпутница, 58.
Никшић, 171, 276, 280, 300.
Ниш, 47, 187, 266.
Нова Варош, 189, 190, 329, 340.
Нови (Босански Нови), 231.
Нови, види Херцег Нови.
Нови Пазар, 59, 78, 87, 132, 198, 199, 207, 230, 276, 330, 334, 335, 336, 340.

Нови Шехер, 37, 39.
Нола, 47.
Норхаузен, 254.
Норфолк, 252.

Њемачка, 126, 252, 254, 255, 273.

Обоћа, 40.
Обровац, (Бињжево), 48.
Обровац, (Угоско), 48.
Обре, 48.
Обхоћа, 39, 146, 150.
Одрамица, 91.
Одеса, 252.
Ожегобци, село, 268.
Озрен, 29.
Озија, (Очаково), 136, 172.
Ојанци-заде Ибрахим Махала, 76.
Олово, 103, 106, 123.
Оловци, 50, 54.
Опанчак, 31.
Опркан, 83, 126, 233.
Оријент, 236.
Орлово Поље, 190, 204.
Осаница, 50.
Осат, 50, 54.
Осијек, 229, 230.
Осијек, село, 29, 43, 45, 46, 95, 104, 128.
Османско Царство, види Турска.
Островица, 69, 170.
Острог, село, 48.
Острогон, 81.
Отари, 338.
Очактанова Улица, 100.
Оштрик Брдо, 50.

Павле Нахија, 54.
Павловац, 50, 51.
Падова, 73, 226.
Пазарић, 73, 77, 98, 116, 178, 181.
Пазар Какањ, 59.
Пакрац, 252.
Пале, 28, 29, 178, 209, 260, 306, 309.
Палестина, 192, 206, 226.
Паљанска Миљацка, 29, 73.
Пале, 75.
Пановија, 46.
Парена Пољана, 50.
Париз, 236, 258.
Парк Цара Душана, 55.
Пашино Брдо, 307.
Персија, 116, 168, 254.
Петриња, 261.
Петровац, 270.
Петровград, 266.
Пех, 68.
Пехух, 81.

Пешта, 81, 229, 230, 330.
Пијемонт, 129.
Пиринеји, 32.
Пирот, 320.
Пирота, (Травник), 207.

Пируша, 71, 77, 145.
Пјенкавац, 150.
Пловдивско Поље, 211.
Пљевља, 169, 199, 230, 268, 298, 301.
Подина, 57.
Подунавље, 38, 48.
Пожега, 68, 81, 189.
Пољина, село, 307.
Посавина, 37, 225, 228, 229, 230, 244, 245.
Поток, 78, 144, 261.
Похвалићи (Пофалићи), 77, 91.
Пратин Сокак, 63.
Прача, 37, 43, 49, 179.
Прача ријека, 28, 48.
Прека Њива, 94.
Пресјелница (Пресидница), 74, 91, 96.
Пресјеница, 74, 80, 91, 178, 329.
Преслица, 37.
Прибањ, 46.
Прибој, 128.
Призрен, 200.
Пријепоље, 189, 199.
Приштина, 208.
Проваре, 75.
Прозор, 73, 139, 211, 212, 216.
Прокупље, 77, 87.
Прусац, 106.
Пула, 237.

Равена, 42, 47.
Равне Бакије, 307.
Равно, 106.
Радиловићи, 57, 76, 77, 95.
Ракова Нога, 96, 178, 245.
Раковица, 67, 178, 181, 257, 263.
Расница видан Храсница.
Рачице, село, 40.
Рим, 124.
Ровињ, 108.
Рогатница, 48, 82, 98, 195, 199, 216.
Рогачић, село, 43.
Рогош Брдо, 40.
Рогушић, 39.
Романија, 29, 30, 43, 48, 98, 119, 273.
Румелија, 195, 200, 215, 216, 235.
Русија 134, 136, 137, 161, 169, 189, 205, 238, 239, 256, 266, 296.
Рутке види Врутци.

Сава, 131.
Савина, 169.
Савоја, 129.
Сагрције Махала, 344.
Сагр. Хаџи Али Махала, 76, 101.

Сагр. Хаџи Махмуд Махала, 76, 77, 79.
Салона, 43, 44.
Сарајево, 7, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 24, 27, 28, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 91, 96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 217, 218, 220, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 267, 268, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 281, 282, 284, 285, 288, 290, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309, 310, 314, 315, 316, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 334, 335, 337, 340, 343, 344, 345, 349, 350, 351.
Сарајевско Поље, 28, 29, 30, 31, 40, 43, 48, 55, 70, 97, 210, 215, 308.
Сарачи, 57, 82, 83, 144, 224, 339.
Сарач Хаџи Хаїдар Махала, 194.
Свраке, село, 164.
Себиљ, 233, 262.
Севастопол, 241.
Седареник, 63.
Селаште, 57.
Семизовац, 130, 306.
Сента, 128.
Сен, 161.
Серез, 185, 329, 330.
Сигет, 91, 99.
Сијавуш-паша Даире Махала, 79.
Синь, 329, 334.
Сирија, 211.
Сирмијум, 47.

Сјеница, 190, 194, 207, 257.
 Скадар, 258, 319, 329, 330, 335, 336.
 Скакнићи, 56.
 Скендер-пашина Махала, 159.
 Скопље, 53, 56, 59, 63, 79, 84, 139, 191, 199, 200, 245, 318, 319, 320, 327, 329, 330, 334, 335, 336, 340.
 Скрадин, 82.
 Славонија, 49, 80, 81, 96, 161, 252.
 Славонски Брод, 230, 246, 330.
 Слано, 328, 329.
 Слатина, 77.
 Смедерево, 53, 266.
 Смучка, 96.
 Сокол, 204.
 Соколац, 190.
 Солин, 47.
 Солун, 49, 134, 171, 183, 185, 315, 320.
 Соук Бунар, 37, 40, 62, 150, 308.
 Софија, 74, 132, 163.
 Сочица, 193.
 Сплит, 101, 103, 120, 161, 185, 186, 320, 323, 329, 333, 334, 354.
 Србија, 7, 20, 53, 59, 137, 178, 187, 188, 190, 191, 192, 229, 241, 247, 257, 270, 272, 273, 274, 279, 289, 290, 291, 344, 345.
 Сребреница, 50, 195, 270.
 Средње, 178.
 Срез, 66, 69.
 Сријем, 65.
 Стара Србија, 247.
 Стари Влах, 189.
 Стари Град, 43.
 Стари Мејдан, 230, 231.
 Стожер Планина, 63.
 Столац, 172, 192, 208, 209, 268, 278, 323, 328, 329, 334, 350.
 Стон, 58.
 Стони Београд, 81.
 Строшићи, 76.
 Ст. Стефан, 277.
 Студена, 50.
 Студенковићи, 48.
 Ступ, 308.
 Судићи, 88.
 Сумбул Махала, 194.
 Сутјеска, 50, 138, 175, 216, 234, 239.
 Табаци, 121, 144.
 Таиф, 311.
 Таракчијска Чаршија (Кундушин-лук), 229.
 Тарчин, 28, 73.
 Такар Пазарчик, 196.
 Темишвар, 81.
 Терезин (Theresien Stadt), 311.

Терзи-Али махала, 78.
 Терзи-башина Махала, 58.
 Терзија, 76, 294.
 Теферич Бро, 43.
 Тешањ, 69, 199, 247, 270.
 Тилава, 28, 157.
 Тиса, 129.
 Тиховићи, 92.
 Топал Ејнехан Махала, 194.
 Топлак, 57, 91, 96, 157.
 Топлице, 39.
 Травник, 27, 61, 129, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 150, 152, 168, 171, 176, 181, 183, 187, 188, 189, 190, 192, 193, 195, 196, 197, 199, 203, 205, 207, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 227, 231, 232, 235, 257, 272, 275, 276, 286, 288, 292, 304, 326, 330, 335, 336, 340.
 Травничко Поље, 220.
 Трапензунт, 255.
 Требевић, 29, 49, 56, 58, 108, 162, 160, 274.
 Требечај, село, 49.
 Требиње, 51, 268, 278, 285, 337.
 Грескавица, 28, 29, 30, 32, 33, 98, 329.
 Греске, село, 268.
 Трново, 29, 38, 43, 50, 70, 77, 81, 95, 96, 178, 245, 329.
 Трново Смучка, 73.
 Трст, 161, 162, 185, 186, 235, 241, 264, 310, 316, 320, 321, 322, 323, 324, 326, 328, 329, 330, 331, 334, 336.
 Тузла, 244, 259, 301, 303.
 Туна, 262.
 Турбет (Лукавички), 308.
 Турска, 27, 79, 88, 100, 109, 125, 126, 137, 154, 169, 170, 183, 185, 188, 222, 229, 238, 239, 243, 245, 246, 247, 256, 258, 274, 276, 277, 278, 279, 283, 284, 285, 290, 293, 311, 315, 329, 331.
 Турско Царство, види Турска.
 Бекрчи, 72.
 Бемалуша, 77, 86, 143, 145, 157, 158, 186, 218.
 Бифутхана, види Чифутхана.
 Бумурија, 234.
 Бумур-чаршија, 81.
 Бурчића Бријег, 61, 78, 146, 157.
 Бурчилук, 338, 340, 341, 342, 344.
 Бурчића махала, 144.
 Бустендил, 178.

Угарска, 11, 49, 66, 80, 81, 99, 223, 290.
 Угљешин, 92.
 Угоско, село, 48, 92.
 Ужице, 175, 187, 188, 189, 204, 272.
 Узунцова, 229, 327, 333.
 Умољани, 97.
 Устиколина, 275.
 Фалетићи, 92.
 Ферхадџија, 144, 343.
 Фесан, 256.
 Филић, 320.
 Филипопољ, 196.
 Фојница, 73, 138, 174, 211, 212, 216, 230, 234, 239.
 Фојница, ријека, 55, 56.
 Фоча, 142, 165, 199, 208, 230, 268, 288, 314.
 Франачка Чаршија, 58, 60, 70, 71.
 Француска, 111, 238, 239, 285.
 Френк Махала, (Латинаук), 55, 57, 58, 78.
 Хаџи Аблагина Махала, 221.
 Хајделберг, 258.
 Халац Давуд Махала, 155.
 Халачи, 57, 82.
 Халвашидук, 233, 235.
 Хале, (Halle), 254.
 Халилауци, село, 43.
 Халка, (код Цариграда), 256.
 Хамбина Царина, 83, 308.
 Ханићи, 276.
 Хапе-заде Хаџи Ахмед махала, 76, 101.
 Хаџи Идриз Махала, 77, 218.
 Хаџинска Раван, 229.
 Хаџићи, 73, 178.
 Херцег Нови, 78, 82, 113.
 Херцеговина, 58, 78, 98, 158, 161, 178, 189, 207, 208, 209, 235, 241, 245, 252, 272, 273, 274, 278, 280, 292, 332, 343.
 Хисарлик, (Милешева), 209.
 Хисети, 261, 308, 309.
 Хитри Сулејман Махала, 76.
 Хладиводе, 307.
 Хлеб-селиште, 57.
 Хлијевно, (Ливно), 314, 340, 342.
 Хоавендигјар Вилајет, 164.
 Ходиджа, 53, 73, 74, 92, 96, 97, 98, 104, 106.
 Хомоље, 39, 45, 47.
 Хотин, 169.
 Хоћевље, село, 181.
 Храњен, 43.
 Храсница, 43, 91, 94, 263.
 Храсно, 96, 194.

Хрељево, село, 29, 254, 263, 264.
 Хреновац, село, 343.
 Хреша, 92.
 Хрватини, 75.
 Хрватин Поток, 147.
 Хрватска, 52, 66, 80, 99, 261.
 Хрид, 76, 101, 254, 263.
 Хртар, 50, 54.
 Хубијер Махала, 63, 87.
 Хум, 28, 263, 307.
 Царева Буприја, 55, 57, 101, 388.
 Царева Махала, 144, 153, 163, 193.
 Цариград, 47, 66, 74, 79, 81, 88, 92, 102, 103, 105, 107, 110, 119, 124, 125, 132, 140, 141, 142, 163, 168, 169, 170, 171, 173, 174, 177, 178, 183, 187, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 202, 203, 205, 207, 210, 211, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 227, 229, 232, 236, 237, 238, 239, 241, 245, 248, 250, 252, 254, 256, 257, 262, 263, 265, 267, 270, 271, 272, 276, 277, 282, 288, 290, 292, 293, 300, 301, 304, 310, 315, 324, 327, 345.
 Царина, 54, 172, 173, 204, 232, 243, 350.
 Царина (уз Старо Гробље), 34.
 Цатера, 48, 50.
 Цевљановићи, 181.
 Цемер Чаршија, 81.
 Церница, 208.
 Цетина, 64.
 Цетиње, 290.
 Црквина, (Блажуј), 43.
 Црквина, (Которац), 43.
 Црквина, (Осијек), 43, 45, 46, 49.
 Црквина, (Сарајево), 134, 138, 139.
 Црна Гора, 35, 169, 273, 274, 279, 290, 291.
 Црнић Гробље, 51.
 Црнића Махала, 63.
 Црна Ријека, 134, 225.
 Црни Врх, 28.
 Цриотина, 96, 274.
 Чајишк, 185.
 Черкчи Муслихудић Махала, 178, 263.
 Чејкрчијица, 70, 72, 145, 163.
 Чељетовићи, 75, 146.
 Чизмешдук, 253, 341, 343.
 Читлук (Црна Ријека), 178, 180, 181.
 Чифутхана, 79, 126.
 Чобанија Махала, 157.
 Чохаџи Хаџи Сулејман Махала, 193, 212.

Дека Поток, 264.

Шабац, 81, 189, 201, 204.

Шаторија, 44.

Швајцарска, 258.

Швракино Село, 43, 45, 164, 308.

Шеварије, 264.

Шејх Багдади Махала, 76.

Шејх Ферах Махала, 193.

Шехова Корија, 120, 123.

Шибеник, 120.

Широкарн, 81.

Шклов (Мохилевска губернија), 161.

Шпанија, 79.

Шуваловине, село, 165.

Шуматовац, 78.

Напомена приређивача — — — — —	7
Владимир Скарић — Човјек и дјело — — — — —	9

А. ГЕОГРАФСКИ ПРЕГЛЕД

Географски положај — — — — —	27
Геолошка грађа — — — — —	27
Орографија — — — — —	29
Хидрографија — — — — —	29
Клима — — — — —	30
Флора — — — — —	31
Фауна — — — — —	32
Становништво — — — — —	33

Б. ХИСТОРИЈА

Прехисторијске епохе — — — — —	37
Римско доба — — — — —	42
Средњи вијек — — — — —	46
Турско доба:	
1. Постанак Сарајева — — — — —	52
2. Нагли развитак вароши у 16. вијеку — — — — —	65
3. Културне прилике у другој поли 16. вијека — — — — —	73
4. Седамнаести вијек и катастрофа године 1967. — — — — —	101
5. Почети анархије у првој поли 18. вијека — — — — —	134
6. Културне и политичке прилике у другој поли 18. вијека — — — — —	143
7. Отпор против рефорама — — — — —	178
8. Од 1850. г. Сарајево је опет везирска резиденција — — — — —	227
9. Борба против аустроугарске окупације — — — — —	277

ИЗ ТРГОВАЧКИХ ТЕВТЕРА И ПИСАМА — — — — —	313
ПРИЛОЗИ ИЗ ПИСАМА И ТЕВТЕРА — — — — —	347
РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА — — — — —	357
РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ИМЕНА — — — — —	377

Владислав Скарин
ИЗБАРАНА ДЈЕЛА I
1985.

Издавач
СОУР „Веселин Маслеша“,
ИРО Сарајево,
ОО Издавачка дјелатност,
Сарајево

За издавача
Радослав Мијатовић

Рецензенти
Радован Самарџић
Др Марко Шуљић

Лектор
Јадранка Пешорда

Техничка опрема
Салих Ахметхоџић

Ликовни уредник
Дино Маловић

Коректор
Фатима Цицвара

Штампа
РО штампарија „Будућност“, Нови Сад

Тираж: 1500 примјерака

Штампано уз финансијску помоћ СИЗ-а
за издавачку и библиотечку дјелатност БиХ

Skemirao
Jack
27.12.2009